ग्रन्थाङ्कः ३८.

नामलिङ्गानुशासनं

श्रीमदमरसिंहविरचितं

वन्द्यघटीयसर्वानन्दप्रणीतया

टीकासर्वस्वाख्यया व्याख्यया समेतं

संस्कृतग्रन्थप्रकाशनकार्याध्यक्षेण

त. गणपतिशास्त्रिणा

संशोधितम् ।

प्रथमः सम्पुटः — प्रथमं काण्डम् ।

तच्च

अनन्तशयने

महामहिमश्रीमूलकरामवर्मकुलशेखरमहाराजशासनेन

राजकीयमुद्रणयन्त्रालये

मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

कोळम्बाब्दाः १०८९, क्रैस्ताब्दाः १९१४.

PREFACE.

The Tîkâsarvasva, a commentary on the well-known Nâmalingânusâsana of Amarasimha, was written by Vandyaghatîya Sarvânanda. The sloka, at the beginning of the commentary,—

"अथ टीकासर्वस्वं दशटीकावित् करोत्यमरकोशे ।
श्रीमत्सर्वानन्दो वन्द्यघटीयार्तिहरपुत्रः ॥"

suggests that, at the time of the commentator, there were ten commentaries already existing, and that he wrote his own commentary not being satisfied with any of them. The great amount of labour bestowed on, and the consequent merits of this work are hinted by the author in the concluding verse of the commentary,—

"त्रीणि व्याकरणान्यधीत्य सकलं साहित्यमालोक्य च
प्राज्ञाध्यापकभाषितानि हृदये न्यस्याकृतेदं स हि ।
प्राज्ञेनानु सनातनेन बहुशः प्रत्यक्षरं शोधितं
जिज्ञासा यदि शब्दवर्त्मनि तदा चैतत् समालोच्यताम् ॥"

The word Vandyaghatîya is prefixed to the name of Sarvânanda, at the concluding line of the Vargas. The word would naturally mean one belonging to the town or village called Vandyaghati. This word, in the opinion of Mahamahopadhyaya Mr. Haraprasâda Sâstri, M. A., Calcutta, is connected with the family name of 'Banerjee' in Bengal. (Vide the "Report on the search for Tamil and Sanskrit Manuscripts to the Government of Madras for the year 1893—94, No. 2, page 335.)

Sarvânanda has explicitly mentioned in his commentary that he composed the work in the Saka year 1082 correspon-

ding to 1159 A. D. as, in commenting on the passage "दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मः" (Kalavarga, sloka 21), he states "इदानीं चैकाशीतिवर्षाधिकसहस्रैकपर्यन्तेन (१०८१) शकाब्दकालेन षष्टिवर्षाधिकद्विचत्वारिंशच्छतानि (४२६०) कलिसन्ध्याया भूतानि" i. e., the Saka year 1081 and the Kali year 4260 had passed away when the commentary was being written.

Of the three Kândas of Tîkâsarvasva, the first is now published, and the remaining two Kândas will be published in due course.

The edition of the first Kânda of the work is based on the following seven palm-leaf manuscripts :—

1. क. Belonging to the Palace Library, Trivandrum.
2. ख. Lent by Mr. Krishnan Kesavan Nambiyatiri, Njarakkal.
3. ग. Belonging to Mr. Govinda Pisharodi, Kailâsapuram running up to the end of दिग्वर्ग in the first Kânda and, up to a portion of सिंहादिवर्ग in the second Kânda.
4. घ. Belonging to Mr. Govinda Pisharodi, Kailasapuram, running up to a portion of सिंहादिवर्ग from the beginning.
5. ङ. Obtained from Mr. Rajaraja Varma Raja of Ennakkadu.
6. च. Belonging to the Panthalam Palace.
7. छ. Lent by Mr. Sankaranaryana Pillai, Nalekattil, Mannar.

All the above manuscripts are written in Malayalam characters and are about two centuries old.

TRIVANDRUM. T. GANAPATI SASTRÎ.

निवेदना ।

वन्द्यघटीयसर्वानन्दोऽमरकोशस्य स्वकालसुप्रसिद्धासु दशसु टीकास्वपरितोषादिदं **टीकासर्वस्वा**भिधानं व्याख्यानं प्रणीतवान्; स हि अस्योपोद्धात इत्थमाह —

"अथ **टीकासर्वस्वं** दशटीकावित् करोत्यमरकोशे ।
श्रीमत्**सर्वानन्दो** वन्द्यघटीयार्तिहरपुत्रः ॥"

इति ।

अस्य महाप्रयत्ननिष्पन्नत्वं गुणवत्त्वं च

"त्रीणि व्याकरणान्यधीत्य सकलं साहित्यमालोक्य च
प्राज्ञाध्यापकभाषितानि हृदये न्यस्याकृतेदं स हि ।
प्राज्ञेनानुसनातनेन बहुशः प्रत्यक्षरं शोधितं
जिज्ञासा यदि शब्दवर्त्मनि तदा चैतत् समालोच्यताम् ॥"

इत्यस्मिन् ग्रन्थान्तिमपद्ये स्पष्टमुक्तम् ।

वर्गावसाने '**वन्द्यघटीयसर्वानन्दकृतौ टीकासर्वस्वे**' इति **सर्वानन्दो** वन्द्यघटीयपदेन विशेषितः । वन्द्यघटीयश्च स भवितुमर्हः, यो **वन्द्यघट्यां** नाम नगरे ग्रामे वा भवः । तमिमं वन्द्यघटीयव्यपदेशं **वङ्ग**देशप्रसिद्धेन **बानार्जि**-व्यपदेशेन सम्बद्धं **कलिकाता**भिजनो महामहोपाध्यायः **श्रीहरप्रसादशास्त्री** (एम्. ए.) मन्यत इति **१८९३** — ९४ तमवर्षीयाया **मद्रपुर**राजकीयसंस्कृतद्रमिलग्रन्थान्वेषनिवेदनाया द्वितीयपुस्तकस्य ३३५ तमे पृष्ठे वर्णितम् ।

टीकासर्वस्वस्य प्रणयनसमयस्तु ११५९ तमक्रैस्ताब्दतुल्यः १०८२ तमः शकाब्द इति, ४२६१ तमः कलिसंवत्सर इति च सर्वानन्दः स्वयमेव निवेदयति, यस्मात् स कालवर्गे 'दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मः' (श्लो० २१) इति श्लोकव्याख्यायाम् —

"इदानीं चैकाशीतिवर्षाधिकसहस्रैकपर्यन्तेन (१०८१) शकाब्दकालेन षष्टिवर्षाधिकद्विचत्वारिंशच्छतानि (४२६०) कलिसन्ध्याया भूतानि"

इति वदन् व्याख्यानलेखनकाले १०८१ तमं शकाब्दं ४२६० तमं कल्यब्दं चातीतं सूचयति ।

टीकासर्वस्वस्य त्रिषु काण्डेषु प्रथमं काण्डमिदानीं प्रकाश्यते । क्रमेण तु द्वितीयतृतीये काण्डे प्रकाशयिष्यामः ।

अस्य प्रथमकाण्डस्य संशोधनाधारभूता आदर्शग्रन्थास्तु एते भवन्ति —

१. टीकासर्वस्वं समग्रं राजकीयग्रन्थशालास्थं **क.** संज्ञम् ।

२. तथा तथा **आरकल् कृष्णकेशवस्वामिकं ख.** संज्ञम् ।

३. तथा प्रथमकाण्डं दिग्वर्गान्तं द्वितीयकाण्डं सिंहादिवर्गैकदेशान्तं **कैलापुरगोविन्दपिषारोटि**सम्बन्धि **ग.** संज्ञम् ।

४. तथा सिंहादिवर्गैकदेशान्तं **कैलासपुरगोविन्दपिषारोटि**सम्बन्धि **घ.** संज्ञम् ।

५. तथा समग्रम् **एणक्काट्टुराज**स्वामिकं **ङ.** संज्ञम् ।

६. तथा तथा **पन्तलराज**स्वामिकं **च.** संज्ञम् ।

७. तथा तथा **नालेकाट्टुशङ्करनारायण**सम्बन्धि **छ.** संज्ञम् ।

सर्व एते ग्रन्थास्तालपत्रात्मकाः केरलीयलिपयोऽनतिशुद्धा उपद्विशतवर्षवृद्धाश्च ।

अनन्तशयनम् ।

त. गणपतिशास्त्री.

अमरटीकासर्वस्वप्रथमकाण्डे स्मृता ग्रन्थकर्तारः ।

अमरटीकासर्वस्वप्रथमकाण्डे स्मृता ग्रन्थाः ।

॥ श्रीः ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितं

नामलिङ्गानुशासनं

वन्द्यघटीयश्रीसर्वानन्दप्रणीतया टीकासर्वस्वाख्यया

व्याख्यया समेतम् ।

प्रथमं काण्डम् ।

स्वर्गवर्गः ।

बर्हिणबर्हापीडः सुषिर[1]परो बालवल्लवो गोष्ठे ।
मेदुरमुदिरश्यामलरुचि[2]रव्यादेष गोविन्दः ॥

मुदेऽसौ धीराणां न गुणल[3]वगर्वान्मम परि-
श्रमः किञ्च स्वार्थस्तदिह विबुधाः ! क्षन्तुमुचितम् ।
इतो ये सासूया अनृजुमतयो नूतनतया
खलास्तेऽमी हेया गुणिषु पुनरप्यञ्जलिरयम् ॥

अथ **टीकासर्वस्वं** दशटीकावित् करोत्यमरकोशे ।
श्रीमत्**सर्वानन्दो** वन्द्यघटीयार्तिहरपुत्रः ॥

यद्यपि सन्त्यतिगुणिनः श्रमस्तथाप्यत्र मम हि मौखर्यात् ।
ललितं रौति पिकश्चेद् वाग्यामो यातु किं काकः ॥

---

१. 'चिरचरो' क. ख. ग. पाठः. २. 'रो' ङ. छ. पाठः ३. 'गणग' ङ. छ. पाठः. 'म्य' ग. पाठः.

तत्रादौ भगवतः सेवायाः परोपदेशेन प्रारिप्सितप्रत्यूहप्रशमनाय धर्ममर्जयन्नाह —

यस्य ज्ञानदयासिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः ।
सेव्यतामक्षयो धीराः! स श्रियै चामृताय च ॥ १ ॥

यस्येत्यादि । हे धीराः! स सेव्यतामित्यनेन धैर्यशालिन एव सेवितुं शक्नुवन्तीति तान् सम्बोधयति । यस्यानघा गुणाः । अनघाः रागादिपापरहिताः । तथा चाजयकोशे —

"अघशब्दो भवेत् पापे दुःखव्यसनयोरपि"

गुणाः मैत्रीक्षमादयः । ज्ञानदयासिन्धोरिति । ज्ञानं समस्तवस्तुविषयं परिज्ञानं, दया परदुःखप्रहाणेच्छा, ताभ्यां सिन्धुः । 'प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' (वा. २. ३. १८) इति तृतीया । 'तृतीया' (२ १. ३०) इति योगविभागात समासः । सिन्धुशब्दो विपुलाधारत्वादुपचरितः । सिन्धुसाम्यमेवाह— अगाधस्य अन्यैरनधिगतज्ञानदयापारत्वादपरिच्छेद्यगाम्भीर्यस्य । अक्षयः परहितापादनेषु नास्ति क्षयो विनाशो यस्येत्यक्षयः । सिन्धुपक्षे व्यक्तमेवागाधत्वमक्षयत्वं च । प्रयोजनानुपदर्शने च प्रेक्षावदप्रवृत्तेः प्रयोजनं दर्शयति— श्रियै चामृताय च । श्रियै त्रिवर्गसम्पत्त्यै । तदुक्तं व्याडिना —

"लक्ष्मीसरस्वती(धात्री?धी)त्रिवर्गसम्पद्विभूतिशोभासु ।
उपकरणवेषरचनाविधासु च श्रीरिति प्रथिता ॥"

अमृताय मोक्षाय । चकारावुभयप्राधान्यद्योतनार्थौ[3] । सिन्धुरपि सुरासुरैः श्रियै लक्ष्म्यै अमृताय पीयूषाय च सेवितः । अत्र चानुक्तोऽपि शाक्यलक्षणोऽर्थो ज्ञानदयादिभिः स्पष्टं प्रतीयत इति प्रसादनामायमर्थगुणः । तदुक्तं सरस्वतीकण्ठाभरणे —

"यत्तु प्राकट्यमर्थस्य प्रसादः सोऽभिधीयते । यथा —
अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीना-
मुदयगिरिवनालीबालमन्दारपुष्पम् ।

---

१. 'हृश' क. ख. घ. ङ. च. पाठः. २. 'स्तविषयप' क ख घ. ङ. च. पाठः.
३. 'थौ' घ. ङ. छ. पाठः

विरहविधुरकोकद्वन्द्वबन्धुर्विभिन्दन्
कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि ॥

अत्रानुक्तोऽपि सूर्य उदयतीति पद्ममुद्राभञ्जकत्वादिना लक्ष्यते ।" बौद्धदर्शनविद्वेषिण इह प्रवृत्तिर्न स्यादित्यतोऽत्र बुद्धपदोपादानं न कृतं कविना । रूपकं चा[1]प्यलङ्कारः । तदुक्तं दण्डिना —

"उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमिष्यते ।
यथा बाहुलता पाणिपद्मं चरणपल्लवः ॥"

इति ॥

इदानीमभिधित्सितमुपन्यस्यति —

समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ।
सम्पूर्णमुच्यते वर्गैर्नामलिङ्गानुशासनम् ॥ २ ॥

समाहृत्येति । नामलिङ्गानुशासनमुच्यते । 'णमु प्रह्वत्वे शब्दे' इत्यनुसाराद् नम्यते अभिधीयते अनेनेति नाम । लिङ्ग्यते ङीप्टाबादिभिर्व्यज्यते[2] इति लिङ्गं स्त्रीपुन्नपुंसकम् । तयोरनुशासनं शास्त्रम्, अनुशिष्यतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या । स्वकपोलरचितत्वव्युदासाय समाहृत्यान्यतन्त्राणीत्युक्तम् । अन्यतन्त्राणि व्याडिवररुचिप्रभृतीनां तन्त्राणि समाहृत्य एकीकृत्य । अत एव सम्पूर्णमिदं, यतस्त्रिकाण्डोत्पलिन्यादीनि नाममात्रतन्त्राणि, व्याडिवररुच्यादिप्रणीतानि तु लिङ्गमात्रतन्त्राणि । वर्गैरिति इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया । वर्गैर्लक्षितमित्यर्थः । प्रकरणं वर्गः । प्रकरणबद्धं च सुखग्राह्यं भवति । वर्गानेव विशिनष्टि — सङ्क्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैरिति । स्तोकेन भूयोभिधानं सङ्क्षेपः । सूक्तिरचना प्रतिसंस्कारः । अथवा हरिप्रियावत् प्रतिसंस्कारः । अयमर्थः — हरिरिति विष्णो[3]र्नामात्र नोक्तम् । तदनु श्रीपर्याये हरिप्रियेत्युक्तम् । तेन हरिरप्यस्य नामेत्युक्तं भवति ॥

---

१. 'च काव्याल' क. ख. ग. ङ. च. पाठः. २. 'ते तल्लिङ्गं' क. ख. घ. ङ. च. पाठः. ३. 'ष्णुः । न विष्णोर्नामात्रोक्तम् ।' ङ. छ. पाठः.

प्रतिनाम लिङ्गाभिधाने गौरवं परिहरन्नाह—

प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित् ।
स्त्रीपुन्नपुंसकं ज्ञेयं तद्विशेषविधेः क्वचित् ॥ ३ ॥

प्रायश इत्यादि। प्रायशो बाहुल्येन रूपभेदो यथाक्रमं स्त्रीपुन्नपुंसकानां ङ्याब्विसर्गबिन्दुकृतः। तेन स्त्रीपुन्नपुंसकं ज्ञातव्यम्। तद् यथा—'कौमोदकी गदा खड्गो नन्दकः', 'सलिलं कमलं जलम्'। निश्चितलिङ्गेनाविप्रकर्षः साहचर्यम्। यत्र रूपभेदो नास्ति, तत्रानेनापि कुत्राचित् तज्ज्ञेयम्। यथा—'अश्वयुगश्विनी', 'भानुः करः', 'वियद् विष्णुपदम्'। तद्विशेषविधिः तस्य स्त्रीपुन्नपुंसकस्य विशेषेणोपादानम्। तस्मादपि क्वचित् तज्ज्ञेयं, यत्र रूपभेद-साहचर्ये न स्तः। यथा—'वल्लरिर्मञ्जरिः स्त्रियौ', 'विटङ्कं पुन्नपुंसकमि'ति ॥

रूपभेदकृतो लिङ्गनिर्णयो द्वन्द्वैकशेषयोर्नास्तीति सङ्करदोषं च परिहरन्नाह—

भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न सङ्करः ।
कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते ॥ ४ ॥

भेदाख्यानायेत्यादि। भेदाख्यानाय लिङ्गानां भेदकथनाय भिन्नलिङ्गानां द्वन्द्वैकशेषौ अत्र न कृतौ। ननु भिन्नलिङ्गानामपि कृतौ। यथा—'अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः', 'मातापितरौ पितरौ' इति। अत्राह—अनुक्तानामिति। स्थानान्तरेऽनिर्दिष्टानां न कृतौ। निर्दिष्टानां तु कृतावेव। स्थानान्तरनिर्देशो यथा—'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः', 'नैर्ऋतो यातुरक्षसी', 'जनयित्री प्रसूर्माता जननी', 'तातस्तु जनकः पिता'। ननु रत्नकोशादिवत् स्त्रीपुन्नपुंसककाण्डविधनेनैव कथनमुचितम्। तेन च रूपभेदसाहचर्यादिप्रतिपत्तिगौरवमपि न स्यात् तत् किमिति लिङ्गसङ्ग्रहः क्रियत इत्यत आह—क्रमादृते न सङ्करः कृतः सङ्करस्तु भिन्नलिङ्गानां मिश्रतारूपः। क्रमः प्रक्रमः प्रस्ताव इति यावत्। त

---

१. 'पि सन्निक' ग. घ. पाठः. २. 'शव' ङ. छ. पाठः. ३. 'त्याह' क. ग. घ. झ. पाठः.

यथा — स्वर्गप्रक्रमे द्योदिवौ भिन्नलिङ्गे अव्यवश्यवाच्यत्वात् कथिते। विष्णुप्रस्तावे लक्ष्म्या नामेति ॥

विशेषविधावपि लाघवार्थं परिभाषते—

त्रिलिङ्ग्यां त्रिष्विति पदं मिथुने च द्वयोरिति।
निषिद्धलिङ्गं शेषार्थं त्वन्ताथादि न पूर्वभाक् ॥ ५ ॥

त्रिलिङ्ग्यामित्यादि। त्रयाणां लिङ्गानां समाहारस्त्रिलिङ्गी। तत्र त्रिष्विति पदं ज्ञेयम्। यथा — 'तटं त्रिषु'। स्त्रीपुंसौ मिथुनम्। तत्र द्वयोरिति पदं ज्ञेयम्। यथा — 'शफरी द्वयोः'। निषिद्धं लिङ्गं यस्य तन्निषिद्धलिङ्गं नाम शेषार्थं शेषलिङ्गं ज्ञेयम्। यथा — 'द्वीपोऽस्त्रियाम्'। त्वन्तम् अथादि च नामलिङ्गपदं पूर्वं न भजते। तत्र त्वन्तनामपदं यथा—

"शोभा कान्तिर्द्युतिश्छविः। अवश्यायस्तु नीहारः"।

त्वन्तलिङ्गपदं यथा—'अन्तर्धा व्यवधा पुंसि त्वन्तर्धिः'। अथादिनामपदं यथा—

"प्रालेयं मिहिका चाथ हिमानी हिमसंहतिः"।

अथशब्देनाथोशब्दोऽप्युपलक्ष्यते। यथा — 'पोताधानमथो झषाः'। अथादिलिङ्गपदं यथा — *'जवोऽथ शीघ्रं त्वरितम्'। ये तु —

"पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा"

इति न नामलिङ्गव्यवच्छेदः क्रियत इति चोदयन्ति, ते बालिशा एव, यतो लिङ्गनियमोऽत्र व्यवच्छिद्यते। यतः कूपः पुलिङ्ग एव, उदपानं तूभयलिङ्गमिति ॥

अत्र च शास्त्रे त्रिभुवनं वाच्यम्। तत्र श्रेष्ठत्वात् स्वर्गमभिदधाति—

स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः।
सुरलोको द्योदिवौ द्वे स्त्रियौ क्लीबे त्रिविष्टपम् ॥ ६ ॥

स्वरादयो नव स्वर्गे[1]। स्वः अव्ययम् अव्यक्तलिङ्गम्। तथा चाह —

---

१. 'र्गे। अ' क. ख. ङ. च. छ पाठः.

---

* 'शस्तं चाथ त्रिषु द्रव्ये' इत्येवञ्जातीयकं पाठ्यम्।

"सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥"

इति । कथं तर्हि 'रम्यं स्वरि'ति तद्विशेषणस्य नपुंसकत्वम् । तथा चाह सनातनः —

"स्वरपि मे न मनोहरमुत्रसत्पृषतलोचनया रहितं त्वया"

इति । तत्र लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति युक्तिः । तथा च वामनः —

§ "द्विगुरपि पात्राद्यन्तः क्रियाव्ययविशेषणं चै(क्य ? क)"

इति । स्वरिति 'स्वृ शब्दोपतापयोः' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (३. २. ७५) इि विच् । स्वरशब्दस्य रेफान्तत्वादुत्वं न भवति, 'अतो रोरप्लुतादप्लुते'(६.१.११३ इत्यत्र[2] रुसम्बन्धिनो रेफस्योत्वविधानात् । स्वरशब्दस्यानेकार्थवर्गोपदिष्टस्यापि य दत्र पर्याये कथनं, तद् भूरिप्रयोगत्वात्[3] । तथा चायमेव वक्ष्यति —

"भूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते[4]"

इति । अत एवाव्ययवर्गकथनीयस्यापि स्वरशब्दस्यात्र कथनम् । यच्चाद वुपादानं स्वरशब्दस्य, तद् मङ्गलार्थं, महाव्याहृतिशब्दानुप्रविष्टत्वात् तस्य ऋज्यते स्थीयतेऽस्मिन् इत्यर्गः स्थानम् । 'ऋज गतिस्थानार्जनेषु' । 'हलश (३. ३. १२१) इत्यधिकरणे घञ् । शोभनोऽर्गः स्वर्गः । प्रादिसमासः । सुखं, तद्विपरीतमकम् 'नञ्' (२. २. ६) इति समासः । तद् नास्त्यत्रे नाकः । 'नञोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वा[5]चोत्तरपदलोपश्च' (वा० २. २. २४) इ समासोत्तरपदलोपौ । 'नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनः नाकेषु प्रकृत्या' (६. ३. ७५) इति नञः[6] प्रकृतिवद्भावः । त्रिदशा दीव्यन्त्यत्रे त्रिदिवः । दीव्यतेः 'घञर्थे कविधानम्' (वा० ३. ३. ५८) इति कः । यद 'घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम्' इति परिगणनं वृत्तावुक्तं, तथ

---

१. 'यावि' ङ. छ. पाठः. २. 'ति रु' ङ. छ. पाठः. ३. 'गार्थात्' च. प ४. 'ते । अ' क. घ. ङ. च पाठः. ५. 'र्वा चोत्त' क. ख. ग. घ. च. पाठः. ६. 'ञ' क. ख. घ. च. पाठः.

---

§ इदं वामनकृते काव्यालङ्कारसूत्रे न दृश्यते ।

सम्भवोदाहरणमेव तत् । पृषोदरादित्वाद् दशशब्दलोपः । दीव्यन्त्यत्रेति द्यौः । *'दिवेर्ड्यौ दिवि' इति ड्योप्रत्ययः । गोशब्दवद् रूपम् । दिविति *'दिवेर्डिविः' इत्यौणादिको डिविः । पदान्ते 'दिव उत्' (६. १. १३१) इत्युत्वे द्युभ्यामित्यादि । 'स्त्रियौ' इत्युक्तेऽपि यद् द्वपदस्योपादानं, तद् उक्तार्थानामपि प्रयोगो भवतीति ज्ञापनार्थम् । यथा—

"नरं च नारायणमेव चादौ स्वतः सुतौ द्वौ जनयाम्बभूव"

इति । त्रिदशानां विष्टपं भुवनमिति त्रिविष्टपम् । पृषोदरादित्वाद् दशशब्दलोपः।[1] विष्टपशब्दस्य पुन्नपुंसकत्वम् । तथा चामरमाला—'भुवनं ‡विष्टपं[2] पुमान्' । अतः 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' (२. ४. २६) इत्युभयलिङ्गत्वे प्राप्ते यत्र 'क्लीबे' इति करोति, तत्र 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इति युक्तिः । क्लीबशब्दे ओष्ठ्यो बः । 'क्लीबृ अधार्ष्ट्ये' । अस्मादोष्ठ्यकारिकापठिताद् इगुपधात् कः । तथा चौष्ठ्यकारिका—

"भूवादौ बः पवर्गीयो बाधिबन्दतिबङ्क्षिषु ।
बंहिबृंहिबधोबुन्दिबाह्लम्ब्यम्बिचुम्बिषु ॥
बहतौ बेहतौ चैव कबतौ रम्बतौ तथा ।
क्लीबिक्षीबतिबस्केषु कुम्बिलुम्ब्योर्बुधिद्वये ॥
स्थैर्ये बदे बिटे शब्दे बटे च परिभाषणे ।
बनतौ स्याद् बणे चौष्ठ्यः प्राणने बलतावपि ॥
ब्रूञ्येकस्मिन्नदादौ स्याद् बुधिबिस्योर्बुसौ श्यनि ।
तुदादौ बिलतावेव श्रीबभ्रात्योः क्रियादिषु ॥
सम्बे षम्बे बृहे शुल्बे स्यात् कुम्बिलुबितुम्बिषु ।
(ब ? ब्रू)सबर्हयोर्बस्ते च प्राणनार्थे भवेद् बले ॥

---

१. 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् इति द' ङ. छ पाठः २. 'पः' क ख. ग. घ. पाठः.

---

* इदं मुद्रितोणादौ न दृश्यते । ‡ 'पिष्टपो विष्टपोऽप्यस्त्री' इति अमरव्याख्यायां भानुजिदीक्षितः ।

चुरादावेषु विज्ञेयो बकारोऽयं पवर्गजः ।
अन्यो ज्ञेयस्तु वोऽन्तःस्थो गणेष्वन्येषु धातुषु ॥"

तत्र 'बाधृ लोडने' । 'बदि अभिवादनस्तुत्योः' । 'बाकि कौटिल्ये' । 'बहि महि वृद्धौ' । 'बृहि शब्दे च' । 'बध बन्धने' । 'उबुन्दिर् निशामने' । 'बेहृ जेहृ बाहृ प्रयत्ने' । 'रबि लबि अबि शब्दे' । 'चुबि वक्त्रसंयोगे' । बर्धताविति प्रमादपाठः । बिभृत्सतीति भष्भा(व)स्यादर्शनात् । बहताविति तु पाठः । अस्ति च प्रकृत्यन्तरं बहिः । यत्र 'बबाह रक्तं पुरुषा' इति चण्डीपाठः । सनि बिभक्षतीति । 'कबृ वर्णे' । 'क्लीबृ अधाष्ट्यें' । 'क्षीबृ मदे' । 'बस्क मस्के'ति गतौ दण्डकः । 'कुबिच्छादने' । 'लुबि तुबि अर्दने' । 'बुध बोधने' । 'बुधिर् बोधने' । 'बद स्थैर्ये' । 'बिटँ शब्दे' । 'बटँ भटँ परिभाषणे' । 'बन षण सम्भक्तौ' । 'अन रण बण भण शब्दार्थाः' । 'बल प्राणने धान्या(वि ? व)रोधने च' । 'ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि' । 'बुध अवगमने' । 'बिस प्रेरणे' । 'बुस उत्सर्गे' । 'बिल भेदने' । 'ब्री वरणे' । 'बन्ध बन्धने' । चुरादौ 'सम्ब संवरणे' । 'षम्ब च ।' 'बटँ पुटँ' इति दण्डके । 'बृहिः' अत्रैव बर्हिः । 'शुल्ब सर्जने' । 'कुबिच्छादने' । 'लुबि तुबि अर्दने' । *'बस स्नेहच्छेदावरणेषु'(?) । 'ब्रस बर्ह हिंसायाम्' । 'बस्त गन्ध अर्दने' । 'बल प्राणने' । 'अर्व पर्व बर्व कर्व खर्व गर्व मर्व सर्व चर्व गतौ' इत्ययमपि भूवादौ भीमसेनेन पवर्गान्तप्रकरणे पठितः । एतदपरो यरलवीयो वः ॥

अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः ।
सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः ॥ ७ ॥

आदितेया दिविषदो लेखा अदितिनन्दनाः ।
आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः ॥ ८ ॥

बर्हिर्मुखाः क्रतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः ।
वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम् ॥ ९ ॥

---

१. 'कपाठः । कु' ङ. छ. पाठः. २. 'सम्मार्जे' च. पाठः.

---

* धातुपाठे त्वयमन्तःस्थादिर्दृश्यते ।

अमरादयः षड्विंशतिः **सामान्यदेवतायाम्।** मरणं मरः। 'मृङ्प्राणत्यागे'। बहुलवचनाद् भावे अप्। एषां तन्नास्तीत्यमराः। एतच्च 'नञो (ज्व?ज)रमरामित्र-मृताः' (६.२.११६) इत्यत्र वृत्तौ व्याख्यातम्[1]। नाकवत् समासोत्तरपदलोपौ। निरस्ता जरा यैस्ते निर्जराः। 'प्रादिभ्यो धातुजस्य बहुव्रीहिर्वोत्तरपदलोपश्च'[2] (वा०२.२.२४) इति समासोत्तरपदलोपौ। ते हि सर्वदा पञ्चविंशतिवर्षदेशीयाः। तथाहि श्रीरामायणे —

"रूपं वदन्ति[3] सौमित्रे! पञ्चविंशतिवर्षवत्"

दीव्यन्तीति देवाः। पचाद्यच्। जन्मसत्ताविनाशात्मिकास्तिस्रो दशा एषामिति त्रिदशाः। न तु मनुष्याणामिव बाल्ययौवनवार्धकानि[4] तिस्रो दशाः, अजरत्वात्। विबुध्यन्ते न स्वपन्तीति विबुधाः। 'बुध अवगमने'। इगुपधलक्षणः कः। 'षु प्रसवैश्वर्ययोः'। 'सुसूधागृधिभ्यः क्रन्' (उ० २. २४)। सुरा एषामस्तीति सुराः। मत्वर्थे अर्शआदित्वादच्। सुरापरिग्रहाद्[5] वा सुराः। तथाहि श्रीरामायणे —

"सुरापरिग्रहाद् देवाः सुरा इत्यभिविश्रुताः।
अपरिग्रहणात् तस्या दैतेया असुरास्तथा॥"

इति। शोभनममावास्यादि पर्व अङ्गुल्यादि वा येषां ते सुपर्वाणः। प्रशस्तानि मनांसि येषामिति सुमनसः। त्रिदिवस्येशास्त्रिदिवेशाः। द्यौरोकः स्थानं येषां ते दिवोकसः। अकारान्तोऽपि दिवशब्दोऽस्ति। तदा च दिवौकस इत्यपि स्यात्। तथाहि बुद्धचरिते —

"न शोभते तेन हि नो विना पुरं
मरुत्वता वृत्रवधे यथा दिवम्।"

इति। अदितिशब्दात् 'कृदिकारादक्तिनः', 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके'(ग० ४. १.४५) इति ङीष्। ततः 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४.१.१२०) इति ढक्। तेन

१. 'म्। नञ्या ना' ङ. छ. पाठः. २. 'र्वा चोत्त' क. ख. ग. घ. च पाठः. ३. 'विन्दति' क. ख. ग. पाठः. ४. 'शाख्यास्ति' क. घ. च. पाठः. ५. 'नीति ति' ङ. च. छ. पाठः. ६. 'हत्वाद्' क. घ. पाठः.

आदितेयाः। दिवि सीदन्ति वर्तन्त इति दिविषदः। 'सत्सूद्विष —' (३.२.६१)इत्यादिना क्विप्। 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (६.३.१४) इति पक्षे सप्तम्या अलुक्। तेन 'मनस्सु येन द्युसदां न्यधीयत' (स. १.श्लो. ४३) इति माघप्रयोगः साधुः। सुषामादित्वात् षत्वम्। ग्रीवाहस्तपादतलेषु तिस्रो लेखा येषां सन्तीति लेखाः। प्रशंसायाम् अर्शआदित्वादच्। अदितिनन्दना इति। 'टुनदि समृद्धौ'। नन्द्यादित्वाल्ल्युः। 'कृद्योगा च षष्ठी समस्यते' (वा० २.२.८) इति समासः। ऋशब्देन अदितिरुच्यते। तत्रभूतत्वाद् ऋभवः। ऋपूर्वाद् भवतेस्तत्र भवन्तीति 'डुप्रकरणे मितद्र्वादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' (वा० ३.२.१८०) इति डुः। उपपदसमासः। अविद्यमाना निद्रा येषामित्यस्वप्नाः। अमर्त्या इति। 'नञ्' (२.२.६) इति समासः। अमृतं पीयूषमन्धः अन्नं येषां ते अमृतान्धसः। बर्हिः अग्निर्मुखं येषां ते बर्हिर्मुखाः। तथा च मनुः—

"अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते"

इति। क्रतुभुज इति। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (३.२.१७८) इति क्विप्। गीरेव वाणो येषामिति गीर्वाणाः। शापद्वारा छेदनादिसम्भवात्। प्रशस्तं वृन्दं रूपमेषामिति वृन्दारकाः। 'शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् वक्तव्यः' (वा०५.२.१२२) इत्यारकन्प्रत्ययः। देवता एव दैवतानि। स्वार्थे[1] *'देवतादिभ्योऽण्'[2] इत्यण्। देवतेति देवशब्दात् स्वार्थिकस्तल्[3]। 'तलि स्त्रीलिङ्गवचनं कर्तव्यम्' इति स्त्रीत्वे सिद्धे यत् पुनः 'स्त्रियाम्' इति करणं, तद् बहुवचनायातपुंल्लिङ्गशङ्कानिराकरणार्थम्॥

आदित्यविश्ववसवस्तुषिताभास्वरानिलाः।
महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः॥ १०॥

आदित्यादयो नव प्रत्येकं **गणदेवताविशेषे**। गणदेवताः सङ्घदेवता इत्यर्थः। तत्र—

---

१. 'देषु' क. ख. ग. छ. पाठः. २. 'ताभ्यो' च. पाठः. ३. 'र्थे तल्' घ. च. पाठः.

---

* 'प्रज्ञादिभ्योऽण्' इत्येतत्स्थानीयमिदं व्याकरणान्तरवचनं स्यात्।

"आदित्या द्वादश प्रोक्ता विश्वेदेवा दश स्मृताः ।
वसवश्चाष्टसङ्ख्याकाः षट्त्रिंशत् तुषितास्तथा ॥
आभास्वराश्चतुःषष्टिर्वाताः पञ्चाशदूनकाः ।
महाराजिकनामानो द्वे शते (षड्?)विंशतिस्तथा ॥
साध्या द्वादश विख्याता रुद्राश्चैकादश स्मृताः ।"

अदितिशब्दात् 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः' (४.१.८५) आदित्याः। 'विश प्रवेशने'। 'अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन्' (उ० १.१४९)। विश्वे। 'वस निवासे'। 'शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च' (उ०१.१०) इति उः। वसवः। तुष्यन्तीति तुषिताः। 'तुष तुष्टौ'। 'रुचिवचि*कुंडिकुषिभ्यः कितच्' (उ० ४.१८५) इति बहुलवचनात् कितच्। तथा चोक्तमुणादौ —

"संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे।
कार्याद् विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥"

समन्ताद् भासनशीला आभास्वराः। 'स्थेशभासपिसकसो वरच्' (३.२.१७५) अन्यते प्राण्यतेऽनेनेत्यनिलः। 'अन च' इत्यस्माद् धातोः 'सलिकल्यनिमहिभटिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच्' (उ०१.५७)। बहुदेवकत्वान्महती राजिः पङ्क्तिरेषामिति महाराजिकाः। 'महाराजप्रोष्ठपदाभ्यां ठञ्' (४.२.३५) इति ठञ्। संज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्ध्यभावः। साध्यं सिद्धिरेषामस्तीति साध्याः। अर्शआदित्वादच्। रोदयन्तीति रुद्राः। 'रुदिर् अश्रुविमोचने' इत्यस्माण्ण्यन्ताद् 'रोदयतेर्णिलुक् च' (उ०२.२४) इति रक् णिलोपश्च ॥

विद्याधरोऽप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः।
पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः ॥ ११ ॥

---

१. 'तुषितास्त्रिंशत् तथा च षट्' क. ख. घ. च. पाठः. २. 'तुषि' क. ख. घ. ङ. च. पाठः.

---

* 'रुचिवचिकुचिकुटिभ्यः कितच्' इति मुद्रितोणादिपाठः.

आदितेयाः। दिवि सीदन्ति वर्तन्त इति दिविषदः। 'सत्सूद्विष—' (३.२.६१)इत्यादिना क्विप्। 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (६.३.१४) इति पक्षे सप्तम्या अलुक्। तेन 'मनस्सु येन द्युसदां न्यधीयत' (स. १. श्लो. ४३) इति माघप्रयोगः साधुः। सुषामादित्वात् षत्वम्। ग्रीवाहस्तपादतलेषु तिस्रो लेखा येषां सन्तीति लेखाः। प्रशंसायाम् अर्शआदित्वादच्। अदितिनन्दना इति। 'टुनदि समृद्धौ'। नन्द्यादित्वाल्ल्युः। 'कृद्योगा च षष्ठी समस्यते' (वा० २.२.८) इति समासः। ऋशब्देन अदितिरुच्यते। तत्रभूतत्वाद् ऋभवः। ऋपूर्वाद् भवतेस्तत्र भवन्तीति 'डुप्रकरणे मितद्र्वादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' (वा० ३.२.१८०) इति डुः। उपपदसमासः। अविद्यमाना निद्रा येषामित्यस्वप्नाः। अमर्त्या इति। 'नञ्' (२.२.६) इति समासः। अमृतं पीयूषमन्धः अन्नं येषां ते अमृतान्धसः। बर्हिः अग्निर्मुखं येषां ते बर्हिर्मुखाः। तथा च मनुः—

"अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते"

इति। क्रतुभुज इति। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (३.२.१७८) इति क्विप्। गीरेव बाणो येषामिति गीर्बाणाः। शापद्वारा छेदनादिसम्भवात्। प्रशस्तं वृन्दं रूपमेषामिति वृन्दारकाः। 'शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् वक्तव्यः' (वा०५.२.१२२) इत्यारकन्प्रत्ययः। देवता एव दैवतानि। स्वार्थे *'दैवतादिभ्योऽण्' इत्यण्। देवतेति देवशब्दात् स्वार्थिकस्तल्। 'तलि स्त्रीलिङ्गवचनं कर्तव्यम्' इति स्त्रीत्वे सिद्धे यत् पुनः 'स्त्रियाम्' इति करणं, तद् बहुवचनायातपुल्लिङ्गशङ्कानिराकरणार्थम्॥

आदित्यविश्ववसवस्तुषिताभास्वरानिलाः।
महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः॥ १०॥

आदित्यादयो नव प्रत्येकं **गणदेवताविशेषे**। गणदेवताः सङ्घदेवता इत्यर्थः। तत्र—

१. 'देषु' क. ख. ग. छ. पाठः. २. 'ताभ्यो' च. पाठः. ३. 'र्थे तल्' घ. च. पाठः.

* 'प्रज्ञादिभ्योऽण्' इत्येतत्स्थानीयमिदं व्याकरणान्तरवचनं स्यात्।

"आदित्या द्वादश प्रोक्ता विश्वेदेवा दश स्मृताः ।
वसवश्चाष्टसङ्ख्याकाः षट्त्रिंशत्[1] तुषितास्तथा ॥
आभास्वराश्चतुःषष्टिर्वाताः पञ्चाशदूनकाः ।
महाराजिकनामानो द्वे शते (षड्?)विंशतिस्तथा ॥
साध्या द्वादश विख्याता रुद्राश्चैकादश स्मृताः ।"

अदितिशब्दात् 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः' (४.१.८५) आदित्याः । 'विश प्रवेशने' । 'अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन्' (उ० १.१४९) । विश्वे । 'वस निवासे' । 'शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च' (उ० १.१०) इति उः । वसवः । तुष्यन्तीति तुषिताः । 'तुष तुष्टौ' । 'रुचिवचि*कुडि[2]-कुषिभ्यः कितच्' (उ० ४.१८५) इति बहुलवचनात् कितच् । तथा चोक्त-मुणादौ —

"संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।
कार्याद् विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥"

समन्ताद् भासनशीला आभास्वराः । 'स्थेशभासपिसकसो वरच्' (३.२.१७५) अन्यते प्राण्यतेऽनेनेत्यनिलः । 'अन च' इत्यस्माद् धातोः 'सलिकल्यनिमहि-भटिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच्' (उ०१.५७) । बहुदेवकत्वान्म-हती राजिः पङ्क्तिरेषामिति महाराजिकाः । 'महाराजप्रोष्ठपदाभ्यां ठञ्' (४.२.३५) इति ठञ् । संज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्ध्यभावः । साध्यं सिद्धिरेषामस्तीति साध्याः । अर्शआदित्वादच् । रोदयन्तीति रुद्राः । 'रुदिर् अश्रुविमोचने' इत्यस्माण्ण्यन्ताद् 'रोदयतेर्णिलुक् च' (उ०२.२४) इति रक् णिलोपश्च ॥

विद्याधरोऽप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः ।
पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः ॥ ११ ॥

---

१. 'तुषितास्त्रिंशत् तथा च षट्' क. ख. घ. च. पाठः.　२. 'तुषि' क. ख. घ. ङ. च. पाठः.

---

* 'रुचिवचिकुचिकुटिभ्यः कितच्' इति मुद्रितोणादिपाठः.

विद्याधरादयो दश प्रत्येकं **देवयोनिविशेषे**। देवा एव योनयः एषां निदानभूता इत्यर्थः। विद्याधरशब्दः पर्याये न पठित इत्येतावता रूपभेदेनोक्तः। मन्त्रविद्यादिकं धरतीति विद्याधरः। पचाद्यच्। पिशितमश्नातीति पिशाचः। पृषोदरादित्वात् पिशितशब्दस्य पिभावः। अशशब्दस्य शाचादेशः। 'शकुनिशकुन्तिपिशाचपिशङ्गा' इति शभेदः। प्रायेण गुह्यं कुत्सितं कायतीति गुह्यकः। 'कै शब्दे'। 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३.२.३)। सिद्ध इति। *'षिधू हिंसासंराद्ध्योः'। गत्यर्थादिसूत्रेण कर्तरि क्तः। इष्टं प्राप्नोतीति भूतः। 'भू प्राप्तावात्मनेपदी'त्यस्मात् कर्तरि पूर्ववत् क्तः। एते पर्यायेऽपठिताः। अतोऽत्रोक्ताः। अपरे पर्याये व्याख्यातव्याः। विद्याधरः कामरूपी खेचरः। अप्सरसो देवयोषित उर्वश्यादयः। यक्षाः कुबेराद्याः। रक्षांसि विभीषणादीनि। गन्धर्वा हाहाहूहूप्रभृतयः। किन्नरा नरशरीरादयः। पिशाचाः सत्त्वविशेषाः। कुबेरानुचरा गुह्यका माणिभद्रादयः। सिद्धा अणिमादिगुणोपेताः। भूता अधोमुखोर्ध्वमुखादयः सत्त्वाः॥

असुरा दैत्यदैतेयदनुजेन्द्रारिदानवाः।
शुक्रशिष्या दितिसुताः पूर्वदेवाः सुरद्विषः॥ १२॥

असुरादयो दश **असुरे**। अविद्यमाना सुरा येषां ते असुराः। दैत्य आदित्यवत्। दैतेय आदितेयवत्। दनौ जाता इति दनुजाः। 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३.२.९७) इति डः। दनोरपत्यानि दानवाः। अपत्यार्थे अण्। पूर्वे च ते देवाश्च पूर्वदेवाः। 'दिक्सङ्ख्ये संज्ञायाम्' (२.१.५०) इति समासः। सुरद्विष इति 'सत्सूद्विष--' (३.२.६१) इत्यादिना क्विप्॥

सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः।
समन्तभद्रो भगवान् मारजिल्लोकजिज्जिनः॥ १३॥

१. 'नुजाता द' ङ. छ. पाठः.

* 'षिधु संराद्धौ' 'रध हिंसासंराद्धयोः' इति तु मुद्रितधातुपाठः।

षडभिज्ञो दशबलोऽद्वयवादी विनायकः ।
मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः

सर्वज्ञादयोऽष्टादश पूर्वबुद्धे । सर्वं जानातीति सर्वज्ञः । सुष्ठु अपुनरावृत्त्या गतः सुगतः । प्रशस्ता अस्य बुद्धिरिति बुद्धः । प्रशंसायाम् अर्शआदित्वादच् । धर्मराज इति 'राजाहस्सखिभ्यष्टच्' (५. ४. ९१) इति समासान्तष्टच् । धर्मचक्रस्य प्रवर्तकत्वाद् धर्मराजः । यथा पुनरावृत्तिर्न भवति, तथा तेन प्रकारेण गत इति तथागतः । समन्तात् पुण्यसम्भाराद् ज्ञानसम्भाराच्च भद्रः श्रेष्ठः समन्तभद्रः ।

"माहात्म्यस्य समग्रस्य धैर्यस्य यशसः श्रियः ।
कामस्या(र्थ?थ) प्रयत्नस्य षण्णां भग इति श्रुतिः ॥"

ततो मतुपि भगवान् । क्लेशादिमारान् जयतीति मारजित् । लोकान् भुवनानि जितवानिति लोकजित् । क्विप् । जयतीति जिनः । इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक्' (उ० ६. २) इति नक् । षट्सु दानशीलक्षान्तिवीर्यध्यानप्रज्ञासु आद्यं ज्ञानमस्येति षडभिज्ञः । दश बलान्यस्य सन्तीति दशबलः । पूर्ववन्मत्वर्थेऽच् ।

"बुद्धिः क्षान्तिस्तथा वीर्यं ध्यानज्ञाने तथा कृपा ।
शीलोपेक्षे बलं दानं दशैतानि बलानि तु ॥"

अद्वयवादीति 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' (३. २. ७८) इति णिनिः । सत्त्वान् विनयति हितमनुशास्तीति विनायकः । 'ण्वुल्तृचौ' (३. १. १३३) इति कर्तरि ण्वुल् । मुनीनामिन्द्रः श्रेष्ठो मुनीन्द्रः । ज्ञानादिपुण्यसम्भारः श्रीः । तया घनः पूर्णः श्रीघनः । 'तृतीया' (२. १. ३०) इति योगविभागात् समासः । शास्ता उपदेष्टा । 'शासु अनुशिष्टौ' । ¶'तृन्तृचौ शंसिशसिशासिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ' (उ० २. ९४) इति तृन् । इट्पक्षे तु 'वयमपि च रे क्षत्रियाः शासितारः'

१. 'ज्ञा' ग. च. पाठः. २. 'दी सु' ग. ङ. छ. पाठः. ३. 'शसिशा' घ., 'शंसिक्ष' ग. पाठः.

¶ 'तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

(महावी. अ. ३. श्लो. ३४) इति भवभूतिः। मुनिरिति। 'मन ज्ञाने'। 'मनेरुच्च' (उ० ४.१२४) इति इन् अकारस्योत्त्वं च ॥

शाक्यमुनिस्तु यः ॥ १४ ॥

स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्च सः।
गौतमश्चार्कबन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥ १५ ॥

शाक्यमुन्यादयः सप्त शाक्यवंशावतीर्णे मुनौ[1]। शाकवनवासित्वात् शाक्यः। दिगादित्वाद् यत्। तथा च सुन्दरानन्दचरिते[2]—

"शाकवृक्षप्रतिच्छन्नं वासं यस्माच्च चक्रिरे।
तस्मादिक्ष्वाकुवंश्यास्ते भुवि शाक्या इति श्रुताः ॥"

शाक्यश्चासौ मुनिश्चेति शाक्यमुनिः। शाक्यसिंहः शाक्यश्रेष्ठः। 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' (२.१.५६) इति समासः। सर्वार्थसिद्ध इति त्रिपदोऽयं बहुव्रीहिः। शुद्धोदनस्यापत्यं शौद्धोदनिः। 'अत इञ्' (४.१.९५)। शकन्ध्वादिः। गोतमस्यायं शिष्य इति गौतमः। 'तस्येदम्' (४.३.१२०) इत्यण्। सूर्यवंशजत्वादर्कबन्धुः। अर्कस्य बन्धुरर्कबन्धुः ॥

ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः।
हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयंभूश्चतुराननः ॥ १६ ॥

धाताब्जयोनिर्द्रुहिणो विरिञ्चिः कमलासनः।
स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृग्विधिः ॥ १७ ॥

ब्रह्मादिर्विंशतिर्ब्रह्मणि।

"बृहदस्य शरीरं यदप्रमेयं प्रमाणतः।
बृहद् विस्तीर्णमित्युक्तं ब्रह्मा तेन स उच्यते ॥"

---

१. 'णेमु' क. घ. ङ. छ. पाठः। २. 'न्दने—' क. ग. पाठः

इति साम्बपुराणम् । 'बृह बृहि वृद्धौ' । *'बृंहेर नलोपश्च' इति मनिन् अमागमश्च । आत्मना भवतीत्यात्मभूः । न तु कर्मवायुप्रेरणया । परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी[1] । ‡'परमे स्थः किच्च' इतीनिः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (६.३.१४) इत्यलुक् । 'स्थास्थिन्स्थॄणामिति वक्तव्यम्' (वा० ८.३.९७) इति षत्वम् । पितॄणां प्रजापतीनामपि जनयितेति पितामहः । पितृशब्दात् 'पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः' (४.२.३६) इति डामहच् । स च षिद् भवति । पितृजननी च तन्मूर्तिरित्यागमः । उपचाराद्धिरण्मयमण्डं हिरण्यम् । तथा च मनुः —

"तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम्"

इति । तस्य गर्भो भ्रूण इति हिरण्यगर्भः । लोकस्य चतुर्दशभुवनस्येशो लोकेशः । सर्वं(वी?)दधातीति[2] धाता । धाञस्तृच् । विष्णोर्नाभिकमलस्थत्वादब्जयोनिः । कामक्रोधादिभ्यो द्रुह्यतीति द्रुहिणः । 'द्रुह जिघांसायाम्' । 'द्रुदक्षिभ्यामिनन्' (उ० २.५३) इत्यनुवर्तमाने 'अर्तेः किदिच्च' (उ०२.५४) इत्यनेन बहुलवचनादिनन् । स च किद् भवति । विरेचयतीति विरिञ्चिः । 'रिच वियोजनसंयमनयोः' इत्यस्माण्ण्यन्ताद्[3] 'अच इः' (उ० ४.१३९) इति इः । पृषोदरादित्वात् कुञ्जरवद् नुम् उपधाह्रस्वत्वं च । 'विरिञ्चो द्रुघणः सञ्ज्ञो[4] विरिञ्चिर्द्रुहिणो मत' इति शब्दार्णवः । सृजतीति स्रष्टा । तृन्नन्तः । प्रजानां सन्ततीनां पतिः प्रजापतिः । विदधातीति वेधाः । 'विधाञो वेधश्च' (उ० ४.२२६) इत्यसुन् वेधादेशश्च । विश्वसृगिति 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (३.२.१७८) इति क्विप्[5] । 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' (८.२.६२) इति कुत्वम् । विदधातीति विधिः । बहुलवचनात् किः ॥

विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः ।
दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः ॥ १८ ॥

---

१. 'ष्ठी । स्थः' घ. च. पाठः. २. 'ति विधा' क. घ. च. पाठः. ३. 'स्मात् अ' क. च. पाठः. ४. 'संज्ञो वि' ग., 'सर्जो वि' क. पाठः. ५. 'न्' क. ख. घ. ङ. छ. पाठः.

---

* 'बृंहेर्नोऽच्च', ‡ 'परमे कित्' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः ।
पीताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गी विष्वक्सेनो जनार्दनः ॥ १९ ॥

उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः ।
पद्मनाभो मधुरिपुर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ॥ २० ॥

देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ।
वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरधोक्षजः ॥ २१ ॥

विश्वम्भरः कैटभजिद् विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः ।

विष्ण्वादयश्चत्वारिंशद् विष्णौ । वेवेष्टीति विष्णुः । 'विषॢ व्याप्तौ' । 'विषेः किच्च' (उ०३.३९) इति नुः । 'रषाभ्यां नो णः —'(८.४.१) इति णत्वम् । नराणां समूहो नारम् । 'तस्य समूहः' (४.२.३७) इत्यण् । तस्यायनं स्थानमिति नारायणः ।

"आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।
ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥"

इत्येवं वा व्युत्पत्तिः ।

"अथ नारायणो विष्णुरूर्ध्वकर्मा नरायणः"

इति संसारावर्तः । कलियुगे कृष्णगुणयोगात् कृष्णः । तथा च सङ्क्षिप्तभारते हरिः—

*"सत्यत्रेताद्वापरयुगेषु सितरक्तपीतवर्णाभः ।
कृष्णः किल कलिकाले स एव पुरुषोत्तमो जयति ॥"

१. 'तस्य कृतत्रे' क., 'सत्यं त्रे' घ. च. पाठः. २. 'ति ॥ श्रीवि' ङ. छ. पाठः.

* "शङ्खक्षीरवपुः पुरा कृतयुगे नाम्ना च नारायण-
स्त्रेतायां त्रिपदार्पितत्रिभुवनो विष्णुः सुवर्णप्रभः ।
दूर्वाश्यामनिभः स रावणवधे रामो युगे द्वापरे
नित्यं योऽञ्जनसन्निभः कलियुगे वः पातु दामोदरः ॥"

इति तु बालचरिते मङ्गलश्लोकः ।

(वा० ३. १. १३८) इति शः । 'शे मुचादीनाम्' (७. १. ५९) इति नुम् । कदापि न च्यवते क्षरतीत्यच्युतः । शार्ङ्गं विष्णुधनुः, तदस्यास्तीति शार्ङ्गी । 'अनुदात्तादेश्च—' (४. ३. १४०) इति विकारेऽञन्ताद् 'अत इनि—' (५. २. ११५) इतीनिः । विषुशब्दो नानार्थेऽव्ययं निपातितः । विषु अञ्चतीति विष्वक् । क्विन् । 'अञ्चतेश्चोपसङ्ख्यानम्' (वा० ४. १. ६) इति ङीप् । विषूची समन्ततोगामिनी सेनास्येति विष्वक्सेनः । 'पूर्वपदात् संज्ञायामगः' (८.४. ३) इति सेनाया नो णत्वं 'पदव्यवायेऽपि' (८. ४. ३८) इति प्रतिषेधान्न भवति । विष्वगिति मूर्धन्यः षः । तथा च कर्प्पिणाभ्युदये यमकं —

" दर्शकाश्मकभूपालौ विष्वगारम्भरोषितौ ।
योद्धुं निविविशाते ताविष्वगारम्भरोषितौ ॥"

तत्रारम्भो मारणम् । इष्वगारं रणम् । भरोषितौ अतिशयेन तेजस्विनावित्यर्थः । समुद्रस्थान् जनानर्दितवानिति जनार्दनः । 'अर्द हिंसि हिंसायाम्' । नन्द्यादित्वाल्ल्युः । हरिवंशे —

" ममोपरि यथेन्द्रस्त्वं स्थापितो गोभिरीश्वरः ।
उपेन्द्र इति कृष्ण ! त्वां तथा गास्यन्ति देवताः ॥"

इन्द्रावरजः इन्द्रकनिष्ठः । चक्रं पाणावस्येति चक्रपाणिः । 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ' (वा० २. २. ३६) इति परनिपातः । वासुदेव इति । 'ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च' (४. १. ११४) इत्यण् । बलिवञ्चनाय स्वर्गमर्त्यपातालेषु त्रयो विक्रमा अस्येति त्रिविक्रमः । देवकस्यापत्यमिति देवकिः । 'अत इञ्' (४. १. ९५) । 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्य' इति वृद्ध्यभाव इति वर्णदेशना । ततश्च स्त्रियाम् 'इतो मनुष्यजातेः' (४. १. ६५) इति ङीप् । देवकी । तस्या नन्दनो देवकीनन्दनः । शूरो नाम यादवो वसुदेवपितामहः । तद्वंशजत्वाच्छौरिः । बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ् । 'शर्वः शिवः केशवः शौरिरि'ति शभेदः ।

" यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥" (अ०. १५. श्लो. १८)

---

१. 'र्विं' ङ. छ., 'ष्कि' क. ग. पाठः. २. 'ञि' ग. घ. ङ. च. पाठः. ३. 'र्णो' ङ. छ. पाठः. ४. 'वा' क. ख. ङ. छ, पाठः.

इति भगवद्गीता । वनं पुष्पं, तन्मालायोगाद् वनमाली । व्रीह्यादित्वादिनिः । बलिध्वंसीति । 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' (३. २. ७८) इति णिनिः । सकारस्य यथि अनन्तर्भावात् परसवर्णोऽनुस्वारस्यायुक्त एव । स्वेनैव रूपेणानुस्वारोऽवतिष्ठत इति सर्वत्रैव बोद्धव्यम् । कंसारातिः कंसस्य शत्रुः । अक्षशब्देनेन्द्रियमुच्यते । अधइन्द्रियं पादः । ताभ्यां जातः अधोक्षजः । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ३. २. १०१) इति डः । तदुक्तमेकादशेन्द्रियपरिगणने विष्णुपुराणे —

"पायूपस्थं करौ पादौ वाक् च मैत्रेय! पञ्चमी ।"

इति । विश्वं बिभर्तीति विश्वम्भरः । 'संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः' (३. २. ४६) इति खच् । 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' (६. ३. ६७) इति मुम् । कैटभजेदिति । 'सत्सूद्विष —'(३. २. ६१) इत्यादिना क्विप् । 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' (६. १. ७१) । असुरान् विध्यतीति विधुः । 'व्यध ताडने' । §'पृभिदिव्यधिगृधिधृषिदृशिभ्यः' (उ० १. २३) इति कुः । वक्षःस्थले महापुरुषरूपलक्षणं श्वेतरोमावर्तविशेषः श्रीवत्सः । स एव लाञ्छनमस्येति श्रीवत्सलाञ्छनः ॥

वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः ॥ २२ ॥

वसुदेवद्वयं विष्णुपितरि । वसुभिर्दीव्यतीति वसुदेवः । पचाद्यच् । तस्मिन् जाते आनकाः पटहा दुन्दुभयश्च वादिता इत्यानकदुन्दुभिः । तूर्यात्वादेकवद्भावान्नपुंसकत्वे प्राप्ते लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्यैतन्न भवति ॥

बलभद्रः प्रलम्बघ्नो बलदेवोऽच्युताग्रजः ।
रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥ २३ ॥

१. 'सश' क. ग. घ. च. पाठः. २. 'सा' घ. च. पाठः. ३. 'णश्च' क. ख. घ. छ. पाठः. ४. 'स्य' ग. पाठः.

§ 'पृ........धृषिभ्य' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली ।
सङ्कर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो बलः ॥ २४ ॥

बलभद्रादयः सप्तदश बलभद्रे । बलं भद्रं श्रेष्ठमस्येति बलभद्रः । प्रलम्बमसुरं हतवानिति प्रलम्बघ्नः । देवत्वाद् 'अमनुष्यकर्तृके च' (३.२.९३) इति टक् । 'गमहन—' (६.४.९८) इत्यादिना उपधालोपः । 'हो हन्तेः—' (७.३.५४) इति कुत्वं घः । बलयोगाद् बलः । अर्शआदित्वाद् अच् । ततो बलश्चासौ देवश्चेति बलदेवः । 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' (२.१.५७) इति समासः । रमयति मोदयति रूपमस्येति रामः । 'रमु क्रीडायाम्' । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३.१.१४०) । उदात्तोपदेशत्वाभावादुपधावृद्धिः । कामम् इच्छां पालयतीति कामपालः । 'पॄ पालनपूरणयोः' । 'कर्मण्यण्' (३.२.१) । रौहिणेय इति । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४.१.१२०) । तालो वृक्षविशेषः, स एव अङ्कः चिह्नमस्येति तालाङ्कः । तदुक्तं साम्बपुराणे ध्वजनिर्णये—

"तालस्तालाकृतिः कार्यो मकरो मकराकृतिः"

'मसी परिमाणे' । $ 'भूमिमस्योरुच' इति कलप्रत्ययः । मुसलः । तद्योगाद् मुसली । एवं हली ।

"गर्भसङ्कर्षणात् सोऽथ लोके सङ्कर्षणः स्मृतः"

इति हरिवंशे । संपूर्वात् कृषेः नन्द्यादिल्युः । सीरपाणिः दन्त्यादिः । 'सितसीरसायका' इति सभेदः । कालिन्दी नदी । तद्भेदनात् कालिन्दीभेदनः । नन्द्यादिल्युः । बलयोगाद् बलः । मत्वर्थीयोऽच् ॥

मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः ।
कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः ॥ २५ ॥

१. 'मजनह' क. ख. ग. घ. च. पाठः. २ 'म इच्छा तं पा' ङ. छ. पाठः. ३. 'वं दन्त्यसवान् । ग' ङ. छ. पाठः. ४. 'शे' ङ. छ. पाठः. ५. 'णिः । सि' ङ. छ. पाठः.

$ इदं मुद्रितोणादौ न दृश्यते ।

सम्बरारिर्मनसिजः कुसुमेषुरनन्यजः ।
पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ॥ २६ ॥
ब्रह्मसूर्विश्वकेतुः स्यात्

मदनादय एकविंशतिः **कामदेवे** । मदयतीति मदनः । नन्द्यादिल्युः । 'मदी हर्षे' । माद्यतीति मत् । क्विप् । मथ्नातीति मथः । पचाद्यच् । मच्चासौ मथश्चेति मन्मथः । विरहिणं मारयतीति मारः । पचादिः । प्रकृष्टं द्युम्नं बलमस्येति प्रद्युम्नः । निर्जरवत् समासादिः । मत्स्यजातित्वान्मकर एव मीनः । स एव केतनमस्येति मीनकेतनः । कं ब्रह्माणं दर्पयतीति कन्दर्पः । 'गमश्च' (३. २. ४७) इति चकारात् खच् । यतो ब्रह्मापि स्वसुतां चकमे । दर्पयतीति दर्पकः । त्रिनयनेन भस्मीकृतत्वादनङ्गः । कामयते सुरतेच्छामुत्पादयतीति कामः । पचाद्यच् । सम्मोहनोन्मादनतापनशोषणस्तम्भनाख्याः पञ्च शरा अस्येति पञ्चशरः । 'स्मृ आध्याने' । स्मरयतीति स्मरः । अच् । सम्बरस्यारिः सम्बरारिः । एवं दन्त्यादिः । तथाहि साहित्यकल्पतरुणा श्रीपोव्योकेन[१](?) वासनामञ्जर्यां भणितं—

"स जयति मानसजन्मा रसवन्मारो मुनेरनङ्गाख्यः ।
रुद्रस्य सम्बरारिः पुष्पवतीनां कुसुमधन्वा ॥"

इति ।

"क्लीबं तु सम्बरं नीरे बौद्धव्रतविशेषयोः ।
विशेषे पुंसि दैत्यस्य मत्स्यस्य हरिणस्य च ॥"

इति दन्त्यादौ रभसोऽपि ।

'शम्बरो हरिणे दैत्ये शम्बरं सलिले स्मृतम्'

इति तालव्यादावजयः । तदा च देवानां शं कल्याणं वृणातीति शम्बरः । 'शमि-धातोः संज्ञायाम्' (३. २. १४) इत्यच् । वर्णदेशनाकृता तु पक्षद्वयमपि दर्शितम् । शृङ्गाररूपेण मनसि जायत इति मनसिजः । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३.२.९७) । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (६. ३. १४) इत्यलुक् । नान्यस्मिन् भूतग्रामे जातो-

---

१. 'प्यो' ख. छ., 'केन' च पाठः.

ऽन्यजः । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३. २. ९७) इति डः । पुष्पधन्वेति । 'वा संज्ञायाम्' (५. ४. १३३) इत्यनङ् । पक्षे पुष्पधनुः सान्तः । ब्रह्म तपः सुवति प्रेरयतीति ब्रह्मसूः । 'अन्येभ्योऽपि —'(३. २. १७८) इति क्विप् । विश्वव्यापी केतुर्द्युतिरस्येति विश्वकेतुः । तथा च रभसः —

"पताकायां द्युतौ केतुर्ग्रहोत्पातादिलक्ष्मसु"

इति । केचिद् ब्रह्मस्वादिचतुष्टयमनिरुद्धस्य नामेत्याहुः । तथा च वृद्धामरकोशः —

"अनिरुद्धो विश्वकेतुर्ब्रह्मसूरप्युषापतिः"

इति । रुद्रदासेन प्रश्नोत्तरे कामदेव एवोक्तः —

"कं वदन्ति तपोभङ्गकारिणं यतिनां जनाः ।
न स्वीकुर्वन्ति कं सन्तः सर्वधर्मविशारदाः ॥
ब्रह्मस्वम्"

अतो द्वयमेव दृश्यते ॥

अनिरुद्ध उषापतिः ।

अनिरुद्धद्वयम**निरुद्धे** । युद्धे केनापि न निरुद्ध इत्यनिरुद्धः ।

"उषा बाणस्य पुत्री स्यादनिरुद्धगृहा उषा"

इति जयपोर्व्यायिकः(?) ॥

लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया ॥ २७ ॥

लक्ष्मीषट्कं **लक्ष्म्याम्** । नीतिशालिनं पश्यतीति लक्ष्मीः । 'लक्ष दर्शनाङ्कनयोः' । 'लक्षेर्मुट् च' (उ० ३. १६१) इति ईप्रत्ययः । श्रीरिति । 'श्रिञ् सेवायाम् ।' 'क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणं च' (वा० ३. २. १७८) इति क्विब्दीर्घत्वसम्प्रसारणनिषेधाः । अङ्यन्तत्वात् सोर्लोपाभावः । तथा च प्रयोगः —

१. 'पञ्चम्यामजातौ ड' क. पाठः. २. 'म्यामजातौ ड' ग. घ. च. पाठः. ३. 'तीति' च. पाठः. ४. 'प्या' ख. घ. पाठः.

"हे लक्ष्मीः ! स्या दरिद्राणां मा धीः ! संस्पृश मे वपुः ।
तन्त्रीः ! कलामृतं कूज तन्द्रीः ! संश्रय चक्षुषी ॥"

इति ।

"मातर्लक्ष्मि ! भजस्व काञ्चिदपरं मत्काङ्क्षिणी मा च भूः"

इत्यादि 'कृदिकाराद्—' (ग० ४. १. ४५) इत्यादिना साध्विति मैत्रेयः । एवं श्रीशब्दोऽपि । पद्मयोगाद् पद्मा । मत्वर्थीयोऽच् । एवं कमला । एतयोरुभयोरुपादानादन्यपद्मपर्यायेणानभिधानं सूचितम् ॥

शङ्खो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यः

लक्ष्मीपतेः शङ्खचक्रगदाखड्गमणिषु यथाक्रममेकैकं पाञ्चजन्यादिकम् । समुद्रे तिमिरूपचारी पञ्चजनो नामासुर आसीत् । तद्देस्थिजत्वात् पाञ्चजन्यः । 'बहिर्देवपञ्चजनेभ्यः' (वा० ४. ३. ५८) इत्युपसङ्ख्यानाञ्ञ्यः । 'शमु उपशमे' । 'शमेः खः' (उ० १. १०७) शङ्खः । नित्यं परसवर्णः । अवश्यमेव संज्ञाशब्दानां सदर्थेन चासदर्थेन च व्युत्पत्तिः कार्या, वायुतैलपायिकादिवत् । एतत् तु सर्वत्रोन्नेयम् ॥

चक्रं सुदर्शनम् ।

कौमोदकी गदा खड्गो नन्दकः कौस्तुभो मणिः ॥ २८ ॥

चक्रमिति †'करोतेर्द्वे च' इति कृञो रन् द्वित्वं च । भक्तैः सुखेन दृश्यत इति सुदर्शनम् । '(भाषायां) शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज्वक्तव्यः' (वा० ३. ३. १३०) इति खलपवादको युच् । नपुंसकलिङ्गमेतत् । तथा च बाणयुद्धे—

"पुनः कराग्रं कृष्णस्य चक्रं प्राप्तं सुदर्शनम्"

इति । कौ पृथिव्यां मोदत इति कौमोदकी । 'मुद हर्षे' । 'बहुलमन्यत्रापि' इति

१. 'दिसाध्यामिति' ङ. छ. पाठः. २. 'स्या' च. पाठः.

† इदं मुद्रितोणादौ न दृश्यते ।

वुन् सप्तम्या अलुक् । देवास्त्रत्वाद् गदतीति गदा । पचाद्यच् । नन्दयतीति नन्दकः । 'आशिषि' च' (३. १. १५०) इति वुन् । 'स्तुभ स्तम्भे' । कोः स्तोभकं इति कुस्तुभो विष्णुः । इगुपधात् कः । अस्माच्छैषिकोऽण् । कौस्तुभः ॥

गरुत्मान् गरुडस्तार्क्ष्यो वैनतेयः खगेश्वरः ।
नागान्तको विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगाशनः ॥ २९ ॥

गरुत्मदादिनवकं गरुडे । गरुत् पक्षोऽस्यास्तीति गरुत्मान् । मतुप् । 'अयवादिभ्यः' (८. २. ९) इति वत्वप्रतिषेधः । गरं विषं हन्तीति गरुडः । पृषोदरादिः । डप्रत्ययः डकार उकारश्च । तृक्षस्यापत्यमिति तार्क्ष्यः । गर्गादित्वाद् यञ् । बहुत्वे 'यञञोश्च' (२. ४. ६४) इति लुकि तृक्षाः । रौहिणेयवद् वैनतेयः । कनकरुचित्वात् शोभनपक्षः सुपर्णः । 'अश भोजने' । तालव्यान्तः । नन्द्यादिः । पन्नगाशनः ॥

शम्भुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः ।
ईश्वरः शर्व ईशानः शङ्करश्चन्द्रशेखरः ॥ ३० ॥

भूतेशः खण्डपरशुर्गिरीशो गिरिशो मृडः ।
मृत्युञ्जयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ॥ ३१ ॥

उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत् ।
वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचनः ॥ ३२ ॥

कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्नीललोहितः ।
हरः स्मरहरो भर्गस्त्र्यम्बकस्त्रिपुरान्तकः ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरोऽन्धकरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः ।
व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः ॥ ३४ ॥

---

१. 'षि वु' क. ख. घ. ङ. च. छ. पाठः. २. 'कः कु' ग. पाठः. ३ 'हरती' ग. घ. च. पाठः. ४. 'त्यं ता' ङ. छ. पाठः.

शम्भ्वादयोऽष्टचत्वारिंशच्छिवे । शं कल्याणं भूतवान् लब्धवानिति शम्भुः । 'भू प्राप्तावात्मनेपदी' इति साधुः । 'डुप्रकरणे मितद्र्वादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' (वा० ३.२.१८०) इति डुः । ईष्टे प्रभवति । 'ईश ऐश्वर्ये' । इगुपधलक्षणः कः । ईशः । हरिवंशे —

"पालयामि पशून् यस्मात् सृजामि च यदृच्छया ।
तेषां च पतिरेवाहं तस्मात् पशुपतिः स्मृतः ॥"

शिवं कल्याणम् । तद्योगाच्छिवः । मत्वर्थीयोऽच् । शूली । 'अत इनिठनौ' (५.२.११५) इति इनिः । महेश्वर इति । 'सन्महद्—' (२.१.६१) आदिना समासः । 'आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः' (६.३.४६) इत्यात्वम् । ईशितुं शीलमस्येति ईश्वरः । 'ईश ऐश्वर्ये' । 'स्थेशभासपिसकसो वरच्' (३.२.१७५) । प्रलये शृणातीति शर्वः । 'शॄ हिंसायाम्' । 'कॄगॄशॄदॄभ्यो वः' (उ० १.१६१) इति वः । ऐश्वर्ययोगाद् ईशानः । 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' (३.२.१२९) । शं कल्याणं करोतीति शङ्करः । 'शमि धातोः संज्ञायाम्' (३.२.१४) इत्यच् । भूतस्य प्रमथस्येशो भूतेशः । गजासुरवधे खण्डाः परशवोऽस्येति खण्डपरशुः । 'आङ्परयोः खनिशॄभ्यां डिच्च' (उ० १.३४) इति कुः ।

†"खण्डपरशुः परशुरामे शङ्करे चूर्णलेपिनि"

इति चतुरक्षरे[1] विश्वप्रकाशः । तदा पृषोदरादिः । गिरेः कैलासस्येशो गिरीशः । गिरौ शेत इति गिरिशः । छान्दसा अपि भाषायां प्रयुज्यन्त इत्यतो 'गिरौ डश्छन्दसि' (वा० ३.२.१५) इति डः । सुखयोगाद् मृडः । 'मृड सुखने' । इगुपधलक्षणः कः । मृत्युंजय इति । 'संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः' (३.२.४६) इति खच् । कृत्तिवासा इति । 'अत्वसन्तस्य चाधातोः' (६.४.१४) इति दीर्घः । प्रलयकाले रौद्ररसावस्थित उद्धतः सर्वो-

१. 'रेऽपि वि' क. ख. ङ. छ. पाठः.

† 'खण्डपर्शुः पर्शुरामे........' इति मुद्रितविश्वप्रकाशपाठः ।

परि वर्तेत इति उग्रः । 'उच समवाये' । 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्र —' (उ० २. २९) इत्यादिना औणादिको रन् गश्चान्तादेशो गुणाभावश्च निपात्यते। कालकूटभरणजा श्रीः शोभा कण्ठे अस्येति श्रीकण्ठः । अत एव शितिः कालः कण्ठोऽस्येति शितिकण्ठः । लोकाचारविपरीतत्वाद् वामः । 'टुवम उद्गिरणे' । घञ् । 'नोदात्तोपदेश —' (७. ३. ३४) इत्यादिना वृद्ध्यभावे प्राप्ते ‡'न कमिवमिचें-माम्' इति प्रतिषेधः । वामश्चासौ देवश्चेति वामदेवः । एवं महादेवोऽपि । रवि-चन्द्राग्नित्रिविधरूपत्वाद् विरूपाण्यक्षीण्यस्येति विरूपाक्षः । अग्निरेव रेतोऽस्येति कृशानुरेताः । 'जट सङ्घाते' । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४. ११८) । धुरः त्रैलोक्यचिन्ताभारस्य जटिः सङ्घातोऽस्मिन्निति धूर्जटिः ।

"नीलं येन ममाङ्गं तु रसाक्तं लोहितत्विषम् ।
नीललोहित इत्येवं तेनाहं परिकीर्तितः ॥"

प्रलये कृत्स्नं हरतीति हरः । हृञः पचाद्यच् । भर्ग इति । 'ऋजि भृजी भर्जने' । पचाद्यच्। न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् । भर्ग्य इति पाठे 'ऋहलोर्ण्यत्' (३. १. १२४)। कुत्वम् । त्रीण्यम्बकानि नेत्राण्यस्येति त्र्यम्बकः । दक्षमहर्षेर्यज्ञभञ्जकत्वात् क्रतुध्वंसी । नान्तः। गङ्गाधरणार्थं व्योमव्यापी केशो जटाभारीभूतोऽस्येति व्योमकेशः । अस्माद् रजोगुणापन्नाद् विश्वं भवतीति भवः । बिभेत्यस्मान्महाभैरवरूपात् त्रैलोक्यमिति भीमः । 'भियः *षुक् च' (उ०. १. १९३) इति मक् । प्रलयेऽपि तिष्ठ-तीति स्थाणुः । 'स्थो णुः' (उ०. ३. ३७) इति णुप्रत्ययः । गणदेवतायां रुद्र उक्तः ॥

१. 'ह' ग. घ. च. पाठः., 'भरजा' ङ. छ. पाठः. २. 'म्यग्नि' क. ख. ग. च. पाठः. ३. 'व' ख. पाठः. ४. 'ति वृद्धिप्र' ङ. छ. पाठः. ५. 'वः । र' च. पाठः. ६. 'पाण्य' च. पाठः. ७. 'शुक्रमस्ये' क. ग. घ. च., 'शुक्रमस्ये' ख. पाठः. ८. 'भ' ग. घ. पाठः. ९. 'त्। त्री' ग. घ. पाठः. १०. 'स्यर्षे' क. ङ. छ. पाठः. ११. 'स्थाणुः' ख. ग. घ. च. पाठः.

‡ 'अनाचमिकमिवमीनाम्' (वा. ७. ३. ३४) इति वार्त्तिकपाठे दृश्यते । *'षुग्वा' इति मुद्रितोणादिपाठः.

कपर्दोऽस्य जटाजूटः

महेश्वरजटाजूटे कपर्दः। 'पर्व पूरणे'। सम्पदादिक्विप्। 'राल्लोपः' (६. ४. २१) इति वस्य लोपः। कस्य गङ्गाजलस्य पूरणेन दायति शुध्यतीति कपर्दः। 'सुपि' (३. २. ४) इति योगविभागात् कः। दायतीति 'दैप् शोधने'। जूटो बन्धः॥

पिनाकोऽजगवं धनुः।

पिनाकद्वयं **शिवधनुषि**। त्रिपुरदाहे शरानलज्वालाजालैर्नाकमपिहितवानिति पिनाकः। अपिरेव पिहितक्रियावाची। शकन्ध्वादित्वाद् अकारस्य पररूपत्वम्। अथवा पातीति पिनाकः। 'पिनाकादयश्च' (उ० ४. १५) इति आकप्रत्ययः इत्वं नुमागमश्च निपात्यते। अजगवम्। अजकवमिति वा। 'गाण्ड्यजकात् संज्ञायाम्' (५. २. ११०) इति मत्वर्थीयो वः। अजो विष्णुः। को ब्रह्मा। ज्योत्स्नायाणि 'स्थाणोर्धनुराजकवम्' इति नाममालायां दीर्घादिश्च।

"धनुरजगवं पिनाकं पुंसि च वृषभेऽजकावमपि पुंण्यम्"

इति संसारावर्तः। तथा च 'अन्येषामपि—' (६. ३. १३७) इति दीर्घः॥

प्रमथाः स्युः पारिषदाः

शिवपार्श्वस्थाः प्रमथा उच्यन्ते। रुद्रद्वेषिणः प्रमथन्तीति प्रमथाः। मथे विलोडने'। पचाद्यच्। पारिषदा इति। 'तत्र साधुः' (४. ४. ९८) इत्यण्। ते च चण्डेश्वरनन्दिमहाकालभृङ्गिप्रभृतयः॥

ब्राह्मीत्याद्यास्तु मातरः॥ ३५॥

---

१. 'वकारस्य' ङ. छ. पाठः. २. 'यामर्दी' घ. पाठः. ३. 'र्घश्च' ङ. छ. पाठः. ४. 'पूर्णम्' ङ. छ. पाठः. ५ 'णं' क. ख. पाठः. ६. 'ङ्गिरिटिप्र' ग. पाठः.

ब्राह्मीत्याद्या **मातृगणे** । ब्रह्मादिदेवानां स्वांशान्निर्गमनत्वाच्छक्तिदेवताः सप्त ।

"ब्राह्मी च वैष्णवी चैन्द्री रौद्री वाराहिका तथा ।
कौबेरी चैव कौमारी मातरः सप्त कीर्तिताः ॥"

ब्रह्मण इयं ब्राह्मी । 'तस्येदम्' (४. ३. १२०) इत्यण् । 'ब्राह्मोऽजातौ' (६. ४. १७१) इति निपातनात् टिलोपः । तथा चाभिनन्दः—

"ब्राह्मि! वैश्रवाणि! वैष्णवि! रौद्रि!
स्कान्दि! चान्द्रमसि! चण्डि! नमस्ते ।"

'ब्रह्माण्याद्यास्तु मातर' इति पाठे ब्रह्म अणतीति ब्रह्माणी । अण रण भणति शब्दार्थात् 'कर्मण्यण्' (३. २. १) ॥

विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा ।

विभूतित्रय**मणिमाद्यष्टशक्तिषु** ।

"अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा ।
ईशिता वशिता चैव तथा कामावशायिता ॥"

तत्राणुत्वम् अणिमा, येन सूक्ष्मो भूत्वा विचरति । लघिमा लघुत्वं, येन वायोर्लघुतरो भवति । येनेप्सितप्राप्तिर्भवति, सा प्राप्तिः । प्राकाम्यम् इच्छानभिघातः । महत्त्वं महिमा, येन भुवनेऽपि[3] न सम्माति । ईशिता प्रभुता, येन चरस्थावरभूतान्यादेशकारीणि भवन्ति । वशित्वं वशिता, येन स्वतन्त्रश्चरति । कामेनेच्छया अवशायितुं शीलमस्येति तद्भावः कामावशायिता । अनेकार्थत्वाद् धातूनां शीङिह तिष्ठत्यर्थे । भूतिरित्युक्त्वा विभूतिग्रहणमन्योपसर्गनिवृत्त्यर्थम् । विभूतिभूत्योर्भवतेः स्त्रियां भावे 'मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः' (३. ३. ९६) इति क्तिन् ॥

---

१. 'द्या रुरुमारणे' ङ. छ., 'द्या ब्र' ग. घ. च. पाठः. २. 'इयं' ख. ङ. च. छ. पाठः. ३. 'पि स न' ग. घ. पाठः. ४. 'कराणि' ग. घ. च. पाठः.

उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरा ॥ ३६ ॥

शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला ।
अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाम्बिका ॥ ३७ ॥

उमादयः सप्तदश **गौर्याम्** ।

"उ मेति मात्रा तपसो निषिद्धा
पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम ।" (कुमा० स. १. श्लो. २६)

इति व्युत्पत्त्या उमा। [1]कतस्यापत्यमिति गोत्रे गर्गादित्वाद् यञ्। ततः स्त्रियां 'सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः' (४. १. १८) इति ष्फक्। षित्वाद् ङीषि कात्यायनी। गौरादिङीषि गौरी। अवस्थाभेदेन काली। 'जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकाल—' (४. १. ४२) इत्यादिना ङीष्। हैमवतीति। 'तस्यापत्यम्' (४. १. ९२) इत्यण्। ईशेः वरजन्तात् टापि ईश्वरा। तथा च भारविः—'विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वरायाः' (किरा० स. ५. श्लो. ३३) इति। ईश्वरीत्यपि भवति। तत्[3] स्वामिपर्याये[4] वक्ष्यामः। शक्तिशक्तिमतोरभेदात् शिवशक्तिरेव शिवा। भवस्य स्त्री भवानी। पुंयोगे 'इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक्' (४. १. ४९) इति ङीषानुकौ। एवं शर्वाणी रुद्राणी मृडानी। सर्वाणि मङ्गलान्यस्यामिति सर्वमङ्गला। तपस्यन्त्यानया स्वयं विशीर्णमपि पर्ण[5]मपरिगृहीतमित्यपर्णा। जातेरित्यनुवृत्तेः 'पाककर्ण—' (४. १. ६४) इत्यादिना न ङीष्। पर्वतस्यापत्यं पार्वती। 'टिड्ढाणञ्—' (४. १. १५) इत्यादिना ङीप्। सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था इति 'गमॢ गतौ' इत्यतो दुःखेन ज्ञायत इति दुर्गा। 'सुदुरोरधिकरणे' (वा० ३. २. ४८) इति डः। अतिकोपनत्वात् चण्डिका। 'चडि कोपे'। 'बह्वादिभ्यश्च' (४. १. ४५) इति ङीष्। ततो वा 'संज्ञायाम्' (५. ३. ७५) इति कन्। 'केऽणः' (७. ४. १३) इति ह्रस्वत्वम्। जगन्मातृत्वाद् अम्बिका ॥

---

१. 'कृ' च. पाठः. २. 'त्यां' च. पाठः. ३. 'तः' क. ख. ग. च. पाठः. ४. 'येऽपि व' ङ. छ. पाठः. ५. 'र्णं परिहृत' ग. घ. ङ. छ. पाठः. ६. 'इत्य' क. ख. घ. ङ. च. छ. पाठः.

विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः ।
अप्येकदन्तहेरम्बलम्बोदरगजाननाः ॥ ३८ ॥

विनायकाष्टकं **विनायके** । विघ्नानां विशिष्टो नायकः विनायकः । विघ्नराज इति । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५. ४. ९१) इति समासान्तः । दुर्गया चामुण्डया च पालितत्वाद् द्वयोर्मात्रोरपत्यमिति द्वैमातुरः । 'मातुरुत् सङ्ख्यासंभद्रपूर्वायाः' (४. १. ११५) इत्यण् उत्वं च । गणाः प्रमथाः । तेषामधिपो गणाधिपः । कार्त्तिकेयेनोत्पाटितदन्तत्वाद् एकदन्तः । हे महेश्वरसमीपे रम्बते अनेकार्थत्वाद् धातूनां तिष्ठतीति हेरम्बः । 'रबि शब्दे' । पचादिः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (६. ३. १४) इत्यलुक् ॥

कार्त्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः ।
पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभूर्गुहः ॥ ३९ ॥

बाहुलेयस्तारकजिद् विशाखः शिखिवाहनः ।
षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौञ्चदारणः ॥ ४० ॥

कार्त्तिकेयादयः सप्तदश **कार्त्तिकेये** । कृत्तिकानामपत्यं कार्त्तिकेयः । 'स्त्रीभ्यो ढक्[२]' (४. १. १२०) । महती सेना अस्येति महासेनः ।

"मतिराविष्कृतानेन महती राजसेनया ।
तामेवमुक्त्वा समयं निन्दि(तां ? ता) राजसेन या ॥"

इति कीचकवधः । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' । पचाद्यचि स्कन्दः । सेनां नयति प्रापयतीति सेनानीः । क्विप् । पुरा किल तारकोपप्लुतानां देवानां रक्षणाय शिवेन स्वकं दहनरूपं बीजं वह्निमुखे संभृतम् । तेनापि तत् कृत्तिकासु सञ्चारितम् । ताश्च देवागतगर्भभरसत्रपाः शरवणं प्रविश्य प्रसूताः । तेनाग्निभूरित्याख्यौ तस्य । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (३. २. १७८) इति

१. 'दिति द्व' च. पाठः. २. 'गिति ढक् । म' ख. पाठः. ३. 'ख्यास्य' ख. ङ. छ. पाठः.

क्विप्। अत एव शरजन्मापि। गूहति गोपायत्यात्मसैन्यमिति गुहः। 'गुहू संवरणे'। इगुपधलक्षणः कः। बहुलाः कृत्तिकाः। तासु जातो बाहुलेयः। 'स्त्रीभ्यो ढक्[1]' (४. १. १२०)। विशाखाभ्यां युक्तः कालः। 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' (४. २. ३) इत्यण्। तस्य 'लुबविशेषे' (४. २. ४) इति लुप्। 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' (१. २. ५१) इति प्रकृतिलिङ्गसं(ख्याः? ख्ये)। ततो विशाखयोर्जात इति 'सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्' (४. ३. १६) इत्यण्। तस्य 'श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधा—' (४. ३. ३४) इत्यादिना लुक्। 'लुक् तद्धितलुकि' (१. २. ४९) इति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्। कृत्तिकाः षट् तारकाः। तथा च ज्योतिषे अश्विन्यादितारकामाने शिखण्डः—

"रसेन्द्रियानलशशिविषयगुणर्तुपञ्चयमपक्षाः"

इत्यादि। अतः षण्णां मातृणामपत्यं षाण्मातुरः। द्वैमातुरवत्।

"यस्मात् क्रीडति सोऽत्यर्थं कुमारस्तेन कीर्तितः"

इति। 'कुमार क्रीडायाम्'। पचाद्यच्। सदा बालत्वाद् वा कुमारः। तथा च स्कान्दपुराणे—

"पुत्रस्ते भविता देवि! महायोगबलान्वितः।
सदा बालोऽथ सुभगो धर्मज्ञो धर्मवत्सलः॥"

न पुनरनूढतया कुमारः। यतोऽनेन देवसेना विवाहिता। तथा च वायुपुराणे—

"शतक्रतो रूपवती देवसेनेति वै सुता।
सा महेन्द्रेण रत्यर्थं भार्यात्वेनोपपादिता॥
उदीर्णसेनापतये महासेनाय सुव्रते[2]!।"

इति[3]। अथवा 'कमु कान्तौ' *'कमेरुच्चोपधायाः' (उ० ३ १३८) इति बाहुलक आरन्प्रत्ययः उकारश्चोपधायाः। क्रौञ्चमसुरं दारितवानिति क्रौञ्चदारणः। 'दॄ विदारणे'। नन्द्यादि[4]ल्युः।

---

१. 'गिति ढक्'। ख. पाठः. २. 'ता। इ' ख. ङ. छ. पाठः. ३. 'ति। क्रौ' क. ग. घ. ङ. च. छ. पाठः. ४. 'दित्वाद् ल्युः' क. ख. घ. च. पाठः.

---

* 'कमेः किदुच्चोपधायाः' इति मुद्रितोणादिपाठः।

रलोपः । 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' (६. ३. १११) इति दीर्घः । न मुञ्चतीति नमुचिः । 'मुच्लृ मोक्षणे' । किप्रत्ययः । नाकवन्न लोपो भवति । तं सूदितवानिति नमुचिसूदनः । नन्द्यादिः । 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' (३. २. १४९) इति वा युच् । 'सूददीपदीक्षश्च' (३. २. १५३) इत्यनित्यत्वाद् युच्प्रतिषेधो न भवति । अनित्यत्वं च 'न यः' (३. २. १५२) इति योगविभागात् । सङ्क्रन्दन इति । 'कदि क्रदि क्लदि आह्वाने रोदने च' । नन्द्यादित्युः । दुःसहश्च्यवनो मुनिरस्येति दुश्च्यवनः । प्रादिसमासः । तुरं वेगवन्तं सहत इति तुराषाट् । 'छन्दसि सहः' (३. २. ६३) इति ण्विः छान्दसा अपि लोके भवन्तीति । 'सहेः साडः सः' (८. ३. ५६) इति षत्वम् । 'अन्येषामपि —' (६. ३. १३७) इति दीर्घत्वम् । मेघा गजरूपिणः । ते वाहनान्यस्येति मेघवाहनः । आखण्डयति परबलमित्याखण्डलः । आङ्पूर्वात् 'खड खडि भेदे' इत्यस्माद् *'वृषादिभ्यः कलच्' (उ० १. १११) । 'ऋभुक्षो वज्र' इति धातुपारायणे पूर्णचन्द्रः । सोऽस्यास्तीति ऋभुक्षाः । 'पथिमथ्यृभुक्षामात्' (७. १. ८५) इत्याकारः ॥

तस्य तु प्रिया ॥ ४४ ॥

पुलोमजा शचीन्द्राणी

पुलोमजादित्रयं **शच्याम्** । पुलोमजेति । 'पञ्चम्यामजातौ' (३. २. ९८) इति डः । शचीति । 'शच व्यक्तायां वाचि' । औणादिक इन् । 'कृदिकारात् —' (ग० सू० ४. १. ४५) इति ङीष् । 'कौशिकः शची कोशातकी च' इति तालव्ये वर्णदेशना । भवानीवदिन्द्राणी ॥

नगरी त्वमरावती ।

हय उच्चैःश्रवाः सूतो मातलिर्नन्दनं वनम् ॥ ४५ ॥

स्यात् प्रासादो वैजयन्तः

---

१. 'दित्वाद् ल्यु' क. ख. पाठः.

---

* 'वृषादिभ्यश्चित्' इति मुद्रितोणादिपाठः.

इन्द्रस्य नगरीहयसूतवनप्रासादानां यथाक्रममेकैकं नामपञ्चकम् । अमरावतीति । 'मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम्' (६. ३. ११९) इति दीर्घः । उच्चैः श्रवसी अस्य उच्चैः शृणातीति वा उच्चैःश्रवाः । असुन् । 'वा शरि' (८. ५. ३६) इति विसर्गे सत्वं पक्षे । मतं मतिरुच्यते । मतं लातीति मातलिः । बहुलवचनात् कर्तरि किः । पृषोदरादित्वाद् वर्णागमः । नन्दयतीति नन्दनम् । नन्द्यादिभ्यो ल्युः । वैजयन्त्यः पताकाः अस्मिन् सन्तीति वैजयन्तः । अर्शआदित्वाद् अच् ।

जयन्तः पाकशासनिः ।

जयन्तद्वयम् इन्द्रसुते । जयतीति जयन्तः । 'तॄभूवसिवहिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च' (उ० ३. १२८) इति झच् । अन्तादेशः । पाकशासनिरिति । 'अत इञ्' (४. १. ९५) ॥

ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्लभाः ॥ ४६ ॥

ऐरावतचतुष्कम् ऐरावते । इरावान् समुद्रः । तत्र भवः ऐरावतः । 'तत्र भवः' (४. ३. ५३) इत्यण् । अभ्रात्मको मातङ्गो हस्तीत्यभ्रमातङ्गः । मध्यमपदलोपी समासः । ऐरावत ऐरावणः । पृषोदरादित्वात् णत्वम् । अभ्रमुनामा हस्तिनी । तस्या वल्लभः अभ्रमुवल्लभः ॥

ह्रादिनी वज्रमस्त्री स्यात् कुलिशं भिदुरं पविः ।
शतकोटिः स्वरुः शम्बो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः ॥ ४७ ॥

ह्रादिन्यादयो दश वज्रे । ह्रादिनीति । 'ह्राद अव्यक्ते शब्दे' । 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः' (३. ३. १७०) । उग्रवद् वज्रः । अस्त्रीति वज्रेण सम्बन्धनीयम् । तथा च पुंस्काण्डे वोपालितः—

"वज्रं नपुंसके (स्याद्) पविरशनिर्वा स्त्रियां स्वरुः प्रोक्तः ।
दम्भोलिः शतकोटिर्नपुंसके कुलिशशतधारे ॥"

---

१. 'य' क. पाठः.

इति। 'वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ' इत्यनेकार्थेऽपि वक्ष्यति। 'कुलिशो मम वक्षसि' (स० ५. श्लो० २९) इति भट्टिकाव्ये †पुंप्रयोगदर्शनाद् अस्त्रीति कुलिशेन सम्बध्यन्ति। 'कुलिर्हस्तो भुजादलः'। अतः कुलौ शेत इति कुलिशः। डप्रकरणे *'अन्यत्रापि दृश्यते' इति डः। भेदनशीलत्वाद् भिदुरम्। 'विदिभिदिच्छिदेः कुरच्' (३. २. १६२)। भिदिरम् इत्येव पाठः। भिदुरमिति पाठोऽसाधुरिति केचित्। यतः स्वभावाद् भिदुरादयः कर्मकर्तरि वर्तन्ते। न च वज्रं स्वयं भिनत्ति। तथा च—

"प्रियतमाय वपुर्गुरुमत्सरच्छिदुरयादुरयाचितमङ्गना:" (स० ६. श्लो० ८)

इति श्रीकण्ठसोमेन माघप्रयोगोऽसाधुरित्युक्तम्। तथा च 'इषिमदिमुदि—'(उ० १. ५१) इत्यादिना किरच्। वामनस्तु—'कर्मकर्तरि चायमिष्यत इति चकारः कर्तरीति समुच्चयार्थः। तथा च भिदुरमित्यपी'ति समाधत्ते। पुनातेः 'अच इः' (उ० ४. १४०) पविः। शतं कोटयो धारा अस्येति शतकोटिः। उपतापयतीति स्वरुः। 'स्वृ शब्दोपतापयोः'। 'शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च' (उ० १. १०) इति उः। शमयतीति शम्बः। अन्तर्भावितण्यन्तात् 'शमेर्वन्' (उ० ४. ९५) इति वन्। अथवा शं कल्याणम् अस्यास्तीति शंबः। 'कंशम्भ्यां बभयुस्तितुतयसः' (५. २. १३८) इति बः। दम्भाद् आटोपात् लीयत इति दम्भोलिः। पृषोदरादिः। अश्नातीति अशनिः। 'अश भोजने'। 'अर्तिसृधृधम्यश्यवितृभ्योऽनिः' (उ० २. १०२)। वज्राशनिरिति समुदितं चास्य नाम। तथा च 'वज्राशनिर्भिदुर्वज्रम्' इति त्रिकाण्डशेषः॥

व्योमयानं विमानोऽस्त्री

व्योमयानंद्वयं देवरथे। देवानां व्योम्नि यानं[3] गमनं येनेति व्योमयानम्। करणे ल्युट्। विशिष्टं मानयतीति विमानः॥

नारदाद्याः सुरर्षयः।

१. 'द्वौ पुं' ग., 'द्विपुं' क. ख. पाठः. २. 'वितरिभ्यो' क. ख. घ. ङ. च. छ. पाठः. ३. 'नं ये' क. पाठः.

† 'पुम्' इति पुल्लिङ्गार्थकं भवति। * 'अन्येष्वपि दृश्यते' (३. २. १०१) इति मुद्रिताष्टाध्यायीपाठः।

नारदाद्याः सुरर्षिशब्देनोच्यन्ते । आदिशब्देन तुम्बुरुभरतकोहलादेर्ग्रहणम्। नरस्य धर्मः नारः। 'नराच्चेति वक्तव्यम्' (वा० ४. ४. ४९) इत्यण्। तं ददातीति नारदः ॥

स्यात् सुधर्मा देवसभा

सुधर्माद्वयं **देवसभायाम्**। शोभनो धर्मोऽस्या इति सुधर्मा। 'धर्मादनिच् केवलात्' (५. ४. १२४) इत्यनिच्। एवं नकारान्तः। यत्तु वासवदत्तायां 'सुधर्मामिव स्वच्छकौशिकां विन्ध्याटवीं विवेश' इत्याबन्तता, तत् समासान्तो विधिरनित्य इति कृत्वा। 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्' (४. १. १३) इति (वा) डाप्। अत्र 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (४. १. ५) इति ङीपि प्राप्ते 'अनो बहुव्रीहेः' (४. १. १२) इति प्रतिषेधः। देवसभेति। 'सभा राजामनुष्यपूर्वा' (२. ४. २३) इति नपुंसकत्वे प्राप्ते अमनुष्यशब्दो रक्षःपिशाचे वृत्तौ दृढीकृतः। तेन देवसभेति सिध्यति ॥

पीयूषममृतं सुधा ॥ ४८ ॥

पीयूषत्रयम् **अमृते**। पीयिरिति सौत्रो धातुः। 'पीयेरूषन्' (उ० ४. ७७) इत्यूषन्। मूर्धन्यषः। न म्रियतेऽनेनेत्यमृतम्। 'मृङ् प्राणत्यागे'। 'तनिमृङ्भ्यां किच्च' (उ० ३. ८७) इति तन्। सुखेन धीयते पीयते इति सुधा। 'धेट् पाने'। 'आतश्चोपसर्गे' (३. ३. १०६) इत्यङ् ॥

मन्दाकिनी वियद्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका।

मन्दाकिनीचतुष्कम् **आकाशगङ्गायाम्**। मन्दमकितुं शीलमस्या इति मन्दाकिनी। 'अक अग कुटिलायां गतौ'। ताच्छीलिको णिनिः। स्वर्णदीति। बाप्रकरणे 'गिरिनद्यादीनामुपसङ्ख्यानम्' (वा. ८. ४. १०) इति वा णत्वम् ॥

मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः ॥ ४९ ॥

मेरुपञ्चकं **मेरुपर्वते**। मेरुरिति। 'मा माने'। 'मापो रुच्च' इति रुः। इकारश्चान्तादेशः। सुमेरुरित्यनेनान्योपसर्गनिवृत्तिः क्रियते। हेमप्रधानोऽद्रिर्हेमाद्रिः। शाकपार्थिवादिः। एवं रत्नसानुः ॥

पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ।
सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥ ५० ॥

मन्दारादयः पञ्च देवभूमिष्ठा एव स्वभावाद् **देवतरव** उच्यन्ते । मन्दार इति । 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु' । 'अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्' (उ० ३. १३४) इत्यारन् ।

"पारे जातो विष्णुपद्याः पारिजात इति शब्दितः"

इत्यागमः । सम्यक् तनोति गन्धमिति सन्तानः । 'तनोतेर्ण उपसङ्ख्यानम्' (वा० ३. १. १४०) इति णः । कल्पः सङ्कल्प इच्छा । तत्फलो वृक्षः कल्पवृक्षः । अथवा कल्पस्थायी वृक्षः । हरिम् इन्द्रं चन्दयतीति हरिचन्दनम् । 'चदि आह्लादने' । नन्द्यादिल्युः ॥

सनत्कुमारो वैधात्रः

सनत्कुमारद्वयं **ब्रह्मणः पुत्रे** । 'हंसगो द्रुहिणः सनद्' इति ब्रह्मपर्याये रभसः । सनतः कुमारोऽपत्यं सनत्कुमारः । विधातुरपत्यं वैधात्रः । अपत्यार्थेऽण् ॥

स्वर्वैद्यावश्विनीसुतौ ।
नासत्यावश्विनौ दस्रावाश्विनेयौ च तावुभौ ॥ ५१ ॥

स्वर्वैद्यषट्कमश्विनीकुमारयोः **स्वर्वैद्ययोः** । वडवारूपिण्याः संज्ञाया अश्वरूपयोगाद् अश्विनीति नाम । इन्नन्ताद् ङीप् । तस्याः सुतौ अश्विनीसुतौ । संज्ञा नामादित्यमहिला उत्तरकुरावश्वरूपधारिणी प्रागासीत् । आदित्योऽपि तत्सङ्गमेच्छुरश्वरूपेण तत्सन्निधिमगमत् । स तयान्यपुंशङ्कया निरस्तः सन् तन्नासापुटद्वये रेतो निषिक्तवान् । तत्र तौ जातावित्याश्चर्यपर्वणि[1] । अतो नासां त्यक्तवन्ताविति नासत्यौ । पृषोदरादिः डः । 'ङ्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्' (६. ३. ६३) इति ह्रस्वत्वम्[2] । अत एव नासिकाभवत्वाद् 'द्वौ बाडवेयौ नासिक्यौ' इति रभसः । अश्विनाविति विशाखाशब्दवत् । 'नक्षत्रेभ्यो बहुलम्'

---

१. 'विश्वर्ये' ङ. छ. पाठः. २. 'सत्यौ इ' ङ. छ. पाठः.

(४.३.३७) इत्यनेन लुगिति परं विशेषः। एवमयं ह्रस्वादिः। तथा च भट्टिः— 'किमश्विनौ सोमरसं पिपासू' (स०२. श्लो०४१) इति। दस्राविति। 'तसु उपक्षेपे, दसु च'। शक्रवद् रः। एवं दन्त्यसः। वैनतेयवदाश्विनेयौ। सर्व एव नित्यं द्विवचनाः। एकैकविवक्षायामेकैकवचनान्ता अपि। तथा च मोक्षधर्मे—

"नासत्यश्चैव दस्रश्च सुतौ द्वावाश्विनावुभौ"

स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्वर्वेश्या उर्वशीमुखाः।

अप्सरआदिद्वयं **स्वर्वेश्यायाम्**। उर्वशीमुखा उर्वश्यादय इत्यर्थः। आदिना च मेनकारम्भातिलोत्तमादीनां ग्रहणम्। वरुणप्रभवत्वाद् अब्भ्यः सृता इत्यप्सरसः। 'सृ गतौ'। असुन्। अपसारयन्ति स्खलयन्तीति वा अप्सरस इत्यौणादिकसूत्रेण निपातनाद् असुन् अपशब्दाकारलोपश्च। बहुत्वमस्य न सर्वसम्मतम्। तथा च कप्फिणाभ्युदये—

"मानिनः कुलवधूरिव रागादप्सरा व्यधित पार्श्वमशून्यम्"

इति। स्वर्वेश्या तालव्यशा मूर्धन्यषा च। उरून् महतो वशीकरोतीत्युर्वशी। 'वश कान्तौ'। पृषोदरादित्वादुकारलोपः। गौरादित्वाद् ङीष्। एवं ह्रस्वादिस्तालव्यान्तः। तथा च—

"दधात्युरोजद्वयमुर्वशीतलं भुवो गतेव स्वयमुर्वशी तलम्"

इति माघयमकम्। 'वस निवासे'। ऊरावुषितेति पृषोदरादित्वाद् व्युत्पादिते दीर्घादिर्दन्त्यस इति केचिदिति वर्णदेशना। तथा च हरिवंशे—

"नारायणोरुं निर्भिद्य सम्भूता वरवर्णिनी"

इति॥

हाहा हूहूश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवौकसाम्॥ ५२॥

हाहाद्वयं प्रत्येकमिन्द्रादिदेवानां **गन्धर्वविशेषे**। हा इति शब्दं जहातीति हाहाः। 'ओहाक् त्यागे'। विजन्तः। 'गन्धर्वो गीतिहाहसोः' इति संसारावर्ते सकारान्तः। हू इति कृत्वाह्वयति हूहूः। 'ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च'। वच्यादिसूत्रेण सम्प्रसारणम्। 'हलः' (६.४.२) इति दीर्घः। 'सम्प्रसा-

रणाच' (६. १. १०८) इति पूर्वरूपत्वम् । केचिद् हहा आदौ ह्रस्वः हुहुरा-द्यन्तयोर्ह्रस्व इति मन्यन्ते । तथा च —

"गीतमाधुर्यसम्पन्नौ विख्यातौ च हहा हुहुः"

इति व्यासः । आदिना तुम्बुरुचित्ररथप्रभृतयो गृह्यन्ते । गन्धमर्वन्तीति गन्धर्वाः । 'अर्व पर्व शर्व[1] गतौ' । 'कर्मण्यण्' (३. २. १) । शकन्ध्वादित्वात् पररूपम् ।

"अपि गन्धर्वगान्धर्वदिव्यगायनगातवः"

इति शब्दार्णवः । अनयोः शुभंयाखलपूशब्दवद् रामदासेन रूपमुक्तम् । शृङ्गार-प्रकाशे तु अव्ययत्वमनयोः ॥

अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनञ्जयः ।
कृपीडयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात् ॥ ५३ ॥

बर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केश उषर्बुधः ।
आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः ॥ ५४ ॥

रोहिताश्वो वायुसखा शिखावानाशुशुक्षणिः ।
हिरण्यरेता हुतभुग् दहनो हव्यवाहनः ॥ ५५ ॥

सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः ।
शुचिरप्पित्तम्

अग्न्यादयः चतुस्त्रिंशदग्नौ । अङ्गति कुटिलेन गच्छतीत्यग्निः । 'अगि रगि लगि गत्यर्थाः' । 'अङ्गेर्नलोपश्च' (उ० ४. ५१) इति निः । विश्वानरस्या-पत्यं वैश्वानरः । बिदादित्वाद् अञ् । वहति प्रापयति हव्यमिति वह्निः । 'वहिश्रिश्रु*युग्लाहात्वरिभ्यो नित्' (उ० ४. ५२) इति नित् । होत्रं हविः । वीतिरशनम् । अतो होत्रमशनमस्येति वीतिहोत्रः । आहिताग्न्यादिः । 'वी †गतिप्र-जनकान्त्यशनखादनेषु' । कर्मणि क्तिन् । मृत्युञ्जयवद् धनञ्जयः । 'कृपीडमुदरं

१. 'र्वं सर्व ग' ग. घ. ङ. च. छ. पाठः

* 'युद्रुग्ला......' इति मुद्रितोणादिपाठः. † 'गतिव्याप्तिप्रजन ...' इति मुद्रितधातुपाठः.

जलम्' इति रत्नकोशः। जलमुरातिस्थानमस्येति क्रीडयोनिः। ज्वलन इति। ताच्छील्ये 'जुचङ्क्रम्य—' (३. २. १५०) इत्यादिना युच्।

"वेदास्त्वदर्थं जाताश्च जातवेदास्ततो ह्यसि"

इति भारते। स चासुन्नन्तः। तनोतेरौणादिक ऊप्रत्ययः। तनूः। नपादिति 'नभ्राण्नपाद्—' (६. ३. ७५) इति सूत्रेण निपातितः। अतः इन्धनं विना तन्वाः शरीरस्य नपात् न (र)क्षणमस्येति तनूनपात् तान्तः। इन्धनेन बृंहति वर्धत इति बर्हिः। 'बृंहेर्नलोपश्च' (उ० २. १०९) इति इसिः। लघूपधगुणः। शोषयतीति शुष्मा। शुषेर्णिजन्ताद् मनिन्। संज्ञापूर्वकत्वाद् न गुणः।

"शुष्माणि प्रणयनादि संस्कृते तैर्हवींषि जुहवांबभूविरे" (स० १४. श्लो० २२)।

इति माघप्रयोगात् पृथङ् नामेदम्। 'अविसिवि†शुषिभ्यः कित्' (उ० १. १४९) इति म(क्‌िप्रत्यये?न्प्रत्यये)नोणादौ शुष्मोऽदन्तोऽप्युक्तः। कृष्णवर्त्मा नान्तः। शोचिर्ज्वाला, सास्य केश इवेति शोचिष्केशः। 'इणः षः' (८. ३. ३९) इति षत्वम्। उषसि प्रभाते बुध्यत इत्युषर्बुधः। 'अहरादीनां पत्यादिषूपसङ्ख्यानम्' (वा० ८. २. ७०) इति व्यवस्थितविभाषया नित्यं रः। आश्रयमश्नातीत्याश्रयाशः। 'कर्मण्यण्' (३. २. १)। महान्तो भानवो रश्मयोऽस्येति बृहद्भानुः। 'कृश तनूकरणे'। 'ऋतन्यञ्जिवन्यञ्ज्यर्पिमद्यत्यङ्गिकुयुकृशिभ्यो*ऽत्निच्यतुजलिजिष्ठुजिष्ठजिसन्ष्यनिथिनुल्यसासानुकः' (उ० ४. २) इत्यानुक्। पावक इति। 'पूञ् पवने'। ण्वुल्। अनल इति। 'अन च' इत्यस्माद् धातोरन्तर्भावितण्यन्ताद् 'वृषादिभ्यः कलच्' (उ० १. १११) इति कलच्। लोहितवर्णोऽश्वोऽस्येति लोहिताश्वः। तथा च शालिहोत्रे—

"वरुणस्त्वसितानश्वान् कुबेरः कुमुदोपमान्।
हुताशनः किंशुकाभान् वायुर्वर्ज्युं(?) तथावृणोत्॥"

---

१. 'स्तु' ङ. छ. पाठः.

---

† 'विसिशु', * 'भ्यः कत्निच्' इति मुद्रितोणादिपाठः।

वायुः सखा अस्येति वायुसखा। 'अनङ् सौ' (७. १. ९३) इत्यनङ्। यदि वायोः सखा वायुसख इति षष्ठीतत्पुरुषः, तदा 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५. ४. ९१) इति टचि वायुसख इति स्यात्। आङ्पूर्वाद् 'आङि शुषेः सनश्छन्दसि' (उ० २. १०३) इत्यानिः। आशुशुक्षणिः। द्विताळव्यः। हिरण्यं रेतोऽस्येति हिरण्यरेताः। तथा च 'अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णम्' इति श्रुतिः। दहन इति 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' (३. २. १४९) इति युच्। देवान् हव्यं वहति प्रापयति स्वयं च लभत इति हव्यवाहनः। 'हव्येऽनन्तःपादम्' (३. २. ६६) इति वहेर्ञ्युट्। काली[1]करालीमनोजवासु(लो)हितासुधूम्रवर्णास्फुलिङ्गिनीविश्वसहाह्वयाः सप्त वह्नेर्जिह्वा मार्कण्डेयपुराणोक्ताः। तासामर्चिःस्वभावत्वात् सप्त अर्चिषोऽस्येति सप्तार्चिः। दमुनाः सान्तः। 'दमु उपशमे'। अन्तर्भावितण्यन्ताद् 'दमेरुनसिः' (उ० ४. २३६) इत्युनसिप्रत्ययः। शोषयतीति शुक्रः। उग्रवद् रः। 'ऋज्रेन्द्र—' (उ० २. ३१) इत्यादिना निपातितत्वात् षकारस्य ककारः गुणाभावश्च। चित्राः विचित्राः भानवोऽस्येति चित्रभानुः। वैचित्र्यं च जिह्वारूपार्चिषो भेदात्। विभा प्रभा, तदेव वसु धनमस्येति विभावसुः। शुचिरिति। 'शुच शोके' अन्तर्भावितण्यन्तादस्माद् §'इन् सर्वधातुभ्यः' (उ० ४. ११९) इतीन्। स च 'इगुपधात् कित्' (उ० ४. १२१) इति कित्। अप्पित्तमिति षष्ठीसमासः। दाहकत्वात् पित्तमिव पित्तम्।

"सोऽङ्घ्रिपाङ्गैरपां पित्तमिन्धानः शर्वरीं नयेत्"

इति प्रयोगदर्शनाद् वाक्यं च प्रयुज्यते॥

और्वस्तु वाडवो बडवानलः ॥ ५६ ॥

और्वत्रयं **समुद्रस्थवह्नौ**। उर्वस्य ऋषेरपत्यम् और्वः। बिदादित्वादञ्। अनेन किलायोनिजं पुत्रमिच्छता वक्षो मथितम्। तत्र हि ज्वालामयः पुरुषो जातः। तस्य च समुद्र आधार आसीदिति। अयमेव च बडवामुखभवत्वात्

---

१. 'करालीविक' ख. पाठः. २. 'दा' क. ख. ङ. छ. पाठः.

---

§ 'सर्वधातुभ्य इन्' इति मुद्रितोणादिपाठः।

बाडवः। 'तत्र भवः' (४. ३. ५३) इत्यण्। बडवानल इत्याधाराधेयभावः सम्बन्धः॥

वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलावर्चिर्हेतिशिखा स्त्रियाम्।

ज्वालपञ्चकमग्निज्वालायाम्। ज्वाल इति। 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३. १. १४०)। कील इति। 'कील बन्धने'। इगुपधलक्षणः कः। स्त्रियां कीला। अर्चिरिति। 'अर्च पूजायाम्'। 'अर्चिशुचिहुसृपिच्छदिच्छर्दिभ्य इसिः' (उ० २. १०८) इति इसिप्रत्ययः। इतस्ततो गच्छतीति हेतिः। 'हि गतौ'। 'ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च' (३. ३. ९७) इत्यनेन निपातितः। *'शीङो निद्ध्रस्वश्च' (उ० ५. २४) इति खः। शिखा। 'खर्परे शरि वा लोपो वक्तव्यः' (वा० ८. ३. ३६) इति पक्षे विसर्गलोपः। स्त्रियामित्यर्चिरादिभिः सम्बध्यते। 'ज्वालाभासोर्न पुंस्यर्चिः' इति क्लीबत्वमप्ययमर्चिषो वक्ष्यति॥

त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः

स्फुलिङ्गद्वयम् अग्निकणे। स्फूत्कारेण लिङ्गति गच्छतीति स्फुलिङ्गः। लिगिर्गत्यर्थः। पचादिः। पृषोदरादित्वात् कारपदतकारयोर्लोपः ह्रस्वत्वं च। स्फुशब्देनैव स्फूत्कार उच्यत इति केचित्॥

सन्तापः सञ्ज्वरः समौ॥ ५७॥

सन्तापद्वयमग्नितापे। तपेर्घञ्। सन्तापः। सञ्ज्वर इति पचादिः॥

धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराट्।
कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराड् यमः॥ ५८॥
कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः।

---

१. 'छृदिछादिभ्यः' ग. पाठः.

---

* 'शीङो ह्रस्वश्च' इति मुद्रितोणादिपाठः।

धर्मराजादयश्चतुर्दश यमे। यथापराधदण्डदानेन धर्मश्चास्ति अर्शआद्यच्। राजा चेति धर्मराजः। पितरः कव्यपालानलसोमादयः। तेषां पतिः पितृपतिः। अद्वयवादिवत् समवर्ती। परेताः मृताः। तेषु राजत इति परेतराट्। 'सत्सूद्विष—' (३. २. ६१) इत्यादिना क्विप्। कृतः अन्तो विनाशो येनेति कृतान्तः। 'निष्ठा' (२. २. ३६) इति पूर्वनिपातः। शमेर्नन्द्यादित्वाल्ल्युः। शमनः। यमाः मृत्युप्रभृतयोऽस्य किङ्कराः। तेषु राजत इति यमराट्। क्विप्। यमानामेव योगाद् यमः। अर्शआदित्वादच्। कलते प्राणिनां धर्माधर्माविति कालः। 'कल शब्दसङ्ख्यानयोः'। 'अकर्तरि च—' (३. ३. १९) इति प्रतिषेधस्यानित्यत्वात् 'कर्तरि कृत्' (३. ४. ६७) इति कर्तरि घञ्। कालदण्डाख्यस्य दण्डस्य धरः दण्डधरः। अन्यथा व्युत्पत्तौ दण्डधार इति स्यात्। श्राद्धं पितृक्रिया। तदंशभाक्त्वात् श्राद्धदेवः। विवस्वतो रवेरपत्यं वैवस्वतः। अन्तं नाशं करोतीति अन्तकः। 'तत्करोति—' (वा० ३. १. २६) इति णिचि ण्वुल्॥

राक्षसः कौणपः क्रव्यात् क्रव्यादोऽस्रप आशरः॥ ५९॥
रात्रिञ्चरो रात्रिचरः कर्बुरो निकषात्मजः।
यातुधानः पुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसी॥ ६०॥

राक्षसादयः पञ्चदश राक्षसे। रक्ष एव राक्षसः। प्रज्ञादित्वादण्[1]। कुणपः शवः। तद्भक्षणं शीलमस्येति कौणपः। 'शेषे' (४. २. ९२) इत्यण्। क्रव्यं मांसमत्तीति क्रव्यात्। 'क्रव्ये च' (३. २. ६९) इति विट्। क्रव्याद इति वासरूपविधिना अण्। अथवा कृत्तविकृत्तमत्तीति क्रव्यादः। पृषोदरादित्वात् कृत्तविकृत्तस्य क्रव्यादेशः। कृत्तविकृत्तं पक्वमांसमुच्यते। अस्रं रक्तं पिबतीत्यस्रपः। दन्त्यसः। तालव्योऽपीति गोवर्धनोणादिवृत्तिः। 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३. २. ३)। 'सुराशीध्वोः' (वा० ३. २. ८) इत्युपसङ्ख्यानाद् 'गापोष्टक्' (३. २. ८) इति टक् न भवति। आशृणोतीति आशरः। 'शॄ हिंसायाम्'। पचाद्यच्। क्वचिदाशिर इति पाठः। रात्रिञ्चर इति। 'चरेष्टः' (३. २. १६)। 'रात्रेः कृति

1. 'धानादण्' क. ख. पाठः.

विभाषा' (६. ३. ७२) इति पक्षे मुम् । कर्वुर इति । 'कर्व वर्णे' । 'मद्गुरादयश्च' (उ० १. ४३) इति कुरच् रुडागमश्च । 'कृगॄशॄवृञ्चतिभ्यः ष्वरच्' (उ० २. १२१) इति ष्वरच् । अकारमध्योऽपि । तथा च हारावलिः —

"नैर्ऋतस्तु खषापुत्रः कर्वरो निकषात्मजः ।
आशरः कर्वुरः क्रव्यात् कौणपो यातुरक्षसी ॥"

इति । यातुसंज्ञां धारयतीति यातुधानः । अन्तःस्थादिः । चवर्गादिरपीति पुरुषोत्तमः । धाञः 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३. ३. ११३) इति ल्युः । पुण्यजन इति विरुद्धलक्षणा । मङ्गलभद्रवत् । निर्ऋत्यां भवः नैर्ऋतः । सर्वेषामन्तं यातीति यातु । 'कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च' (उ० १. ७९) इति तुन् । तथा चाभिनन्दः —

"यातु यातुप्रवीराणां प्रणम्य चरणानसौ ।
नरो न रोषप्रकरं सोढुमिन्द्रजितः क्षमः ॥"

इति । मरणादात्मानं रक्षतीति रक्षः । असुन्नन्तः । रूपभेदाद् नपुंसके ॥

प्रचेता वरुणः पाशी यादसांपतिरप्पतिः ।

प्रचेतआदयः पञ्च वरुणे । प्रचेताः सान्तः ।

"वरं वृणन्त्यमुं देवा वरदश्च वरार्थिनाम् ।
वृञ्धातुर्वरणे प्रोक्तस्तस्मात् स वरुणः स्मृतः ॥"

इति साम्बपुराणम् । वृणातेः 'कृवृदारिभ्य उनन्' (उ० ३. ५३) इत्युनन् । नागपाशयोगात् पाशी । यादसां जलजन्तूनां पतिः यादसांपतिः । दिवस्पतिवद् अलुक् । वाक्यमेवेदं न समासो वा ॥

श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ॥ ६१ ॥

पृषदश्वो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः ।

---

१. 'णया । म' ख. ग. घ. ङ. च. छ. पाठः.

समीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः ॥ ६२ ॥

नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जनाः ।

श्वसनादयो विंशतिर्वाते । 'श्वस प्राणने' । 'करणाधिकरणयोश्च' (३. ३. ११७) इति ल्युट् । स्पर्शन इति । 'स्पृश संस्पर्शने' । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २. ७८) इति युच् । वातीति वायुः । 'वा गतिगन्धनयोः' । 'कृपावाजिमिस्वदिसाध्य-शूभ्य उण्' (उ० १. १) । मातरिश्वा तालव्यो नान्तश्च मघवन्निपातितः । पृषद् बहुवर्णोऽश्वोऽस्येति पृषदश्वः । तदुक्तं प्राक् 'वायुर्वश्चं तथावृणोदि 'ति । गन्धस्य वहो गन्धवहः । पचादिः । गन्धवाह इति । 'कर्मण्यण्' (३. २. १) । अनिलः पूर्वं गणदेवतायामुक्तः । आशुग इति । डप्रकरणे 'अन्यत्रापि—' (वा० ३. २. ४८) इति डः । सम्यग् गच्छतीति समीरः । 'ईर गतौ' । पचाद्यच् । मरुदेव मारुतः । प्रज्ञादित्वादण् । मरुदिति । 'मृङ् प्राणत्यागे' । 'मृग्रोरुतिः' (उ० १. ९९) । (मरुतोऽपि) । 'मारुतः स्पर्शनः प्राणः समीरो मरुतो जगद्' इति शब्दार्ण-वसंसारावर्तौ । जगत्प्राण इति संहतं नाम । विगृहीतं चेति केचित् । तथा च गच्छतीति जगत् । 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' (वा० ३. २. १७८) इति क्विप् । 'गमः क्वौ' (६. ४. ४०) इत्यनुनासिकलोपः । तुक् । समीरितुं गन्तुं शील-मस्येति समीरणः । 'चलनशब्दार्थादकर्मकाद् युच्' (३. २. १४८) । नभोऽस्या-स्तीति नभस्वान् । मतुप् । स हि नभःस्वामी । तथा च वायुपुराणे—

"शब्दाकाशबलानां च वायुरीशस्तथा कृतः"

इति । वातेः 'हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन्' (उ० ३. ८६) । वातः । पुनातीति पवनः । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २. ७८) इति युच् । पवमान इति । 'पूङ्यजोः शानन्' (३. ३. १२८) इति शानन् । 'आने मुक्' (७. २. ८२) । प्रभनक्तीति प्रभञ्जनः । नन्द्यादिः ।

प्राणापानसमानोदानव्यानाः पञ्च वायवः ॥ ६३ ॥

शरीरस्था इमे

प्राणादयः पञ्च देहस्थवायौ । तत्र प्राणोऽन्नप्रवेशकरः । अपानो विण्मू-त्ररेतोविसृष्टिकृत् । समानोऽन्नपचनादिकरः । उदानो भाषितगीतादिकरः । व्यानः

स्वेदासृक्स्रवणोन्मेषनिमेषगत्यादिकरः । तदुक्तं —

"हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ।
उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः ॥"

'अन च' इत्यस्माद् धातोः प्राणः । 'अनितेः (८. ४. १९) इति णत्वम् । एवं णत्ववर्जमपानादयः ॥

रंहस्तरसी तु रयः स्यदः ।

जवः

रंहआदयः पञ्च **वेगे** । रंह इति । 'रमेश्च' (उ० ४. २१९) इत्यसुन् हुगागमश्च । चकाराद् 'रहि गतौ' वा असुन् । तरतेरसुन् । तरः । रय इति । 'री गतिरेषणयोः'[1] । 'एरच्' (३. ३. ५६) । 'स्यदो जवे' (६. ४ २८) इति स्यदो निपातितः । जु इति सौत्रो धातुः । 'ऋदोरप्' (३. ३. ५७) । जवः । 'गजवती जवतीव्रहया चमूः' (स० ९. श्लो० १०) इति रघुयमकम् ॥

अथ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् ॥ ६४ ॥

सत्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च ।

शीघ्राद्येकादशकं **शीघ्रे** । रंहआदयो गतिवचनाः, शीघ्रादयो धर्मवचना इत्येतावता पृथक्करणम् । अत एव शीघ्रं पचतीति प्रयोगो भवति, न तु जवं पचतीति । 'रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम्' (७. २. २८) इति पक्षे इट् । त्वरितम् । लघ्विति । 'लघि शोषणे'[2] । 'लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च' (उ० १. २९) इति कुः । 'स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक्' (उ० २. १३) इति रक् । क्षिप्रम् । अरमिति । 'ऋ सृ गतौ' । अच् । द्रुतम् । 'द्रु गतौ' । 'नपुंसके भावे क्तः' (३. ३. ११४) । सह त्वरया वर्तत इति सत्वरम् । चपलमिति । 'चुप मन्दायां गतौ' । 'चुपेरच्चोपधायाः' (उ० १. ११६)

---

१. 'क्षेपण' ग. च. पाठः. २. 'गत्यर्थः । ल' ग. पाठः.

इति कलः । तूर्णमिति । 'ज्वरत्वर—' (६. ४. २०) इत्यादिना ऊठ् । 'रदाभ्यां निष्ठातो नः —' (८. २. ४२) इति नत्वम् । लम्बतेर्भावे क्तः । नञि अविलम्बितम् । 'अशू व्याप्तौ' । आङ्पूर्वाद् वायुवद् उण् । आशु ॥

सततानारताश्रान्तसन्तताविरतानिशम् ॥ ६५ ॥

नित्यानवरताजस्रमपि

सततादयो नव **निरन्तरक्रियाकरणे** । संपूर्वात् तनोतेः भावे क्तः । अनुनासिकलोपः । 'समो वा हिततयोः' इति विकल्पेन समो मकारस्य लोपः । सततम् । एवं सन्ततमपि सिध्यति । आङ्पूर्वो रमिर्विरामे वर्तते. 'आरत्युपरतिविरतय' इति । अविद्यमानमारतमस्मिन्नित्यनारतम् । अश्रान्तमिति । 'श्रमु तपसि खेदे च' । भावे क्तः । 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' (६. ४. १५) इति दीर्घत्वम् । नास्ति विरतिरवसानमिहेत्यविरतम् । रमेरेव भावे क्तः । नास्ति निशाप्रायो विच्छेदकरः कालोऽस्येत्यनिशम् । नित्यमिति । निशब्दाद् 'नेर्ध्रुवे' (वा०४. २. १०४) इति त्यप्प्रत्ययः । अनारतवदनवरतम् । आङ्पूर्वं परं विशेषः । अजस्रमिति । 'जसु हिंसायाम्' । दन्त्यः । 'नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः' (३. २. १६७) । नञ्समासः ॥

अथातिशयो भरः ।

अतिवेलभृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढनिर्भरम् ॥ ६६ ॥

तीव्रैकान्तनितान्तानि गाढबाढदृढानि च ।

अतिशयादयश्चतुर्दश **अतिशये** । क्रियाभ्यावृत्तावित्यर्थः । सन्ततातिशययोरयं भेदः — सन्ततं क्रियान्तरैरव्यवधानम् । अतिशयस्तु क्रियाभ्यावृत्तिः । पौनःपुन्यमिति यावत् । अतिपूर्वाच् शीङः 'एरच्' (३. ३. ५६) । अतिशयः । भर इति । 'भृ भर्त्सने' । 'ऋदोरप्' (३. ३. ५७) । अस्मादेवान्योपसर्गनिवृत्त्यर्थं निर्भरः । अतिक्रान्तं वेलां मर्यादाम् इत्यतिवेलम् । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' (वा० २. २. १८) इति समासः । एवम् अतिमात्रमत्यर्थं चेति । मात्रा स्तोकः । अर्थो निवृत्तिर्विषयो वा । 'भृशु भ्रंशु अधःपतने' । इगुपधलक्षणः कः ।

भृशं तालव्यशम् । उद्गाढमिति । 'गाहू विलोडने' । क्तत्वढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घत्वानि । 'तमु काङ्क्षायाम्' । अश्रान्तवत् क्तः दीर्घत्वं च । नितान्तम् । बाढमिति 'क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु' (७. २. १८) इत्यत्र निपातितम् । दृढम् । 'दृढः स्थूलबलयोः' (७. २. २०) इत्यनेन निपातितम् ॥

क्लीबे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यात् त्रिष्वेषां सत्त्वगामि यत् ॥

शीघ्रादि दृढपर्यन्तम् असत्त्वे अद्रव्ये वर्तमानं क्लीबे । यत् त्वेषां सत्त्वगामि द्रव्यगामि, तत् त्रिषु । वाच्यलिङ्गमित्यर्थः । तद् यथा — शीघ्रं भुङ्क्ते, द्रुतं जुहोति । क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकता ।

"कलौ शीघ्रा जरा पुंसां शीघ्रो मृत्युश्च दुस्तरः ।
यथा गिरिनदीस्रोतः शीघ्रं वर्षासमुद्भवम् ॥"

इति वाच्यलिङ्गता अतिशयभरौ वर्जयित्वा, एतयोर्नित्यमेवासत्त्ववचनात् । पुल्लिङ्गनिर्देशाद् 'घञबन्तः पुंसि' 'घाजन्तश्च' इति वचनाच्च पुल्लिङ्गत्वमेवानयोः । तथा च रभसः—

"गाढैकान्तनितान्तानि पुमानतिशयो भरः"

इति । यस्त्वतिशयं पचतीति प्रयोगः, तत् क्रियाविशेषणम् । 'मेरुमेत्य मरुदाशुवाहनः' (कुमा० स० ८. श्लो० २२) इति कालिदासदर्शनाद् आशुशब्दोऽपि त्रिष्विष्यन्ये । कोऽप्यतिशयस्यापि त्रिलिङ्गतां मन्यते । कुत्रापि 'भेद्यगामी'ति पाठः । भेद्यगामि विशेष्यगामीत्यर्थः ॥

कुबेरस्त्र्यम्बकसखो यक्षराड् गुह्यकेश्वरः ।
मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः ॥ ६८ ॥
किन्नरेशो वैश्रवणः पौलस्त्यो नरवाहनः ।
यक्षैकपिङ्गैलिविलश्रीदपुण्यजनेश्वराः ॥ ६९ ॥

कुबेरादयः सप्तदश कुबेरे । त्रिचरणोऽष्टदंष्ट्रो भीषणमूर्तिरयं जातः । अतः कुत्सितं बेरं शरीरमस्येति कुबेरः । 'कुबि छादने' । 'कुम्बेर्नलोपश्च' (उ० १. ६२) इत्येरगिति[2] तूणादौ ।

१. 'शाद नाम्न्यकर्तरि भावे च घञजम्नङ्गणघाशु च इ' ग. पाठः. २. 'त्युणा' ग. घ. पाठः.

"कुत्सायां कितिशब्दोऽयं शरीरं बेरमुच्यते ।
कुबेरः कुशरीरत्वान्नाम्ना तेन च सोऽङ्कितः ॥"

इति वायुपुराणम् । त्र्यम्बकसख इति । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५. ४. ९१) इति टच् समासान्तः । यमराडिव यक्षराट् । मनुष्यस्येव धर्म आचारोऽस्येति मनुष्यधर्मा । 'धर्मादनिच् केवलात्' (५. ४. १२४) इत्यनिच् समासान्तः । 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योपसङ्ख्यानमुत्तरपदलोपश्च' इति समासः । धनद इति । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३. २. ३) । राजानो यक्षाः । तेषां राजेति राजराजः । टजन्तः । विश्रवसोऽपत्यं वैश्रवणः । तालव्यवान् । 'शिवादिभ्योऽण्' (४. १. ११२) इत्यत्र गणे 'विश्रवणरवणावि'ति पाठाद् विश्रवणादेशोऽण् च । पौलस्त्य इति । 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४. १. १०५) । नरवाहन इति । अनाहितत्वान्न णत्वम् । 'पूर्वपदात् संज्ञायाम्—' (८. ४. ३) इत्यनेनापि न णत्वं, क्षुभ्नादित्वात् । अस्य चाकृतिगणत्वात् । 'यक्ष पूजायाम्' । कर्मणि घञ् । यक्षः । महेश्वरादेकं चक्षुः पिङ्गं पिङ्गलमस्येति एकपिङ्गः । इलिविलाया अपत्यम् ऐलिविलः । अण् । पुण्यजनो यक्षः । तस्येश्वरः पुण्यजनेश्वरः ॥

अस्योद्यानं चैत्ररथं पुत्रस्तु नलकूबरः ।
कैलासः स्थानमलका पूर्विमानं तु पुष्पकम् ॥ ७० ॥

कुबेरस्योद्यानपुत्रस्थानपुरीविमानानां यथाक्रमं नामपञ्चकम् । चित्ररथेन निर्वृत्तं चैत्ररथम् । 'तेन निर्वृत्तम्' (४. २. ६८) इत्यण् । नल एव कूबरो युगन्धरोऽस्येति नलकूबरः । केलीनां समूहः कैलम् । तैरास्यते स्थीयत अस्मिन्निति कैलासः । कृष्णसर्पवान्नित्यसमासः । 'स्वामिकैलासलासा' इति सभेदः । अलतीत्यलका । 'अल भूषणादौ' । 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि' (उ० २. ३५) इति क्वुन् । 'न यासयोः' (७. ३. ४५) इत्यत्र योगविभागात् 'प्रत्ययस्थाद्—' (७. ३. ४४) इत्यादिना इत्त्वं न भवति । 'पुष्प विकसने' । ण्वुल् । पुष्पकम् ॥

स्यात् किन्नरः किम्पुरुषस्तुरङ्गवदनो मयुः ।

किन्नरचतुष्कं **किन्नरे** । केचित् पृथक् पृथगिदं नामचतुष्कं मन्यन्ते । अश्वमुखत्वात् कुत्सितो नरः किन्नरः । 'किं क्षेपे' (२. १. ६४) इति समासः ।

एवं किंपुरुषः । मयुरिति । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' । 'भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्-जिभ्य उः' (उ० १. ७) ॥

निधिर्ना शेवधिः

निधिद्वयं **निधौ** । धाञः 'उपसर्गे घोः किः' (३. ३. ९२) । 'केवृ खेवृ गेवृ सेचने' । पचाद्यच् । शेवः । शेवान् दधातीति शेवधिः । बहुलवचनात् कर्मणि किः ।

"मायातश्च्युतिमायातः शोभितः शतशोऽभितः ।
सव्यासं धाम्नि स व्यासं मानशेवधिमानशे ॥"

इति कप्फिणाभ्युदये तालव्ययमकम् । 'अशू व्याप्तौ' । आनशे प्राप्तवानित्यर्थः ॥

भेदाः शङ्खपद्माद्यो निधेः ॥ ७१ ॥

शङ्खपद्मादयो नवानां निधीनां भेदाः । तथाहि —

"पद्मोऽस्त्रियां महापद्मः शङ्खो मकरकच्छपौ ।
मुकुन्दकुन्दनीलाश्च चर्चश्च निधयो नव ॥"

इति हारावली । मार्कण्डेयपुराणेऽष्टविध उक्तः ॥

*इति स्वर्गवर्गः ।

अथ व्योमवर्गः ।

द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बरम् ।
नभोऽन्तरीक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् ॥ १ ॥
वियद् विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी ।

द्यवादयः षोडश **आकाशे** । 'अभ्र वभ्र मभ्र चर' गत्यर्थाः । पचाद्यच् ।

---

* पदद्वयमिदं च. पुस्तके परं दृश्यते.

अभ्रम् । आपो भ्रश्यन्त्यस्मादिति वा अभ्रम् । ड: 'अन्यत्रापि दृश्यते' (वा० ३. २. ४८) इति । [¶] 'नामन्सामन्सीमन्हेमन्रोमन्लोमन्व्योमन्स्थिमन्मन्ध्यामन्पाप्मन्' (उ० ४. १५२) इति व्येञो व्योम निपातितम् । 'अः करन्' (उ० ४. ३) इत्यनुवर्तमाने 'पुषेः कित्' (उ० ४. ४) इति करन् । कित्त्वाद् गुणाभावः । पुष्करम् । अम्बते शब्दायते इत्यम्बरम् । 'रबि लबि अबि शब्दे' । 'ऋच्छेररः' (उ० ३. १३१) इति बाहुलकः अरः । नभ इति । 'णह बन्धने' । 'नहेर्दिवि भश्च' (उ० ४. २१२) इत्यसुन् भश्चान्तादेशः । अन्तरीक्षते जगदस्मिन्नित्यन्तरीक्षम् । 'ईक्ष दर्शने' । अधिकरणे घञ् । वेदे तु छान्दसमेवैकारह्रस्वत्वमिति वर्णदेशना । गगनमिति । 'गमे(र्ग)श्च' (उ० २. ८०) इति युच् । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २. ७८) इति वा युच् । बहुलवचनादेव मकारस्य गकारः । नित्यत्वाद् अविद्यमानम् अन्तं विनाशोऽस्येति अनन्तम् । देवा न भूमिस्पृशः । अतोऽन्तरिक्षगास्ते । तेन सुरवर्त्म । खमिति । 'डित् खनेर्मुट् चोदात्तः' (उ० ५. २०) इति अच्प्रत्ययः । मुडागमस्त्वागमशासनस्यानित्यत्वादत्र न भवति । अन्यार्थस्तद्विधिः । स च डित् । विपूर्वाद् यमः 'अन्येभ्योऽपि—'(३. २. १७८)इति क्विप् । 'गमादीनां क्वावनुनासिकलोपो भवतीति वक्तव्यम्' (वा० ६. ४. ४०) इत्यनुनासिकलोपः । वियत् । विष्णोः पदम् आस्पदं विष्णुपदम् । 'विष्णोः पदं प्रथममग्रकरैर्व्यनक्ति' इति मुरारिः । 'काशृ दीप्तौ' । घञ् । आकाशः । आकाशं तालव्यशम् । विहाय इति विपूर्वाज्जहातेः 'वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि णिच्च' (उ० ४. २२२) इत्यसुन् । णित्त्वाद् युगागमः । वा पुंस्याकाशविहायसी इति सम्बन्धः ॥

* इति व्योमवर्गः ।

अथ दिग्वर्गः ।

दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः ।

---

१. 'तम् । पुषेः किदिति करन् । पुष्क' क. ख. घ. ङ. च. छ. पाठः. २ 'अदिवेर' घ. ङ. च. छ., 'अवेर' क. ख. पाठः.

[¶] 'नामन्सीमन्व्योमन्रोमन्लोमन्पाप्मन्ध्यामन्' इति मुद्रितोणादिपाठः * पदद्वयमिदं च. पुस्तके परं दृश्यते.

दिगादयः पञ्च **सामान्यदिशि** । दिगिति । 'ऋत्विग्—' (३. २. ५९) इत्यादिना क्विन् । ककुभ् भान्ता ।

"टापं चापि हलन्तानां दिशा वाचा गिरा क्षुधा ।
वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ॥"

इति भागुरिः । काष्ठेति । 'काश्टृ दीप्तौ' । 'हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्' (उ० २. २) । व्रश्चादिना षत्वम् । व्याप्नोतीत्याशा । 'अशू व्याप्तौ' । आङ्पूर्वात् पचाद्यच् । 'हृसृरुहियुषिभ्य इतिः' (उ० १. १०२) इतीतिप्रत्ययः । हरित् । ता इत्यनेन दिगादीनां स्त्रीत्वं व्यनक्ति । दिशां बहुत्वाद् बहुवचनम् ॥

प्राच्यवाचीप्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः ॥ १ ॥

प्राचीत्रिकं यथासङ्ख्यं **पूर्वादिदिक्क्रये** । प्रथमं प्रातरञ्चति सवितास्यामिति प्राची । प्रशब्दोऽत्र प्राथम्ये वर्तते । मध्ये अह्नोऽञ्चतीति अपाची । अपशब्दोऽयमपदिशवन्मध्यवाची । अवाचीत्यपपाठः । अवपूर्वोऽञ्चतिरधोमुखीभावे वर्तते । यथा 'अवाङधोमुख' इति विशेष्यनिघ्ने वक्ष्यति । 'अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः' (स० २. श्लो० ६०) इति रघुश्च । पश्चाद् दिनान्ते अञ्चत्यस्यामिति प्रतीची । सर्वत्र 'ऋत्विग्—' (३. २. ५९) इत्यादिना क्विन् । 'अञ्चतेश्चोपसङ्ख्यानम्' (वा०४. १. ६) इति ङीप् । 'अचः' (६. ४. १३८) इत्यकारलोपः । 'चौ' (६. ३. १३८) इति दीर्घत्वम् । पूर्वदक्षिणपश्चिमा इति 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो वाच्यः' (वा० ५. ३. २८) ॥

उत्तरा दिगुदीची स्यात्

उत्तरस्यां दिश्युदीची । उत्क्रान्तो दृष्टिपथमतीतः सूर्योऽञ्चत्यस्यामित्युदीची ॥

दिश्यं तु त्रिषु दिग्भवे ।

---

१. 'तीत् । हृ' क. ङ. छ. पाठः. २. 'प् । प्रतीचीति । अ' ग. घ. ङ. पाठः.

दिग्भवे वस्तुनि दिश्यम् । 'दिगादिभ्यो यत्' (४. ३. ५४) ।

इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् ॥ २ ॥

कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ।

इन्द्रादयोऽष्टौ प्रत्येकं **पूर्वादिदिक्स्वामिषु** ॥

ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ॥ ३ ॥

पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ।

ऐरावतादयोऽप्यष्टौ क्रमेणैवेन्द्रादीनां **गजा** दिग्गजाः । ऐरावतः पूर्ववत् । पुण्डरीकयोगात् पुण्डरीकः । अर्शआदिः । खर्वत्वाद् वामनः । कौ मोदत इति कुमुदः । मूलविभुजादित्वात् कः । कृष्णवर्णत्वाद् अञ्जनः । नन्द्यादिः । पुष्पमिव दन्तावस्येति पुष्पदन्तः । सार्वभौम इति । 'तत्र विदितः' (५. १. ४३) इत्यण् । 'अनुशतिकादीनां च' (७. ३. २०) इत्युभयपदवृद्धिः । शोभनं प्रतीकमङ्गमस्येति सुप्रतीकः । कस्मिंश्चित् पुस्तके—

"करिण्योऽभ्रमुकपिलापिङ्गलानुपमाः क्रमात्" $

इत्यादयः पठ्यन्ते । ताश्चानुक्रमेणैरावतादीनां हस्तिन्यः ॥

क्लीबाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम् ॥ ४ ॥

अपदिशविदिशौ द्वावग्न्यादिकोणे । क्लीबाव्ययमिति कर्मधारयः । अव्ययानामनेकार्थत्वादपशब्दो मध्यवाची । 'अव्ययं विभक्ति—' (२. १. ६) इत्यत्राव्ययमिति योगविभागात् समासः । 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः' (५. ४. १०७) इत्यच् समासान्तः । 'अव्ययीभावश्च' (२. ४. १८., १. १. ४१) इत्यनेन नपुंसकत्वाव्ययत्वे । दिग्भ्यां विनिर्गतौ इति विदिक् शान्ता ॥

अभ्यन्तरं त्वन्तरालं

---

१. 'वे दि' ङ. छ. पाठः. २. 'जाः । ऐ' ङ. छ. पाठः. ३. 'ता वि' ग. घ. ङ. च. छ. ज. पाठः.

$ अस्योत्तरार्धं 'ताम्रकर्णी शुभ्रदन्ती चाङ्गना चाञ्जनावती' इति ।

अभ्यन्तरद्वयं **मध्यमात्रे**। न तु प्रकरणाद् दिङ्मध्ये। तथा च प्रयोगः—'पतितास्तेनान्तराले वयम्' इति। अन्तरं मध्यावकाशः। अभिगतमन्तरमभ्यन्तरम्। अन्तरं लातीत्यन्तरालम्। कप्रत्ययः। 'अन्येषामपि—' (६. ३. १३७) इति दीर्घः॥

चक्रवालं तु मण्डलम्।

मण्डलाकारे वस्तुनि चक्रवालद्वयम्।

"स्यान्मण्डलं द्वादशराजके च देशे च बिम्बे च कदम्बके च"

इति विश्वप्रकाशः। चक्रस्येव वालः संवरणमस्येति चक्रवालम्। मण्डयतीति मण्डलम्। वृषादित्वात् कलच्॥

अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनयित्नुर्बलाहकः॥ ५॥
धाराधरो जलधरस्तडित्वान् वारिदोऽम्बुभृत्।
घनजीमूतमुदिरजलमुग्धूमयोनयः॥ ६॥

अभ्रादयः पञ्चदश **मेघे**। अपो बिभर्तीत्यभ्रम्। मूलविभुजादित्वात् कः। अभ्रति गच्छतीत्यभ्रमिति पचाद्यचि बकाररहितमपी[1]ति तु धातुप्रदीपः। तथा च वृन्दावनयमकं—

"प्रगीतगोपोऽगोपः प्रस्वनदभ्रोऽदभ्रः"

इति। 'मिह सेचने'। पचाद्यच्। न्यङ्क्वादिकुत्वम्। मेघः। स्तनयित्नुरिति। 'स्तन गदी देवशब्दे'। चुरादिः। 'स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच्' (उ० ३. २९)। 'अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु' (६. ४. ५५) इत्ययादेशः। बलाहक इति। वारिवाहशब्दस्य बलाहकादेशः। जलधारां बिभर्तीति धाराधरः। तडित्वान् मतुबन्तः। 'झयः' (८. २. १०) इति वत्वम्। हन्ति सन्तापमिति घनः। 'मूर्तौ घनः' (३. ३. ७७) इति हन्तेरप् घत्वं च। जीवनं मूतं बद्धमनेनेति जीमूतः। 'मूङ् बन्धने'। पृषोदरादित्वाद् वनलोपः। मोदत इति मुदिरः। 'इषिमदिमुदि—' (उ० १. ५४) इत्यादिना किरच्। जलमुक् चान्तः। धूमो योनिः कारणमस्येति धूमयोनिः॥

---

१. 'ति धा' ङ. छ. पाठः.

चन्द्रस्य षोडशो भागः कला । 'कल शब्दसंख्यानयोः' । पचाद्यच् । टाप् ॥

बिम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु ॥ १४ ॥

बिम्बद्वयं चन्द्रसूर्यादिमण्डले । 'वी गतिप्रजनादौ'[1] । 'उल्वादयश्च' (उ० ४. ९६) इति वन् ह्रस्वत्वं मुगागमश्च । बिम्बम् । मण्डलमुक्तम् । स्त्रियां गौरादिङीष् । क्रमानुरोधादत्रोक्तम् ॥

भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्धः

भित्तचतुष्कं खण्डे । भिनत्ति समुदायमिति भित्तम् । क्तः । शकलम्[2] । 'शक्लृ शक्तौ' । 'शकिशम्योर्नित्' (उ० १. ११७) इति कलन् नित्वं च । 'शूरः समर्थे शकलं च खण्डे' इति शभेदः । 'खड खडि भेदे' । भावे घञ् । खण्डम् । 'शकलखण्डे वा पुंसी'ति सम्बन्धः । पक्षे रूपभेदात् क्लीबम् । अर्धशब्दः पुंलिङ्ग एव खण्डे वर्तते ॥

अर्धं समेंऽशके ।

समभागे अर्धम् । अर्धं नपुंसकमेव समप्रविभागे वर्तते, नान्यलिङ्गमिति भागवृत्त्यादिः । 'अर्धा शाटी' 'अर्धं वस्त्रम्' 'अर्धः कम्बलः' इत्यनुन्यासः । 'ऋधु वृद्धौ' । भावे घञ् ॥

चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना

चन्द्रिकात्रयं ज्योत्स्नायाम् । चन्द्रोऽस्यामस्तीति चन्द्रिका । 'अत इनिठनौ' (५. २. ११५) इति ठन् । प्रियात्वेन कुमुदस्येयमिति कौमुदी । शेषे अण् । ज्योत्स्नेति[6] । ज्योतिरस्या अस्तीति 'ज्योत्स्नातमिस्रा---' (५. २. ११४) इत्यादिना निपातिता ॥

प्रसादस्तु प्रसन्नता ॥ १५ ॥

---

१. 'बी' ङ. छ. पाठः. २. 'लमिति श' ख पाठः. ३ 'स्ति' क. घ. पाठः. ४. 'ति' क. पाठः. ५ 'न्धप' क. ख. पाठः. ६. 'ति ज्योत्स्ना ज्यो' घ. च. पाठः.

प्रसादद्वयं **प्रसन्नतायाम्** । 'षद्लृ विशरणादौ' । घञ् । 'सानुसेतुप्रसादा' इति सभेदः । सदेरेव क्तान्तात् तलि प्रसन्नता ॥

कलङ्काङ्कौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम् ।

कलङ्कषट्कं **चिह्ने** । कम् आत्मानं रङ्कयति हीनं करोतीति कलङ्कः । 'कर्मण्यण्' (३. २. १) । 'अकि लक्षणे' । 'हलश्च' (३. ३. १२१) इति करणे घञ् । अङ्कः । 'लच्छ लाछि लक्षणे' । ल्युट् । लाञ्छनम् । लक्ष्मेति 'लक्ष दर्शनाङ्कनयोः' । मनिन् । ल्युटि तु लक्षणम् ॥

सुषमा परमा शोभा

उत्कृष्टशोभायां सुषमा । 'सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः' (८. ३. ८८) इति द्वितीयसकारे षत्वम् ॥

शोभा कान्तिर्द्युतिश्छविः ॥ १६ ॥

शोभामात्रे शोभाचतुष्कम् । 'शुभ शुम्भ शोभार्थे' इति निर्देशाद् 'गुरोश्च हलः' (३. ३. १०३) इत्यकारो गुणो नलोपश्च । शोभा । कान्तिरिति । 'कमु कान्तौ' । क्तिन् । अश्रान्तवद् दीर्घः । द्युतिरिति । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४. १२१) इतीन् । छविरिति । 'कृविघृष्विच्छविस्थविकिकीदिवि' (उ० ४. ५७) इत्यनेन 'छो छेदने' क्विन् ह्रस्वत्वं च निपातितम् ॥

अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमम् ।
प्रालेयं महिका च

अवश्यायादयः सप्त **हिमे** । 'श्यैङ् गतौ' । 'श्याद्व्यधास्रुसंस्रुतीणवसावहृलिहाश्लिषश्वसश्च' (३. १. १४१) इति णः । नीहार इति । 'अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्च' (३. ३. १२२) इति चकाराद् घञ् । 'उपसर्गस्य घञ्यमनु-

---

१. 'स' क. ख. ङ. पाठः.　२. 'णगत्यवसादनेषु ।' ङ. छ. पाठः.　३. 'र' च. पाठ. ४. 'न्यूनीक' ङ. छ. पाठः.　५. 'ति क' क. पाठः.　६. 'वि' ङ. छ. पाठः.

ष्ये बहुलम्' (६. ३. १२२) इत्युपसर्गदीर्घत्वम् । तुषारं इति । 'तुष तुष्टौ' । अन्तर्भावितण्यन्ताद् बाहुलकात् 'कमे*रुचोपधायाः' (उ० ३. १३८) । 'तुषारादयश्च' (उ० ३. १३९) इत्यारन् । किञ्च सः । 'तुहिर् दुहिर् अर्दने' । 'वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च' (उ० २. ५५) इतीनन् । तुहिनम् । हन्तीति हिमम् । 'हन्तेर्हि च' (उ० १. १९२) इति मक् हिरादेशश्च धातोः । प्रलयादागतमिति प्रालेयम् । 'तत आगतः' (४. ३. ७४) इत्यण् । 'केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः' (७. ३. २) इतीयः । 'मह पूजायाम्' । कुन् । अकादेशः । टाप् । 'प्रत्ययस्थात् —' (७. ३. ४४) इत्यादिना इत्वम् । महिका ॥

अथ हिमानी हिमसंहतिः ॥ १७ ॥

महति हिमे हिमानीद्वयम् । 'इन्द्रवरुण----' (४. १. ४९) इत्यादिना 'हिमारण्ययोर्महत्त्वे' (वा० ४. १. ४९) इति ङीषानुकौ ॥

शीतं गुणे

गुणे **स्पर्शविशेषे** शीतमिति क्लीबं, रूपभेदात् । तथा च 'देवदत्तस्य शीतं वर्तते' इति प्रयोगः ।

"उपैत्यन्यज्जहात्यन्यद् दृष्टो द्रव्यान्तरेष्वपि ।
वाचकः सर्वलिङ्गानां द्रव्यादन्यो गुणः स्मृतः ॥"

इति । शीतमिति । 'श्यैङ् गतौ' । 'नपुंसके भावे क्तः' (३. ३. ११४) । 'द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः' (६. १. २४) इति सम्प्रसारणं यकारस्येकारः । 'हलः' (६. ४. २) इति दीर्घत्वम् । 'श्योऽस्पर्शे' (८. २. ४७) इति निषेधान्न नत्वम् ॥

तद्वदर्थाः सुषीमः शिशिरो जडः ।

---

१. 'रः । तु', २. 'याः इ' क. ग. ङ. च. छ. पाठः. ३. 'दिना' क. पाठः. ४. 'योः इ' ख. ङ. च. छ. पाठः.

---

* 'कमेः किदुच्चोपधायाः' इति मुद्रितोणादिपाठः.

तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गकाः ॥ १८ ॥

सुषीमसप्तकं **शीतलद्रव्ये** । तद्वान् शीतगुणवान् अर्थोऽभिधेयो येषां ते तद्वदर्थाः । सुषीमादयः सप्त अन्यलिङ्गकाः[1] । वाच्यलिङ्गका इत्यर्थः । तद् यथा—'शीतला भूः' 'शीतलं कूलं' 'शीतलो वातः'[2] इति । सुषीम इति । 'सुषामादिषु च' (८. ३. ९८) इति षत्वम् । शिशिर इति । 'अजिरशिशिरशिबिर—' (उ० १. ५३) इति सूत्रेण । 'शश प्लुतगतौ' किरच् उपधेत्वं च निपात्यते ।

"शश्वच्छशाङ्कशिशिराण्यपि शूकशिम्बि-
स्तालव्यशद्वययुताः कथिताः कियन्तः ।".

इति शभेदः । जड इति । 'जलॅ[3] धान्ये' । पचादिः । डलयोरेकत्वस्मरणम् । चान्द्रा अपि 'वा डो ल' इति स्मरन्ति । शीतगुणोऽस्यास्तीति शीतलः । सिध्मादित्वाल्लच् । शीत इति । 'गत्यर्थाकर्मक—' (३. ४. ७२) आदिसूत्रेण क्तः । हिमः पूर्ववत् ॥

ध्रुव औत्तानपादिः स्याद्

ध्रुवद्वयं **सर्वग्रहोपरिस्थिततारायाम्**[5] । स्थिरत्वाद् ध्रुवः । *'ध्रुव गतिस्थैर्ययोः' । पचाद्यच् । कुटादित्वाद् ङित्त्वम्[4] । औत्तानपादिरिति । 'अत इञ्' (४. १. ९५) ॥

अगस्त्यः कुम्भसम्भवः ।
मैत्रावरुणिः

अगस्त्यत्रयम् **अगस्त्ये** । अगं विन्ध्यं त्यक्तवान् इत्यगस्त्यः । 'अन्येष्वपि—' (३. २. १०१) इति त्यजेर्डः । पारस्करप्रभृतेराकृतिगणत्वात् सुडागमः । मित्रावरुणौ देवर्षी । एतयोरुर्वशीदर्शनाद् रेतः स्नुतम् । तत् कुम्भे प्रविष्टम् । तत्र जात इति कुम्भसम्भवः । अत एव मैत्रावरुणिश्च । 'देवताद्वन्द्वे च'

१. 'ङ्काः । वा', २. 'ङ्का इ' ख. पाठः. ३. 'युरिति' ङ. छ. पाठः. ४. 'ङ' क. घ. ङ. च. पाठः. ५. 'रकाया' ङ. च. छ. पाठः.

* 'ध्रु गतिस्थैर्ययोः' इति मुद्रितधातुपाठः

(६. ३. २६) इत्यानङ् । तयोरपत्यमिति इञ् । अभेदपक्षे त्वेतत् । भेदपक्षे तु वारुणिरपि भवति ।

"अद्यापि दक्षिणामाशां वारुणिर्न निवर्तते"

इति भारते दर्शनात् ॥

अस्यैव लोपामुद्रा सधर्मिणी ॥ १९ ॥

अगस्त्यधर्मपत्न्यां लोपामुद्रा । लोपयति योषितां रूपाभिमानमिति लोपा । मुद्रयति स्रष्टुः सृष्टिमिति मुद्रा । पचाद्यच् । ततः कर्मधारयः ॥

नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाप्युडु वा स्त्रियाम् ।

नक्षत्रषट्कं **तारकायाम्** । न क्षरति न क्षीयत इति वा नक्षत्रम् । 'क्षि क्षये' । ष्ट्रन् । नाकवन्नञः प्रकृतिवद्भावः । क्षियः क्षरतेर्वा नक्षत्रमिति निपातनात् साधुत्वम् । ऋक्षमिति । 'ऋषि गतौ' । 'स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित्' (उ० ३. ६६) इति सः । 'षढोः कः सि' (८. २. ४१) इति कः । भातीति भम् । पूर्ववद् डः । तारेति । 'तॄ प्लवनतरणयोः' । 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' (३. ३. १०४) इत्यङ् भिदादिपाठात् । गुणदीर्घत्वे निपातनात् । तारकेति । कर्तरि ण्वुल् । 'तारका ज्योतिष्युपसङ्ख्यानम्' (वा० ७. ३. ४५) इतीत्वप्रतिषेधः । उडु इति । 'डीङ् विहायसा गतौ' । उत्पूर्वः । बाहुलकाद् डुः तलोपश्च । अपिशब्दात् तारकापि वा स्त्रियामिति केचित् । उडुसाहचर्यात् पक्षे क्लीबे । तथाहि—

"द्वित्रैर्व्योम्नि पुराणशीधुमधुरच्छायैः स्थितं तारकैः"

इति प्रयोगः ।

"नक्षत्रे नेत्रमध्ये च तारकं तारकेति च"

इति कोशान्तरम् ॥

दाक्षायण्यश्विनीत्यादितारा:

---

१. 'यतः' ख. पाठः. २. 'तिषेधः । क्षि' ङ. छ. पाठः. ३. 'तौ वृश्चि' ङ. छ. पाठ ४. 'स्तु' क. च. पाठः. ५. 'ङ् भिदादिभ्योऽङ् । भि'क., 'ङ् भिदादिभ्योऽङिति भि' ख. 'ङ् । भि' घ. ङ. च. छ. पाठः. ६. 'त्व', ७. 'नि', ८. 'सां' क. ख. ङ. छ.पाठ ९. 'ति' क. पाठः.

अश्विन्यादयः सप्तविंशतिर्दाक्षायण्य उच्यन्ते। दक्षस्य प्रजापतेरपत्यानि दाक्षायण्यः। गोत्रत्वमुपचर्य नडादित्वात् फक्। 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' (४. १. ६३) इति ङीप्॥

अश्वयुगश्विनी॥ २०॥

अश्वयुग्द्वयम् अश्विन्याम्। अश्वं युनक्ति सम्बध्नातीत्यश्वयुक्। ऋत्विगादिना क्विन्। अश्वरूपयोगादश्विनी। 'अत इनिठनौ' (५. २. ११५)॥

राधे विशाखे

राधाद्वयं विशाखायाम्। 'राध साध संसिद्धौ'। 'गुरोश्च हलः' (३. ३. १०३) इत्यकारः। विशाखे इति। 'शाखृ व्याप्तौ'। *घञ्। "श्रावणाश्विनविनश(?)विशाखा" इति शभेदः। विशाखयोर्द्वित्वाद् 'राधे विशाखे' इति द्विवचनमुक्तम्। तथा च रामायणे —

"पत्न्योर्मध्यगतस्तत्र सुग्रीवः प्लवगेश्वरः।
विशाखयोर्मध्यगतः संपूर्ण इव चन्द्रमाः॥"

इति। 'विशाखयोश्च' (१. २. ६२) इत्येकत्वमभीष्टम्। तच्छान्दसम्। केचिद् भाषायामपिच्छान्दसाः प्रयुज्यन्त इतिकृत्वा सपाठयन्ति। अतो 'राधा विशाखा' इत्यपि स्यात्॥

पुष्ये तु सिध्यतिष्यौ

पुष्यत्रयं पुष्ये। पुष्यन्ति सिध्यन्ति चास्मिन्नर्था इति पुष्य(सिध्यौ)। 'पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे' (३. १. ११६) इत्यधिकरणे क्यप्। 'तुष तुष्टौ'। §'अघ्न्यादयश्च' इति यक् इत्वं च। तिष्यः॥

१. 'मा:। वि' क. घ. ङ. छ. पाठः. २. 'ति। पुष्यसि' क. घ. ङ. च. छ. पाठः.

* 'अच्' इति वा स्यात्। § 'अघ्न्यादयश्च' (उ० ४. १११) इति मुद्रितोणादिपाठः।

श्रविष्ठया।

समा धनिष्ठा

श्रविष्ठाद्वयं **धनिष्ठायाम्**। अतिशयेन श्रावयतीति श्रविष्ठा। शृणोतेः 'ऋदोरप्' (३. ३. ५७)। मतुप्। इष्ठन्। इष्ठनि 'विन्मतोर्लुक्' (५. ३. ६५) इति मतुपो लुक्[1]। एवं 'धन धान्ये' पचाद्यचि मतुबादि। धनिष्ठा॥

स्युः प्रोष्ठपदा भद्रपदाः स्त्रियः॥ २१॥

प्रोष्ठपदाद्वयं प्रत्येकं **पूर्वभद्रपदोत्तरभद्रपदासु**[2]। प्रोष्ठो गौः[3]। तत्पदमिव पदमनयोरिति प्रोष्ठपदा। भद्रं पदमनयोरिति भद्रपदा[4] ह्रस्वादिरिति वर्णविवेकः। "ग्रहपतिरिव भद्रपदानुगत" इति श्लेषश्च। पूर्वे प्रोष्ठपदे द्वे। उत्तरे च द्वे। समुदायश्चैषां चतुःसङ्ख्य इति बहुवचनम्। केचित्तु 'भद्रपदेन युक्तः काल' इति प्रयोगात् पुंलिङ्गतामाहुर्भद्रपदशब्दस्य। "भद्रपदासु भयं सलिलोत्थम्" इति तु वराहमिहिरः। यत्तु 'कदा पूर्वे प्रोष्ठपदे' 'कदा पूर्वे भद्रपदे' इति, तत् तारकयोर्द्वित्वादुपपद्यते। 'सुप्रातसुश्व—' (५. ४. १२०) इत्यादौ प्रोष्ठपदा निपातिताः॥

मृगशीर्षं मृगशिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी।

मृगशीर्षत्रयं **मृगशीर्षे**। आकृत्या मृगस्येव शीर्षं मृगशीर्षम्। रूपभेदात् क्लीबम्। "सौम्या मृगशिराः स्त्रियाम्" इति रभसः। अग्रे हायनोऽस्या इत्याग्रहायणी। स्वार्थे अण्। गौरादित्वाद् ङीष्। अणन्तत्वाद् ङीपि सिद्धे गौरादिषु पाठः पुंवद्भावप्रतिषेधार्थः। एतेन आग्रहायणीभार्य इति सिद्धं भवति॥

इल्वलास्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः॥ २२॥

---

१. 'ब्लुक्' ङ. छ. पाठः. २. 'द्रासु' ङ. च. छ. पाठः. ३. 'गौः। भद्रश्च गौः। त', ४. 'ति भद्रपदा ह', ५. 'षणश्च।' क. ख. पाठः.

'अभिचि-दर्शि-नः।' ने

मृगशिरसः शिरोदेशस्थाः पञ्च तारका इल्वलाः। 'सानसि§वर्णो… तण्डुलाङ्कुशचषालेल्वलपल्वलधिष्ण्यशल्याः' (उ०४. १०९) इत्यनेन 'इल क्षेपणयोः' इत्यस्माद् वलप्रत्ययो गुणाभावश्च निपात्यते॥

बृहस्पतिः सुराचार्यो गीर्पतिर्धिषणो गुरुः।
जीव आङ्गिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः॥ २३॥

बृहस्पतिर्नवकं **बृहस्पतौ**। बृहतां देवानां पतिः बृहस्पतिः। 'तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोरभिधेययोः$ सुट् तलोपो वक्तव्यः' (वा० ६. १. १५७) इति तलोपसुडागमौ। गिरां पतिः गीर्पतिः। 'अहरादीनां पत्यादिषूपसङ्ख्यानम्' (वा० ८. २. ७०) इति रेफादेशः। रेफादेशाभावपक्षे विसर्जनीयोपध्मानीयौ भवतः। गीःपतिः गीᳲपतिः। गीष्पतिरसाधुरित्यन्यः। कस्कादित्वात् साधुरिति चान्द्राः। धिषणायोगाद् धिषणः। अर्शआदित्वाद् अच्। 'गॄ निगरणे'। 'कृग्रो-रुच्' (उ०१. २४) इति कुः उकारश्चान्तादेशः। गुरुः। जीवयतीति जीवः। तथा च रामायणे—

"तानार्तान् नष्टसंज्ञांश्च आहतासून् बृहस्पतिः।
विद्याभिर्मन्त्रयुक्ताभिरोषधीभिरजीवयत्॥".

इति। आङ्गिरस इत्यपत्यार्थे अण्। दिवस्पतिवद् वाचस्पतिः। आङ्गिरा एव चित्रशिखण्डी। तस्माज्जातः चित्रशिखण्डिजः॥

शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः।

शुक्रषट्कं **शुक्रे**। शुक्रः इन्द्रवत्। कविरेव काव्यः। चतुर्वर्णादित्वात् स्वार्थे ष्यञ्। उशना इति। 'वश कान्तौ'। 'वशेः कनसिः' (उ० ४. २४०) इति कनसिः। ग्रहादिसम्प्रसारणम्। 'ऋदुशनस्—' (७. १. ९४) इत्यादिनानङ्।

१. 'योः। व' क. घ. ङ. च. छ. पाठः. २. 'फाभा' क. पाठः. ३. 'चातुर्वर्ण्यादि' क. घ. ङ. च. छ. पाठः. ४. 'नेत्यन' क. ख. घ. च. पाठः.

§ 'वर्णसिप'इति मुद्रितोणादिपाठः। $ 'देवतयोः सु' इति मुद्रितवार्त्तिकपाठः।

‘‘सम्बोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम्’’

समा कविरिति । ‘कु शब्दे’ । ‘अच इः’ (उ० ४. १४०) ॥

श्र **अङ्गारकः कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुतः ॥ २४ ॥**

ऋद्दो अङ्गारकादयः पञ्च मङ्गले । [illegible] । [illegible] आग्नेः । भौमः । ‘शिवादिभ्योऽण्’ (४. १ ११२) ॥

रौहिणेयो बुधः सौम्यः

रौहिणेयत्रयं बुधे । रौहिणेयं इति । ‘स्त्रीभ्यो ढक्’ (४. १. १२०) । बुध्यत इति बुधः । इगुपधलक्षणः कः । ‘दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः’ (४. १. ८५) । सौम्यः । तत्र हि पत्युत्तरपदादिति वक्तव्ये उत्तरपदग्रहणमधिकविधानार्थमुक्तम् । यदा तु ‘गर्गादिभ्यो यञ्’ (४. १. १०५) इति यञ् क्रियते, तदा बहुषु ‘यञञोश्च’ (२. ४. ६४) इति लुकि सोमा इत्यादि ॥

समौ सौरिशनैश्चरौ ।

सौरिद्वयं **शनैश्चरे** । सूरस्यापत्यं सौरिः । ‘अत इञ्’ (४. १. ९५) । पङ्गुत्वात् शनैर्मन्दं चरतीति शनैश्चरः । ‘शनैश्चरेण पादेन’ इति वासवदत्ताश्लेषः ॥

तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैंहिकेयो विधुन्तुदः ॥ २५ ॥

तमआदिपञ्चकं **राहौ** । ‘तमु काङ्क्षायाम्’ । ‘असुन्’ (उ० ४. १९०) इत्यसुन् । ‘तमांसि गुणतिमिरसैंहिकेयाः स्युः’ इति नाममाला । रहयति सूर्याचन्द्रमसोः शौर्यमिति राहुः । ‘रह त्यागे’ । ‘रहश्च’ इति उण् । स्वर्भानुरिति । ‘पूर्वपदात् संज्ञायाम्—’ (८. ४. ३) इति णत्वे प्राप्ते क्षुभ्नादेराकृतिगणत्वान्न भवति । ‘विध्वरुषोस्तुदः’ (३.२. ३५) इति खश् । मुम् । विधुन्तुदः ॥

---

१. यः । स्त्री’ क. घ. ङ. च. छ. पाठः. २. ‘ञ् कि’ क. घ. ङ. च. छ. पाठः. ३ ‘त्तायां श्ले’ ङ. छ. पाठः. ४. ‘हति’ ङ. छ. पाठः. ५. ‘सगः इ’ ख. घ. ङ. च. छ. पाठ

सप्तर्षयो मरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिखण्डिनः। 'अमिचि-
ये दर्शि-

मरीच्यत्रिमुखाः सप्तर्षयः प्रत्येकं चित्रशिखण्डिन उच्यन्ते। चनः। ते ऋषयश्चेति 'दिक्सङ्ख्ये संज्ञायाम्' (२. १. १०) इति समासः। मुखशब्दिति आद्यर्थे।

"मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः।
वसिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रशिखण्डिनः॥"

चित्रशिखण्डश्चूडाविशेषः। तद्योगाच्चित्रशिखण्डिनः। अत इनिः। अदाष्ट्रीन् अत्रिः द्वितकारवान्। अतिशयेन वसुमान् वसिष्ठः। 'वस निवासे'। श्रविष्ठावत्॥

राशीनामुदयो लग्नम्

राशीनां मेषवृषादीनाम् उदयः उद्गतिः लग्नम्। 'ओलजी ओलस्जी व्रीडे'। क्तः। 'श्वीदितो निष्ठायाम्' (७. २. १४) इतीडभावः। 'ओदितश्च' (८. २. ४५) इति नत्वम्। नत्वस्यासिद्धत्वात् 'चो कुः' (८. २. ३०) इति कुत्वम्॥

ते तु मेषवृषादयः॥ २६॥

ते इत्यनेन राशयो गृह्यन्ते। आदिना मिथुनकर्कटकसिंहकन्यातुलावृश्चिकधनुर्मकरकुम्भमीनानां ग्रहणम्॥

सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः।
भास्कराहस्करब्रध्नप्रभाकरविभाकराः॥ २७॥

भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः।
विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूषणः॥ २८॥

द्युमणिस्तरणिर्मित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः।
विभावसुर्ग्रहपतिस्त्विषांपतिरहर्पतिः॥ २९॥

भानुर्हंसः सहस्रांशुः सविता तपनो रविः।

समक[1]इयः सप्तत्रिंशत् सूर्ये । सुवति प्रेरयति अन्धकारमिति सूरः । 'सूसुसूधागृधिभ्यः क्रन्' (उ० २. २७) ।

"वारुणीवारुणीभूतसौरभा सौरभास्पदम्"

इति दण्डियमकम् । 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २. २८) इति व्युत्पत्त्या तालव्यादिरपि । तथाच वासवदत्ताश्लेषः— 'केचित् कुमुदाकरा इव सोढशूरभास' इति । समर्थवाची च शूरस्तालव्य एव । सरतीति सूर्यः । 'राजसूयसूर्य—' (३. १. ११४) आदिसूत्रे निपातितः । अर्यमा नान्तः । 'श्वन्नुक्षन्—' (उ० १. १६५) आदिसूत्रे निपातितः । द्वादशमूर्तित्वाद् द्वादशात्मा । दिवाकरादिपञ्चसु 'दिवाविभाप्रभानिशाभास्कारान्तानन्त—' (३. २. २१) इत्यादिना टः । भास्कारान्तेत्यस्यैव निर्देशात् सत्वम् । तिमिरं बध्नातीति ब्रध्नः । 'बन्ध बन्धने'। 'बन्धेर्ब्रधिबुधी च' (उ० ३. ५) इति नक्प्रत्ययः । भास्संयोगाद् भास्वान् । मतुप् । 'मादुपधायाश्च—' (८. २. ९) इति वत्वम् । विवस्ते आच्छादयति इति वसेर्विपूर्वात् क्विप् । विवः रश्मिः । तद्योगाद् विवस्वान् । विश्वकर्मणा विकर्त्तित इति विकर्त्तनः । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३. ३. ११३) इति ल्युः । अर्च्यत इत्यर्कः । 'कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः' (उ० ३. ४०) इति कः ।

"आर्तस्त्वं भव माण्डेति मार्ताण्डस्तेन स स्मृतः ।
मिहेति सेचने धातुर्मेहनान्मिहिरः स्मृतः ॥"

इति साम्बपुराणम् । मुदिरवन्मिहिरः । ऋच्छति गच्छतीत्यरुणः । 'अर्तेश्च' (उ० ३. ६०) इत्युनन् । वर्षेण पुष्णातीति पूषा । 'श्वन्नुक्षन्—' (उ० १. १६५) आदौ निपातितः । दिवो मणिरिव मणिः द्युमणिः । 'दिव उत्' (६. १. १३१) इति उः । तरणिरिति । 'अर्तिसृधृधम्यम्यश्यवि*तरिभ्योऽनिः'

१. 'रशब्दस्ता' ख. पाठः. २. 'यैत्यादि' ङ. छ. पाठः. ३. 'त्रेण नि' ख. ङ. छ. पाठः. ४. 'त्रेण नि' ङ. छ. पाठः. ५. 'ति ब्र' ङ. छ. पाठः. ६. 'कैः । आ' क. घ. ङ. छ. पाठः. ७. 'तिमिर' घ. पाठः.

* 'वभ्यो' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

(उ० २. १०२) इत्यनिः। मित्रो द्वितकारः। 'ञिमिदा स्नेहने'। 'अमिचि-मिदि‡शंसिभ्यः क्त्रः' (उ० ४. १६५)। चित्रभानुविभावसू अग्निपर्याये दर्शितौ। रुचेः 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' (३. २. १४९) इति युच्। विरोचनः। गीर्पतिवदहर्पतिः। भातीति भानुः[1]। 'दाभाभ्यां नुः' (उ० ३. ३२)। हन्ति गच्छतीति हंसः। 'वृतॄवदिहनिकमिकषिभ्यः सः'[2] (उ०. ३. ६२)। बहुलमन्यत्रापीति युच्। तपनः।

"हेलि[3]र्हंसः सहस्रांशुस्तपनस्तापनो रविः"

इति शब्दार्णवः। सविता तृजन्तः। रविरिति। 'रु शब्दे'। 'अच इः' (उ० ४. १४०) इति इः॥

माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः॥ ३०॥

माठरत्रिकमेकैक**मादित्यपार्श्वस्थे**। सूर्यः कारुणिकः। अतो यथेष्टं देवानां वरं ददातीत्येतावताष्टादशेन्द्रादयो विघ्नदेवता नामान्तरेण पार्श्वे स्थापिताः। तथा चागमः—

"तत्र शक्रो वामपार्श्वे दण्डाख्यो दण्डनायकः।
वह्निस्तु दक्षिणे पार्श्वे पिङ्गलो नामतश्च सः॥
यमोऽपि दक्षिणे पार्श्वे ख्यातो माठरसंज्ञया।
पूर्वद्वारे हरगुहौ राजश्रोषौ क्रमेण तौ॥"

इत्यादि। तत्र प्राधान्यात् त्रय उक्ताः। परिपार्श्वे वर्तन्त इति पारिपार्श्विकाः। परिपार्श्वं वर्तन्त इति चकारात् ठक्। मठति निवसति सूर्यसमीप इति माठरः। 'मठ निवासे'। अम्बरवद् अरः। बाहुलकाद् दीर्घः। पिङ्गलवर्णत्वात् पिङ्गलः। दण्डकारित्वाद् दण्डः॥

---

१. 'नुः ह' घ. च. पाठः. २. 'षियुमुचिभ्यः' ख. पाठः. ३. 'ह' क. ख. ङ. छ. पाठः. ४. 'जृ' क. ख. पाठः.

---

‡ 'शासि' इति मुद्रितोणादिपाठः।

सूरसूतोऽरुणोऽनूरुः काश्यपिर्गरुडाग्रजः ।

सूरसूतपञ्चकं सूर्यसारथौ । 'ऋ गतौ' । 'अर्तेश्च' (उ० ३. ६०) इत्युनन् । अरुणः । अविद्यमानावूरू अस्येति अनूरुः । काश्यपिरिति बाह्वादिः । इञ् ॥

परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डले ॥ ३१ ॥

परिवेषचतुष्टयं चन्द्रसूर्ययो[illegible]किरणमण्डले ।

"संमूर्छिता रवीन्द्वोः किरणाः पवनेन मण्डलीभूताः ।
नानावर्णाकृतयस्तन्वभ्रे व्योम्नि परिवेषाः ॥"

इति परिवेषलक्षणे वराहमिहिरः । 'विष्लृ व्याप्तौ' । पचाद्यच् । पुंलिङ्गः परिवेषः ।

"परिवेषः स्यात् परिधौ परिधिः परिवेषणे"

इति मूर्धन्ये रुद्रः ।

"वेष्टने परिवेशः स्याद् भानोः सविधमण्डले"

इति तालव्येऽपि रभसः । तदा च 'विश प्रवेशने' साध्यः । परिधिरिति । धाञः कर्तरि किः । उपसूर्यकमण्डले द्वे नामनी । तथा च त्रिकाण्डे—

"मण्डलं †च विवेशश्च परिधिश्चोपसूर्यकम्"

इति । सूर्यमुपगतमुपसूर्यकम् । प्रादिसमासः । स्वार्थिकः कः । मण्डलं पूर्ववत् ॥

किरणोस्रमयूखांशुगभस्तिघृणिरश्मयः ।
भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियाम् ॥ ३२ ॥

स्युः प्रभारुग्रुचिस्त्विड्भाभाश्छविद्युतिदीप्तयः ।
रोचिः शोचिरुभे क्लीबे

किरणादयो द्वाविंशती रश्मौ । 'कॄपॄवृजिमदिनिधाञः क्युः' (उ० २. ८३) इति क्युः । किरणः । वसन्ति रसा अस्मिन्नित्युस्रः । वसतेः 'स्फायितञ्चिवञ्चि—' (उ०. २. १३) आदिना रक् । सम्प्रसारणम् । बहुलवचनात् 'शासिवसिघ-

† 'परिवेशः' इति स्यात् ।

सीनां च' (८. ३. ६०) इति न षत्वम् । मयूख इति । मान् प्रमाणवत् गमनम् ओखति गच्छति इति मयूखः । 'मा माने' । उखिर्गत्यर्थः । पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः ।

"अथो ववन्धुश्च भयङ्करे करे महौषधीरश्मिकरांशुभे शुभे"

इति जानकीहरणे ताल्व्योऽंशुः । बहुलमन्यत्रापीति अश्नातेः कुप्रत्ययः नुगागमश्च । गभस्तिरिति । 'भस भर्त्सने' । पृषोदरादिः । 'घृ क्षरणे' । $'घृणिवृष्णिपार्ष्णिभूर्णितूर्णिः' (उ ४. ५३) इत्यनेन घृणिर्निपातितः । धृष्णिरिति । धृषेर्बहुलवचनात् 'सृवृषिभ्यां कित्' (उ० ४. ५०) इत्यनेन निप्रत्ययः किच्च । सूर्येऽपि भानुरुक्तः। किरतेः 'ऋदोरप्' (३. ३. ५७) करः । 'मृकणिभ्यामीचिः' (उ० ४. ७१) मरीचिः स्त्रीपुंसयोरिति सम्बन्धः । दीधितिरिति । 'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः' । क्तिन् । आर्धधातुक इट् । 'यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः' (७. ४. ५३) इतीकारलोपः । प्रभादयः स्त्रियां स्युरिति सम्बन्धः । प्रभेति । 'आतश्चोपसर्गे' (३. ३. १०६) इत्यङ् । रुक्त्विड्भासः सम्पदादिक्विबन्ताः ।

"जृम्भारम्भप्रविततदलोपान्तजालप्रविष्टै-
र्भाभिर्भानोर्नृपतय इव स्पृश्यमाना विबुद्धाः ।"

इति वेणीसंहारे भाश्शब्दः पुँल्लिङ्गोऽपि । तत्र च प्रविष्टैरिति भावे क्तं कृत्वा हेतुतृतीयान्तं व्यधिकरणमिदम् । रुचिरिति । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४. १२१) इति इत् किच्च । छविद्युती[1] शोभापर्याये साधिते । दीप्तिरिति । 'क्तिन्नाबादिभ्य इति वक्तव्यम्' (वा० ३. ३. ९४) । रोचिरिति[2] । *'वसिरुच्योः संज्ञायाम्' (उ० २. १११) इति इसिन्प्रत्ययः । 'अर्चिशुचिहुसृपिच्छादिच्छर्दिभ्य इसिः' (उ० २. १०८) इत्यनेन[3] शुचेरिसिः[4] । शोचिः । केचिदातपान्तमेव किरणपर्यायं मन्यन्ते ॥

प्रकाशो द्योत आतपः ॥ ३३ ॥

---

१. 'द्यौ' । ङ. छ. पाठः. २. 'ति अ' क. ख. ङ. च. छ पाठः. ३ 'नैव शु' क. ख. ङ. छ. पाठः. ४. 'सिः । के' क. घ. ङ. च. छ. पाठः.

$ 'घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि', * 'वसौ रुचेः संज्ञायाम्' इति मुद्रितोणादिपाठः.

प्रकाशत्रयम् आलोके । स च रश्मिकार्यम् । प्रकाशद्योतौ भावे घञन्तौ । आतपः पचादिः ॥

कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति ।

कोष्णचतुष्कं **किञ्चिदुष्णे** । 'ईषदर्थे' (६. ३. १०५) इति कोः कादेशः । कोष्णम् । कवोष्णमिति । 'कवं चोष्णे' (६. ३. १०७) इति कोः कवादेशः । मन्दोष्णमिति कर्मधारयः । कदुष्णमिति । 'कोः कत् तत्पुरुषेऽचि' (६. ३. १०१) इति कदादेशः । गुणे क्लीबं रूपभेदात् । तद्वति द्रव्ये वर्तमानाः कोष्णादयस्त्रिषु । तथा—'कोष्णा आपः' 'कोष्णः सूर्यः' 'कोष्णं भस्म' इति ॥

तिग्मं तीक्ष्णं खरं तद्वत्

तिग्मत्रयम् **अतिशयोष्णे** । तिग्ममिति । 'तिज निशाने'[1] । 'युजिरुचितिजां कुश्च' (उ० १. १५१) इति मक् कवर्गश्चान्तादेशः । 'तिजेर्दीर्घश्च' (उ० ३. १८) इति क्स्नप्रत्ययः दीर्घत्वमिकारस्य च । तीक्ष्णम् । खम् इन्द्रियं रातीति खरम् । 'रा आदाने' । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३. २. ३) । तद्वदिति कोष्णवत् त्रिषु ॥

मृगतृष्णा मरीचिका ॥ ३४ ॥

मृगतृष्णाद्वयं **तीव्रमरीचिसङ्घाते** वनबुद्धिर्भवति[2] । तत्र जलाभासत्वान्मृगाणामत्र तृष्णा भवतीति मृगतृष्णा । मरीचिरिव मरीचिका ॥

***इति दिग्वर्गः ।**

---

१. 'शातने' क. ख. पाठः. २. 'परजन' ख. घ. ङ. च. छ. पाठः.

* पदद्वयमिदं मातृकासु न दृश्यते ।

अथ कालवर्गः ।

कालो दिष्टोऽप्यनेहापि समयोऽपि

कालचतुष्कं **संवत्सरादिकाले** । 'कल शब्दसङ्ख्यानयोः' । कर्मणि घञ् । दिष्ट इति । 'दिश अतिसर्जने' ; क्तः । 'व्रश्च—' (८. २. ३६) इत्यादिना षत्वं, ष्टुत्वं च । न हन्ति न गच्छतीत्यनेहा । 'नञि हन एह च' (उ० ४.२२५) इति असिप्रत्ययः एह चादेशः । 'तस्मा नुडचि' (६. ३. ७४) इति नुट् । 'ऋदुशन—' (७. १. ९४) इत्यादिना अनङ् । अत एव सवर्णदीर्घत्वम् अनेहापीति । अन्यथा यलोपस्यासिद्धत्वान्न स्यात् । सम्पूर्वादिणः 'एरच्' (३. ३. ५६) समयः ॥

अथ पक्षतिः ।

प्रतिपद् द्वे इमे स्त्रीत्वे

पक्षतिद्वयं **प्रतिपत्तिथौ** । 'पक्षात् तिः' (५. २. २५) पक्षतिः । ङीषि दीर्घान्तापि । प्रतिपद्यतेऽस्यां चन्द्रः क्षयमुदयं चेति प्रतिपत् । सम्पदादिक्विप् ॥

तदाद्यास्तिथयो द्वयोः ॥ १ ॥

तदाद्याः प्रतिपद्द्वितीयाद्याः तिथिशब्देनोच्यन्ते । तिथिरिति । 'अत सातत्यगमने' । 'ऋतन्यञ्जिवन्यञ्ज्यर्पिमद्यत्यङ्गिकुयुकृशिभ्योऽ§ऽस्निज्यतुजलिजिष्ठुजिष्ठजिष्णुजिसन्स्यनिथिनुल्यसासकाः' (उ० ४. २) इत्यनेनेथिन्प्रत्ययः । पृषोदरादित्वादकारलोपः ॥

घस्रो दिनाहनी वा तु क्लीबे दिवसवासरौ ।

घस्रादयः पञ्च **दिवसे** । घसत्यन्धकारमिति घस्रः । बहुलवचनाद् घसेः 'स्फायितञ्चिवञ्चि—' (उ० २. १३) इत्यादिना रक् । 'स्यन्दनाजस्रघस्रा' इति सभेदः । 'दीङ् क्षये' । 'इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक्' (उ० ३. २) । बाहुलको ह्रस्वः । दिनम् । अहन्निति । नञि जहातेः कनिन् । 'दिवादिभ्यः¶ कित्'

१. 'श्चादि' ङ. छ. पाठः. २. 'ति य' ङ. छ. पाठः. ३. 'प्रतिपद्द्व' ङ. छ. पाठः.

§ 'कृशिभ्यः कस्नि...ष्ठजिस...कः', ¶ 'दिवः कित्' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

(उ० ३. १२१) इत्यसच् । दिवसः । वसेर्ण्यन्ताद् 'अर्तिकमिचमिभ्रमिदेविवाशिवासिभ्यश्चित्' (उ० ३. १३२) इत्यरः । तथा च 'बन्धौ वासरसङ्ग' इति भट्टिभाषासमावेशः । केचिद् 'वाशृ शब्दे' तालव्यं साधयन्ति ॥

प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यमुषःप्रत्युषसी अपि ॥ २ ॥

प्रभातं च

प्रत्यूषषट्कं प्रभाते । प्रत्यूषति वासरमिति प्रत्यूषः । मूर्धन्यः षः । 'ऊष रुजायाम्' । इगुपधलक्षणः कः । 'प्रत्यूषपूषकषकोष' इति षभेदः । 'प्रत्युषः पारिजात' इति सूर्यशतके मध्यह्रस्वोऽपि । अह्नो मुखम् आरम्भः अहर्मुखम् । 'कल गतौ' । चुरादिण्यन्ताद् 'अचो यत्' (३. १. ९७) । कल्यम् । 'उष दाहे' । 'उषः कित्' (उ० ४. २३९) इत्यसिः । उषः । प्रत्युष इति । प्रतिरन्योपसर्गनिवृत्त्यै । 'ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्' (१. १. ११) इति प्रगृह्यत्वाद् यणादेशाभावः । बाहुलकाद् भावे तन् । प्रभातम् ॥

दिनान्ते तु सायः

दिनान्तद्वयं **दिनावसाने** । सायं इति । 'षो अन्तकर्मणि' । भावे घञ् । 'आतो युक् चिण्कृतोः' (७. ३. ३३) इति युगागमः । तथा च भारविः— 'सायमण्डनमभित्वरयन्त्यः' । सायंशब्दो मकारान्तोऽव्ययवर्गे वक्ष्यते । **'सायं** सूक्ष्मं मङ्गमत्कृद्' इति सभेदः ॥

सन्ध्या पितृप्रसूः ।

सन्ध्याद्वयं **सन्ध्यायाम्** । सम्यग् ध्यायन्त्यस्यामिति सन्ध्या । 'ध्यै चिन्तायाम्' । अधिकरणे 'आतश्चोपसर्गे' (३. ३. १०६) इत्यङ् । पितृप्रसूरिति । 'सत्सूद्विष—' (३. २. ६१) इत्यादिना क्विप् ॥

प्राह्णापराह्णमध्याह्नास्त्रिसन्ध्यम्

---

१. 'भातप' ङ. छ. पाठः. २. 'षः । ऊ' च. पाठः. ३. 'ति अन्यो' ङ. छ. पाठः. ४. 'त्यर्थम् । ' च. पाठः. ५. 'त्' ङ. छ. पाठः. ६. 'षमिति' ङ. छ. पाठः. ७. 'याम् । अ' ङ. छ. पाठः.

प्राह्णत्रयं यथाक्रमं **दिनस्याद्यन्तमध्यभागे**। प्रथमं तदहश्चेति प्राह्णः। अहश्शब्दोऽत्र दिनावयववृत्तिः। यथा 'ग्रामो दग्धः' 'पटो दग्ध' इति। 'राजाहस्सखिभ्यष्टच्' (५. ४. ९१)। 'अह्नोऽह्न एतेभ्यः' (५. ४. ८८) इत्यह्नादेशः। 'अह्नोऽदन्तात्' (८. ४. ७) इति णत्वम्। 'रात्राह्नाहाः पुंसि' (२. ४. २९) इति पुंस्त्वम्। अपरमह्न इत्यपराह्णः। 'पूर्वापर—' (२. २. १) इत्यादिना समासः। मध्यमह्नो मध्याह्नः। 'सङ्ख्याविसायपूर्वस्य—' (६. ३. ११०) इति ज्ञापकात् समासः। विशेषणसमासो वा। णत्ववर्जं† सर्वं पूर्ववत्। तिसृणां सन्ध्यानां समाहारस्त्रिसन्ध्यम्। §'वा टावः' (वा० २. ४. १७) इति नपुंसकत्वम्। 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' (१. २. ४८) इति ह्रस्वत्वम्॥

अथ शर्वरी ॥ ३ ॥

निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा।
विभावरीतमस्विन्यौ रजनिर्यामिनी तमी ॥ ४ ॥

शर्वर्यादयो द्वादश **रात्रौ**। 'शॄ हिंसायाम्'। 'कॄगॄशॄवृञ्चतिभ्यः ष्वरन्'$ (उ०२. १२१)। शर्वरी। 'शर्वरी शार्वरी शर्या' इति शब्दार्णवः। तनूकरोति सर्वव्यापारमिति निशा। 'शो तनूकरणे'। ताल्व्यादिः। 'आतश्चोपसर्गे' (३. ३. १०६) इत्यङ्। निशीथयोगान्निशीथिनी। 'शपथ**निशीथ**कृशानुकिशोरा' इति शभेदः। 'रा दाने'। 'राशदिभ्यां ‡त्रिन्' (उ० ४. ६८)। रात्रिः। 'कृदिकारात्—' (ग०. ४. १. ४५) इति ङीषि[2] रात्री च। यामत्रययोगात् त्रियामा। यद्यपि चतुःप्रहरा रात्रिः, तथापि प्रथमावसानप्रहर[3]योरर्धप्रहरौ दिनतुल्याविति। क्षणं[4] अव्यापारसुखं ददातीति क्षणदा। तथा च विश्वप्रकाशः—'क्षणो व्यापारशून्ये स्यात्'। 'क्ष(प) प्रकरणे'*। चुरादिः। अङ्। क्षपा[5]। पचाद्यच्। टाप्।

१. 'क्रमेण दि' ङ. छ. पाठः. २. 'षू' क. ग. घ. ङ. च छ. पाठः. ३. 'रौ दि' क. पाठः. ४. 'णं व्यापारवैकल्यं द' घ. च. पाठः. ५. 'पा इति। प' ख. पाठः.

† णत्ववर्जम्। § 'आबन्तो वा' इति मुद्रितवार्तिकपाठः। $ 'ष्वरच्', ‡ 'त्रिप्' इति मुद्रितोणादिपाठः. * 'क्षप प्रेरणे' इत्येव मुद्रितधातुपाठे दृश्यते।

क्षपा। अथवा 'वासरूपोऽस्त्रियाम्' (३. १. ९४) इति प्रतिषेधस्यानित्यत्वाद् 'अ प्रत्ययात्' (३. ३. १०२) इत्यः। वृणातेः पचाद्यजन्तात् 'पिप्पल्यादयश्च' (ग० ४. १. ४१) इति चकारात् ङीष्। विभावरी। तमोयोगात् तमस्विनी। 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' (५. २. १२१) इति विनिः। 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (४. १. ५) इति ङीप्। रजन्ति रागिणोऽत्रेति रजनिः। 'क्षिपेः किच्च' (उ०२. १०७) इति चकारादनिः। ताम्यतेरिन्। तमिः। द्वयं पक्षे ङीषन्तम्। पचाद्यचि टापा तमा च। तथा च विदग्धे—

"विभूषणं किं कुचमण्डलीनां कीदृश्युमा चन्द्रमसः कुतः श्रीः।
किमाह सीता दशवक्त्रनीता हारामहादेवरतातमातः॥"

तमिस्रा तामसी रात्रिः

तमोबहुला रात्रिस्तामसी। तत्र तमिस्रा 'ज्योत्स्नातमिस्रा—' (५. २. ११४) इत्यादिना निपातनात् साधुः।

ज्यौत्स्नी चन्द्रिकयान्विता।

चन्द्रिका ज्योत्स्ना। एतद्युक्ता रात्रिर्ज्यौत्स्नी। 'ज्योत्स्नादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' (वा० ५. २. १०३) इत्यण्॥

आगामिवर्तमानाहर्युक्तायां निशि पक्षिणी॥ ५॥

आगामिवर्तमानाभ्यां दिनाभ्यां युक्ता निशा पक्षिणी। तौ च दिवसौ पक्षाविव। तद्योगात् पक्षिणी। अत इनिः। 'आगामिवर्तमानाहर्युक्तायामि'ति समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टच्। केचिद् रेफरहितं टजन्तमेव पठन्ति॥

गणरात्रं निशा बह्व्यः

रात्रिसमूहे गणरात्रम्। रात्रीणां गणः समुदायो गणरात्रम्। राज-

१. 'ला' क. ख. घ. च. पाठः. २. 'तो भाः।' ङ. छ. पाठः. ३. 'दिनि' ख. च पाठः. ४. 'क्ता या रा' ङ. छ. पाठः. ५. 'णी। आ' ङ. छ. पाठः. ६. 'इतीनिः' घ. च. पाठः. ७. 'धिरनित्य इत्यनि' ङ. छ. पाठः.

दन्तादिः। 'बहुगणवतुडति सङ्ख्या' (१. १. २३) इति सङ्ख्यासंज्ञा। 'अहः-सर्वैकदेश—' (५. ४. ८७) इत्यादिनाच्। 'रात्राह्नाहाः पुंसि' (२. ४. २९) इति पुंस्त्वे प्राप्ते 'लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्ये'ति नपुंसकता ॥

प्रदोषो रजनीमुखम्।

प्रदोषद्वयं **रात्र्युपक्रमे**। 'दुष वैकृत्ये'। मूर्धन्यः षः। पचादिः। टाप्। प्रारम्भो दोषायाः प्रदोषः। प्रादिसमासः। 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' (१. २. ४४) इत्युपसर्जनसंज्ञा। 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' (१. २. ४८) इति ह्रस्वत्वम्। ननु दोषाशब्दोऽव्ययः। तथायमेवाव्यये वक्ष्यति—'नक्तं च दोषा च रजना-वि'ति। तत् कथं ह्रस्वत्वम्। टाबन्तोऽपि भट्टिकाव्ये दृश्यते इत्यदोषः। तथाहि—

"ततः कथाभिः समतीत्य दोषामारुह्य सैन्यैः सह पुष्पकं ते।"
(स० २२. श्लो० २४)

इति ॥

अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ

अर्धरात्रद्वयम**र्धरात्रे**। गणरात्रवदर्धरात्रः। 'अर्धं नपुंसकम्' (२. २. २) इति समासः। शेतेः 'निशीथगोपीथावगथाः' (उ० २. ९) इत्युणादौ तालव्य-वान् निशीथो निपातितः ॥

द्वौ यामप्रहरौ समौ ॥ ६ ॥

यामद्वयं **प्रहरे**। उपरमति रात्रिरहश्चानेनेति यामः। 'यमु उपरमे' घञ्। पुंसि संज्ञायां घः प्रहरः ॥

स पर्वसन्धिः प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तरम्।

प्रतिपत्पञ्चदश्योरन्तरं मध्यं पर्वसन्धिः ॥

पक्षान्तौ पञ्चदश्यौ द्वे

पञ्चदशीशब्देन पूर्णिमामावास्ययोर्ग्रहणम्। पञ्चदशानां पूरणी पञ्चदशी।

---

१. 'त्रिप्रक' ङ. छ. पाठः.

'तस्य पूरणे डट्' (५. २. ४८)। द्वे पञ्चदश्यौ पूर्णिमामावास्ये पक्षान्तौ ॥

पौर्णमासी तु पूर्णिमा ॥ ७ ॥

पौर्णमासीद्वयं **पूर्णिमायाम्**। मीयते तिथीनां क्षयो वृद्धिश्चानेनेति मा-(च?श्च)न्द्रः। स पूर्णो यस्यां सा पौर्णमासी। 'सास्मिन् पौर्णमासी—' (४.२.२१) इति निपातनादण्। पूर्णिमेति। 'पूरी आप्यायने'। नपुंसकभावक्तान्ताद् 'भाववचनादिमब् वक्तव्यः' (वा०४. ४. २०) इतीमप् ॥

कलाहीने त्वनुमतिः

उदयकाले प्रतिपद्योगात् कलाहीने चन्द्रे अनुमतिः। मन्यतेः क्तिन्।

पूर्णे राका निशाकरे।

पूर्णे निशाकरे पौर्णमासी राका। 'रा[1] दाने'। 'कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः' (उ०३. ४०) ॥

अमावास्या त्वमावस्या दर्शः सूर्येन्दुसङ्गमः ॥ ८ ॥

अमावास्याचतुष्कम**मावास्यायाम्**।

"अमा नाम रवे रश्मिश्चन्द्रलोके प्रतिष्ठितः।
तत्र सोमो वसेद् यस्मादमावास्या ततः स्मृता ॥"

इति। 'अमावस्यदन्यतरस्याम्' (३. १. १२२) इति ण्यति पाक्षिकवृद्ध्यभावे अमावस्या[3]। दर्शोऽमामा(वा?व)सी च सा' इति रभसः। भद्रमङ्गलवद् अदर्श एव दर्शः ॥

सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली

सा अमावास्या उदयकाले प्रतिपद्योगाद् दृष्टेन्दुः सिनीवाली। सह एन विष्णुना वर्तत इति सा लक्ष्मीः। तद्योगाद् व्रीह्यादिरिनिः। 'यस्येति[4] च'

---

१. 'द्[?]प' ङ. छ. पाठः. २. 'रा आदा' ङ. छ. पाठः. ३ 'वा' च. पाठः.
४. 'स्येत्या' क. घ. ङ. च. छ. पाठः.

(६. ४. १४८) इत्याकारलोपः । सिनी चन्द्रकला । सा कला बाला अल्पा अत्रेति सिनीवाली । 'पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च' (४. १. ६४) इति ङीष् ॥

स्यान्नष्टेन्दुकला कुहूः ।

उदयकाले अमावास्यायोगान्नष्टेन्दुकलामावास्या कुहूः । 'कुह विस्मापने' । चौरादिकः । 'कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः' (उ० १. ८४) इति बहुलवचनाद् ऊप्रत्ययः ॥

उपरागो ग्रहः

राहुणा चन्द्रसूर्ययोर्ग्रहणे उपरागद्वयम् । 'रञ्ज रागे' । भावे घञ् । रञ्जेः 'घञि च भावकरणयोः' (६. ४. २७) इत्यनुनासिकलोपः । ग्रह इति । भाव एव 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' (३. ३. ५८) इत्यप् ॥

राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूष्णि च ॥ ९ ॥

सोपप्लवोपरक्तौ द्वौ

सोपप्लवद्वयं **राहुग्रस्ते चन्द्रे चादित्ये** च । सोपप्लव इति । 'वोपसर्जनस्य' (६. ३. ८२) इति सभावः । उपरक्तः । कर्तरि क्तः ॥

अग्न्युत्पात उपाहितः ।

अग्न्युत्पातद्वयमग्नेरन्यथात्वे । तथाहि — प्रकृतेरन्यथात्वमुत्पात इत्युक्तम् । 'दधातेर्हिः' (७. ४. ४२) इति हिरादेशः । उपाहितः ॥

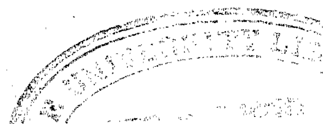
एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ ॥ १० ॥

एकयोक्त्या प्रयुक्त्या एकदैव विवक्षायां दिवाकरनिशाकरौ पुष्पदन्ता-

---

१. 'ला अत्रे' घ. पाठः. २. 'क्षया दि' ग. पाठः.

A. 11

विति व्यपदिश्येते । शृङ्गारप्रकाशे तु सकौकोपोऽयं दर्शितः । नाममालायां तु 'रविशशिनौ पुष्पवन्ताख्यावि'त्यदन्तः । दिवाकरनिशाकरावित्यत्र 'देवताद्वन्द्वे च' (६. ३. २६) इति न पूर्वपददीर्घत्वम्, वेदे अनयोरप्रसिद्धत्वात् । अत एव 'रविचन्द्रावपि नोपलक्षितौ' इति घटकर्परः ॥

अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा

पुंसो यावत्कालेनाकृत्रिमनेत्रविकासानन्तरं पक्ष्माकुञ्चनं जायते, स निमेषः । तेऽष्टादश काष्ठा दिक्पर्याय उक्ता । समूहविवक्षया काष्ठेत्येकवचनम् । एवं सर्वत्र बोद्धव्यम् ॥

त्रिंशत् तु ताः कला ।

ताः काष्ठास्त्रिंशत्[1] कला । 'कल सङ्ख्याने' । पचादिः ॥

तास्तु त्रिंशत् क्षणः

कलास्त्रिंशत् क्षणः । 'क्षण हिंसायाम्' । पचादिः ॥

ते तु मुहूर्तो द्वादशास्त्रियाम् ॥ ११ ॥

क्षणा द्वादश मुहूर्तः । 'हुर्छा कौटिल्ये' । बाहुलकादस्माद् 'अञ्जिघृषिभ्यः क्तः' (उ० ३. ८९) मुट् चागमः । 'राल्लोपः' (६. ४. २१) इति छस्य लोपः ॥

ते तु त्रिंशदहोरात्रः

मुहूर्तास्त्रिंशदहोरात्रः । गणरात्रवदत् । 'अह्नो रुविधौ रूपरात्ररथन्तरेषु वक्तव्यम्' (वा० ८. २. ६८) इति रुत्वम् ॥

पक्षस्ते दश पञ्च च ।

---

१. 'त् तु क' ख. पाठः.

अहोरात्राः पञ्चदश पक्षः। पचेर्बाहुलकाद् 'वृतृवदिहनिकमि[1]कषियुमुचिभ्यः सः' (उ० ३. ६२)॥

पक्षौ पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ

ज्यौतिषक्रमेण शुक्लपक्षः पूर्वसंज्ञः, कृष्णपक्षोऽपरसंज्ञः। अत एव कृष्णपक्षेऽपरपक्ष इति रूढिः॥

मासस्तु तावुभौ ॥ १२ ॥

उभौ पक्षौ मासः। 'मसी परिमाणे'। 'हलश्च' (३. ३. १२१) इति करणे घञ्॥

द्वौ द्वौ माघादिमासौ स्याद् ऋतुः

द्वौ[2] द्वौ माघादिमासौ ऋतुः। 'ऋ गतौ'। 'अर्तेश्च तुः' (उ० १. ७४) इति तुः। स च किद्व। माघफाल्गुनौ शिशिरर्तुः। एवं द्वाभ्यां द्वाभ्यामपरे पञ्च। ननु 'षडमी ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमाद्' इति वक्ष्यति। अथ कथं द्वौ द्वौ माघादिमासावृतुः। उच्यते। एतदयनप्रदर्शनार्थमुक्तम्। मार्गादिमासाविरुच्यमाने हेमन्तशिशिरवसन्तैस्त्रिभिरयनमुक्तं स्यात्। न च तैरयनं, किन्तु शिशिरवसन्तग्रीष्मैरिति॥

तैरयनं त्रिभिः।

ऋतुभिस्त्रिभिरयनम्। 'इण् गतौ'। भावे ल्युट्॥

अयने द्वे गतिरुदग्दक्षिणार्कस्य वत्सरः ॥ १३ ॥

उदगुत्तरा गतिर्माघादारभ्याषाढान्तमुत्तरायणम्। दक्षिणा गतिः श्रावणादारभ्य पौषं यावद् दक्षिणायनमित्ययने द्वे वत्सरः॥

समरात्रिन्दिवे काले विषुवद् विषुवं च तत्।

---

१. 'वि' च., 'पि' ङ. छ. पाठः. २. 'द्वौ मा' च. पाठः.

¶ 'कषिभ्यः सः' इति मुद्रितोणादिपाठः।

विषुवद्द्वयं **विषुवे** । विषुशब्दान्मतुप् । 'संज्ञायाम्' (८. २. ११) इति वत्वम् । विषुवत । 'वप्रकरणेऽन्यत्रापि' (वा० ५. २. १०९) इति वः । विषुवम् । 'विषुवं विषुवद् विभूषणमि'ति षभेदः । 'विषुवान् समरात्रिवासरः कालः' इति पुंस्काण्डे वोपालितः । 'विषुशब्दोऽप्यत्रे'ति राक्षितः ।

"पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे च यत्र सा ।
नाम्ना स पौषो माघाद्याश्चैवमेकादशापरे ॥"

इति पुस्तकान्तरे पाठः । अस्यार्थः— पुष्यर्क्षयुक्ता पौर्णमासी यस्मिन् मासे सा पौर्णमासी पौषी । तया युक्तोऽपि यो मासः, सोऽपि पौषः । एवमपरे माघाद्या बोद्धव्याः ॥

मार्गशीर्षे सहा मार्ग आग्रहायणिकश्च सः ॥ १४ ॥

मार्गशीर्षचतुष्कं **मार्गशीर्षमासे** । मृगशिरोयुक्ता पौर्णमासीति 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' (४. २. ३) इत्यण् । 'अजादौ तद्धिते शिरसः शीर्षादेशो वक्तव्यः' (वा० ६. १. ६१) इति शिरसः शीर्षादेशः । मार्गशीर्षी । सास्मिन् पौर्णमासीति मार्गशीर्षो मासः । 'सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम्' (४. २. २१) इत्यण् । सहो बलमस्यास्तीति सहाः । वैद्यके बलाधायकत्वं मार्गमासस्योक्तम् । सहःशब्दाद् 'मत्वर्थे मासतन्वोः' (४. ४. १२८) इति मासे वाच्ये मत्वर्थे यत् । तस्य 'लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः' (वा० ४. ४. १२८) इति लुक् । यदा तु न लुक्, तदा सहस्यः । तथा च—

"सहस्यप्रथमे (वै? चै)व वाहयेद् दोषसञ्चयम्"

इति चरकः । 'तत्र मार्गे सहः सहाः' इति शब्दार्णवः । अतः सान्तोऽदन्तश्च । मृगशिरा एव मृगः । तथा च— 'मृगशिरो मृग' इति रुद्रः । तद्युक्ता पौर्णमासी मार्गी । 'सास्मिन् पौर्णमासी—' इत्यणि मार्गः । आग्रहायणीयोगादाग्रहायणिकः । 'आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक्' (४. २. २२) ॥

---

१. 'वं विषुवद्' क. घ. ङ. च. छ. पाठः. २. 'ष्ययु' क. ख. ङ. छ. पाठः. ३. 'मर्' क. ख. ङ. च. छ. पाठः. ४. 'शीर्षस्यो' क. ङ. पाठः.

पौषे तैषसहस्यौ द्वौ

पौषत्रयं **पौषे** । पौषतैषयोर्नक्षत्रादण् । 'यलोपो वक्तव्यः' (वा० ६. ४. १४९) इति विशेषः । ततः पूर्ववदण् । सहोवर्धकत्वात् सहस्यः । 'तत्र साधुः' (४. ४. ९८) इति यत् ॥

तपा माघे

तपोद्वयं **माघे** । पुण्यमासत्वात् तपोऽत्र वर्धत इति तपाः । सान्तः । सहोवत् । तथा च—'तपसि मन्दगभस्तिरभीशुमान्' इति । ग्रीष्मवाची त्वकारान्तः । मार्गवन्माघः ॥

अथ फाल्गुने ।

स्यात् तपस्यः फाल्गुनिकः

फाल्गुनत्रयं **फाल्गुने** । 'फलेर्गुक् च' (उ० ३. ९६) इत्युनन्नन्तो ह्रस्वादिरिति वर्णदेशना ।

"फाल्गुनस्त्वर्जुने मासे फाल्गुनी चास्य पूर्णिमा"

इति धरणिकोशे दीर्घादिरपि । फाल्गुनिकं[1] इति । 'विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः' (४. २. २३) इति नक्षत्राणन्तेभ्यः सास्मिन्नर्थे ठगणौ ॥

स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः ॥ १५ ॥

चैत्रत्रयं **चैत्रे** । मधुरिति । 'मन ज्ञाने' । 'फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च' (उ० १. १८) इति उः धश्चान्तादेशः ॥

वैशाखे माधवो राधः

वैशाखत्रयं **वैशाखे** । कुसुमगतं मध्वत्रास्तीति माधवः । मत्वर्थे 'मधोर्ञ[2]

1. 'कः । वि', २. 'णी' ख. पाठः.

चे' (४. ४. १२९) इति ञः । मार्गवद् राधः ॥

ज्यैष्ठे शुक्रः

ज्यैष्ठद्वयं **ज्यैष्ठे** । ज्यैष्ठ इत्यणद्वयेन ।

"ज्येष्ठो मासि च वृद्धे च ज्येष्ठा च गृहगोधिका"

इति त्रिकाण्डशेषः । शुक्र उक्तः ॥

शुचिस्त्वयम् ।

आषाढे

शुचिद्वयम**आषाढे** । अग्नौ शुचिरुक्तः । 'स्यादाषाढे त्वषाढकः' इति शब्दार्णवः । 'तुराषाडाषाढ' इति षभेदः । आशा दिशो ढौकते इत्याशाढस्ताऌव्यवानपीति केचित् । तदा च डप्रकरणे *'अन्यत्रापि—' (३. २. १०१) इति डः । अत्र प्रमाणं चिन्त्यमिति हट्टचन्द्रः ॥

श्रावणस्तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च सः ॥ १६ ॥

श्रावणत्रयं **श्रावणे** । श्रावणो मध्यवकारः । तथा च रभसः—

"स्त्रीपुंसयोर्ऋक्षभेदे श्रवणं श्रुतिकर्णयोः"

इति । नभो मेघोऽस्यास्तीति नभाः ॥

स्युर्नभस्यप्रोष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः ।

नभस्यचतुष्कं **भाद्रे** । सहस्यवन्नभस्यः । मार्गवद् भाद्रः । एकदेशेनापि व्यवहारो भवति । यथा सत्यभामा भामेति । पूर्ववदणद्वयेन भाद्रपदादीनां व्यु-

---

१. 'श्व' क. घ. च. पाठः. २. 'ञः । 'मघोरञ् च' इत्यण् इति केषाञ्चित् सू...पाठः । मा' ङ. छ. पाठः. ३. 'भो' ङ. छ. पाठः. ४. 'द्रादी' ङ. छ. पाठः.

* 'न्येष्वपी'ति मुद्रिताष्टाध्यायीपाठः ।

त्पत्तिर्नक्षत्रपर्याये दर्शिता ॥

स्यादाश्विन इषोऽप्याश्वयुजोऽपि

आश्विनत्रयम् **आश्विने** । 'इष गतौ' । एषणम् इट् यात्रा । सा अस्मिन् मासे जिगीषावतामस्तीति इषः । अर्शआद्यच् ।

"श्रुततदीरितकोमलगीतकध्वनिमिषेऽनिमिषेक्षणमग्रतः"
(स० ६. श्लो० ४९)

इति माघयमकाद् ह्रस्वादिमूर्धन्ये ॥

स्यात् तु कार्त्तिकः ॥ १७ ॥

बाहुलोर्जौ कार्त्तिकिकः

कार्त्तिकचतुष्कं **कार्त्तिके** । 'ऊर्जमुत्साहमाहुरि'ति नाममाला । तदस्मिन् मासे जिगीषावतामस्तीति ऊर्जः । अर्शआद्यच् । सर्वमपरं पूर्ववत् ॥

हेमन्तः

हेमन्ततौं हेमन्तः । एतच्च मार्गपौषयोः । हन्तीति हेमन्तः । '**हन्तेर्मुट् हिश्च**' (उ० ३. १२९) इति झच् हिरादेशो मुडागमश्च ॥

शिशिरोऽस्त्रियाम् ।

शिशिरर्तौ शिशिरः । द्वितालव्यः । एतन्माघफाल्गुनयोः । 'अजिरशिशिरशिबिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः' (उ०१. ५) इत्यनेन 'शश प्लुतगतौ' निपातितः ॥

वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिः

वसन्तत्रयं **वसन्ते** । एतच्चैत्रवैशाखयोः । वसति कामोऽस्मिन्निति वसन्तः । जयन्तवत् झच् । मल्लिकादिपुष्पाणां समयः कालः पुष्पसमयः । सुष्ठु रभ-

---

१. 'ट च' क. घ. च., 'क च' ङ. छ. पाठः.

न्ते रभसप्राया अत्र भवन्तीति सुरभिः। सुपूर्वाद् रभेः *'इन् सर्वधातुभ्यः' (उ० ४. ११९) इतीन्॥

ग्रीष्म ऊष्मकः॥ १८॥

निदाघ उष्णोपगम उष्ण उष्णागमस्तपः।

ग्रीष्मसप्तकं **ग्रीष्मे**। एतज्ज्येष्ठाषाढयोः। ग्रीष्म इति। गिरतेः 'ग्रीष्मः' (उ० १. १५५) इत्यनेनौणादिकसूत्रेण मक्प्रत्ययः ग्री इत्ययमादेशः षुगागमश्च निपातितः। ऊष्मैवोष्मकः। 'उष दाहे'। बाहुलकान्मनिन्दीर्घत्वे। 'ऋतावुष्णशीते'¶ इति यावादिपाठात् कन्।

"ऊष्मो घर्मेऽश्रुणि ज्यैष्ठे पुमानूष्मा स्त्रियां त्विषि"

इत्यदन्तेऽपि तारपालः। निदाघ इति। 'हलश्च' (३. ३. १२१) इत्यधिकरणे घञ्। न्यङ्क्वादिकुत्वम्। उष्णानामुपगमोऽत्रेत्युष्णोपगमः। उष्ण इति। 'उष दाहे'। 'इण्सिञिजिदीङुष्यविभ्यो नक्' (उ० ३. २)। उष्णागम इत्युपसर्गनियमार्थम्। तपतीति तपः। पचाद्यच्। तथा च माघे—

"तपेन वर्षाः शरदा हिमागमः"

इति॥

स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षाः

प्रावृड्द्वयं **वर्षासु**। तच्च श्रावणभाद्रपदयोः। प्रावृट् षान्ता। 'पृषु वृषु सेचने'। सम्पदादिक्विप्। 'नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ' (६. ३. ११६) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम्। वर्षणं वर्षाः। अर्शआद्यच्। भूम्नीति बहुत्वे॥

अथ शरत् स्त्रियाम्॥ १९॥

---

१. 'ति घ' ङ. छ. पाठः. २. 'वृषु पृषु से', ३. 'ददी' ख. च. पाठः.

---

* 'सर्वधातुभ्य इन्' इति मुद्रितोणादिपाठः। ¶ 'ऋतावूष्मशीते' इत्येव गणसूत्रपाठः सर्वानन्देन दृष्टः स्यात्। 'उष्णशीते' इतीह लेखनं तु लेखकभ्रमकृतं स्यात्।

शरदि शरत् । दान्ता । तदाश्विनकार्त्तिकयोः । 'शॄ हिंसायाम्' । 'शॄद्दृभसोऽदिः' (उ० १. १३९) ॥

षडमी ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमात् ।

अमी षडुक्ता मार्गादीनां युगैर्ऋतव उच्यन्ते । ऋतवः पुंसीति सम्बन्धः ॥

संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत् समा ॥ २० ॥

संवत्सरादयः षट् **संवत्सरे** । संपूर्वाद् वसेः *'संपरिपूर्वाच्चिच्च' (उ० ३. ७२) इति सरन्[1] । 'सः स्यार्धधातुके' (७. ४. ४९) इति धातुसकारस्य तकारः । पक्षे 'वा पदान्तस्य' (८. ४. ५९) इति परसवर्णत्वेन सानुनासिको वकारः । अन्तःस्था द्विप्रभेदाः सानुनासिका निरनुनासिकाश्चेति । एवं द्वे रूपे । सव्ँत्सरः संवत्सरः । केचित् 'पेद स्थैर्ये' सम्पत्सर इति मकारवदपरं रूपं समादधते । एवं सम्पैदादयोऽपि । वत्सर इति । 'वसेश्च' (उ० ३. ७१) इति सरन् । अब्द इति । 'आप्लृ व्याप्तौ' । 'अब्दादयश्च' (उ० ४. ९९) इत्यनेन दन् आदिह्रस्वत्वं च । हायन इति । 'हश्च व्रीहिकालयोः' (३. १. १४८) इति ल्युट्[4] युगागमः । हायनोऽस्त्रीति सम्बन्धः । समेति । 'सम ष्टम वैक्लव्ये' । दन्त्यादिः । पचाद्यच् । टाप् । समा बहुवचनान्ता इति केचित् । तथा च वामनः —

"बहुवश्च समासिकतावर्षाप्सुमनोजलौकसोऽप्सरसः"

इति । अन्ये नानुमन्यन्ते । तथा च 'समां समां विजायते' (५. २. १२) इत्यत्र वृत्तिः — 'समायां समायां विजायत इत्यर्थः' ॥

मासेन स्यादहोरात्रः पैत्रः

---

१. 'त्', २. 'व' ङ. छ. पाठः. ३. 'म्व' क. पाठः. ४. 'ट् । हा' क. ङ. च. पाठः. ५. 'ह्वयश्च' च. पाठः.

---

* 'सपूर्वाच्चित्' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

मानुषेण मासेन **पितॄणां** कव्यबालादीनामहोरात्रः ॥

वर्षेण दैवतः ।

मनुष्याणामेव वर्षेण **देवानामहोरात्रः** । पैत्रदैवतयोः शेषेऽण् । तत्रोत्तरायणं देवानां दिनं, दक्षिणायनं रात्रिरिति व्यवस्था ॥

दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मः

देवानां युगसहस्रद्वयेन **ब्रह्मणोऽहोरात्रः** । ब्राह्म इति पूर्ववदण् । 'ब्राह्मोऽजातौ' (६. ४. १७१) इति टिलोपः । मानुषेण चतुर्युगेन देवानामेकं युगम् । लैङ्गे युगमानं यथा —

"पूर्वं कृतयुगं नाम ततस्त्रेता विधीयते ।
द्वापरश्च कलिश्चैव युगान्येतानि सुव्रताः! ॥
सहस्राणां शतान्यासंश्चतुर्दश च सङ्ख्यया ।
चत्वारिंशत्सहस्राणि तथान्यानि कृतं युगम् ॥
तथा दशसहस्राणि वर्षाणां शतसङ्ख्यया ।
अशीतिश्च सहस्राणि कालस्त्रेतायुगस्य च ॥
सप्तैव नियुतान्याहुर्वर्षाणां मानुषाणि तु ।
विंशतिश्च सहस्राणि कालः स द्वापरस्य तु ॥
तथा शतसहस्राणां वर्षाणां त्रीणि सङ्ख्यया ।
षष्टिश्चैव सहस्राणि कालः कलियुगस्य तु ॥
एवं चतुर्युगः काल ऋते सन्ध्यांशकात् स्मृतः ।"

ज्योतिषे तु—

"वस्वश्विमैत्रा ऋतुरन्ध्रमासा वेदा रसाष्टा(?) भुजवह्निदेहाः ।
एतानि शून्यत्रयताडितानि युगाब्दसङ्ख्याः परिकीर्तितानि[1] ॥"

इति । एतत् तु मानुषमानेन सत्यादीनां मानम् । तदङ्केनापि[2] यथा — सत्यस्य

१. 'नि । ए' क. ङ. च. छ. पाठः. २. 'दशकेना' ङ. छ. पाठः.

१७२८००० । त्रेतायाः १२९६००० । द्वापरस्य ८६४००० । कलेः ४३२००० । इदानीं चैकाशीतिवर्षाधिकसहस्रैकपर्यन्तेन शकाब्दकालेन (१०८१) षष्टिवर्षाधिकद्वि[1]चत्वारिंशच्छतानि कलिसन्ध्याया भूतानि (४२६०) । तथा च गणितचूडामणौ श्रीनिवासः—

" कलिसन्ध्यायाः खसमयकरकृतवर्षाणि " (?) (४२६०) ॥

कल्पौ तु तौ नृणाम् ॥ २१ ॥

तेच्च ब्रह्मणो दिनं नृणां द्वौ कल्पौ । अत्रापि स्थितिकालो भूतानां ब्रह्मणो दिनम् । प्रलयकालश्च भूतानां ब्रह्मणो रात्रिः । तथा च लैङ्गे—

"चतुर्युगसहस्रो वै कल्पश्चैको द्विजोत्तमाः ! ।
निश्यन्ते सृजते लोकान् नश्यन्ते निशि जन्तवः ॥
कोटीनां द्वे सहस्रे तु अष्टौ कोटिशतानि च ।
द्विषष्टिश्च तथा कोट्यो नियुतानि च सप्ततिः ॥
कल्पान्तसङ्ख्या दिव्या वै कल्पमेवं तु कल्पयेत् ।
कल्पानां वै सहस्रं तु वर्षमेकमजस्य तु ॥
कल्पानामष्टसाहस्रं ब्राह्मं वै ब्रह्मणो युगम् ।"

इति ॥

मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ।

दिव्यानां युगानामेकसप्ततिर्मन्वन्तरम् । अन्यो मनुरन्यस्मिन्निति मन्वन्तरम् । 'सुप्सुपा' (२. १. ४) इति समासः । तदुक्तं लि[3]ङ्गपुराणे—

"एवं चतुर्युगाख्यानां साधिका ह्येकसप्ततिः ।
कृतत्रेतायुगादीनां मनोरन्तरमुच्यते ॥
मन्वन्तरस्य सङ्ख्या च वर्षाणामिह कीर्तिता ।
त्रिंशत्कोट्यस्तु वर्षाणां मानुषेण द्विजोत्तमाः ! ॥

१. 'द्वा' च. पाठः. २. 'य' ङ. छ. पाठः. ३. 'लै' ख. पाठः. ४. 'दियुक्तानां' ङ. च. छ. पाठः. ५. 'त्रेणेह' ङ. छ. पाठः.

सप्तषष्टिस्तथान्यानि नियुतान्यधिकानि तु ।
विंशतिश्च सहस्राणि कालो यः साधिकं विना ॥
मन्वन्तरस्य सङ्ख्यैषा लिङ्गेऽस्मिन् कीर्तिता द्विजाः ! ।
मनवश्च ब्रह्मसुताश्चतुर्दश भवन्ति वै ॥"

तथा च विष्णुपुराणे—

"स्वायम्भुवो मनुः पूर्वं मनुः स्वारोचिषस्तथा ।
औत्तमिस्तामसश्चैव रैवतश्चाक्षुषस्तथा ॥
षडेते मनवोऽतीताः साम्प्रतं तु मनोः सुतः ।
वैवस्वतोऽयं यस्यैतत् सप्तमं वर्तते युगम् ॥"

इत्यादि ॥

संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि ॥ २२ ॥

संवर्तपञ्चकं **प्रलये** । संवर्तते उपरमतेऽत्रेति संवर्तः । 'हलश्च' (३. ३. १२१) इत्यधिकरणे घञ् । अत्र वर्ततेरवसानमर्थः । तथा च लोके—'अमुको निवृत्तः' । उपरत इत्यर्थः । 'लीङ् श्लेषणे' । 'एरच्' (३. ३. ५६) । प्रलयः । कृपेरच् । कल्पः । 'कृपो रो लः' (८. २. १८) इति लत्वम् । 'क्षि क्षये' । पुंसि संज्ञायां घः । क्षयः । कल्पस्य सृष्टेरन्तः कल्पान्तः ॥

अस्त्री पङ्कं पुमान् पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषम् ।
कलुषं वृजिनैनोघमंहोदुरितदुष्कृतम् ॥ २३ ॥

पङ्कादयो द्वादश **पापे** । 'पचि व्यक्तीकरणे' । 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' (३. ३. १९) इति घञ् । पङ्कम् । पाप्मेति 'नामन्[1]—' (उ० ४. १५२) आदिसूत्रे पातेर्मन्पुगागमाभ्यां निपातितः । 'पानीविषिभ्यः पः' (उ० ३. २३) । पापम् । 'किल श्वैत्यक्रीडनयोः[2]' । 'किलेर्बुक् च' (उ० १. ५०) इति

---

१. 'नसामन्नादि' क. ख., 'नृपामन्नादि' ङ. छ. पाठः. २. 'शै' क. ख. ङ. पाठः.

टिषच् बुगागमश्च । किल्बिषम् । शुभं कर्म श्यति तनूकरोतीति कल्मषम् । पृषोदरादिः । कलुषमिति । 'पृ*हनिकलिभ्य उषच्' (उ० ४. ७६) । त्रीण्येव मूर्धन्यषाणि । 'वृजी वर्जने' । 'वृजेः किच्च' (उ० २. ४९) इति इनच्प्रत्ययः । वृजिनम् । गच्छत्यधोऽनेनेति एनः । 'इण् गतौ' । 'इण आगसि' (उ० ४. १९९) इति नुट् असुन् च । न हन्ति धन्यमित्यघम् । डप्रत्ययः न्यङ्क्वादिकुत्वं च । अंह इति । 'अहि गतौ' । 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' (उ० ४. १९०) । 'अमेर्हुक् च' (उ० ४. २१४) इत्यनेन वा हुगागमासुनौ । केचिदत्र 'शीघ्रमङ्घोविघातमि'ति सूर्यशतकानुप्रासदर्शनाद् घकारमपि कल्पयन्ति । तदप्रामाणिकम् । यतो हकारघकाराभ्यामेव नागरो नामायमनुप्रासः । तदुक्तं सरस्वतीकण्ठाभरणे—

"एकत्वं बुद्धिभेदेऽपि[२] तत्त्वेऽप्येकत्वै[३]निह्नवैः ।
यस्य वर्णस्य तं प्राहुरनुप्रासस्य जीवितम् ॥"

यथा—

"हरेर्लङ्घितघर्मांशुर्व्योम्नि दीर्घेण रंहसा ।
बलिबन्धनघोरोऽङ्घ्रिरंहस्सङ्घं निहन्तु वः ॥"

अत्र हकारघकारयोर्भेदेऽपि तुल्यस्थानत्वादेकत्वबुद्ध्या नागरानुप्रासोऽयमि"ति । दुष्पूर्वादिणो 'नपुंसके भावे क्तः' (३. ३. ११४) । दुरितम् । दुः निन्दितं कृतं करणमस्येति दुष्कृतम् । पूर्ववत् क्तः । 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' (८. ३. ४१) इति षत्वम् ॥

स्याद् धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः ।

धर्मपञ्चकं **धर्मे** । धरति विश्वमिति धर्मः । सोमवन्मन् । 'पूञो णु$ड्ढ्रस्वश्च'

१. 'स्य' क. घ. ङ. च. छ. पाठः. २. 'च' . छ. पाठः. ३. 'स्य' ङ. छ., 'स्तु' च. पाठः. ४. 'वः । अत्र' ङ. छ. पाठः. ५. 'त्यप्रस्था' घ. च. पाठः.

* 'नहिक' इति मुद्रितोणादिपाठः । $ 'यण्णुग् ह्रस्वश्चे'ति मुद्रितोणादिपाठः ।

(उ० ५. १९) इति यण्णुडागमह्रस्वत्वानि। पुण्यम्। श्रेय इति। इदमनयोरतिशयेन श्रेष्ठमित्यस्मिन्नर्थे 'द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ' (५. ३. ५७) इतीयसुन्। प्रशस्यशब्दात् 'प्रशस्यस्य श्रः' (५. ३. ६०) इति श्रादेशः। शोभनं कृतं सुकृतम्। वर्षति वाञ्छितमिति वृषः। 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' (३. १. १३५)॥

मुत् प्रीतिः प्रमदो हर्षः प्रमोदामोदसम्मदाः॥ २४॥
स्यादानन्दथुरानन्दः शर्मसातसुखानि च।

मुदादयो द्वादश **प्रीतौ**। मोदतेः सम्पदादिक्विप्। मुत्। प्रीञः स्त्रियां क्तिन्। प्रीतिः। प्रीतिसाहचर्यान्मुदः स्त्रीत्वम्। 'प्रमदसम्मदौ हर्षे' (३. ३. ६८) इत्यनेनैतौ निपातितौ। हर्षप्रमोदामोदा भावे[२]घञन्ताः। आनन्दथुरिति। 'टुनदि समृद्धौ'। 'ट्वितोऽथुच्, (३. ३. ८९)। अस्मादेव धातोरानन्दः। घञ्। शृणात्यशुभमिति शर्म। 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४. १४६) क्षिणोत्यशुभमिति सातम्। 'सै क्षये'। बाहुलकादस्माद् 'हसिमृग्रिण्वामिदमिल्लूपूधुर्विभ्यस्तन्' (उ० ३. ८६) इति तन्। अस्मादेव सायतेरधिकरणे वा सनोतेः कर्मणि वा क्तः। सायतेः 'आदेच उपदेशेऽशिति' (६. १. ४५) इत्यात्वम्। सनोतेः 'जनसनखनाम्—' (६. ४. ४२) इत्यादिनात्वम्। अयं च दन्त्यादिः। तथा च देवीशतकेऽनुलोमप्रतिलोमयमकं—

"सा भावक्षालवर्या नुतविभवितनुर्या वलक्षावभासा
जानानस्याशयप्रा नवनलिनवनप्रायशस्याननाजा।
सातं वर्माननस्था रहसि रसिहरस्थाननर्मावतंसा
पायादक्का रणत्रा मतनमनतमत्राणरक्का दयापा॥"

अस्यार्थः— 'या भावक्षालवर्या भावशुद्धिवरणीया। नुतविभवितनुः स्तुतसमर्थतनुः। वलक्षावभासा शुक्लदीप्तिः। जानानस्याशयप्रा जानानस्याशयपूरिका। नवनलिनवनप्रायशस्यानना नवपद्मवनोपमप्रशस्यवक्त्रा। अजा अजाता। सातं सु-

---

१. नेत्यादिना ईयसुन्।' ङ. छ. पाठः. २. 'वे घ' ख. च. पाठः.।

खम्। वर्म सन्नाहः। आननस्था वक्त्रस्था सती। रहसि विजने। रसिहरस्थान-नर्मावतंसा रसिकहरस्थानक्रीडाभूषणा। सा पायात्। अक्ता पूजिता। रणत्रा रणरक्षिका। मतनमनतमत्राणरक्ता एकान्तसम्मतप्रणामरक्षणरक्ता। दयापा दया-रक्षिका' इति। सुष्ठु खनत्यशुभामिति सुखम्। 'जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छा-दनात्—' (६.२.१७०) इत्यादिस्वरसूत्रे सुखशब्दनिर्देशदर्शनात् सुपूर्वात् खनेर्डः[1]। 'डोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति वा, 'अमन्ताड्डः' इति वा डः॥

श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम्॥ २५॥

भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम्।
शस्तं च

श्वःश्रेयसद्वादशकं **कल्याणे**। श्वःश्रेयसमिति मयूरव्यंसकादिसमासः। 'श्वसो वसीयः श्रेयसः' (५.४.८०) इत्यच् समासान्तः। शिवशब्द उक्तः। 'भडि कल्याणे'। 'ऋज्रे—' (उ०२.३१) इत्यादिना रः दश्चान्तादेशः। भद्रम्। कल्यं सुखमणतीति कल्याणम्। 'कर्मण्यण्' (३.२.१)। मङ्गेः 'वृषा-दिभ्यः कलच्' (उ०.१.१११)। मङ्गलम्। शुभेरिगुपधलक्षणः कः। शुभम्। धन्येषु भवितुं शीलमस्येति[2] भावुकम्। 'लषपतपद—'(३.२.१५४) इत्यादिना ताच्छीलिक उकञ्। 'भवो भद्राप्तिसत्तास्वि'त्यजयः। अतो भवो वाञ्छितप्राप्तिरत्रा-स्तीति भविकम्। 'अत इनिठनौ' (५.२.११५) इति ठन्। भव्यम्। 'भव्यगेय—' (३.४.६८)आदिसूत्रेण साधु[3]। कुशेः सौत्राद् वृषादित्वात् कलच्। कुशलम्। 'राम इव कुशलवयो रूपोच्छ्राय' इति तालव्यश्लेषः। 'कुरङ्गैरिव कुशलवादिभिरि[4]'त्या-श्चर्यमञ्जरी[5] च। 'कुष निष्कर्षे' इत्यस्मान्मूर्धन्यषमिति केचित्। धातवश्च शृङ्गा-रप्रकाशे षट्प्रकारा उक्ताः। परिपठिताः, अपरिपठिताः, परिपठितापरिपठिताः, प्रत्ययधातवः, नामधातवः, प्रत्ययनामधातवश्च। तत्र परिपठिता भूवादयः। अपरिपठिता आन्दोलयत्यादयः। यथा—

---

१. 'नतेर्डः' ङ. छ. पाठः. २. 'वनं शी' क. ङ. छ. पाठः. ३. 'धुः' ङ. च. छ. पाठः. ४. 'भिर्भिक्षुरि' ख. ङ. छ. पाठः. ५. 'री। कु' ङ. छ. पाठः.

"नीपानान्दोलयत्येष प्रेङ्खोलयति मे मनः ।
पवनो वीजयन्नाशां मानाशामुच्चुलुम्पति ॥"

सौत्रधातवः परिपठितापरिपठिताः (स्तम्भु)प्रभृतयः । सनाद्यन्ताः प्रत्यये[1]धातवः । कण्ड्वादयो नाम[2]धातवः । येभ्यः परिपठितधातुभ्यो नामत्वासिद्धये नामभ्यो धातुत्वसिद्धये क्विबादिप्रत्यया लुप्यन्ते, तत्प्रत्ययेन नामा[3]नि धातवश्चेति प्रत्ययनामधातवः । यथा —

"गिरो गीर्ब्रह्मयामाशीश्रियः प्रतिभुवौ[4] तव" (?)

इति । क्षिणोत्यशुभामिति क्षेमम् । धर्मवन्मानिन् । क्षेममस्त्रियामिति सम्बन्धः । शस्तमिति । 'शंसु स्तुतौ' । 'नपुंसके भावे क्तः' (३. ३. ११४) । 'यस्य विभाषा (७. २. १५) इति निष्ठायामिट्प्रतिषेधः ॥

अथ त्रिषु[5] द्रव्ये पापपुण्यसुखादि च ॥ २६ ॥

एते पापादयो गुणे वाच्ये यथोक्तलिङ्गाः । यौ पुनरेतौ पापपुण्यौ सुखादीनि शस्तान्तानि द्रव्ये विशेष्ये वर्तमानानि, तानि त्रिषु । तद्यथा —

"पापा ऋतुमती कन्या पापो राजा निरक्षरः ।
पापं व्याधकुलं हिंस्रं पापो विप्रश्च सेवकः ॥"

इति ।

"पुण्यं तीर्थमिदं पुण्या नदी पुण्योऽयमाश्रमः"

इति ।

"सुखं कामिकुलं द्रव्यात् सुखो वासः सहाम्बया ।
सुखा युवतिरिच्छन्ती सुखा वै भ[6]गवद्गृहाः ॥"

---

१. 'यान्ता धा' ख. ङ. छ. पाठः. २. 'मधेयधा' ङ. छ. पाठः. ३. 'नि च धा' क. ख., 'पि च धा' च. पाठः. ४. 'वो वव' घ. च. पाठः. ५. 'यः । ' ङ. छ. पाठः. ६. 'मघवन् गृहाः' क. ख. पाठः.

इति । यदा न द्रव्यगामि, तदा नपुंसकमेव । यथा —

"दारिद्र्येऽपि धनित्वेऽपि यशः परिजनः सुखम् ।
सुखं सज्जनसंवादः सुखं शान्तिरनुत्तमा ॥"

ननु 'दुष्कृतोऽयं व्यापारः' 'सुकृतं कर्म' 'कल्मषोऽयमात्मन्यध्याहारः' इति त्रिषु वृत्तिः । तथा च भारविः —

"सुकृतः परिशुद्ध आगमः[1] कुरुते दीप इवार्थदर्शनम्[2]"

इति[3] । अतः कथं पापपुण्यादीनां[4] ग्रहणम् । उच्यते । सुष्ठु कृतः सुकृत इति क्रियानिबन्धनैव तयोर्वृत्तिः, नावश्यं गुणनिबन्धनैवेति । यत्तु 'कल्मषोऽयमात्मन्यध्याहार' इति, नायं शिष्टप्रयोगः ॥

**मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ ।
प्रशस्तवाचकान्यमूनि**

मतल्लिकादीनि पञ्च प्रशस्तवाचकानि । ननु शस्तप्रशस्तयोः को भेदः । यावता मतल्लिकादयः[5] प्रशस्तपर्यायाः पृथक्कृताः । उच्यते । शस्तं मङ्गलम् । प्रशस्तं स्तुत्यर्थम् । श्रेष्ठमिति यावत् । किञ्च शस्तवचनाश्च शिवादयो गुणमात्रेऽपि वर्तन्ते । मतल्लिकादयस्त्वाविष्टलिङ्गा द्रव्ये[6] वर्तन्ते । खट्वादिवदाविष्टलिङ्गाश्चान्यलिङ्गेनापि सामानाधिकरण्ये[7] लिङ्गं न जहाति । तद्यथा — 'अश्वो मतल्लिका, गौः प्रकाण्डम्' इति । तथा च माघे — अरिर्मधोरैक्षत गोमतल्लिकाम्' इति । एते च स्वार्थे कप्रत्ययान्ताः क्वचिदन्यलिङ्गा अपि स्युः । यथा —

"दण्डकानध्यवात्तां यौ वीररक्षःप्रकाण्डकौ "

इति । 'कुमारीतल्लजिके'[8]ति च । 'सङ्घोद्धौ गणप्रशंसयोः' (३. ३. ८६) इत्युत्पूर्वाद्धन्तेः अप्प्रत्ययटिलोपघत्वैरुद्धो निपातितः ॥

---

१. 'इवाग' ङ. छ. पाठः. २. 'साधन' क. ख. ङ. छ. पाठः. ३. 'ति । क' ख. पाठः. ४. 'नां सुखादीनां ग्र' क. ख. घ. च. पाठः. ५. 'यः श' क. घ. ङ. च. छ. पाठः. ६. 'व्येऽतिव' घ. ङ. पाठः. ७. 'ण्येऽपि लि' ग. घ. ङ. पाठः. ८. 'ज' क. ख. घ. ङ. छ. पाठः.

अयः शुभावहो विधिः ॥ २७ ॥

शुभकारि **दैवम्** अयः । एतेः पचाद्यच् । अतोऽन्तः । तथा च किरातः

"सुलभैः सदा नयवतायवता निधिगुह्यकाधिपरमैः परमैः"

इति ॥

दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः ।

दैवषट्कं **प्राक्तनशुभाशुभकर्मणि** । देवः परमेश्वरः । तत्र भः दैवम् । 'तत्र भवः' (४. ३. ५३) इत्यण् । देवेन निर्वृत्तम् इति वा अण् । दिशेः क्तः । दिष्टम् । भागधेयमिति । स्वार्थे 'भागरूपनामभ्यो धेयः' (वा० ५. ४ ३६) । भाग्यमिति । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३. १. १२४) । 'भाग्यैकदेशयोर्भाग' इति रुद्रः । यमेः[3] क्तिन् । नियतिः । धाञः 'उपसर्गे घोः किः' (३. ३. ९२) । विधिः ॥

हेतुर्ना कारणं बीजम्

हेतुत्रयं **कारणे** । 'हि गतौ' । 'कमिमनिजनिगा[1]याहिभ्यश्च' (उ० १. ७५) इति तुन् । कारणमिति । ण्यन्तात् कृञः कर्तरि 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३. ३. ११३) इति ल्युट् । 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (३. २. ९९) इति जनेर्डः । [4]बीजम् । 'अन्येषामपि —' (६. ३. १३७) इति दीर्घत्वम् ॥

निदानं त्वादिकारणम् ॥ २८ ॥

निदानद्वयं **प्रथमकारणे** । निदानमिति । 'बहुलमन्यत्रापि' इति युच् । एतद् वैशेषिकपरिभाषया समवायिकारणमुच्यते, बौद्धानामुपादानकारणं, वैद्यानां कारणकारणमिति ॥

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः

---

१. 'वो' क. ङ. छ., 'वे' च. पाठः. २. 'यट् । भा' क. ख. पाठः. ३. 'मः' क. घ. ङ. छ. पाठः. ४. 'बी' क. पाठः.

क्षेत्रज्ञत्रयं शरीराधिदैवते[1] देहान्तर्भोक्तरि। तथा च भगवद्गीता—

"इदं शरीरं कौन्तेय! क्षेत्रमित्यभिधीयते।
एतद् यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ(मि? इ)ति तद्विदः॥"

क्षेत्रज्ञ इति। 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३. २. ३)। आत्मेति। 'अत सातत्यगमने'। 'सातिभ्यां मनिन्मनिणौ' (उ० ४. १९४) इति मनिण्।

"अव्यक्तं मन इत्याहुः शरीरं पुरमुच्यते।
अव्यक्तके पुरे शेते पुरुषस्तेन चोच्यते॥"

इति पुरुषः। पृषोदरादिः॥

प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम्।

प्रधानद्वयं प्रकृतौ। धाञोऽधिकरणे ल्युट्। सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः। 'स्त्रियां क्तिन्' (३. ३. ९४)। यथा वा भगवद्गीता—

"विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान्।
कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते[2]॥"

इति॥

विशेषः कालिकोऽवस्था

कालकृतो वस्तुधर्मो[3] यौवनादिकृतो विशेषो[4] वा अवस्था। 'आतश्चोपसर्गे' (३. ३. १०६) इत्यङ्। '........व्यवस्थायामसंज्ञायाम्' (१. १. ३४) इति निपातनात् 'स्थागापापचो भावे' (३. ३. ९५) इति क्तिन् न भवति॥

गुणाः सत्त्वं रजस्तमः॥ २९॥

---

१. 'ते अन्त' क. ख. ङ. छ. पाठः.　२. 'ते॥ का' क. ङ. च. छ. पाठः.　३. 'र्मो यो यौ' ङ. छ. पाठः.　४. 'षोऽव' च. पाठः.

सत्त्वादयस्त्रयः प्रकृतेर्गुणाः । सत्त्वं लघुप्रकाशकम् । रजश्चलं लोभजनकम् । तमः प्रमादमोहजनकमिति साङ्ख्यशास्त्रे व्युत्पादितम् ।

"सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥"

इति श्रीभगवद्गीता । सतो भावः सत्त्वम् । भावे त्वप्रत्ययः । 'भूरञ्जिभ्यां कित्' (उ० ४. २१८) इत्यसुन् । रजः । ताम्यतेरसुन् । तमः ॥

जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः ।

जनुरादिषट्कं **जन्मनि** । 'जनेरुसिः' (उ० २. ११९) । जनुः । सान्तम् । 'जन जनने' । भावे ल्युट् । जननम् । जनेर्मनिन् । जन्म । 'जनिघसिभ्याम्' (उ० ४. १३१) इति णिः । जनिः । 'जनिवध्योश्च' (७. ३. ३५) इति वृद्ध्यभावः । साहचर्यात् स्त्रियाम् । 'किमम्ब! जनिना जन्तोर्वृथाजन्मनः' इति (चितप ?)प्रयोगदर्शनात् पुंस्यपि । उत्पत्तिरिति । क्तिन् । उद्भव इति । 'ऋदोरप्' (३. ३. ५७) ॥

प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्युशरीरिणः ॥ ३० ॥

प्राणिषट्कं **मनुष्यादिप्राणिनि** । प्राणिशरीरिणोः 'अत इनि—' (५. २. ११५) इति इनिः । चेतनो नन्द्यादिः । जन्मीति व्रीह्यादिः । इनिः । 'नस्तद्धिते' (६. ४. १४४) इति टिलोपः । 'यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो *युः' (उ० ३. २०) । जन्युः ॥

चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः ॥ ३०½ ॥

चित्तसप्तकं **मनसि** । 'चिती संज्ञाने' । क्तः । चित्तम् । 'श्वीदितो निष्ठायाम्' (७. २. १४) इतीडभावः । असुनि चेतः । ह्रियते विषयैरिति हृद-

---

१. 'ताः । स' ङ. छ. पाठः. २. 'शम्' ङ. छ. पाठः. ३. 'ति पुं' ख. पाठः.

---

* 'युच्' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

यम्। 'वृहोः षुग्दुकौ च' (उ० ४. १०२) इति कयन् दुगागमश्च। 'क्षुब्ध-स्वान्त—' (७. २. १८) इत्यादिना स्वान्तं साधु। तत्र मनस्यभिधेये स्वनेः शब्दार्थान्निष्ठायामिडभावोपधावृद्धी निपात्येते। हरतेः क्विप्तुकौ। हृत्। वर्णव्यत्ययात् तकारे दकारः। तथा च 'हृदि प्राण' इति प्रयोगः। मन एव मानसम्। प्रज्ञाद्यण्। असुनि मनः॥

†इति कालवर्गः।

अथ धीवर्गः।

बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः।
प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतनाः॥ १॥

बुद्ध्यादयश्चतुर्दश **बुद्धौ**। बुध्यतेः क्तिन्। बुद्धिः। 'ईष गतिहिंसादर्शनेषु'। 'गुरोश्च हलः' (३. ३. १०३) इत्यः। ईषा। मनस ईषा मनीषा। मूर्धन्यषा। पृषोदरादिटिलोपः। धृष्णुवन्ति प्रगल्भन्तेऽनयेति धिषणा। 'धृषेर्धिष*च संज्ञायाम्' (उ० २. ८४) इति क्युः। धिषणेति णकारान्तत्वान्मूर्धन्यषत्वम्[३]। अन्यथा णत्वं न स्यात्। 'ध्यायतेः सम्प्रसारणं क्विप् च' (वा० ३. २. १७८) इति क्विप्। 'हलः' (६. ४. २) इति दीर्घः। धीः। प्रज्ञेति। 'आतश्चोपसर्गे' (३. ३. १०६) इत्यङ्। शेत इति शेः। विच्। शयानं मुष्णातीति शेमुषी। मूलविभुजादित्वात् कः। गौरादिङीष्। मतिज्ञप्त्युपलब्धीनां क्तिन्। प्रेक्षेति। 'गुरोश्च हलः' (३. ३. १०३) इत्यः। चिदादित्रिषु सम्पदादिक्विप्। चित् तान्तौ[४]। अपरे[५] दान्ते[६]। चेतनेति। 'चित सञ्चेतने'। चुरादिः। 'ण्यासश्रन्थो युच्' (३. ३. १०७)॥

---

१. 'द' ङ. छ. पाठः. २. 'युच्' क. ङ. च. छ. पाठः. ३. 'वत्त्वम्।' क. घ. च. छ. पाठः. ४. 'न्तः', ५. 'रौ', ६. 'न्तौ' च. पाठः.

---

† पदद्वयमिदं मातृकासु न दृश्यते। * 'धृ च' इति मुद्रितोणादिपाठः।

धीर्धारणावती मेधा

धारणायुक्ता धीर्मेधा। 'मिधृ मेधृ हिंसासंराध्योः'। भिदादित्वादङ् ॥

सङ्कल्पः कर्म मानसम्।

इदमहं कुर्यामिति **मानसो व्यापारः** सङ्कल्पः। भावे घञ् ॥

चित्ताभोगो मनस्कारः

चित्ताभोगद्वयं **मनस्कारे**। आभोगस्तात्पर्यम्। व्यापार इति केचित्। अनागतचिन्तनादिलक्षणो मनस्कारः। मनसः कारो निश्चय इति षष्ठीसमास इति केचित्। 'अतः कृकमि—'(८. ३. ४६) आदिसूत्रेण सत्वम्। मनसि करणं मनसिकार इत्यपि दृश्यते। तदा च बाहुलकात् सप्तम्यलुक् ॥

चर्चा सङ्ख्या विचारणा ॥ २ ॥

चर्चात्रयं **विचारणायाम्**। विचारणा च प्रमाणैरर्थपरीक्षा। 'चर्च अध्ययने'। चुरादिर्ण्यन्तात्[1] 'चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च' (३. ३. १०५) इत्यङ्। चर्चा। ख्यातेः 'आतश्चोपसर्गे' (३. ३. १०६) इत्यङ्। सङ्ख्या। विचारणेति। 'चर संशये'। चुरादिः। 'ण्यासश्रन्थो युच्' (३. ३. १०७) ॥

अध्याहारस्तर्क ऊहः

अध्याहारत्रयमध्याहारे। न्यूनपूरणार्थमधिकोपादानमध्याहारः। 'तर्क वृतु वृधु भाषार्थाः' इति चौरादिदण्डकाद् भावे घञ्[2]। तर्कः। 'ऊह वितर्के'। घञ्। ऊहः ॥

विचिकित्सा तु संशयः।

सन्देहद्वापरौ च

विचिकित्साचतुष्कं **सन्देहे**। 'कित निवासे'। विपूर्वात् स्वार्थे 'गुप्तिज्-

---

१. 'णिजन्ता' ङ. छ. पाठः. २. 'ञ्। ऊ' च. पाठः.

किच्यः सन्' (३. १. ५) । 'अ प्रत्ययात्' (३. ३. १०२) इत्यः । विचिकित्सा । शीङः 'एरच्' (३. ३. ५६) । संशयः । 'दिह उपचये' । घञ् । सन्देहः । द्वापर इति । 'स्थाणुर्वा पुरुषो वे'त्येवंभूतौ द्वावपरावात्मीयौ परौ वा प्रधानभूतावस्मिन्निति बहुव्रीहिः । सर्वनामसङ्ख्ययोरुपसङ्ख्यानात् परत्वात् सर्वनाम्नः सङ्ख्यायाः पूर्वनिपातः । पृषोदरादित्वात् पूर्वपदस्य आत्वम् ॥

अथ समौ निर्णयनिश्चयौ ॥ ३ ॥

स्थाणौ स्थाणुरेवायमित्यादि**निर्णये** निर्णयद्वयम् । निर्पूर्वाद्[1] नयतेः 'एरच्' (३. ३. ५६) । 'उपसर्गादसमासेऽपि--' (८. ४. १४) इति णत्वम् । यदा तु निस उपसर्गप्रतिरूपकत्वं, तदा न णत्वम् । निर्णयः । निश्चय इति । निःपूर्वाच्चिनोतेः 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' (३. ३. ५८) इत्यप् ॥

मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता

मिथ्यादृष्टिद्वयं **परलोको नास्तीति दृष्टौ** । मिथ्यादृष्टिरिति कर्मधारयः । यथा — नास्ति सुकृतं, नास्ति स्वर्ग इति । नास्तिकतेति । 'अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः' (४. ४. ६०) इति ठक् । ततो भावे तल् ॥

व्यापादो द्रोहचिन्तनम् ।

व्यापादद्वयं **द्रोहचिन्तायाम्** । ण्यन्ताद् घञ् । व्यापादः ॥

समौ सिद्धान्तराद्धान्तौ

सिद्धान्तद्वयं **सिद्धान्ते** । सिद्धोऽन्तोऽनेनेति सिद्धान्तः । एवं राद्धान्तोऽपि ॥

भ्रान्तिर्मिथ्यामतिर्भ्रमः ॥ ४ ॥

भ्रान्तित्रयं **भ्रमे** । 'भ्रमु अनवस्थाने' । क्तिन् । 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' (६. ४. १५) इति दीर्घः । भ्रान्तिः । मिथ्यामतिरिति कर्मधारयः । घञि भ्रमः ॥

---

१. निर्पू' क. पाठः.

संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रवसंश्रवाः ।
अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः ॥ ५ ॥

संविदादिदशकमभ्युपगमे । विदेः सम्पदादित्वात् क्विपि संवित् । आङ्-पूर्वाद् गमेः 'भ्रमेश्च डूः' (उ० २. ७१) इति डूप्रत्ययः । तत्र चकारो 'गमेर्डोः' (उ० २. ७०) इत्यतो गमेरनुकर्षणार्थः । आगूः साहचर्यात् स्त्रियाम् । 'यमः समुपनिविषु च' (३. ३. ६३) इति यमेरप् । नियमः । शृणोतेः 'ऋदोरप्' (३. ३. ५७) आश्रवादयः । *अङ्गीकरणमिति । च्व्यन्तानुप्रयुक्तात् कृञो भावे ल्युट् । निश्चयवदप्, अभ्युपगमः । दधातेः 'उपसर्गे घोः किः' (३. ३. ९२) । समाधिः ॥

मोक्षे धीर्ज्ञानम्

मोक्षे मोक्षविषये यद् ज्ञानं, तद् धीरित्युच्यते । केचिद् मोक्षे धीर्बुद्धिर्ज्ञानमिति वदन्ति । तथा च—

"ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि[2] भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन !"

इति भगवद्गीतायां मोक्षे[3] धीरेवोच्यते ॥

अन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः ।

अन्यत्र शिल्पशास्त्रविषये अवबोधो विज्ञानम् । शिल्पं चित्रादि । शास्त्रं स्मृत्यादि ॥

मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम् ॥ ६ ॥
मोक्षोऽपवर्गः

---

१. 'मः । उ' ङ. छ. पाठः. २. 'भूतानि भ' ङ. छ. पाठः. ३. 'क्षधी' ख. ङ. च. छ. पाठः.

---

* 'अङ्गीकार इति । च्व्यन्तानुप्रयुक्तात् कृञो भावे घञ्' इत्येवात्र पठनीयम् । अन्यथा वृत्तभङ्गात् ।

मुक्त्यष्टकं **मोक्षे**। शरीरेन्द्रियाभ्यामात्मनो मुक्तत्वं मुक्तिः। मुचेः क्तिन्। एतयोरेव विरहेणात्मनः केवलत्वं कैवल्यम्। 'गुणवचन—' (५. १. १२४) इत्यादिना ष्यञ्। 'निर्वाणोऽवाते' (८. २. ५०) इति निपातितम्[1]। निर्वाणम्। निर्वातिरात्यन्तिकदुःखच्छेदः। धर्मे श्रेय उक्तम्। निःश्रेयसमिति। 'अचतुरविचतुर[3]—' (५. ४. ७७) इत्यादिना अच्। 'तनिमृङ्भ्यां किच्च' (उ० ३. ८८) इति तन्। नञ्। अमृतम्। 'मोक्ष अवसाने'। चुरादिः। 'एरच्' (३. ३. ५६)। मोक्षः। 'वृजी वर्जने'। भावे घञ्। अपवर्गः॥

अथाज्ञानमविद्याहंमतिः स्त्रियाम्।

अज्ञानत्रय**महङ्कारे**। अविद्येति। 'संज्ञायां समज—' (३. ३. ९९) इत्यादिना क्यप्। अहङ्कारप्रधाना मतिः अहम्मतिः। अहंशब्दोऽव्ययमहङ्कारे निपातितः॥

रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी॥७॥

गोचरा इन्द्रियार्थाश्च

रूपादिपञ्चसु चक्षुरादिग्राह्येषु विषयत्रयम्। *'खष्पशिष्पशष्पबाष्पपुष्पपर्परूर्पशिल्पतल्पाः' (उ० ३. २८) इति रौते[4] रूपं निपातितम्। शब्द इति। 'शप आक्रोशे'। 'शाशपिभ्यां[5] ददनौ' (उ० ४. ९७) इति दन्। 'गन्ध अर्दने'। पचाद्यच्। गन्धः। 'रस आस्वादने'। चुरादिः। 'एरच्' (३. ३. ५६)। रसः। स्पर्श इति। 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' (३. ३. १९) इति घञ्। विषिण्वन्ति इन्द्रियाणीति विषयाः। 'षिञ् बन्धने'। पचाद्यच्। 'परि-

१. 'ण ई' क. ङ. छ. पाठः. २. 'तम्। निर्वाति' क. ङ. च. छ. पाठः. ३. 'रादि' क. ख. च. पाठः. ४. 'पत' क. ङ. च. छ. पाठः. ५. 'शि' क. ख., 'धीयभ्यां' घ. च. पाठः.

* 'खष्पशिल्पशष्पबाष्पपुष्पपर्परूपतल्पाः' इति मुद्रितोणादिपाठः।

निविभ्यः—' (८. ३. ७०) इत्यादिना षत्वम् । गाव इन्द्रियाणि चरन्त्येष्विति गोचराः । 'गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च' (३. ३. ११९) इत्यधिकरणे घञ् । इन्द्रियैरर्थ्यन्तेऽभिलष्यन्त इतीन्द्रियार्थाः । 'अर्थ याच्ञायाम्' । स्पर्शवद् घञ् ॥

हृषीकं विषयीन्द्रियम् ।

हृषीकत्रयम् इन्द्रिये । 'हृषु आलीक्ये' । मूर्धन्यषः । 'अनिहृषिभ्यां कित्' (उ० ४. १७) इति करणे ईकन् । विषयो ग्राह्यत्वेनास्यास्तीति विषयी[1] । अत इनिः । इन्द्रियमिति । इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमित्यस्मिन्नर्थे इन्द्रशब्दात् षष्ठ्यन्ताद् घच्प्रत्ययो निपात्यते ॥

कर्मेन्द्रियं तु पाय्वादि

पाय्वादि **कर्मेन्द्रियमुच्यते** । कर्मसाधनमिन्द्रियं कर्मेन्द्रियम् । शाकपार्थिवादि[2] । आदिना उपस्थादीनां ग्रहणम् । तथा च कामन्दकीये—

"पायूपस्थं पाणिपादं वाक् चैवेन्द्रियसङ्ग्रहः ।
उत्सर्गानन्दनत्यागगत्यालापाश्च तत्क्रियाः[3] ॥"

इति ॥

मनोनेत्रादि धीन्द्रियम् ॥ ८ ॥

मनोनेत्रादीनि[4] **धीन्द्रियाणि** । धीर्ज्ञानं, तन्निमित्तमिन्द्रियं धीन्द्रियम् ।

"मनः कर्णौ तथा नेत्रे रसना च त्वचा सह ।
नासिका चेति षट् तानि धीन्द्रियाणि प्रचक्षते ॥"

तूवरस्तु कषायोऽस्त्री

तूवरद्वयं **कषायरसे** । 'तु' इति सौत्रो धातुः । तत औणादिकः 'छि-

---

१. 'यी । इन्द्रि' ङ. छ. पाठः. २. 'दिः' ख. पाठः. ३. 'याः ॥ म' ङ. छ. पाठः. ४. 'दि धी' क. ख., 'नि धी' ङ. छ. पाठः. ५. 'त्तकमि' ङ. छ. पाठः.

त्वरच्छत्वर—' (उ० ३. १) इत्यादिना वरच् दीर्घत्वं च । तथा च—

"नरेऽश्मश्रुणि शृङ्गाभ्यां रहिते गवि तूवरः ।
काले प्राप्ते कषाये च रसे पुंव्यञ्जने च्युते(?) ॥"

"नापि कषायस्तुवर" इति ह्रस्वादिरपि बोपालितेनोक्तः । अन्यथा आर्याभङ्गः । कुत्सितो वरः कुवरः । ह्रस्वादिः कवर्गादिश्चेत्यन्यः । कषायो मूर्धन्यैषः ॥

मधुरो लवणः कटुः ।

तिक्तोऽम्लश्च रसाः पुंसि

मधुरादयः पञ्च प्रत्येकं **मधुरादिरसवाच्याः** । मधु माधुर्यं, तद्योगाद् 'ऊषसुषिमुष्कमधो रः' (५. २ १०७) । मधुरः । लवण इति । 'लूञ् छेदने' । नन्द्यादिल्युः । 'लवणाल्लुक्' (४. ४. २४) इति निपातनाद् णत्वम् । 'कटे वरणे वर्षे च'* । 'चटिकटिभ्याम्' इत्युः । कटुः । 'तिज निशाने' । बाहुलकाद् 'घृषिभूभ्यः क्तः' । तिक्तः । 'रबि लबि अबि शब्दे' । 'मूङ्नीशक्यम्ब्यमिभ्यः क्लः' (उ० ४. १०८) अम्लः ॥

तद्वत्सु षडमी त्रिषु ॥ ९ ॥

तूवरादयः षट् तद्वत्सु रसगुणयुक्तेषु वर्तमानास्त्रिषु । यथा— तूवरो विभीतकः, तूवरं जलं, तूवरा हरीतकी ॥

विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे ।

सुरतादिविमर्दोत्थे नानागन्धद्रव्याणां च परिमर्दनादुद्भूते **मनोहरगन्धे** परिमलः । 'मल मल्ल धारणे' । घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्ध्यभावः ॥

आमोदः सोऽतिनिर्हारी

---

१. 'ट्व' क. ख. पाठः. २. 'था भ' क. पाठः. ३. 'न्द्यः' ङ. छ. पाठः. ४. 'शु' च. पाठः. ५. 'लाद्' क. ख. पाठः. ६. 'त' ङ. छ. पाठः

---

* 'कटे वर्षावरणयोः' इति मुद्रितधातुपाठः ।

स परिमलोऽतिनिर्हारी दूरगामी आमोदः। '(मदीऽमुद) हर्षे'। करणे घञ्॥

वाच्यलिङ्गत्वमा गुणात् ॥ १० ॥

आ गुणाद् 'गुणे शुक्लादयः पुंसि' इति यावत् समाकर्ष्यादीनां वाच्यलिङ्गत्वम् ॥

समाकर्षी तु निर्हारी

समाकर्षिद्वयं दूरगामिगन्धे। उभयत्रैवावश्यके णिनिः॥

सुरभिर्घ्राणतर्पणः।
इष्टगन्धः सुगन्धिः स्याद्

सुरभिचतुष्कं सुगन्धौ। केचिदिष्टगन्धद्वयम् अभितो गन्धो यस्य तस्मिन् वर्णयन्ति। वसन्ते सुरभिरुक्तः। इष्टो गन्धोऽस्येतीष्टगन्धः। एवं[1] सुगन्धिः। 'गन्धस्येदुत्पूति—' (५. ४. १३५) इत्यादिना इकारः समासान्तः। सुगन्धिश्चन्दन इति॥

आमोदी मुखवासनः ॥ ११ ॥

आमोदिद्वयं मुखवासैपटिकादौ[2][3]। आमोदयोगादामोदी। अत इनिः। मुखवासन इति। नन्द्यादिल्युः[4]। शुभवासन इति पाठे शुभं मनोहरं वासनं वासो यस्येति बहुव्रीहिः॥

पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्धः

पूतिगन्धिद्वयं दुर्गन्धे। सुगन्धिवत् पूतिगन्धिः। दुष्टो गन्धोऽस्येति दुर्गन्धः। उत्पूत्यादिष्वसन्निवेशादिकारः समासान्तोऽत्र नास्ति। तथा च काव्या-(दर्शेऽलङ्कारे) वामनः—"दुर्गन्धिमदादिषु[†] पदेषु इत् समासान्तो दुर्लभः, उत्पूत्यादिषु दुरशब्दस्यापाठात्"। केचिद् दुर्गन्धशब्दाद् मत्वर्थीयमिनिं कृत्वा दुर्गन्धीति नान्तं पठन्ति। तदयुक्तम्। यदाह कात्यायनः—'बहुव्रीहिर्मत्वर्थी-

१. 'सुगन्धिरेवम्।' ङ. छ. पाठः. २. 'खासवप' क. पाठः. ३. 'सि' ङ. छ. पाठः. ४. 'दित्वाल्युः।' च. पाठः.

† 'न्धिपदे इ' मुद्रितकाव्यालङ्कारपाठः।

ययोर्बहुव्रीहिरेवेष्टो लाघवाद्' इति। अन्ये पुनर्लाघवं नाद्रियन्ते। तथा च विभाकरवर्मा—

"यद् दुर्गन्धि मदाविलं मलशतैर्यत् पूतिनाडीमयम्"

इति। शृङ्गारप्रकाशे तूक्तं—"द्विविधो हि वाच्यधर्मः लघुर्गुरुश्च। तत्र कर्मधारयमत्वर्थीयाद् बहुव्रीहिणा लघुः। बहुव्रीहेः कर्मधारयमत्वर्थीयेन च गुरुः। तत्राद्यो यथा—

"यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु॥" (पूर्वमे० श्लो० १)

अन्तिमो यथा—

"बिसकिसलयच्छेदपाथेयवन्तः"

इति॥

विस्रं स्यादामगन्धि यत्।

विस्रद्वयम् **आमगन्धौ**। 'विस प्रेरणे'। दन्त्यान्त्यः। बाहुलकात् 'स्फायितञ्चिवञ्चि—' (उ० २. १३) इत्यादिना रक्। आमगन्धीति। 'उपमानाच्च' (५. ४. १३७) इति इत् समासान्तः॥

शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्येतपाण्डराः॥ १२॥
अवदातः सितो गौरो वलक्षो धवलोऽर्जुनः।

शुक्लादयस्त्रयोदश **शुक्लवर्णे**। 'ऋज्रेन्द्राग्र—' (उ० २. ३१) इत्यादौ शुक्लो निपातितः। 'शुम्भ शोभार्थे'। 'स्फायितञ्चि—' (उ० २. १३) इत्यादिना रक्। शुभ्रः। शुचिरुक्तः। 'श्विता वर्णे'। 'अकर्तरि च—' (३. ३. १९) इति घञ्। श्वेतः। तथा च 'श्वेतो धावति' इति तालव्यश्लेषः। 'शॄ शातने'। पूर्ववदच्। विपूर्वः। विशदः।

"विशदाविशदामत्तसारसे सारसे जले"

इति काव्यादर्शयमकम्। 'श्यैङ् गतौ'। 'हृश्याभ्याम्—' (उ० ३. ९३) इतीतच्* । श्येतः। 'पाडि गतौ'। 'पडेर्दीर्घश्च' इत्यरः। पाण्डरः। अव-

* अत्र इतन्प्रत्यय एव मुद्रितोणादौ विधीयते।

दात इति। 'दैप् शोधने'। अ(घोरिति? दाबिति घोः) प्रतिषेधाद् 'दो दद्घोः' (७. ४. ४६) इति ददादेशो न भवति। 'षिञ् बन्धने'। 'अञ्जिघृषिभ्यः क्तः' (उ० ३. ८९)। सितः। 'क्षितौ विकसितं सितम्' इति कीचकवधः। 'गुङ् गतौ'। रक्प्रत्ययवृद्धिभ्यां गौरो निपातितः। अथवा 'गुरी उद्यमने'। रक्। रेफलोपः उकारस्य चौकारः। वलत इति वल्। क्विप्। वलमानमक्ष्यस्मिन्निति वलक्षः। पूर्ववत् षच् समासान्तः। 'धावु गतिशुद्ध्योः'। वृषादिकलच्। धवलः। बहुलवचनाद् ह्रस्वत्वम्। अर्जुन इति। 'अर्ज सर्ज अर्जने'। 'अर्जेर्णिलुक् च' (उ० ३. ५८) इत्युनन्॥

हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः

हरिणत्रयं **पाण्डौ**।

"सितपीतसमायोगः पाण्डुवर्णः प्रकीर्तितः"

'श्यास्त्याहृञविभ्य इनच्' (उ० २. ४८)। हरिणः। पाण्डुगुणयोगात् पाण्डुरः। 'नगपांसुपाण्डुभ्यश्चेति वक्तव्यम्' (वा० ५. २. १०७) इति रः॥

ईषत्पाण्डुस्तु धूसरः॥ १३॥

किञ्चित्पाण्डौ धूसरः। ईषच्छब्दोऽव्यक्तपरः। 'धू विधूनने'। '* कृधूमदिभ्यः सरन्' (उ० ३. ७३)। बाहुलकान्न षत्वम्। तथा च जानकीहरणे—

"महिषधूसरितः सरितस्तटाः परिगतो विषदाविषदार्पितः[१]"

इति॥

कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः।

कृष्णादयः सप्त **कृष्णे**। 'कृष विलेखने'। 'कृषेर्वर्णे' (उ० ३. ४) इति नक्। नील इति। 'नील वर्णे'। इगुपधलक्षणः कः। न सितः असितः। 'श्यैङ् गतौ'। 'इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक्' (उ० १. १५०)। श्यामः।

---

१. 'तः॥ कृ' ङ. छ. पाठः.

---

* क्सर इति वर्तमाने 'कृधूमदिभ्यः कित्' इति मुद्रितोणादिपाठः।

काल उक्तः । श्यामोऽस्यास्तीति श्यामलः । सिध्मादित्वाल्लच् । मेचक इति । 'मच मुचि कल्कने' । क्वुन् । 'मनिपचिमचां नाम्नि' इत्येत्वम् ॥

पीतो गौरो हरिद्राभः

पीतत्रयं **पीते** । पातेः 'अञ्जिघृपिभ्यः क्तः' (उ० ३. ८९) । 'घुमास्थागापा—' (६. ४. ६६) इत्यादिना ईत्वम् । पीतः । गौर उक्तः । हरिद्राया इव भा दीप्तिरस्येति हरिद्राभः ॥

पलाशो हरितो हरित् ॥ १४ ॥

पलाशत्रयं **हरिते** । पलाशं पत्रं, तत्तुल्यवर्णतया पलाशः ।

"पत्रे पलाशं ना रक्षःशटीहरितकिंशुके"

इति तालव्यान्ते रुद्रः । अतो ह्रस्वादिः पुंलिङ्गश्च । पालाशपाठे तु 'अन्येषामपि दृश्यते' (६. ३. १३७) इति यथाकथञ्चिद् दीर्घः । हरित इति। 'हृश्याभ्याम्—' (उ० ३. ९३) इतीतच् । हरिदिति । 'हृसृरुहियुषिभ्य इतिः'[1] (उ० १. ९७) ॥

लोहितो रोहितो रक्तः शोणः कोकनदच्छविः ।

लोहितत्रयं **लोहिते** । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' । 'रुहे रश्च लो वा' (उ० ३. १०८) इतीतन् । पक्षे रोहितः । 'रञ्ज रागे' । क्तः । रक्तः । जपाभो रोहितः । सन्ध्याभस्तु रक्तः । तथा च भागुरिः—

"बन्धुजीवजपासन्ध्याच्छायावर्णे मनीषिभिः ।
शोणरोहितरक्तानां प्रयोगः परिकीर्तितः ॥"

इह त्वल्पभेदाद् नादृतः । कोकनदच्छवी रक्तोत्पलसमानः । शोणः । 'शोणृ वर्णगत्योः' । पचाद्यच् ॥

---

१ 'दिति इस् ॥' क. पाठः.

अव्यक्तरागस्त्वरुणः

अव्यक्तरागे **किञ्चिल्लोहिते** अरुणः । यथा मदमत्तस्य चक्षूरागः । 'अरुणः कृष्णलोहित' इत्यमरमाला ॥

श्वेतरक्तस्तु पाटलः ॥ १५ ॥

श्वेतरक्तमिश्रे पाटलकुसुमाभे पाटलः । 'अट पट गतौ' । हेतुमण्णिच् । वृषादिकलच् ॥

श्यावः स्यात् कपिशः

श्यावद्वयं कृष्णपीतमिश्रे **श्यामले**। तथा च रत्नमाला—'श्यावः श्यामश्च श्यामले' । 'श्यैङ् गतौ' । कृगृशॄदृभ्यो व औणादिकः । कपिर्वर्णस्याख्या । लोमादित्वात् शः । कपिशः । तालव्यवान् । तथा च —

"कपिशितं पिशितं मदनाग्निना" (स० ६. श्लो० ९)

इति माघः ॥

धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते ।

धूम्रत्रयं **कृष्णलोहितमिश्रे** । 'धूमाभो धूमलो धूम्र' इति रत्नमाला । धूमं रातीति धूम्रः । 'रा दाने' । पृषोदरादित्वादकारलोपः । धूममेव लातीति धूमलः । कृष्णमिश्रो लोहितः कृष्णलोहितः । शाकपार्थिवादिः ॥

कडारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ कद्रुपिङ्गलौ ॥ १६ ॥

कडारषट्कं **कपिले** । 'कपिलः पिङ्गलो बभ्रुः' इत्यमरमाला । कडार इति । 'गड सेचने' । 'गडेः कड च' (उ० ३. १३९) इत्यारन् कडादेशश्च धातोः । कपिल इति । 'कबृ वर्णे' । 'कवेः पश्च' (उ० १. ५८) इति बाहुलक इलच् पश्चान्तादेशः । 'पिजि वर्णे' । घञ् । पिङ्गः । 'पिश अवयवे' । 'श्रादिभ्यश्च' इत्यङ्गच् । पिशङ्गः । तालव्यवान् । तथा च माघे—

"परिपाकपिशङ्गलतारजसा रोधश्चकास्ति कपिशं गलता" (स० ७. श्लो० ४८)

इति । कद्रुरिति । 'कमु कान्तौ' । 'अम्न्यादयश्च' (उ० ४. ११४) इत्यनेन डुन्

रुगागमटिलोपाभावाश्च निपात्यन्ते । दकारश्चान्तादेशः । पिङ्गल इति । 'पिजि वर्णे' । वृषादिकलच् । न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् ॥

चित्रकिर्मीरकल्माषशबलैतास्तु कर्बुरे ।

चित्रषट्कं **नानावर्णे** । 'अमिचि(मि?)मिदिशसिभ्यः क्तः' (उ० ४ १६९) । चित्रमिति नपुंसकमसाधु, यतो 'गुणे शुक्लादयः पुंसि' इति वक्ष्यति । तथाचामरमाला—'कल्माषश्चित्रकिर्मीरौ' इति । तस्मात् 'चित्रकिर्मीरकल्मा(षौ[1]ष)' इति समस्त एव पाठः । चित्रं त्यक्त्वा 'गुणे शुक्लादयः पुंसि' इति केचित् समादधति । किर्मीर इति । 'गम्भीरादय'$ इति किरतेरीरन् मुगागमश्च । 'कल्माषः कलुषे कृष्ण' इति मूर्धन्यान्ते रुद्रः । एवम् 'अन्यतो ङीष्' (४. १. ४०) इति ङीषि कल्माषी ।

"भ्रमरोत्करकल्माषाः कुसुमानां समृद्धयः"

इति टाबन्तोऽपि । शबल इति । 'शप आक्रोशे' । 'शपेर्वश्च' (उ० १. ११०) इति कलः । कल्माषीवद् ङीषि शबली ।

"उपस्रोतस्सुस्थस्थितमहिषगोवर्गशबलाः
स्रवन्तीनां जाताः प्रमुदितविहङ्गास्तटभुवः ॥"

इति टाबन्तोऽसाधुरिति *भट्टवामनः । किन्तु अर्शआद्यचि साधुः । शबलस्ता-लव्यादिः । तथाच वृन्दावने—

"शकुनिपताकाशबलं घनवृन्दं चक्षुषापताकाशबलम् ॥"

इति । एतेर्वातवत् तन् । एतः । राक्षसे कर्बुर उक्तः ॥

गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति ॥ १७ ॥

[रोहिणी रोहिता रक्ता लोहिनी लोहिता च सा ।
लोहितिका लोहिनिका रागात् कोपादिनापि वा ॥१८॥

---

1. 'षाविति' ङ. पाठः.

$ अस्य स्थाने 'गभीरगम्भीरौ' (४. ३५) इति मुद्रितोणादौ पठ्यते । * 'शबला-दिभ्यः स्त्रियां टापोऽप्राप्तिः' (५. २. ४५) इति काव्यालङ्कारः ।

शोणी शोणाथ पिशङ्गी पिङ्गला हरिणी त्वियम् ।
हरिनैनी त्वियमेता श्येनी श्येता सिता च सा ॥ १९ ॥

नीलेव वस्त्रे वा नाम्नि नीली प्राणिनि चौषधौ ॥ १९½ ॥]

गुणे वर्णमात्रे वर्तमानाः शुक्लादयः कर्बुरान्ताः पुंसि । यथा हंसस्य शुक्लः । तद्वति द्रव्ये वर्तमाना अभेदोपचाराद् गुणिलिङ्गा वाच्यलिङ्गाः । यथा शुक्लो हंसः, शुक्ला हंसी, शुक्लं हंसकुलम् । क्वचिद् 'रोहिणी रोहिता रक्ता' इति पाठः । तद् व्याख्यायते । अत्र च ङ्याप्योरेव विशेषो नार्थे । रोहिणीलोहिनी-हरिण्येनीश्येनीनां 'वर्णादनुदात्तात् तोपधात् तो नः' (४. १. ३९) इति ङीब्-नत्वे । रोहितारक्तालोहिताशोणापिङ्गलाहरिताश्येतासितानां टाप् । लोहितिका-लोहिनिकयोः कन्प्रत्ययान्तयोः 'केऽणः' (७. ४. १३) इति ह्रस्वत्वम् । रागा-र्थत्वे 'रक्ते' (५. ४. ३२) इत्यनेन सूत्रेण कन् । यदा कोपादिना अनित्यं लोहितत्वं, तदा 'वर्णे चानित्ये' (५. ४. ३१) इत्यनेन कन् । अतो लोहि-तिकालोहिनिकाद्वयं कुसुम्भादिरक्ते वर्तते । शोणीति । 'शोणात् प्राचाम्' (४. १. ४३) इति ङीष् । पिशङ्गीति । 'पिशङ्गाच्चेति वक्तव्यम्' (वा० ४. १. ३९) इति ङी(ष्? प्) । नीला इति वस्त्रे वाच्ये टाप् स्यात् । तद् यथा नीला शाटी-ति । प्राणिन्योषधौ च वाच्यायां नीलशब्दादेव 'जानपदकुण्डगोणस्थलभाजना-गकालनीलकुशकामुककवराद् वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादना-योविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु' (४ १. ४२) इति ङीष् । तद् यथा नीली स्त्री, नीली ओषधिः ॥

† इति धीवर्गः ।

अथ शब्दादिवर्गः ।

ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाग् वाणी सरस्वती ।
व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः ॥ १ ॥

---

† ङ. पुस्तके परमिदं पदद्वयं दृश्यते । छ. पुस्तके तु 'धीवर्गः' इत्येव दृश्यते ।

ब्राह्मीत्रयोदशकं **वचसि**। ब्रह्मणि भवा ब्राह्मी। 'ब्राह्मोऽजातौ' (६. ४. १७१) इति टिलोपः। 'टिड्ढाणञ्—' (४. १. १५) आदिना ङीप्। भरतेनेहावतारितत्वाद् भारती। 'शेषे' (४. २. ९२) अण्। भाषेति। 'गुरोश्च हलः' (३. ३. १०३) इत्यः। गृणन्ति तामिति गीः। 'गॄ शब्दे'। सम्पदादिक्विप्। 'र्वोरुपधाया दीर्घ इकः' (८. २. ७६) इति दीर्घः। उच्यत इति वाक्। 'क्विब्वचिप्रच्छि—' (उ० २. ६०) इत्यादिना क्विब्दीर्घत्वासम्प्रसारणानि। वाणीति। 'अण रण वण भण शब्दार्थाः'। घञ्। गौरादिङीष्। सरोऽस्या आश्रयत्वेनास्तीति सरस्वती। 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्' (५. २. ९४)। इयं हि ब्रह्मलोके ब्रह्मसर आश्रित्य नदीरूपेण लोकमिममवतीर्णा। हरतेर्घञ्। व्याहारः। वचेः कर्मणि क्तिन्। उक्तिः। लपितभाषितयोः 'नपुंसके भावे क्तः' (३. ३. ११४)। वचेर्ल्युट्। वचनम्। असुनि वचः॥

अपभ्रंशोऽपशब्दः स्यात्

अपभ्रंशद्वयं **गावीत्याद्यपभ्रंशे**। 'भृशु भ्रंशु अधःपतने'। कर्मणि घञ्। अपभ्रंशः। तालव्यशः। दन्त्योऽपीति केचित्। शब्दानुशासनेऽसंस्कृतः शब्दोऽपशब्दः। निपातस्यानेकार्थत्वादपशब्दोऽसंस्कृतार्थे वर्तते॥

शास्त्रे शब्दस्तु वाचकः।

प्रकृतिप्रत्ययद्वारेणार्थस्य वाचको गौरादिः* **साधुशब्दः** संस्कृतः शास्त्रे शब्द उच्यते। लोके तु संस्कृतोऽसंस्कृतश्च शब्द उच्यते। शब्द उक्तः। वचेर्ण्वुल्। वाचकः॥

तिङ्सुबन्तचयो वाक्यं

तिङ्सुबन्तचयः समुदायो वाक्यम्। 'द्वन्द्वात् परो यः श्रूयते; लभतेऽसौ प्रत्येकमभिसम्बन्धम्' इति वचनादन्तशब्द उभयोरपि सम्बध्यते। उदाहरणं तु—'ओदनं पचति'। तिङ्ग्रहणं क्रियोपलक्षणम्। तेन 'ग्रामं गतवान्' इत्या-

---

* गौरित्येवमादिरित्यर्थः।

अपि वाक्यम् । यद्वा तिङन्तचयः सुबन्तचयश्च वाक्यम् । यथा — पचति च, पठति च, धवश्च खदिरश्च ॥

क्रिया वा कारकान्विता ॥ २ ॥

वाक्यम् । यथा — 'देवदत्तो ग्रामं गच्छति' । वाक्यमिति । वचेः कर्मणि 'ऋहलोर्ण्यत्' (३. १. १२४) । 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' (७. ३. ५२) इति कुत्वम् ॥

श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायः

श्रुतित्रयं वेदे । श्रूयते धर्मादिरनयेति श्रुतिः । 'श्रुयजीषिस्तुभ्यः करणे' (वा० ३. ३. ९४) इति वक्तव्येन क्तिन् । विदन्ति धर्मादिकमनेनेति वेदः । विदेः करणे घञ् । आम्नाय इति । आङ्पूर्वो मनतिरुपदेशे । आम्नायते उपदिश्यते धर्मादिरनेनेति घञ् । 'आतो युक् चिण्कृतोः' (७. ३. ३३) इति युक् ॥

त्रयीधर्मस्तु तद्विधिः ।

त्रयी वक्ष्यमाणा । तस्या यो विधिर्विधानं यज्ञादि सः त्रयीधर्मः । तदुक्तं —

"विधानमृग्यजुःसाम्नां त्रयीधर्मं विदुर्बुधाः"

इति । समासे गुणीभूतस्यापि त्रयीशब्दस्य वक्तुर्विवक्षावशात् तच्छब्देन परामर्शः ॥

स्त्रियामृक् सामयजुषी इति वेदास्त्रयस्त्रयी ॥ ३ ॥

ऋक्त्रयं पृथक् पृथग् वेदे । ऋच्यन्ते देवा अनयेति ऋक् चान्ता । 'ऋच स्तुतौ' । सम्पदादिक्विप् । सामन्निति । †'सो अवसाने' । 'सातिभ्यां मनिन्मनिणौ' (उ० ४. १७४) इति मानिन् । यजुरिति । 'यज देवपूजादौ' । अर्तिपृवपियजिधनितपिभ्यो नित्' (उ० २. ११७) इत्युसिः । इतिरतिक्रान्तवाची । अयमर्थः — एते वेदास्त्रयस्त्रयीशब्देनोच्यन्ते । 'सङ्ख्याया अवयवे

† इयमानुपूर्वी प्रसिद्धधातुपाठे न दृश्यते ।

तयप्' (५. २. ४२) । तस्य 'द्वित्रिभ्यां तयस्यायज् वा' (५. २. ४३) इत्ययचि 'टिड्ढाणञ्—' (४. १. १५) आदिना ङीप् ॥

शिक्षेत्यादि श्रुतेरङ्गम्

वेदस्य शिक्षादिरङ्गम्। आदिना कल्पप्रभृतयः। तदुक्तं—

"शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां श्रुतिः।
छन्दसां विचितिः षट् तैः षडङ्गो वेद उच्यते ॥"

आकारादीनां वर्णानां स्थानकालप्रयत्नप्रबोधिका 'ऋटुरषाणां मूर्धा' इत्यादिः शिक्षा। 'शिक्षि विद्योपादाने'। 'गुरोश्च हलः' (३. ३. १०३) इत्यः। यागक्रियाणामुपदेशः कल्पः। साधुशब्दान्वाख्यानं व्याकरणम्।

"वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ।
धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥"

इति। निश्चयेनोक्तं निरुक्तमिति। ग्रहणादीनां गणनशास्त्रं[1] ज्योतिःश्रुतिः। छन्दसां पद्यानां विचितिश्छन्दोविचितिः ॥

ओङ्कारप्रणवौ समौ।

ओङ्कारद्वयमोङ्कारे। अवति भूतानीति ओम्। 'अवतेष्टिलोपश्च' (उ० १. १४७) इति मनिन् टिलोपश्च प्रत्ययस्य। 'ज्वरत्वर—' (६. ४. २०) इत्यादिना वकारस्य तदुपधाया अकारस्य च ऊठ्। 'सार्वधातुक—' (७. ३. ८४) इत्यादिना गुणः। ततो 'वर्णात् कारः' (वा० ३. ३. १०८) इति कारः। ओङ्कारः। प्रकृष्टो नवः स्तुतिः प्रणवः। 'णु स्तुतौ'। 'ॠदोरप्' (३. ३. ५७)। 'उपसर्गादसमासे—' (८. ४. १४) इत्यादिना णत्वम् ॥

इतिहासः पुरावृत्तम्

इतिहासद्वयं व्यासादिप्रणीते भारतादौ। इतिहशब्दः पारम्पर्योपदेशेऽव्ययम्। इतिहास्तेऽस्मिन्निति इतिहासः। आस्तेरधिकरणे 'हलश्च' (३. ३. १२१) इति घञ्। पुरावृत्तनिबन्धनप्रायत्वात् पुरावृत्तम् ॥

उदात्ताद्यास्त्रयः स्वराः ॥ ४ ॥

---

१. 'नां शास्त्रं वि' क. ख. घ. च. पाठः.

उदात्ताद्यास्त्रयः **स्वराः** । आदिनानुदात्तस्वरितयोर्ग्रहणम् । तत्र 'उच्चैरुदात्तः' (१. २. २९), 'नीचैरनुदात्तः' (१. २. ३०), 'समाहारः स्वरितः' (१. २. ३१) । उच्चैरादीयत उच्चार्यत इत्युदात्तः । क्तः ॥

आन्वीक्षिकीदण्डनीती तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः ।

यथाक्रममान्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कशास्त्रार्थशास्त्रयोः । तर्कशास्त्रं न्यायवैशेषिकादि । आगमोक्तवस्तुतत्त्वानामनु पश्चादीक्षणमन्वीक्षा । तदस्य प्रयोजनमिति ठक् । आन्वीक्षिकी । दीर्घादिः । अर्थाः भूहिरण्यादयः । तेषु प्रधानमर्थो भूमिः । इतरेषां तद्योनित्वात् । तच्च चाणक्यादिप्रणीतं दण्डनीतिरुच्यते । द्विवचनान्तत्वाद् दीर्घत्वम् । प्रकृत्या ह्रस्वो नीतिशब्दः । सामादीनां चतुष्क उपायो दण्डः । तस्य नीतिः प्रणयनं दण्डनीतिः । प्रायोवृत्त्या नीतेर्दण्डेन व्यपदेशः प्रजादोषबाहुल्येन प्रायशो दण्डस्य प्रणयनाद् । दण्डनीत्यर्थं शास्त्रं दण्डनीतिः ॥

आख्यायिकोपलब्धार्था

उपलब्धः केनाप्यर्थो यस्याः सा सत्यार्थाख्यायिका । ख्यातेर्ण्वुल् । तदुक्तं—

"कन्यापहारसङ्गरसमागमाभ्युदयभूषितं यस्याम् ।
नायकचरितं ब्रूते नायक एवास्य वानुचरः ॥
वक्त्रापरवक्त्रवती सोच्छ्वासा संस्कृतेन गद्येन ।
साख्यायिकेति कथिता माधविकाहर्षचरितादिः ॥"

पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ ५ ॥

पुराणद्वयं व्यासादिप्रणीतमत्स्यपुराणादौ । पुरा पूर्वस्मिन् भूतमिति पुराणं निपातितम् । पञ्च लक्षणान्यस्येति पञ्चलक्षणम् । तथाहि—

"सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥"

प्रबन्धकल्पना कथा

प्रबन्धकल्पना बह्वनृता स्तोकसत्या **कथा**। 'कथ वाक्यप्रबन्धे'। चौरादिणिच्। 'चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च' (३. ३. १०५) इत्यङ्। तथा च—

"पर्यायेण बहूनां यत्र प्रतियोगिनां कथा कुशलैः।
क्रियते शूद्रकवधवन्मनीषिभिः[1] परिकथा सा तु॥
ग्रन्थान्तरप्रसिद्धं यस्यामितिवृत्तमुच्यते विबुधैः।
मध्यादुपान्ततो वा सा खण्डकथा तु पार्थमित्यादिः (?)॥
यत्राश्रित्य कथान्तरमतिप्रसिद्धं निबध्यते कविभिः।
चरितं विचित्रमन्यत् सा च कथा चित्रलेखादिः॥
लक्ष्यान्वयाद्भुतार्था पिशाचभाषामयी महाविषया।
नरवाहनदत्तादेश्चरितमिव बृहत्कथा भवति॥
याख्यायिकेव साङ्का सोच्छ्वासा दिव्यगद्यपद्यमयी।
सा दमयन्तीवासवदत्तादिरिहोच्यते चम्पूः॥"

इति। कोहलाचार्यः पुनरेवमाह—

"प्रबन्धकल्पनायां प्राक् सत्यां सुज्ञाः कथां विदुः।
परम्पराश्रयो यस्यां सा मताख्यायिका क्वचित्॥"

इति॥

प्रवल्हिका प्रहेलिका।

प्रवल्हिकाद्वयं **प्रहेलिकायाम्**। तथा च विदग्धमुखमण्डने—

"एकीकृत्य कमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपनात्।
यत्र बाह्यान्तरावर्थौ कथ्येते सा प्रहेलिका॥
तरुण्यालिङ्गितः कण्ठे नितम्बस्थलमाश्रितः।
गुरूणां सन्निधानेऽपि कः कूजति मुहुर्मुहुः॥"

---

1. 'जिगीषुभिः' ख. ङ. छ. पाठः.

— पानीयकुम्भः । 'वर्ह वल्ह परिभाषणहिंसादानेषु' । 'क्कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि' (उ० २. ३५) इति क्कुन् । प्रवल्हिका । 'हिल भावकरणे' । ण्वुल् । प्रहेलिका ॥

स्मृतिस्तु धर्मसंहिता

स्मृतिद्वयं मन्वादिप्रणीत**धर्मशास्त्रे** । महर्षिभिर्वेदार्थस्मरणं स्मृतिः । तद्योगाद् ग्रन्थोऽपि स्मृतिः । क्तिन् । धर्मस्य संहिता शास्त्रं धर्मसंहिता ॥

समाहृतिस्तु संग्रहः ॥ ६ ॥

समाहृतिद्वयं **नानास्थानस्थितानामेकत्र करणे** । हृञः क्तिन् । समाहृतिः । सङ्ग्रह इति । 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' (३. ३. ५८) इत्यप् । तदुक्तं —

"विस्तरेणोपदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः ।
निबन्धो यः समासेन सङ्ग्रहं तं विदुर्बुधाः ॥"

समस्या तु समस्यार्था

समस्याद्वयं श्लोकस्य पादैकेन द्विकत्रिकेण वा यत् पूरणं, तत्र । तद्यथा —

"मुमूर्षोः किं तवाद्यापि चर्व्यचित्रकनागरैः ।[1]
स्मर नारायणं येन त्रेतायां रावणो हतः ॥"

इत्यादि । समस्येति । 'असु क्षेपणे' । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३. १. १२४) । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । समस्योऽर्थो यस्याः सा समस्यार्था । क्वचित् समासार्थेति पाठः । तदा च कर्मणि 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' (३. ३. १९) इति घञ् ॥

किंवदन्ती जनश्रुतिः ।

---

१. 'वर्यचि' क. ग. घ. च., 'किं विचि' ख. पाठः.

किंवदन्तीद्वयमसत्ये सत्ये वा **लोकापवादे**। को विवादः किंवदन्ती। किंपूर्वाद् वदेः 'तॄभूवसिवहिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च' (उ० ३. १२८) इति झच्। तस्य च 'झोऽन्तः' (७. १. ३) इत्यन्तादेशः। गौरादिङीष्। जनेभ्यः श्रुतिः जनश्रुतिः। क्तिन्॥

वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्याद्

वार्ताचतुष्कं **वार्तायाम्**। वार्ता पृषोदरादिः। प्रमाणवर्तनं प्रवृत्तिः। क्तिन्। वृत्तोऽनुवर्तनीयोऽन्तः समाप्तिरस्येति वृत्तान्तः। उद्गतोऽन्तोऽस्येत्युदन्तः॥

अथाह्वयः॥ ७॥

आख्याह्वे अभिधानं च नामधेयं च नाम च।

आह्वयषट्कं **नामनि**। आहूयतेऽनेनेत्याह्वयः। 'ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च'। 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' (३. ३. ११८) इति घः। आख्या। 'आतश्चोपसर्गे' (३. ३. १०६) इत्यङ्। आह्वेति। 'कविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो डो वक्तव्यः' (वा० ३. २. ३)। अभिधानमिति। करणे ल्युट्। भागधेयवन्नामधेयम्। व्योमवन्नाम॥

हूतिराकारणाह्वानं

हूतित्रयं **हंकार** इति ख्याते। हूतिरिति। ह्वेञः क्तिन् सम्प्रसारणम्। 'हलः' (६. ४. २) इति दीर्घत्वम्। आकारयतिराह्वाने वर्तते। तथा च माघे—

"प्रहितः प्रधनाय माधवानहमाकारयितुं महीभुजा"

इति। आकारणेति। कृञो ण्यन्ताद् 'ण्यासश्रन्थो युच्' (३. ३. १०७)॥

संहूतिर्बहुभिः कृता॥ ८॥

बहुभिराह्वानं संहूतिः॥

---

१. 'थकका' ङ. छ., 'हकका' ख. पाठः.

विवादो व्यवहारः स्याद्

विवादद्वयमृणादानादिन्याये । उभयत्र घञ् ।

"विर्नानार्थेऽव सन्देहे हरणं हार उच्यते ।
नानासन्देहहरणाद् व्यवहार इति स्मृतः ॥"

इति कात्यायनः ॥

उपन्यासस्तु वाङ्मुखम् ।

उपन्यासद्वयं **वचनोपक्रमे** । 'असु क्षेपणे' । घञ् । उपन्यासः । वाचो मुखमुपक्रमः वाङ्मुखम् ॥

उपोद्घात उदाहारः

उपोद्घातद्वयमुदाहारे प्रकृतस्योपपादके **दृष्टान्तादौ** । द्वावपि घञन्तौ ॥

शपनं शपथः पुमान् ॥ ९ ॥

शपनद्वयं **शपथे** । तद्यथा—

"अनृतं वदन् घोराणि नरकाण्येव यास्यसि"

'शप आक्रोशे' । ल्युट् । शपनम् । 'शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीवि*नदिप्राणिभ्योऽथः' (उ० ३. ११३) ॥

प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च

प्रश्नत्रयं **पृच्छायाम्** । प्रश्न इति । 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' । 'यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्' (३. ३. ९०) । 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' (६. ४. १९) इति छस्य शकारः । 'प्रश्ने चासन्नकाले' (३. २. ११७) इति निपातनाद् 'ग्रहिज्या'दिना न सम्प्रसारणम् । पृच्छेति । भिदादित्वादङ् ॥

---

१. प्रश्ने । प्र' घ. च. पाठः.

---

* 'जीविप्राणिभ्योऽथः' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

प्रतिवाक्योत्तरे समे ।

प्रतिवाक्यद्वयमुत्तरे । पृष्टस्य वाक्यस्य प्रतिवचनं प्रतिवाक्यम् । प्रादिसमासः । तरतेः 'ऋदोरप्' (३. ३. ५७) । उत्तरम् ॥

मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानम्

मिथ्याभियोगद्वयं शतं मे धारयतीत्याद्यभियोगे । मिथ्याभियोग इति कर्मधारयः । अभ्याख्यानमिति ल्युट् ॥

अथ मिथ्याभिशंसनम् ॥ १० ॥

अभिशापः

मिथ्याभिशंसनद्वयं सुवर्णस्तेयादिवाच्यत्वे[1] । शपेर्घञ् । अभिशापः ॥

प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागजः ।

अनुरागजः प्रीतिजनितो मुखवाद्यादिः प्रणादः । नदेर्घञि 'उपसर्गाद्—' (८. ४. १४) इत्यादिना णत्वम् ॥

यशः कीर्त्तिः समज्या च

यशस्त्रिकं कीर्त्तौ । 'अशू व्याप्तौ' । †'अशेर्युट् च' (उ० ४. १९१) इत्यसुन् युडागमश्च धातोः । यशः । 'ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च' (३. ३. ९७) इति निपातनात् कीर्त्तिः । समज्येति । 'संज्ञायां समज—' (३. ३. ९९) इत्यादिना क्यप् । 'घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसङ्ख्यानम्' (वा० २. ४. ५६) इति वचनाद् 'अजेर्व्यघञपोः' (२. ४. ५६) इत्यजेर्वीभावो न भवति । "समैः सर्वैः ज्ञायत इति घञ् । 'घञर्थे कविधानं कर्तव्यम्' (वा० ३. ३. ५८) इति कः । समज्ञा" इति पुरुषोत्तमः । 'प्रख्यातो विश्रुतः समज्ञाते' इति रत्नकोशे । समाङ्पूर्वो जानातिः ख्यातौ । ततोऽङ्[2] । समाज्ञेत्यन्ये ॥

स्तवः स्तोत्रं नुतिः स्तुतिः ॥ ११ ॥

---

१. 'र्थे' ङ. छ. पाठः. २. 'तो नङ् ।' ङ. छ. पाठः.

---

† 'अशेर्देवने युट् च' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

स्तवचतुष्कं **स्तुतौ**। 'ऋदोरप्' (३. ३. ५७)। स्तवः। स्तोत्रमिति। 'दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे' (३. २. १८२) इति[1] करणे ष्ट्रन्। 'णु स्तवने'। बाहुलकः करणे क्तिन्। नुतिः। 'श्रुयुजीविस्तुभ्यः करणे' (वा० ३. ३. ९१) इति क्तिन्। स्तुतिः॥

आम्रेडितं द्विस्त्रिरुक्तम्

शोकादिना ससम्भ्रमं **द्विस्त्रिर्वाभिधान**माम्रेडितम्। 'मेड़ृ म्रेड़ृ म्लेड़ृ उन्मादे'। भावे क्तः॥

उच्चैर्घुष्टं तु घोषणा।

उच्चैर्घुष्टद्वय**मुच्चैःशब्दने**। उच्चैरव्ययम्[2]। घुष्टमिति। 'घुषिर् अविशब्दने'[3]। चौरादिकः। 'घुषिरविशब्दने' (७. २. २३) इतीडभावः। ततः कर्मधारयः। घोषणेति। युच्॥

काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः॥१२॥

शब्दस्य शोकभीत्यादिना[4] यो **विकारो नीचत्वादिः**, सा काकुः। आदिना कामलाभयोर्ग्रहणम्। कानं कौ[5] शब्दः कुः कुत्सितो यत्र सा काकुः॥

अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत्।
उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे॥ १३॥

अवर्णदशकं **निन्दायाम्**। यथा अवर्णादयो निन्दार्थाः, तथा उपक्रोशादयोऽपीति वतेरर्थः। वर्णः स्तुतिः। विपरीतार्थे नञ्। अवर्णः। 'क्षिप प्रेरणे'। घञ्। क्षेपः। परीवाद इति। 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' (६. ३. १२२) इति वा दीर्घः। क्रोशेर्घञ्। उपक्रोशः। जुगुप्सेति। 'गुप गोपनकुत्सनयोः'। 'गुपादिसूत्रेण सन्। 'अ प्रत्ययात्' (३. ३. १०२) इत्यकारप्रत्ययः। टाप्।

---

१. 'ति ष्ट्र' ङ. छ. पाठः. २. 'रित्यव्य' ख. पाठः. ३. 'न' क. ख. पाठः. ४. 'दिः। घु' घ. च. पाठः. ५. 'ना ध्वनिना यो' ङ. छ. पाठः. ६. 'काश' ख. पाठः.

कुत्सेति । 'कुत्स अवक्षेपणे' । भावे भिदादित्वादङ् । निन्देति 'णिदि कुत्सायाम्'। 'गुरोश्च हलः' (३. ३. १०३) इत्यः । 'गर्ह गल्ह कुत्सायाम्' । नपुंसके भावे ल्युट् । गर्हणम् ॥

पारुष्यमतिवादः स्याद्

पारुष्यद्वयम**प्रियवचने** । अप्रियं वचः परुषम् । तस्य भावः पारुष्यम् । वदेर्घञ् । अतिवादः ॥

भर्त्सनं त्वपकारधीः ।

चोरस्त्वमसि, घातयिष्यामीति अन्यापकारवचनं भयजनकं भर्त्सनम् । 'भर्त्स तर्ज सन्तर्जने' । करणे ल्युट् ॥

यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात् परिभाषणम् ॥ १४॥

दुर्वाद उपालम्भः । स च निन्दापूर्वकः परिभाषणम् । तच्च गुणाविष्करणपूर्वकं निन्दापूर्वकं च । आद्यं यथा—'महाकुलजस्य भवतः किमुचितमिदम्'। द्वितीयं यथा —'बन्धकीसुतस्य भवत उचितमेवेदम्' इति । तत्र सनिन्द उपलम्भः परिभाषणम् । भावे ल्युट् । तथा च भागुरिः—

"निन्दापूर्व उपालम्भः परिभाषणमुच्यते" ॥

तत्र त्वाक्षारणा यः स्यादाक्रोशो मैथुनं प्रति ।

स्त्रीनिमित्तं पुन्निमित्तं वा मैथुनं प्रति आक्रोश उद्घोषणा । स आक्षारणा । 'क्षर सञ्चलने' । प्रयोजकण्यन्ताद् युच् ॥

स्यादाभाषणमालापः

आभाषणद्वयं गमनागमनादिसमये **प्रियवचनभाषणे** । आभाषणमिति भावे ल्युट् । आलापादयोऽपलापान्ताः परिदेवनवर्हिर्घञन्ताः ॥

---

१. 'अवक्षे' क. ख. ङ. छ. पाठः. २. 'मसीति' ङ. छ., 'मिति घा' घ. च. पाठः. ३. 'वर्धका' क. ख. ङ. छ. पाठः.

प्रलापोऽनर्थकं वचः ॥ १५ ॥

प्रयोजनशून्यमुन्मत्तादिवचनं प्रलापः ॥

अनुलापो मुहुर्भाषा

मुहुः **क्षणं क्षणं भाषा** तु अनुलापः ॥

विलापः परिदेवनम् ।

विलापद्वयं **शोकार्तवाक्ये** । परिदेवनमिति । 'दिवु परिदेवने' । चुरादिः‡ । भावे ल्युट् ॥

विप्रलापो विरोधोक्तिः

विप्रलापद्वयम**न्योन्यविवादवचने** । विरुद्धप्रलापो विप्रलापः । उदाहरणं चात्र ममैव श्लोकः—

"एकः स(र)न्मधुसरोजमवैति वक्त्रमन्यः सुधाकिरणबिम्बमदो मृगाक्ष्याः ।
यूनोर्मुहुर्विवदतोर्वदने बभूवुः सिद्धान्तवन्मधुपराजिगतागतानि ॥"

सल्लापो भाषणं मिथः ॥ १६ ॥

मिथोऽन्योन्यं **प्रीतिभाषणं** सल्लापः । यस्तु आलापः स ए(क?)केनापि क्रियते, इदं तु परस्परभाषण एव *परमिति विशेषः ॥

सुप्रलापः सुवचनम्

अर्थग्रन्थपरिशुद्धः प्रलापः सुप्रलापः । तत् सुवचनम् । 'वच परिभाषणे' । ल्युट् ॥

अपलापस्तु निह्नवः ।

---

१. 'अर्थवन्म' ङ. पाठः. २. 'हूनि सि' घ. च. पाठः.

---

‡ एकोऽर्दनेऽन्यः परिकूजन इति धातुद्वयमेव चुरादावाह देवः । * 'परमिति' इत्यस्य स्थाने 'इति परं' इति पाठः स्यात् ।

अपलापद्वयं येन वचनेन तन्निह्नूयते तत्र । तद्यथा—नाग्यलेव न धारया-मीति । 'ह्नुङ् अपनयने' । 'ऋदोरप्' (३. ३. ५७) ॥

सन्देशवाग् वाचिकं स्याद्

सन्देशवाग्द्वयं **सन्देशवचने** । सन्दिश्यत इति सन्देशः । कर्मणि घञ् । तस्य वाक् । यया सन्दिष्टेनान्योऽभिधीयते, सा सन्देशवाक् । वाचिकमिति । 'वाचो व्याहृतार्थायाम्' (५. ४. ३५) इति स्वार्थिकष्ठक् । तस्य इकादेशः ॥

वाग्भेदास्तु त्रिषूत्तरे ॥ १७ ॥

इत उत्तरे वक्ष्यमाणा उषत्यादयः सम्यगन्ता वाग्विशेषास्त्रिषु । तद्यथा—

उषती वागकल्याणी

उषती वाक् । उषन् व्याहारः । उषद् वचः । अकल्याणी **निन्दार्था वागुषती** । तद्यथा—'ब्राह्मणो हन्तव्यः' । 'उष दाहे' । शतृ । उषती । उषत्यादेस्त्रिलिङ्गत्वादेव कामचारात् स्त्रीत्वमुक्तम् ॥

स्यात् कल्या तु शुभात्मिका ।

शुभात्मिका **शुभस्वभावा वाक्** कल्या । यथा—'दीर्घायुर्भव । जीव' इत्यादि । प्रत्यूषे कल्यमुक्तम् । टापा कल्या ॥

अत्यर्थमधुरं सान्त्वं

अत्यर्थम**तिशयेन मधुरं वाक्यं** सान्त्वम् । 'सान्त्व सामप्रयोगे' । चुरादिः पचाद्यच् ।

"दिष्ट्या रमसे सामनि परमे वचसां त्वम् ।
सुजनो हि वदति मित्रं परमेव च सान्त्वम् ॥"

इति शिवभद्रे दन्त्ययमकम् ॥

सङ्गतं हृदयङ्गमम् ॥ १८ ॥

युक्तियुक्ते वचसि सङ्गतद्वयम् । गमेः 'नपुंसके भावे क्तः' (३. ३. ११४) । सङ्गतम् । हृदयङ्गममिति । 'गमश्च' (३. २. ४७) इति खश् । 'खित्यनव्ययस्य' (६. ३. ६३) इति मुम् ॥

निष्ठुरं परुषं

निष्ठुरद्वयं **कर्कशवाक्ये** । निपूर्वात् तिष्ठतेः 'मद्गुरादयश्च' (उ० १.४३) इति कुरच् । कित्त्वाद् 'आतो लोप—' (६. ४. ६४) इत्याकारलोपः । 'उपसर्गाद्—' (८. ३. ६५) इत्यादिना षत्वम् । 'पॄ पालनपूरणयोः' । §'न-हिकलिहनिपृलस्यर्तिभ्य उषच्' (उ०४.७७) इत्युषच् । परुषं मूर्धन्यषम् ॥

ग्राम्यमश्लीलं

ग्राम्यद्वयं **भण्डवचने** । हालिकशाकटिकप्रधानत्वाद् ग्रामस्येति । ग्रामे भवं ग्राम्यम् । 'ग्रामाद् यखञौ' (४. २. ९४) इति भावे यः । अश्लीलमिति । श्रीः चारुता । नञा अश्रीः । आकृतिगणत्वात् सिध्मादिलच् । 'कपिलकादीनां †छन्दस्युपसङ्ख्यानम्' (वा०८. २. १८) इति लत्वम् ॥

सूनृतं प्रिये ।

सत्ये

इन्द्रो भवानिति प्रियं, न सत्यम् । काणो भवानिति सत्यं, न प्रियम् । यत् पुनः **प्रियं च सत्यं**, तत् सूनृतम् । सुष्ठु नृत्यन्त्यनेनेति सूनृतम् । मूलविभुजादित्वात् कः । 'अन्येषामपि—' (६. ३. १३७) इति दीर्घः । तथा च वासवदत्तायां विरुद्धालङ्कारे दन्त्यश्लेषः—'अपि ते सखि! वल्लभोऽसूनृतं दधदपि सूनृतभाषी' । असून् प्राणान् ऋतं सत्यं दधदपीत्यर्थः ॥

अथ सङ्कुलक्लिष्टे परस्परपराहते ॥ १९ ॥

यावज्जीवमहं मौनीत्यादि[1]**वाक्ये परस्परविरुद्धे** सङ्कुलद्वयम् । 'कुल संस्त्याने' । कः । 'कपिसङ्कुलभीमगुहम्' इत्यादिभट्टिभाषासमावेशः ।

1. 'वं मौ' क., 'वनं मौ' च. पाठः.

§ 'पृनहिकलिभ्य उषच्' इति मुद्रितोणादिपाठः । † 'संज्ञाच्छन्दसोर्वेति वाच्यम्' इति मुद्रितवार्त्तिकपाठः ।

क्लिष्टमिति । 'यस्य विभाषा' (७.२.१५) इडभावः । सरस्वतीकण्ठाभरणे तु क्लिष्टलक्षणं यथा —

"दूरे यस्यार्थसंवित्तिः क्लिष्टं नेष्टं हि तत् सताम् "

यथा —

"विजितात्मभवद्वेषिगुरुपादहतो जनः ।
हिमापहामित्रधरैर्व्याप्तं व्योमाभिनन्दति ॥ "

अस्यार्थः —विना गरुत्मता जित इन्द्रः । तस्यात्मभवोऽर्जुनः । तद्वेषी कर्णः । तस्य गुरुः सूर्यः । तस्य पादै रश्मिभिरभिहतो लोकः, आकाशमभिनन्दति । कीदृशम् । हिमापहो वह्निः । तस्यामित्रं जलम् । तद् धारयन्ति ये मेघाः, तैर्व्याप्तमिति ॥

लुप्तवर्णपदं ग्रस्तं

अशक्त्या लुप्तवर्णं लुप्तपदं च यद् वचः असम्पूर्णमिति यावत्, तद् ग्रस्तम् । 'ग्रसु ग्लसु अदने' । क्तः ॥

निरस्तं त्वरितोदितम् ।

त्वरयोदितं वाक्यं निरस्तम् । 'असु क्षेपणे' । क्तः ॥

अम्बूकृतं सनिष्ठेवम्

सनिष्ठेवं **श्लेष्मकणसहितं वाक्यमम्बूकृतम्** । अम्बुशब्द उपचारादम्बुयुक्ते । ततश्च्वौ कृते 'च्वौ च.' (७.४.२६) इति दीर्घः । पृषोदरादिदीर्घत्वे सनिष्ठीवमित्यपि केचित् ॥

अबद्धं स्यादनर्थकम् ॥ २० ॥

अबद्धद्वयं **समुदायार्थशून्ये वचसि** । यथा —

"जरद्गवः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मङ्गलानि ।
तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा राजन्! रुमायां लशुनस्य कोऽर्घः ॥"

---

१. 'द्रकाणि ।' घ. च. पाठः. २. 'लु' ख. छ. पाठः

इत्यत्र समुदायेनैकोऽर्थो नास्ति । अबद्धमिति । 'बध बन्धने' । क्तः । नञ्समासः । अविद्यमानः समुदायार्थोऽस्येत्यनर्थकम् । 'नञोऽस्त्यर्थानाम् —' (वा० २. २. २४) इति समासः । 'अभावे नञ' इति उरःप्रभृतिपाठान्नित्यं कप् समासान्तः ॥

अनक्षरमवाच्यं स्याद्

अनक्षरद्वयं **दुर्वचने गाव्यादौ** । 'अक्षरं कुत्सितं नञा' इत्यनक्षरम् । निपातस्यानेकार्थत्वान्नञो निन्दार्थत्वम् । अवाच्यमिति । 'वचोऽशब्दसंज्ञायाम्' (७. ३. ६७) इति न कुत्वम् ॥

आहतं तु मृषार्थकम् ।

मृषार्थकमत्यन्ताभूतार्थं खपुष्पादिपदम् आहतम् । हन्तेः 'नपुंसके भावे क्तः' (३. ३. ११४) ॥

अथ म्लिष्टमविस्पष्टं

म्लिष्टद्वयम**व्यक्तवचने** । 'म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे' । म्लेच्छेः क्तप्रत्ययेन 'क्षुब्धस्वान्तध्वान्तम्लिष्ट—' (७. २. १८) इत्यादिना म्लिष्टं निपातितम् । न विस्पष्टम् अविस्पष्टम् ॥

वितथं त्वनृतं वचः ॥ २१ ॥

न ऋतम् अनृतम् । तद् वचो वितथम् ॥

सत्यं तथ्यमृतं सम्यग्

सत्यचतुष्कं **सत्यवचने** । सत्सु साधु सत्यम् । दिगादित्वाद् यत् । तथा साधु तेन प्रकारेण साधु तथ्यम् । 'तत्र साधुः' (४. ४. ९८) इति यत् । ऋतमिति । 'ऋ गतौ' । क्तः । अर्थेन सह समञ्चति सङ्गच्छत इति सम्यक् । 'अञ्चु गतिपूजनयोः' । 'ऋत्विगा'दिना क्विन् । 'समः समि' (६. ३. ९३) इति सम्यादेशः । भसंज्ञकस्य 'अचः' (६. ४. १३८) इत्यकारलोपः ॥

अमूनि त्रिषु तद्वति।

अमूनि सत्यादीनि तद्वति त्रिषु। यथा—सत्या नारी। सत्यो ब्राह्मणः। सत्यं जलम्। पुंसि सम्यक् सम्यञ्चावित्यादि। स्त्रियाम् 'अञ्चतेश्चोपसङ्ख्यानम्' (वा० ४.१.६) इति ङीप्। समीची। अनेन च 'वाग्भेदास्तु त्रिषूत्तरे' इत्यस्यावधिर्दर्शितः॥

शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः॥ २२॥

स्वाननिर्घोषनिर्ह्रादनादनिस्वाननिस्वनाः।

आरवारावसंरावविरावाः

शब्दादयः सप्तदश **शब्दे**। शब्द उक्तः। निनादनिनदाविति। 'णद अव्यक्ते शब्दे'। 'स्वनहसोर्वा' (३.३.६२) इति वर्तमाने 'नौ गदनदपठस्वनः' (३.३.६४) इति विभाषा घञपौ। † 'खनिकन्यङ्ज्यसिवसिध्वनिपनिसिनिग्रन्थिचरिभ्यश्च' (उ० ४.१४२) इति इः। ध्वनिः। 'ध्वन शब्दे'। घञ्। ध्वानः। रौतेः 'ऋदोरप्' (३.३.५७)। रवः। स्वनस्वानाविति। 'स्वन शब्दे'। 'स्वनहसोर्वा' इत्यब्घञौ। 'घुष घुष्टौ'। घञ्। निर्घोषः। 'ह्राद अव्यक्ते शब्दे'। 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' (३.३.१९) इति घञ्। निर्ह्रादः। घञि नादः। निस्वाननिस्वनौ निनादनिनदवत्। निग्रहणमुपसर्गनियमार्थम्। आरवारावयोः 'विभाषाङि रुप्लुवोः' (३.३.५०) इत्यब्घञौ। संरावविरावयोः 'उपसर्गे रुवः' (३.३.२२) इति घञ्॥

अथ मर्मरः॥ २३॥

स्वनिते वस्त्रपर्णानां

वस्त्रपर्णयोर्ध्वनौ मर्मरः। 'मृङ् प्राणत्यागे'। 'कृदरादयश्च' (उ० ५.४१) इत्यरन्प्रत्ययो मुमागमश्च॥

---

१. 'घु। स' घ. च. ङ. पाठः.

---

† 'खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्र—' इति मुद्रितोणादिपाठः।

भूषणानां तु शिञ्जितम् ।

नूपुरादिभूषणानां ध्वनौ शिञ्जितम् । 'शिजि अव्यक्ते शब्दे' । तालव्यादिः । कर्मणि क्तः । 'गुरोश्च हलः' (३. ३. १०३) इत्यप्रत्ययेन शिञ्जाशब्दोऽपि ॥

निक्वाणो निक्वणः क्वाणः क्वणः क्वणनमित्यपि ॥ २४ ॥

निक्वाणपञ्चकं **वीणाया अन्यस्यापि क्वणने** वर्तते । निक्वाणनिक्वणयोः 'नौ गदनद—' (३. ३. ६४) इत्यतो नावित्यनुवर्तमाने 'क्वणो वीणायां च' (३. ३. ६५) इत्यप् । पक्षे घञ् । क्वाणक्वणयोः 'व्यधजपोरनुपसर्गे' (३. ३. ६१) इत्यतोऽनुपसर्गेऽनुवर्तमाने 'क्वणो वीणायां—' इत्यनेनैव घञपौ । ल्युटि क्वणनम् ॥

वीणायाः क्वणिते प्रादेः प्रक्वाणप्रक्वणादयः ।

वीणायाः क्वणिते प्रादेरप्युपसर्गादुत्तरस्य क्वणेर्धातोः प्रक्वाणप्रक्वणादयो भवन्ति । तथाहि—'क्वणो वीणायां च' (३. ३. ६५) इत्यब्विकल्पः । तत्र वीणाग्रहणस्यैतदेव प्रयोजनं, वीणाविषयेऽन्योपसर्गादपि यथा स्यात् । आदिना उपक्वाणोपक्वणादयः ॥

कोलाहलः कलकलः

कोलाहलद्वयं **कलकले** । 'कुल संस्त्याने' । कोलनं कोलः एकीभावः तमाहलति भिनत्तीति 'हल विलेखने' अच् । कोलाहलः । 'कल शब्दसङ्ख्यानयोः' अच् । 'प्रकारे गुणवचनस्य' (८. १. १२) इति द्विर्वचनम् । कलकलः ॥

तिरश्चां वाशितं रुतम् ॥ २५ ॥

तिरश्चां **पशूनां** रुतं **शब्दः** वाशितम् । 'वाशृ शब्दे' । तालव्यान्तः क्तः । तथा च कप्फिणाभ्युदयप्रतिलोमानुलोमयमकं—

---

१. 'च्छि' ख., 'र्पि' ङ. छ., 'ल्पि' च. पाठः.

'सेवावाशिशिवावासे' इति । सेवा उपासना । उपासनया वाशिन्यः शब्दकारिण्यः याः शिवाः फेरवाः तासां वासो गृहं यत्र, तत्र युद्धमभूदित्यर्थः । रौतेः क्तः । रुतम् ॥

स्त्री प्रतिश्रुत् प्रतिध्वाने

प्रतिश्रुदादिद्वयं **प्रतिशब्दे** । श्रृणोतेः क्विप् । प्रतिश्रुत् । प्रतिध्वानः पूर्ववत् ॥

गीतं गानमिमे समे ॥ २७३ ॥

गीतद्वयं **गीते** । गायतेः क्तः । गीतम् । अस्मादेव ल्युटि गानम् ॥

*इति शब्दादिवर्गः ।

अथ नाट्यवर्गः ।

निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः ।
पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः ॥ १ ॥

निषादादयः सप्त **तन्त्रीसमुत्थे कण्ठोत्थिते[1] च शब्दे** । तथा च नारदः—

"षड्जं नदति मयूरो गावो रंहन्ति चर्षभम् ।
अजाविके तु गान्धारं क्रौञ्चो नदति मध्यमम् ॥
पुष्पसाधारणे काले कोकिलो रौति पञ्चमम् ।

---

१. 'ते श' घ. च. पाठः.

---

* पदद्वयमिदं मातृकासु न दृश्यते ।

अश्वस्तु धैवतं रौति निषादं रौति कुञ्जरः ॥"

इति । एते च मत्ताः पञ्चमं गायन्ति । तथा च विशाखिलः—

"अश्वस्तु धैवतं सोऽपि मत्तः पञ्चमसङ्गतम् ।
निषादं तु गजो गर्जत्युन्मदोऽसौ सपञ्चमम् ॥"

इति । निषीदन्ति स्वरा अस्मिन् इति निषादः । तेन हेतुना

"अशेषसन्धिविषयं स तु व्याप्यावतिष्ठते "

सदेः 'अकर्तरि च—' (३. ३. १९) इति घञ् । 'सदिरप्रतेः' (८. ३. ६६) इति षत्वम् ।

"वायुः समुद्गतो नाभेः कण्ठशीर्षसमाहतः ।
नदत्यृषभवद् यस्मात् तेन स ऋषभः स्मृतः ॥"

'ऋषि गतौ' । 'ऋषिवृषिभ्यां कित्' (उ० ३. १२३) इत्यभच् ।

"वायुः समुद्गतो नाभेः कण्ठशीर्षसमाहतः ।
नानागन्धवहः पुण्यो गान्धारस्तेन स स्मृतः ॥"

†गान्धारोऽभिजनोऽस्येति गान्धारः । 'सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ' (४.३.९३) ।

"कण्ठादुत्तिष्ठति व्यक्तं षड्जः षड्भ्यस्तु जायते ।
कण्ठोरस्तालुनासाभ्यो जिह्वाया दशनादपि ॥"

पूर्ववज्जनेर्डः ।

"तद्वदेवोत्थितो वायुरुरःकण्ठसमाहतः ।
नाभिं प्राप्तो महानादो मध्यस्थस्तेन मध्यमः ॥"

'मध्यान्मः' (४. ३. ८) ।

"अभिसन्धीयते यस्मात् स्वरांस्तेनैष धैवतः ।
स तु तारप्रधानत्वाल्ललाटेऽप्यवतिष्ठते ॥"

धीमद्भिर्धीयत इत्यर्थे 'शेषेऽण्' । नैरुक्तो वकारः ।

---

१. 'था वि' क. ख. पाठः. २. 'हेतुना ॥' क. ख. ङ. छ. पाठः. ३. 'रात् ते' ङ. छ. पाठः.

---

† 'गन्धारा अभि' इति पाठः स्यात् ।

"वायुः समुत्थितो नाभेरुरोहृत्कण्ठमूर्धसु ।
विचरन् पञ्चमस्थानप्राप्त्या पञ्चम उच्यते ॥"

पञ्चन्शब्दाद् मट् ॥

काकली तु कले सूक्ष्मे

मधुरास्फुटो ध्वनिः कलः । तस्मिन् **कले सूक्ष्मे** काकली । ईषत् कलोऽस्येति काकली । 'ईषदर्थे' (६. ३. १०५) इति कोः कादेशः । गौरादिङीप् ॥

ध्वनौ तु मधुरास्फुटे ।
कलः

मधुरे **श्रुतिसुखे** अस्फुटे **अव्यक्ताक्षरे ध्वनौ** कलः। 'कड मदे' । 'गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च' (३. ३. ११९) इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद् घः । डलयोरेकत्वस्मरणम् ॥

मन्द्रस्तु गम्भीरे

गम्भीरे ध्वनौ मन्द्रः । शक्रवद् रः ॥

तारोऽत्युच्चैः

अत्युच्चैर्ध्वनौ तारः । तारयति रोधयतीत्यच् ॥

त्रयस्त्रिषु ॥ २ ॥

कलादयस्त्रयस्त्रिषु । कलो ध्वनिः , कला वाणी इत्यादि ॥

समन्वितलयस्त्वेकतालः

सम्यगन्वितः समन्वितः लयो द्रुतादिर्यत्र येन वा, सम्यग् यथाशास्त्रं वा (अन्वि)तः लयो मध्यमलयः स ए(व ? क)तालः । स(मंतान[1] ? मताल) इति यस्याख्या । तौर्यत्रिकमेकताल[2] इति केचित् ॥

---

१. 'मं ता इ', क., 'मं दान इ' घ. च. पाठः.　२. 'व ता' घ. पाठः.

वीणा तु वल्लकी ।

विपञ्ची

वीणात्रयं **वीणायाम्** । 'रास्नासास्नास्थूणावीणाः' (उ०३. १५) इत्यनेन 'वी गतिप्रजनकान्त्यशनखादनेषु' नप्रत्ययः । णत्वम् । गुणाभावः । अवृद्धिश्च(?) । वीणा । 'वल वल्ल संवरणे' । 'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि' (उ०२. ३५) । क्वुन् । गौरादिः । वल्लकी । विपञ्चयति विस्तारयति शब्दमिति विपञ्ची । 'पचि विस्तारवचने' । ण्यन्तात् पचाद्यच् । गौरादिः ॥

सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥ ३ ॥

सा वीणैव सप्तभिस्तन्त्रीभिर्लक्षिता परिवादिनी । 'सवरसिआ' इति यस्य प्रसिद्धिः । परितो वादः परिवादः । तद्योगाद् अत इनिः ङीप् च ॥

ततं वीणादिकं वाद्यम्

वीणादीनां वाद्यं ततम् । 'तनिमृङ्भ्यां किच्च' (उ०३. ८८) इति तन् । तन्त्रीतननाद् वाद्यमपि ततम् ॥

आनद्धं मुरजादिकम् ।

मुरजादीनां वाद्यमानद्धम् । मुखे चर्मणा बद्धमानद्धम् । 'णह बन्धने' । 'नपुंसके भावे क्तः' (३. ३. ११४) । आदिना पटहादयः ॥

वंश्यादिकं तु शुषिरं

वंश्यादीनां वाद्यं शुषिरम् । शुषिश्छिद्रम् । तद्योगाद् मधुरवद् रः । आदिना शङ्खकाहलादयः ।

"शिरीषं शुषिरं शिष्यं शीर्षं तालव्यशादयः"

इति शभेदः ॥

कांस्यतालादिकं घनम् ॥ ४ ॥

---

१. 'न्खादने' घ. च पाठः.

कांस्यादीनां वाद्यं घनम् । घनशब्द उक्तः । आदिना घण्टादि ॥

चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम् ।

इदं ततादि चतुर्विधं चतुष्प्रकारं वाद्यादित्रिकनामकम् । वादयन्ति ध्वनयन्ति तमिति वाद्यम् । कर्मणि 'अचो यत्' (३. १. ९७) । §'भूमिवदिगृभ्यो णित्रन्' (उ० ४. १७२) । वादित्रम् । 'तुद व्यथने' । कर्म(णि) ण्य-(ण् ? त्) । आतोद्यम् ॥

मृदङ्गा मुरजाः

मृदङ्गद्वयं **मुरजे** । मृत्तिका अङ्गं यस्यासौ मृदङ्गः । यद्वा 'मृदु मर्दने' । *'त्रादिभ्यश्च' (उ० १. १२५) इत्यङ्गच् । बाहुलकाद् गुणाभावः । मुराज्जातो मुरजः । व्यक्तौ बहुवचनम् ॥

भेदास्त्वङ्क्यालिङ्ग्योर्ध्वकास्त्रयः ॥ ५ ॥

मुरजस्याङ्क्यादयस्त्रयो भेदाः । तदुक्तं—

"हरीतक्यादयस्त्वङ्क्यो यवमध्यस्तथोर्ध्वकः ।
आलिङ्ग्यश्चैव गोपुच्छः प्रकृत्या सम्प्रकीर्तितः ॥"

अङ्के उत्सङ्गे वाद्यत इत्यङ्क्यः । 'तत्र साधुः' (४. ४. ९८) इति यत् । वाद्यमान आलिङ्ग्यत इत्यालिङ्ग्यः । आङ्पूर्वाद् 'लिगि गत्यर्थे' इत्यस्मात् कर्मणि घञ् । ततो यत् । वादनार्थमूर्ध्वः सन् कायति शब्दायत इत्यूर्ध्वकः । ऊर्ध्वशब्दोऽयम् । अतो निर्वकारः । तदुक्तं वर्णदेशनायाम्—'उज्जिहीते उद्गच्छतीत्यूर्ध्वः । उद्धाञो डप्रत्यये, आदिवर्णस्याप्यूकारादेशे नैरुक्ते वकाररहित ऊर्ध्वः । यस्तूपरिपर्याय आश्रयपरतन्त्रः, स मकारान्तोऽव्ययं वकार-

---

१ 'भ्र' घ. पाठः. २. 'तः क' क. ख. घ. ङ. पाठः.

---

§ 'भूव', * 'तरत्यादिभ्यश्च' इति मुद्रितोणादिपाठः.

वांश्च । तथा च कविरहस्ये—'ऊर्ध्वं धुनोति वायुः' इति । एतत्पर्यायोऽप्यन-व्ययमदन्तोऽस्ति । ऊर्ध्वदेहे भवः और्ध्वदेहिक इति । 'अन्तःपूर्वपदाट्ठञ्' (४. ३. ६०) इत्यनुवृत्तौ 'अध्यात्मादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इति ठञ् इत्य जयादित्यः ।

"कुर्वतीरुपलैस्तुङ्गैर्भुवनं नीचमूर्ध्वजैः ।
तस्याचलालीरन्वेति चित्रा नागचमूर्ध्वजैः ॥"

इति वकारवत्त्वमूर्ध्वशब्दस्य व्युत्पादितम् ॥

स्याद् यशःपटहो ढक्का

यशःपटहद्वयं **ढक्कायाम्** । ढगिति कायतीति ढक्का । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३. २. ३) ॥

भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान् ।

भेरी(त्रि!द्व)यं **भेरिकायाम्** । भिय इन्द्रवद् रन् धातोरेत्वं च 'ऋज्रेन्द्र—' (उ० २. ३१) इत्यादिना निपात्यते । पिप्पल्यादित्वाद् ङीष् । दुन्दुशब्देन उभिः पूरणं यत्र स दुन्दुभिः । 'उभ उम्भ पूरणे' । सार्वधातुक इ(नि!)ः । शकन्ध्वादिः ॥

आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्

आनकद्वयं **पटहे** । आङ्पूर्वादनितेः 'कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन्' (उ० ५. ३५) । अकादेशः । आनकः । पट इति शब्दं जहातीति पटहः । पटहोऽस्त्रीति सम्बन्धः । तथा च पुन्नपुंसकाधिकारे चन्द्रगोमी—

"उपवासं गृहं गेहं लोहं पटहमित्यपि"

कोणो वीणादिवादनम् ॥ ६ ॥

धनुरादौ **वीणादिवादनवस्तुनि** कोणः । 'कुण शब्दोपकरणयोः' । करणे 'हलश्च' (३. ३. १२१) इति घञ् ॥

वीणादण्डः प्रवालः स्यात्

वीणाया दण्डे प्रवालः । 'वल वल्ल संवरणे' । कर्मणि घञ् ।

"प्रवालो वल्लकीदण्डे विद्रुमे नवपल्लवे "

इति शाश्वतः ॥

ककुभस्तु प्रसेवकः ।

ककुभद्वयं **वीणादण्डाधःस्थितवक्रदारुणि** । कं वातं स्कुभ्नाति वारयतीति ककुभः । स्कुभेः सौत्राद् 'मूलविभुजादित्वात् कः । पृषोदरादिसलोपः । प्रसेवक इति । 'सेवृ षेवृ सेवने' । दन्त्यादिः । 'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि' (उ० २. ३९) इति क्वुन् ॥

कोलम्बकस्तु कायोऽस्याः

अस्या **वीणायाः** कायः **तन्त्रीदण्डादिसमुदायः** कोलम्बकः । क्रोडां लम्बमानः कायतीति कोलम्बकः । पृषोदरादिः ॥

उपनाहो निबन्धनम् ॥ ७ ॥

यत्र तन्त्री निबध्यते तस्मिन्नूर्ध्वभागे उपनाहद्वयम् । 'णह बन्धने' । 'हलश्च' (३. ३. १२१) इति घञ् । ल्युटि निबन्धनम् ॥

वाद्यप्रभेदा डमरुमड्डुडिण्डिमझर्झराः ।

मर्दलः प्रणवोऽन्ये च

डमरुप्रभृतयः षट् प्रत्येकं **वाद्यानां भेदे** । कापालिकयोगिवाद्यं डमरुः प्रसिद्धः। स एव विपुलो मड्डुः । चूचुंके[2][3] इति यस्य प्रसिद्धिः । 'टुमस्जो शुद्धौ' ।

---

१. 'व' ङ. छ. पाठः. २. 'रु' घ. पाठः. ३. 'ङ्क' ङ. पाठः.

'भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः' (उ० १. ७)। 'झलां जश् झशि' (८. ४. ५३) इति जश्त्वं सकारस्य दकारः। 'न्यङ्क्वादीनां च' (७. ३. ५३) इति कुत्वं गकारः। पृषोदरादित्वाद् गकारस्य डकारः। डिण्डीति शब्दं मिनोतीति डिण्डिमः। डेङ्गुरीति[1] यस्य प्रसिद्धिः। 'डुमिञ् प्रक्षेपणे'। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ३. २. १०१) इति डः। झर्झरः करड इत्युच्यते। 'जर्ज चर्च झर्झ परिभाषणसन्तर्जनयोः'। §'ऋच्छेररन्' (उ० ३. १३१) इति बाहुलकोऽरन्। मर्दलः प्रसिद्धः। *'मृद तृप्तियोगे'। चुरादिः। वृषादिभ्यः कलच्' (उ० १. १११)। प्रणुवन्ति स्तुतिं कुर्वन्त्यनेनेति प्रणवः। गायनपटह उच्यते। 'णु स्तुतौ'। प्रपूर्वः। 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' (३. ३. ११८). केचित् पणव[2] इति वर्णयन्ति। अन्ये गोमुखहुडुक्कादयः[3]॥

नर्तकीलासिके समे ॥ ८ ॥

नर्तकीद्वयं **नर्तक्याम्**। 'शिल्पिनि ष्वुन्' (३. १. १४५)। 'षिद्गौरादिभ्यश्च' (४. १. ४१) इति ङीष्। लासिकेति। 'लस श्लेषणक्रीडनयोः'। कर्तरि ण्वुल्। 'नृतिखनिरञ्जिभ्यः—' (वा० ३. १. १४५) इति परिगणितत्वान्नात्र ष्वुन्। समे इत्यनेन स्त्रीलिङ्गत्वं दर्शितम्॥

विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्वमोघो घनं क्रमात्।

विलम्बितत्रिकाणां वाद्यानां यथाक्रमं तत्वादिनामत्रयम्। विलम्बन्ते पदादयोऽत्रेति विलम्बितम्। लम्बेः 'क्तोऽधिकरणे—' (३. ४. ७६) इत्यादिना क्तः। द्रवन्ति त्वरन्ते करचरणादयोऽत्रेति द्रुतम्। 'द्रु गतौ'। पूर्ववत् क्तः। विलम्बितद्रुतयोर्मध्यभवत्वाद् मध्यम्। तत्वमिति। करचरणानां तननं तत्। 'तनु विस्तारे'। सम्पदादित्वात् क्विप्। तद्योगाद् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ५. २. १०९) इति वः। 'तसौ मत्वर्थे' (१. ४. १९) इति भसंज्ञकत्वात् तकारस्य जश्त्वाभावः। ओघ इति। 'उच समवाये'। घञ्। पृषोदरादित्वाद् घत्वम्॥

---

१. 'डेङ्गुनी' च., 'डङ्गुनी' घ., डेङ्गुरी' ख. पाठः. २. 'म' ख. पाठः. ३. 'मुडुकाद' ङ. छ. पाठः.

---

§ 'ऋच्छेररः' इति मुद्रितोणादिपाठः। * 'मद तृप्तियोगे' इति मुद्रितधातुपाठः।

तालः कालक्रियामानं

ईदृशैरङ्गैर्हस्ताङ्गुल्याकुञ्चनप्रसारणक्रियाभिर्नर्तितव्यं गातव्यं चेति **काल-क्रिययोः प्रमाणं** तालः । 'तल प्रतिष्ठाकरणयोः' । चुरादिः । घञ् ॥

लयः साम्यम्

गीतवाद्यपादन्यासानां क्रियातालयोश्च साम्ये लयः । 'लीङ् श्लेषणे' । 'एरच्' (३. ३. ५६) ॥

अथास्त्रियाम् ॥ ९ ॥

ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तने ।

ताण्डवषट्कं **नृत्ते** । ताण्डचेन मुनिना प्रोक्तम् इति विग्रहे 'कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च' (४. ३. १०४) इति णिनिः । 'आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति' (६. ४. १५१) इति यलोपः । ताण्डि नृत्तशास्त्रम् । तदस्यास्तीति ताण्डवम् । 'अन्योभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ५. २. १०९) इति वक्तव्येन वः । नैरुक्त इकारस्याकारः । ताण्डवमस्त्रीति सम्बन्धः । 'नट अवस्यन्दने' । ल्युट् । नटनम् । ण्यति नाट्यम् । 'लस श्लेषणक्रीडनयोः' । भावे ण्यत् । लास्यम् । 'नृती नर्तने' । 'ऋदुपधाच्चाकपिचृतेः' (३. १. ११०) इति क्यप् । नृत्यम् । नृत्तमिति पाठे भावे क्तः । ल्युटि नर्तनम् ॥

तौर्यत्रिकं नृत्तगीतवाद्यं नाट्यमिदं त्रयम् ॥ १० ॥

नृत्तत्रिकं तौर्यत्रिकमुच्यते । नाट्यं च तत् । '*तुरी त्वरायाम्' । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३. १. १२८) । दीर्घत्वं च । तूर्यं मुरजादि । तत्र भवं तौर्यम् । त्रयोंऽशा अस्येति त्रिकम् । 'सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः कन्' (५. १. २२) इति कन् । तौर्येण त्रिकं तौर्यत्रिकम् । 'तृतीया' (२. १. ३०) इति योगविभागात् समासः । नटस्येदं नाट्यम् । 'छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः' (४. ३. १२९) ॥

---

* 'तुर त्वरणे' इति मुद्रितधातुपाठः ।

भ्रकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रूकुंसश्चेति नर्तकः । शे'

स्त्रीवेषधारी पुरुषः

स्त्रीवेषधारी यः पुरुषो नृत्यति, तत्र भ्रकुंसत्रयम् । भ्रुवोः कुंसो भावो यत्र स भ्रुकुंसः । एवं भ्रूकुंसादिरपि । भ्रूभ्यां कुंसत्यभिप्रायविशेषमिति वा । 'पट पुट' इति दण्डकपठिताद् भासार्थात् कुसिधातोश्चुरादेः एरचि 'भ्रूकुंसादीनामकारो वक्तव्यः' (वा० ६. ३. ६१) इति भ्रूशब्दस्याकारः । भ्रकुंसः । 'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य' (६. ३. ६१) इति विभाषा ह्रस्वत्वे भ्रुकुंस-भ्रूकुंसौ । ऋकारो वा इत्यन्यः । तथा च—

"भ्रकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रूकुंसश्च भृकुंसकः"

इति । 'स्वग्रहिंसभ्रुकुंसाः' इति सभेदः ॥

नाट्योक्तौ गणिकाज्जुका ॥ ११ ॥

नाट्योक्तावित्यधिकारः प्रागङ्गहारात् । गणिका **वेश्या नाट्योक्तौ** अज्जुका । 'अर्ज्ज सर्ज अर्जने' । बाहुलकात् 'समि कस उकन्' (उ० २. ३२) रलोपश्च ॥

भगिनीपतिरावुत्तः

भगिन्याः पतिः आवुत्तः ॥

भावो विद्वान्

विद्वान् **पण्डितो** भावः । 'भवतेश्चोपसङ्ख्यानम्' इति णः ॥

अथावुकः ।

जनकः

जनक आवुकाख्यः । 'अव रक्षणे' । बाहुलकाद् 'मृकणिभ्यामूकोकणौ' (उ० ४. ३९) इत्युकण् । 'अत उपधायाः' (७. २. ११६) इति वृद्धिः ॥

युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ॥ १२ ॥

कुमारद्वयं **युवराजे** । कुमार उक्तः ॥

राजा भट्टारको देवः

भट्टारकद्वयं **राजनि** । भट्यन्त इति । 'भट भृतौ' । क्विप् । भटाः सेवकाः । तैस्तारकः उत्तारकः । पृषोदरादित्वात् तकारस्य टकारः । देव उक्तः ॥

तत्सुता भर्तृदारिका ।

तत्सुता **राजदुहिता** भर्तृदारिका ॥

देवी कृताभिषेकायाम्

पट्टबन्धनाय भृङ्गारादिना **कृताभिषेकायां राजमहिष्यां** देवी ॥

इतरासु तु भट्टिनी ॥ १३ ॥

अकृताभिषेकासु सर्वास्वितरासु भट्टिनी ॥

अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ

न वधमर्हतीत्युक्तौ अब्रह्मण्यम् । ब्रह्मणे हितं ब्रह्मण्यम् । '—यवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च' (५. १. ७) इति यत् । नञा अब्रह्मण्यम् ॥

राज्ञः स्यालस्तु राष्ट्रियः ।

राज्ञः स्यालो राष्ट्रियः । 'राष्ट्रावारपाराद् घखौ' (४. २. ९३) ॥

अम्बा माता

माता अम्बाख्या । 'अबि रबि लबि स्रंसने' । पचादिः ॥

अथ बाला स्याद् वासूः

बाला कुमारी वासूः । वधूशब्दवत् । 'वस निवासे' । 'णित् कसिपद्यर्तेः' (उ० १. ८८) इति बहुलवचनादूप्रत्ययः णिद्भावश्च ॥

आर्यस्तु मारिषः ॥ १४ ॥

आर्योऽभ्यर्हितो मारिषः । मूर्धन्यषः । मृङो बहुलवचनाद् 'रुहेर्वृद्धिश्च' (उ० १.५०) इति टिषच् ॥

अत्तिका भगिनी ज्येष्ठा

ज्येष्ठा भगिनी अत्तिका । 'अद भक्षणे' । 'वृतेस्तिकन्' (उ० ३. १४७) इति बहुलवचनात् तिकन् । 'अत्तिका चान्तिका तथा' इति द्विरूपकोशः ॥

निष्ठा निर्वहणं

निष्ठाद्वयं **नाटकपञ्च(म)सन्धौ** । तथा च दत्तिलः—

"मुखं प्रतिमुखं चैव गर्भो विमर्श एव च ।
तथा निर्वहणं चैव नाटके पञ्च सन्धयः ॥
बीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथाक्रमम् ।
ऐकार्थ्यमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ॥"

निष्ठेति । निपूर्वात् तिष्ठतेः 'आतश्चोपसर्गे' (३. ३. १०६) इत्यङ् । 'उपसर्गात् सुनोति—' (८. ३. ६५) इत्यादिना षत्वम् । निर्वहणमिति । निस्पूर्वाद् वहतेः करणे ल्युट् । 'कृत्यचः' (८. ४. २९) इति णत्वम् ॥

समे ।

हण्डे हञ्जे हलाह्वाने नीचां चेटीं सखीं प्रति ॥ १५ ॥

हण्डे इत्यादि क्रमेण **नीचादित्रयाणां सम्बोधने**। त्रयमप्यव्ययम् । हला इति दीर्घाकारान्तम् । तथा च—'हला सउन्दले!' इति कालिदासः । समे हण्डे हञ्जे इति सम्बन्धः । शब्दरूपापेक्षया समे इति नपुंसकत्वम् । एकारान्तत्वमेतयोः । केचित्तु सम्बुद्धौ प्रायशः प्रयोगादनयोः सम्बुद्ध्यन्ते दर्शिते, स्वभावतस्तु टाबन्तत्वम् । तथा च हारावली—

"प्रेष्या हञ्जेति भद्रेति गम्या सखी हलेति च" ॥

---

१. 'खि' ख. घ. च. छ. पाठः.

अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपः

अङ्गहारद्वयं नृत्यविशेषादङ्गभङ्गविशेषे । तथा च भरताचार्यः—

"स्थिरहस्तादिषट्त्रिंशत् सम्प्रोक्ता ह्यङ्गहारकाः ।
करणैरिह संयुक्ता अङ्गहारा इति स्मृताः[1] ॥

स्थिरहस्तोऽङ्गहारस्तु तथा पर्यस्तकः पुमान् ।
सूचीविद्धस्तथा चैव व्यपविद्धस्तथैव च ॥"

इत्येवंभेदभिन्नाः । अङ्गस्य हारोऽङ्गहारः । भावे घञ् । 'अङ्गहारस्त्वङ्गहारि-रि'ति शब्दार्णवः । अङ्गविक्षेप इति । पचाद्यच् ॥

व्यञ्जकाभिनयौ समौ ।

व्यञ्जकद्वयं हस्तादिभिः क्रोधादिना शस्त्रप्रहारादिसूचने । व्यनक्ति भावानिति व्यञ्जकः । ण्वुल् । अभिनयति व्यनक्तीत्यभिनयः । पचादिः । तथा चाचार्यः—

"अभिपूर्वस्तु नीधातुराभिमुख्यार्थनिर्णये ।
यस्मात् पदार्थान् नयति तस्मादभिनयः स्मृतः ॥"

निर्वृत्ते त्वङ्गसत्त्वाभ्यां द्वे त्रिष्वाङ्गिकसात्त्विके ॥ १६ ॥

द्वे आङ्गिकसात्त्विके यथाक्रममङ्गेन भ्रूलतादिना सत्त्वेन चित्तावधानेन निर्वर्तिते भूते । अङ्गेन निर्वर्तितम् आङ्गिकम् । एवं सात्त्विकम् । 'निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः' (४. ४. १९) इत्यत्र निर्वृत्त इति योगविभागाट्ठक् । स्त्रियाम् आङ्गिकी सात्त्विकी ।

"स्वेदः स्तम्भोऽथ रोमाञ्चः स्वरभेदोऽथ वेपथुः ।
वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मताः ॥"

गतो नाट्योक्त्यधिकारः ॥

---

१. 'ताः एते च स्थिरहस्ता अङ्गहारा इति स्मृताः । एवं' ङ. छ. पाठः.

शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः ।
बीभत्सरौद्रे च रसाः

शृङ्गारादयोऽष्टौ प्रत्येकं शृङ्गारादिरसे । रस्यते आस्वाद्यत इति रसः । तथा चाचार्यः—

"यथा बहुद्रव्ययुतैर्व्यञ्जनैर्बहुभिर्युतम् ।
आस्वादयन्ति भुञ्जाना भक्तं भक्तविदो जनाः ॥
भावाभिनयसम्बन्धात् स्थायिभावांस्तथा नराः ।
आस्वादयन्ति मनसा तस्मान्नाट्यरसाः स्मृताः ॥
पुंसः स्त्रियां स्त्रियाः पुंसि सम्भोगं प्रति या स्पृहा ।
स शृङ्गारो रसो ज्ञेयः क्रीडारत्यादिकारणम् ॥
ऋतुमाल्यालङ्कारैः प्रियजनगान्धर्वकाव्यसेवाभिः ।
उपवनगमनविहारैः शृङ्गाररसः समुद्भवति ॥"

उत्साहात्मको वीरः ।

"उत्साहाध्यवसायादविषादित्वादविस्मयादमोहाच्च ।
एभिस्त्वभिनयविशेषैर्वीररसो नाम सम्भवति ॥"

शोकोपचयात्मकः करुणः । तथा चाचार्यः—

"इष्टवधदर्शनाद् वा विप्रियवचनस्य संश्र(या? वा)द् वापि ।
एतैर्भावविशेषैः करुणरसो नाम सम्भवति ॥"

विस्मयोपचयात्मकोऽद्भुतरसः । यदाह मातृगुप्तः—

"अद्भुतो विस्मयस्थायिभावप्रभव उच्यते ।
प्रासादोद्यानशैलादिगमनैर्दिव्यदर्शनैः ॥
सभाविमानमायेन्द्रजालशिल्पादिदर्शनैः ।
हृदयेप्सितलाभैश्च विभावैस्तस्य सम्भवः ॥"

इति । हासोपचयात्मको हास्यः । तथा चाचार्यः—

"विपरीतालङ्कारैर्विकृताकाराभिधानवेशैश्च ।
विकृतैरर्थविशेषैर्हसतीति रसः स्मृतो हास्यः ॥"

भयोपचयात्मको भयानकः ।

"उच्चैर्भैरवसंरावरक्षःप्रेतादिदर्शनैः ।
शून्यागारसभारण्यवधबन्धनवीक्षणैः ॥
तन्द्रायासकृतोद्वेगशिवोलूकरुतादिभिः ।
विभावैर्जायते स्त्रीणां नीचानां च भयानकः ॥"

जुगुप्सात्मको बीभत्सः । तथा च मातृगुप्तः —

"विकृतैः पूतिमांसादिदर्शनश्रुतिकीर्तनैः ।
विभावैर्जायते चासौ बीभत्सो नीचसंश्रयः ॥"

क्रोधात्मको रौद्रः । उक्तमाचार्येण —

"युद्धप्रहरणतापनविविधच्छेदनविदारणैर्विविधैः ।
सन्त्राससम्भ्रमाद्यैरेभिः सञ्जायते रौद्रः ॥"

शान्तोऽपि नवमो रसोऽस्ति । तदुक्तं रत्नकोशे —

"शृङ्गारवीरबीभत्सरौद्रहास्यभयानकाः ।
करुणाद्भुतशान्ताश्च नव नाट्यरसाः स्मृताः ॥"

स तु धर्मशृङ्गारत्वाच् शृङ्गार एवानुप्रविष्टः। तथाहि— त्रिविधः शृङ्गारो धर्मार्थकामभिन्नः । तत्राद्यो यथा नन्दयन्त्यां[1] ब्राह्मणभोजनम् । द्वितीयः स्वदिशमात्मसात्कर्तुमुदयनस्य पद्मावतीपरिणयोऽर्थशृङ्गारः[*] । तृतीयः स्वप्ने[2]वासवदत्ते तस्यैव वासवदत्तापरिणयः कामशृङ्गारः ॥

शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः ॥ १७ ॥

शृङ्गारादीनां स्वरूपमुक्तम् । इदानीं तत्पर्यायमाह ॥

---

१. 'न्त्या' क. पाठः. २. 'प्ने वासवदत्ता' ङ. पाठः.

* 'शृङ्गारः स्वप्नवासवदत्ते । तृतीयस्तस्यैव' इति पाठः स्यात् ।

उत्साहवर्धनो वीरः

उत्साहवर्धनद्वयं **वीरे**। उत्साहेन वर्धनः उत्साहवर्धनः। 'तृतीया' (२. १. ३०) इति योगविभागात् समासः। 'शूर वीर विक्रान्तौ'। पचादिः। वीरः॥

कारुण्यं करुणा घृणा।

कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽपि

कारुण्यादयः सप्त **कारुण्ये**। करुणैव कारुण्यम्। 'वर्तमानसामीप्ये —' (३. ३. १३१) इति ज्ञापकात् चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ्। 'कॄवृदारिभ्य उनन्' (उ० ३. ५३)। करुणम्। टाप्। करुणा। पुंसि करुणः। घृणेति। 'घृ सेचने'। 'इण्सिञिजिदीङुष्यविभ्यो नक्' (उ० ३. २) इति बाहुलको नक्। कृपेति। 'क्रप कृपायाम्' इति निपातनात् क्रपेः सम्प्रसारणम्। भिदाद्यङ्। लाक्षणिकत्वात् 'कृपो रो लः' (८. २. १८) इति न लत्वमिति वृत्तिः। 'दय दाने'। भिदाद्यङ्। दया। अनुकम्पेति। 'गुरोश्च हलः' (३. ३. १०३) इत्यः। क्रुशेर्घञ्। अनुक्रोशः॥

अथो हसः॥ १८॥

हासो हास्यं च

हसत्रयं **हास्ये**। हसहासयोः 'स्वनहसोर्वा' (३. ३. ६२) इति वा अप्। 'ऋहलोर्ण्यत्' (३. १. १२४)। हास्यम्॥

बीभत्सं विकृतं त्रिष्विदं द्वयम्।

बीभत्सद्वयं **बीभत्से**। 'मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य' (३. १. ६) इति सन् (उपधा?)दीर्घत्वं च। 'एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः' (८. २. ३७) इत्यादिना बकारस्य भकारः। 'खरि च' (८. ४. ५५) इति धकारस्य तकारः। ततः पचाद्यच्। विकृतमिति। कृञो 'नपुंसके भावे क्तः' (३. ३. ११४)। एतौ रसे क्लीबे। उपचारान्मांसशोणितादौ। स्त्रियां बीभत्सा॥

विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रमपि

विस्मयचतुष्कमद्भुते। 'स्मिङ् ईषद्धसने'। 'एरच्' (३. ३. ५६)। अदुपपदाद् भवतेः 'अदि भुवो डुतच्' (उ०५.१)। अद्भुतम्। 'चरेराङि चागुरौ' (वा०३. १. १००) इति यत्प्रत्ययः। 'आश्चर्यमनित्ये' (६. १. १४७) इति निपातनात् सुडागमश्च। आश्चर्यम्। चित्रशब्द उक्तः॥

अथ भैरवम्॥ १९॥

दारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भीमं भयानकम्।

भयङ्करं प्रतिभयं

भैरवादयो नव **भयानकरसे**। भीरुशब्दात् 'तस्येदम्' (४. ३. १२०) इत्यण्। भैरवम्। 'दॄ अवदारणे'। करुणावदुनन्। दारुणम्। भीषयतेर्नन्द्यादिल्युः। भीषणम्। भीष्मभीमयोः 'भियः षुग् वा' (उ०. १. १५३) इति मग्, वा षुक् च। 'घुर भीमार्थशब्दयोः'। कर्तरि पचाद्यच्। घोरम्। भयानकमिति। 'आनकच् शीङ्भियः' (उ० ३. ८२) इत्यानकच्। भयङ्करमिति। 'मेघर्तिभयेषु कृञः' (३.२.४३) इति खच्। प्रतिभयमिति। 'एरच् (३.३.५३)॥

रौद्रं तूग्रम्

रौद्रद्वयं **रौद्रे**। रुद्रो देवतास्येति रौद्रम्। 'सास्य देवता' (४. २. २४) इत्यण्। तथा चाचार्यः—

"रुद्राधिदैवतो रौद्रः करुणो यमदैवतः"

इति। उग्र उक्तः। ततोऽर्शआद्यच्॥

अमी त्रिषु॥ २०॥

चतुर्दश

अद्भुतादयश्चतुर्दश यदा विशेषणतया वस्तुनि वर्तमानाः तदा त्रिषु। 'शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः' इत्यनेन रूपभेदेन पुंस्त्वम्। 'बीभत्सरौद्रे च' इत्यनेन नपुंसकत्वमुक्तम्॥

---

१. 'णि' ङ. छ. पाठः.

दरस्त्रासो भीतिर्भीः साध्वसं भयम् ।

दरादयः षड् भये । 'दृ भये' । 'ऋदोरप्' (३. ३. ५७) । दरः । 'त्रसी उद्वेगे' । भावे घञ् । त्रासः । 'स्त्रियां क्तिन्' (३. ३. ९४) । भीतिः । सम्पदादिक्विप् । भीः । भीतिसाहचर्यात् भीरपि स्त्री । साध्वस्यति क्षिपतीति साध्वसम् । पचादिः । भयमिति । 'अज्विधौ भयादीनामुपसङ्ख्यानं नपुंसकभावे क्तादिनिवृत्त्यर्थम्' (वा० ३. ३. ५६) इत्यच् । वासरूपविधानात् क्तादयोऽपि भवन्ति । तथा च— 'भीतं भयनम्' इत्यमरमाला ॥

विकारो मानसो भावः

कामक्रोधादिकृतचित्तविकारो भावः । 'भू प्राप्तावात्मनेपदी' । अच् । यदाहाचार्यः—

"वागङ्गसत्त्वाभिनयैराहार्याभिनयैरपि ।
कवेरन्तर्गतं भावं भावयन् भाव उच्यते ॥"

स च त्रिविधः । स्थायी व्यभिचारी सात्त्विकश्च । तत्र स्थायिसात्त्विकौ प्रत्येकमष्टधा । व्यभिचारी च त्रयस्त्रिंशत्प्रभेदभिन्नः । तथा च मातृगुप्तः—

"निर्वेदो ग्लानिराशङ्का तथासूया मदः श्रमः ।
आलस्यमथ दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्मतिः ॥[1]

व्रीला[2] चपलतामर्ष आवेगो जडता धृतिः ।
गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च ॥

त्रासो हर्षः प्रबोधश्च अवहित्थं तथोग्रता ।
वितर्को व्याधिरुन्मादो मरणं शौचमेव च ॥

त्रयस्त्रिंशदिमे भावा विज्ञेया व्यभिचारिणः ।"

अनुभावो भावबोधकः ॥ २१ ॥

---

१. 'स्यं चैव दै' क. पाठः. २. 'डा' घ. ङ. च. छ. पाठः.

भावस्य हर्षादेर्बोधको रोमाञ्चादिश्चेष्टाविशेषोऽनुभावः। शृङ्गाराभिनये मातृगुप्तः—

"तस्य लोचनचातुर्यभ्रूक्षेपस्मितविभ्रमाः।
चित्राङ्गहारवाद्यादिरनुभावगणः स्मृतः॥"

तथा चाचार्यः—

"स्थितिशौर्यवीर्यधैर्यैरुत्साहपराक्रमैर्विवादैश्च।
वाक्यैराक्षेपकृतैर्वीररसः सम्यगभिनेयः॥"

तथा—

"सस्वनरुदितैर्मोहागमैर्विलपितैः परिदेवितैश्च।
अभिनेयः करुणरसो देहायासाभिघातैश्च॥"

अद्भुतस्य तु,

"स्पर्शग्रहणैरुन्मुक्तनयनैश्च हाहेति साधुवादैश्च।
वेपथुगद्गदवचनस्वेदाद्यैरभिनयस्तस्य॥"

षड्विधहास्ये षड्विध एवानुभावः। तत्र स्मिताभिनय आचार्यः—

"ईषद्विकसितैर्गण्डैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः।
अलक्षितद्विजं धीरमुत्तमानां स्मितं भवेत्॥"

"करचरणवदनवेपथुगात्रस्तम्भहृदयप्रयत्नेन।
शुष्कोष्ठतालुकण्ठैर्भयानको नित्यमभिनेयः॥"

बीभत्साभिनये मातृगुप्तः—

"नासाप्रच्छादनाव्यक्तपादपाताक्षिकूणनैः।
हृल्लेखोद्वेजनाद्यैश्च तज्ज्ञैरभिनयः स्मृतः॥"

रौद्राभिनय आचार्यः—

"नानाप्रहरणमोक्षैः शिरःकबन्धभुजकर्तनैश्चैव।
एभिः सत्त्वविशेषैस्तस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः॥"

---

१. 'गु' ख. पाठः.

गर्वोऽभिमानोऽहङ्कारः

गर्वत्रयमहङ्कारे।

"गर्वो नाम कुलैश्वर्यरूपविद्याबलादिभिः।
इष्टार्थविषयप्राप्तेर्जायते नीचगोचरः॥"

इत्याचार्यः। 'कृगृदृभ्यो वः' (उ०१. १६१)। गर्वः। 'मान पूजायाम्' घञ्। अभिमानः। अहंशब्दादहङ्कारवाचिनो निपाताद् बाहुलको वर्णात् कारः। अहङ्कारः॥

मानश्चित्तसमुन्नतिः।

परत उत्कर्षेण चेतस उन्नतिर्मानः। यथा 'शूरोऽस्मि, अर्थवानास्मि' इति। प्रणतियोग्येषून्नतकन्धरत्वं वा मानः। अभिमानवद् घञ्। मातेर्वा ल्युट्। 'कोऽसावनुमान' इति भाष्यप्रयोगात् पुंस्त्वम्। तदुक्तं सरस्वतीकण्ठाभरणे—

"महाभाष्यकृतः 'कोऽसावनुमान' इति स्मृतेः।
ल्युडन्तोऽपि न पुँल्लिङ्गो मानशब्दः प्रदुष्यति॥"

अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया॥ २२॥
रीढावमाननावज्ञावहेलनमसुक्षणम्।

अनादरनवकं परिभवे। 'दृङ् आदरे'। आङ्पूर्वः। 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' (३. ३. ५८) इत्यप्। आदरः। नञा अनादरः। परिभव इति। 'ॠदोरप्' (३. ३. ५७)। पक्षे 'परौ भुवोऽवज्ञाने' (३. ३. ५५) इति वा घञ्। तिरस्क्रियेति। 'कृञः श च' (३.३.१००) इति शः। 'सार्वधातुके यक्' (३.१.६७)। रिङ्शयग्लिङ्क्षु' (७. ४. २८) इति रिङादेशः। 'तिरसोऽन्यतरस्याम्' (८. ३. ४२) इति वा (ष? स)त्वम्। केचित् तु 'तिरसोऽन्यतरस्याम्' इति (ष? स)-त्वं न मन्यन्ते, गतिसंज्ञाया अनुवृत्तेः, 'तिरोऽन्तर्धौ' (१.४.७१) इत्यन्तर्धौ तिरसो गतिसंज्ञाविधानात्। तथाहि वृत्तिः—'गतेरित्येव। तिरः कृत्वा काण्डं गतः'। अत एव तत्पक्षे तिर(ष्क्रि? स्क्रि)येति *मूर्धन्यष(?)कारयुक्तः पाठो-

---

* 'दन्त्यस' इत्यस्यैव स्थाने लेखकप्रमादापतितोऽयं पाठः स्यात्।

ऽसाधुः । अपरस्त्वत्राप्यन्तर्धानं मन्यते । तथाहि — यो येनानादृतः, स इतोऽवश्यमेव कायवाङ्मनसामन्यतमेन व्यवधीयत इति भवति (ष ? स)त्वम् । अतः (ष ? स)कारयुक्तः पाठोऽपि *साधुः । रीढेति । 'री गतिरेषणयोः' । बहुलवचनात् $'समेर्ढः' । गुणाभावश्च । अवमाननेति । 'मान पूजायाम्' । चुरादिण्यन्तात् 'ण्यासश्रन्थो युच्' (३. ३. १०७) । अवज्ञेति । 'आतश्चोपसर्गे' (३. ३. १०६) इत्यङ् । अवहेलनमिति । 'हेडृ होडृ अनादरे' । भावे ल्युट् । डलयोरेकत्वस्मरणम् । †सुक्षणमिति । 'सुर्क्ष अनादरे' । रेफवान् । ल्युट् । नैरुक्तो रेफलोपः । दीर्घत्वे सूक्षणमिति राजश्रीधातुवृत्तिः । 'अवहेलमसूक्षणम्' इति पाठान्तरम् । हड्डचन्द्रश्च — "अवहेलस्य घञन्तत्वान्नपुंसकत्वाभावात् सोऽसाधुरिति केचित् । तथा चामरमाला —

"क्षेपोऽवहेलो निर्वादः परिभावोऽप्यनादरः ।
निकारः सूक्षणं षण्डे हेलावज्ञे स्त्रियौ मते ॥"

इति । असुर्क्षणो[२][३]ऽपि नामानुशासने पुंस्काण्डे दृश्यते । 'परिभावोऽसुर्क्षणः परीभावः क्षेपः' इत्यादि । तथा चाविद्यमानः सुर्क्षणः ‡सुहर्षो[४]ऽस्येति व्युत्पत्तिः ॥

मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडा लज्जा

मन्दाक्षपञ्चकं **लज्जायाम्** । मन्दमाक्षि यस्मिंस्तन्मन्दाक्षम् । पूर्ववत् षच् समासान्तः । ह्रीरिति । 'ह्री लज्जायाम्' । सम्पदादिः । त्रपेति । 'त्रपूष् लज्जायाम्' । 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' (३. ३. १०४) । (व्रीडेति) 'व्रीड चोदने लज्जायां च' । 'गुरोश्च हलः' (३. ३. १०३) इत्यः । 'व्रीडोऽक्लीबे' इति रभसः । 'व्रीडादिवाभ्याशगतैर्विलिल्ये' (स० ३. श्लो० ४०) इति माघप्रयोगः । लत्वे व्रीलेति धातुप्रदीपः । लज्जेति । 'ओलजी ओलस्जी व्रीडे' । 'गुरोश्च हलः' इत्यः । 'झलां जश् झशि' (८. ४. ५३) इति सकारस्य दकारः । 'स्तोः श्चुना श्चुः' (८. ४. ४०) इति श्चुत्वेन जकारः ॥

---

१. 'रमस्ति । ह' ङ. छ. पाठः. २. 'क्ष' क. ख. घ. च. पाठः. ३. 'णो ना क. पाठः. ४. 'त्रे' ख. घ. ङ. च. छ. पाठः.

---

* तथा च 'तिरस्कृत इति परिभूतेऽन्तर्ध्युपचारात्' (५. २. ११) इति काव्यालङ्कारे वामनः ।
$ 'शमेर्ढः' (उ० १. १०४) इति मुद्रितोणादिपाठः । † 'रीढावमाननावज्ञा अवहेलनसुक्षणे' इति मूलपाठो व्याख्यातुरभिमत इति भाति । ‡ सुहर्षार्थानुसारात् सुर्क्षणशब्दो नीरेफः पठितुं युक्तः ।

सापत्रपान्यतः ॥ २३ ॥

लज्जैव श्वशुरादिदर्शनाद् अन्यतो भवन्ती अपत्रपा ॥

क्षान्तिस्तितिक्षा

क्षान्तिद्वयं **क्षमायाम्** । 'क्षमूष् सहने' । क्तिन् । 'अनुनासिकस्य —' (६.४.१५) इत्यादिना दीर्घः । तितिक्षेति । 'तिज निशा(त?)ने क्षमायां च' । 'गुप्तिज्किद्भ्यः सन्' (३.१.५) । अयं च निन्दाक्षमाव्याधिप्रतीकारेष्विष्यते । अतः 'अ प्रत्ययात्' (३.३.१०२) इत्यकारः ॥

अभिध्या तु परस्वविषयस्पृहा ।

परधनविषया स्पृहा **जिघृक्षा** अभिध्या । ध्यायतेः 'आतश्चोपसर्गे' (३. ३. १०६) इत्यङ् ॥

अक्षान्तिरीर्ष्या

अक्षान्तिद्वयं **पराभ्युदयासहिष्णुतायाम्** । ईर्ष्येति । 'सूक्ष्यं ईर्ष्य ईर्ष्यायाम्' । 'गुरोश्च हलः' (३. ३. १०३) इत्यः । दीर्घादिरयम् । शब्दभावे न्यासकृतानुशासने नेर्ष्यादावित्यनेन सूत्रेण दीर्घत्वप्रतिषेधस्योक्तत्वात् ईर्ष्येति(?) । शाकल्यस्य मतेन(?) 'अचो रहाभ्यां द्वे' (८.४.४६) इति द्वित्वम् ॥

असूया तु दोषारोपो गुणिन्यपि ॥ २४ ॥

गुणवत्यपि पुरुषादौ दोषाविष्करणमसूया । *'असु क्षेपणे' । 'कण्ड्वादिभ्यो यक्' (३. १. २७) । 'अ प्रत्ययात्' (३. ३. १०२) इत्यकारः । दीर्घत्वं च ॥

वैरं विरोधो विद्वेषः

वैरत्रयं **वैरे** । वीरे भवं वैरम् । 'तत्र भवः' (४. ३. ५३) इत्यण् । 'रुधिर् आवरणे' । घञ् । विरोधः । विद्वेषोऽपि घञन्तः ॥

---

* 'असु उपतापे' इति मुद्रितकण्ड्वादिपाठः ।

मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम् ।

मन्युत्रिकं **शोके** । ‡'जनिमनिदसिभुजेः क्युः' (उ० ३. २०) । मन्युः । 'शुच शोके' । 'चजोः—' (७. ३. ५२) इत्यादिना कुत्वम् । शोकः । शुक् । क्विप् ॥

पश्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि ॥ २५ ॥

पश्चात्तापत्रयं **पश्चात्तापे** । मोहादिनावधीरणं कृत्वा पश्चात् तप्यत इति पश्चात्तापः । 'तप सन्तापे' । घञ् । एवमनुतापः । विप्रतिपूर्वात् सर्तेर्घञ् । 'उपसर्गस्य —' (६. ३. १२२) इत्यादिना दीर्घत्वम् । विप्रतीसारः ॥

कोपक्रोधामर्षरोषाः प्रतिघो रुट्क्रुधौ स्त्रियौ ।

कोपसप्तकं **क्रोधे** । 'कुप क्रोधे', 'क्रुध कोपे' । घञ् । कोपक्रोधौ । 'मृष तितिक्षायाम्' । घञ् । नञा अमर्षः । 'ज्वलयति महतां मनांस्यमर्षः' इति भारविः । दीर्घादिरप्ययम् । तथा च — 'निरुद्योगं निरामर्षम्' इति विशाखदत्तः । 'रुष रोषे' । घञ् । रोषः । 'घ्नृषु सङ्घर्षे' । 'अन्येभ्योऽपि—' (३. २. १०१) इति डः । प्रतिघः । रुट् षान्ता । क्रुद् धान्ता । द्वौ क्विबन्तौ ॥

शुचौ तु चरिते शीलम्

कामक्रोधादिरहितं चरितं शुचि । तस्मिन् शीलम् । 'शील समाधौ' । तालव्यादिः । इगुपधलक्षणः कः ॥

उन्मादश्चित्तविभ्रमः ॥ २६ ॥

चित्तविभ्रमश्चित्तवैक्लब्यमुन्मादः । 'मदी हर्षे' । भावे घञ् । 'अत उपधायाः' (७. २. ११६) इति वृद्धिः ॥

प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहः

प्रेमपञ्चकं **स्नेहे** । 'पृथ्वादिभ्य इमनिज् वा' (५. १. १२२) इतीमनिच् । 'प्रियस्थिर —'(६. ४. १५७) इति प्रादेशः । प्रेमा नान्तः । प्रिय-

‡ 'यजिमनिशुन्धिदसिभ्यो युच्' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

तेति। 'तस्य भावस्त्वतलौ' (५. १. ११९)। हृदये भवं हार्दम्। 'तत्र भवः' (४. ३. ५३) इत्यण्। 'हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु' (६. ३. ५०) इति हृदादेशः। प्रेमेति। 'प्रीञ् तर्पणे'। ‡'मनिन् सर्वधातुभ्यः' (उ० ४. १४६) इति मनिन्। 'ष्णिह प्रीतौ'। भावे घञ्। स्नेहः॥

अथ दोहदम्।

इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तृड् वाञ्छा लिप्सा मनोरथः॥ २७॥

कामोऽभिलाषस्तर्षश्च

दोहदादयो द्वादश **इच्छायाम्**। विशेषस्यापि सामान्येनाभिधानं भवति। तथा च रत्नकोशे अपत्रपाया लज्जाविशेषत्वेऽपि 'ह्रीर्लज्जापत्रपा व्रीडा' इति निर्देशः। तदिहापि दोहदस्य इच्छाविशेषत्वेऽपि सामान्येन निर्देशः। दोहं पूर्तिं ददातीति दोहदः। 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३. २. ३)। दोहल इति पाठे दोहं पूर्तिं ददातीति पूर्ववत् कः। 'इच्छा' (३. ३. १०१) इत्यनेन सूत्रेणेच्छा निपातिता। काङ्क्षावाञ्छेहानां 'गुरोश्च हलः' (३. ३. १०३) इत्यः। स्पृहेति। 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' (३. ३. १०४)। तृडिति। *'ञितृष पिपासायाम्'। क्विप्। लिप्सेति। 'डुलभष् प्राप्तौ'। 'सनिमीमाघुरभ—' (७. ४. ५४) इत्यादिना इम्। 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' (७. ४. ५८) इत्यभ्यासलोपः। 'अ प्रत्ययात्' (३.३.१०२) इत्यकारः। श्रामकत्वेन मन एव रथो यत्रेति मनोरथः। 'कमु कान्तौ'। उन्मादवद् घञ्। कामः। 'लष कान्तौ'। मूर्धन्यषः। घञ्। अभिलाषः। 'ञितृष पिपासायाम्'। घञ्। तर्षः॥

स महाल्लॉलसा द्वयोः।

---

१. 'शः। इहा' घ. च. पाठः. २. 'त्वदीर्घत्वे का' क. ख. घ. पाठः.

---

‡ 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' इति मुद्रितोणादिपाठः। * 'ञितृषा' इति मुद्रितधातुपाठः।

स **तर्षो महान्** लालसा । 'लस कान्तौ' । यङ्लुगन्ता(दच्? दः) । 'छायां निजस्त्रीचटुलालसानाम्' (स० ४. श्लो० ६) इति माघः ॥

उपाधिर्ना धर्मचिन्ता

उपाधिद्वयं **धर्मचिन्तायाम्** । उपशान्त आधिर्यस्मिन् स उपाधिः । निर्जरवत् समासोत्तरपदलोपौ ॥

पुंस्याधिर्मानसी व्यथा ॥ २८ ॥

मानसी व्यथा **मनसो दुःखम्** आधिः । धाञः 'उपसर्गे घोः किः' (३. ३. ९२) ॥

स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यानम्

चिन्तात्रयं **चिन्तायाम्** । 'चिति स्मृत्याम्' । चुरादिणिच् । 'चिन्तिपूजि—' (३. ३. १०५) इत्यादिना अङ् । 'णेरनिटि' (६. ४. ५१) इति णिलोपः । स्मृतिरिति । 'स्त्रियां क्तिन्' (३. ३. ९४) । ल्युटि आध्यानम् ॥

उत्कण्ठोत्कलिके समे ।

उत्कण्ठाद्वयं **कामादिना सोत्सुकस्मरणे** । उत्कण्ठेति । 'मठि कठि शोके' । 'गुरोश्च हलः' (३. ३. १०३) इत्यः । उत्कलिकेति । 'कल सङ्ख्याने' । चुरादिरदन्तः । 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः—' (उ० २. ३५) इति कुन् । 'उत्कण्ठोत्कलिके स्त्रियौ' इति धातुप्रदीपः ॥

उत्साहो व्यवसायः स्यात्

उत्साहद्वय**मुत्साहे** । उत्साहः (व्यवसाय) इति सहिस्यतिभ्यां घञ् । उपधावृद्धिः ॥

स वीर्यमतिशक्तिभाक् ॥ २९ ॥

उत्साह एवातिशक्तियुक्तो वीर्यम्[1] । 'शूर वीर विक्रान्तौ' । चुरादिणिच् । 'अचो यत्' (३. १. ९७) ॥

---

१. 'र्यं क्लीबम् । शू' क. ख. ङ. छ. पाठः.

कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे ।

कुसृतिर्निकृतिः शाठ्यं

कपटनवकं **छद्मनि** । कं ब्रह्माणमपि पटयति मोहयतीति कपटः । 'पट गतौ' । अच् । कपटोऽस्त्रीति सम्बन्धः । 'अज गतिक्षेपणयोः' । भावे घञ् । उपधावृद्धिः । 'अजिव्रज्योश्च' (७. ३. ६०) इति न कुत्वम् । व्याजः । 'दन्भु दम्भे' । घञ् । दम्भः । आधिवदुपधिः । 'छद अपवारणे' । चुरादिणिच् । 'अत उपधायाः' (७. २. ११६) इति वृद्धिः । 'मनिन्—' (उ० ४. १४६) इति मनिन् । 'इस्मन्त्रन्क्विषु च' (६. ४. ९७) इति ह्रस्वत्वम् । छद्म । कितवस्य भावः कैतवम् । युवाद्यण् । चित्तस्य कुत्सिता सृतिः गतिः कुसृतिः । 'सृ गतौ' । क्तिन् । 'कृञ् हिंसायाम्' । निकृतिः । शठस्य भावः शाठ्यम् । अथवा 'शठ कैतवे' । तालव्यादिः । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३. १. १२४) ॥

प्रमादोऽनवधानता ॥ ३० ॥

प्रमादद्वयम**नवधाने** । 'मदी हर्षे' । घञ् । प्रमादः । तलि अनवधानता ॥

कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम् ।

कौतूहलंचतुष्कं **कौतुके** । यद्वशादपूर्वदिदृक्षा स्यात् । कौतूहलकौतुकयोः प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण् । कुतूहलमिति । कुपूर्वात् 'तूल निष्कर्षे' इत्यस्माद् घञ् । पृषोदरादित्वाद् वर्णागमः । कुतुकमिति । पृषोदरादिः ॥

स्त्रीणां विलासविव्वोकविभ्रमा ललितं तथा ॥ ३१ ॥

हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः ।

स्त्रीणां **शृङ्गारभावजाः** क्रियाश्चेष्टा **विलासादयो** हावशब्देनोच्यन्ते । हूयन्ते रागिणोऽत्रेति हावः । 'हु दानादानयोः' । बाहुलकाद् घञ् । तथा च राहुलः—

---

१. 'दिः । कु' क. ख. पाठः.

"प्राप्तेषु शृङ्गाररसाश्रयेषु भावेषु कामाङ्कुरचिह्नितेषु।
उत्पद्यते यत् स्थितिवीक्षितोक्तमुन्मीलितं रम्यतया स हावः॥"

'लस श्लेषणक्रीडनयोः'। दन्त्यसः। भावे घञ्। विलासः। 'वा गतिगन्धनयोः'। 'मृगय्वादयश्च' (उ० १.३७) इति कुः। विपूर्वः। 'आतो लोप इटि च' (६. ४. ६४) इत्याकारलोपः। वबयोरेकत्वस्मरणम्। विबुः गतिविशेषः। स उच्यति समवैत्यस्मिन्निति। 'उच समवाये'। घञ्। कुत्वम्। यणादेशः विब्वोकः। 'भ्रमु चलने'। भावे घञ्। 'नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः' (७. ३. ३४) इति प्रतिषेधाद् 'अत उपधायाः' (७. २. ११६) इति न वृद्धिः। विभ्रमः। 'लड विलासे'। क्तः इट् च। डलयोरेकत्वस्मरणम्। ललितम्। 'हेडृ होडृ अनादरे'। 'गुरोश्च हलः' (३. ३. १०३) इत्यः। डलयोरेकत्वस्मरणम्। हेला। 'लीङ् श्लेषणे'। '*मूङ्पूङ्श(क्ति? कि)भ्यः क्नः' (उ० ४. ११०) इति बाहुलकः क्नः। लीला। तथा चाचार्यः—

"स्थानासनगमनानां नेत्रभ्रूकर्मणां चैव।
उत्पद्यते विशेषो यो[1]ऽक्लिष्टः स तु विलासः स्यात्॥
इष्टानां भावानां प्राप्तावभिमानगर्वसम्भूतः।
स्त्रीणामनादरकृतो बिब्बोको नाम स ज्ञेयः॥
विविधानामर्थानां वागङ्गा[2]हार्यसत्त्वयुक्तानाम्।
मदरागहर्षजनितो व्यत्यासो विभ्रमः प्रोक्तः॥
करचरणाङ्गन्यासः सभ्रूनेत्रोष्ठसम्प्रयुक्तस्तु।
सुकुमारविधानेन स्त्रीभिः परिकीर्तितं ललितम्॥"

राहुलकः—

"विदग्धशृङ्गाररसोपपन्नां वधूजनस्याभिनिवेशनिष्ठाम्।
वदन्ति हेलामि[3]वं चारुचेष्टां जने तु हेवाक इति प्रसिद्धिः॥"

---

१ 'यः क्लि' क. ख. घ. च. छ. पाठः. २. 'ङ्गैर्हा' क. ख. पाठः. ३. 'ति' क. पाठः.

---

* 'मूशक्यविभ्यः क्नः' इति मुद्रितोणादिपाठः।

मातृगुप्तः —

"प्रियवाग्भिरलङ्कारैर्मधुरैः प्रीतियोजितैः ।
प्रियस्यानुकृतिः स्त्रीणां लीला स्यात् तु यथोच्यते ॥"

लीलेति इतिशब्दस्य निपातितत्वात् स आद्यर्थे । आदिना च विच्छित्तिकिलिकिञ्चितमोट्टायितकुट्टमितविकृतानां ग्रहणम् । तदुक्तमाचार्येण —

"लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलिकिञ्चितम् ।
मोट्टायितं कुट्टमितं बिब्बोको ललितं तथा ॥
विकृतं चेति विख्याता दश स्त्रीणां स्वभावजाः ।
माल्याच्छादनभूषणविलेपनानामनादरन्यासः ॥
स्वल्पोऽपि परां शोभां जनयति यः सा तु विच्छित्तिः ॥

मुक्तारत्नादिकमुत्सृज्य बिसकिसलयाद्यनुरागो विच्छित्तिरिति केचित् ।

"स्मितहसितरुदितभयरोषदुःखगर्वश्रमाभिलाषाणाम् ।
सङ्करकरणं हर्षादसकृत् किलिकिञ्चितं ज्ञेयम् ॥
इष्टजनस्य कथायां लीलाहेलादिदर्शने वापि ।
तद्भावभावनाकृतमुक्तं मोट्टायितं नाम ॥
केशस्तनादिहरणग्रहणेष्वतिहर्षसम्भ्रमोत्पन्नम् ।
कुट्टमितं विज्ञेयं सुखमपि दुःखोपरागेण ॥
प्राप्तानामपि वचसां क्रियया यद् भाषणं ह्रिया स्त्रीभिः ।
व्याजात्स्वभावतो वाप्येवं समुदाहृतं विकृतम् ॥"

द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा लीला च नर्म च ॥ ३२ ॥

द्रवषट्कं **वल्लभादीनां परिहासे** । 'दु द्रु गतौ' । 'ऋदोरप्' (३. ३. ५७) । द्रवः । 'वेल्ल केल्ल खेल्ल क्षेल्ल चेल्ल चलने' । '† इन् सर्वधातुभ्यः' (उ० ४. ११९) इतीन् । केलिः । घञि दीर्घत्वे च परीहासः । क्रीडेति ।

† 'सर्वधातुभ्य इन्' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

'क्रीड़ृ विहारे'। 'गुरोश्च हलः' (३. ३. १०३) इत्यः । लीला पूर्ववत् । नर्मेति । 'नॄ नये'। 'मनिन्—' (उ० १. १४६) इति मनिन् ॥

व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च

व्याजत्रयं **साध्यगोपनात्मकेऽपदेशे**। कपटे व्याज उक्तः। अपरद्रोहफलं त्वन्यमुद्दिश्यान्यार्थानुष्ठानमपदेशः । तदेव परद्रोहफलं (कपट इति) कपटापदेशयोर्भेदः । तथा च भारविः—'निकृतिपरेषु परेषु भूरिधाम्नः' इति । निकृतिपरेषु अपकारपरेष्वित्यर्थः ।

"अन्यार्थकथनं यत् तु सोऽपदेश इति स्मृतः"

इति भरताचार्यः । 'दिश अतिसर्जने'। घञ् । अपदेशः । लक्ष्यमिति । 'लक्ष दर्शनाङ्कनयोः'। चुरादिणिच् । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३. ३. १२४) । अतो यकारवान् । तथा च पुरुषोत्तमः—

"कक्ष्यायां तार्क्ष्यलक्ष्ये च यकारः कथ्यते बुधैः"

"लक्ष्यं छद्मनि विख्यातो (?) लक्ष्यं सङ्ख्याशरव्ययोः"

इति यान्ते धरणिरपि ।

"लक्षं शरव्ये सङ्ख्यायां लक्षं छद्मनि कथ्यत"

इति क्षान्ते विश्वप्रकाशः ॥

क्रीडा खेला च कूर्दने ।

क्रीडात्रयं **कन्दुकादिखेलायिते**। क्रीडा पूर्ववत् । खेलेति । 'खेल चलने'। 'गुरोश्च हलः' (३. ३. १०३) इत्यः । 'कुर्द खुर्द गुर्द क्रीडायाम्'। ह्रस्वादिः । भावे ल्युट् । कूर्दनम् । 'उपधायां च' (८. २. ८४) इति दीर्घत्वम् । दीर्घत्वमस्यानित्यमिति धर्मदासः ॥

---

१. 'खाद्यते' क. ख. घ. च. पाठः.

घर्मो निदाघः स्वेदः स्यात्

घर्मत्रयं **प्रस्वेदे** । ऋतौ घर्मनिदाघावुक्तौ । 'ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे' । पचादिः । स्वेदः ॥

प्रलयो नष्टचेष्टता ॥ ३३ ॥

नष्टचेष्टता हर्षादिना परिस्पन्दनाशः । तत्र प्रलयः । पूर्ववत् ॥

अवहित्थाकारगुप्तिः

कोपादिनाङ्गस्य विकार आकारः । तस्य लज्जादिना गुप्तिः संवरणम् अवहित्था । 'डीङ् विहायसा गतौ' । अवपूर्वात् पृथादय इति क्थन् हिद्धा-वश्च । ततष्टाप् ॥

समौ संवेगसम्भ्रमौ ।

संवेगद्वयं **सम्भ्रमे** । परचक्रादिदर्शनकृतं तारल्यं सम्भ्रमः । 'ओविजी भयचलनयोः' । घञ् । संवेगः । सम्भ्रमः । 'भ्रमु अनवस्थाने' । घञ् ॥

स्यादाच्छुरितकं हासः सोत्प्राशः

सोत्प्राशः **सोपहासः ससोल्लुण्ठो हासो नटवटुकादेराच्छुरितकम्** । 'छुरछेदने' । भावे क्तः । 'यावादिभ्यः कन्' (५. ४. २९) ॥

स मनाक् स्मितम् ॥ ३४ ॥

स एव हासो मनाग् **अनुद्भिन्नः** स्मितम् । '**स्मिङ् ईषद्धसने**' । भावे क्तः । तथा च भरताचार्यः—

"ईषद्विकसितैर्गण्डैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः ।
अलक्षितद्विजं धीरमुत्तमानां स्मितं भवेत् ॥"

मध्यमः स्याद् विहसितं

हास एव मध्यमः **स्मितहसितयोरन्तरालं** विहसितम् ।

"आकुञ्चिताक्षिगण्डं यत् सस्वनं मधुरं तथा ।
कालागतं सास्यरागं तद्वै विहसितं भवेत् ॥"

इति । अपरेऽपि हास्यभेदाः सन्ति । प्राधान्यादिदमेवोक्तम् । तथा चाचार्यः —

"स्मितमथ[1] हसितं विहसितमुपहसितं चापहसितं*मवहसितम् ।
द्वौ द्वौ भेदौ स्यातामुत्तममध्याधमप्रकृतौ ॥
उत्फुल्लनयनं यत्तु गण्डैर्विकासितैरथ ।
किञ्चिल्लक्षितदन्तं च हसितं तद् विधीयते ॥
उत्फुल्लनासिकं यत्तु जिह्मदृष्टिनिरीक्षितम् ।
निकुञ्चितांसकशिरस्तच्चोपहसितं भवेत् ॥
अस्थानहसितं यत्तु साश्रुनेत्रं तथैव[2] च ।
उत्कम्पितांसकशिरस्तच्चापहसितं भवेत् ॥
संरब्धसाश्रुनेत्रं च विक्रुष्टस्वनमुद्धतम् ।
करोपगूढपार्श्वं च तच्चातिहसितं भवेत् ॥"

रोमाञ्चो रोमहर्षणम् ।

रोमाञ्चद्वयं **रोमाञ्चे** । 'अञ्चु गतिपूजनयोः' । 'घञर्थे कविधानं कर्तव्यम्' (वा० ३. ३. ५८) इति भावे कः, स्थास्नेत्यादिपरिगणनस्य सम्भवप्रदर्शनार्थत्वात् । अञ्चः । रोम्णामञ्चो रोमाञ्चः । हृषेर्ल्युट् हर्षणम् । पूर्ववत् समासः ॥

क्रन्दितं रुदितं क्रुष्टं

क्रन्दितत्रयं **रोदने** । 'कदि क्रदि आह्वाने रोदने च' । 'नपुंसके भावे क्तः' (३. ३. ११४) । क्रन्दितम् । क्रन्दनमिति पाठे ल्युट् । 'रुदिर् अश्रुविमोचने' । क्तः । रुदितम् । 'क्रुशि अनादरे' । क्तः । क्रुष्टम् ॥

---

१. 'नु' च. पाठः. २. 'ते । उ' ङ. छ. पाठः.

---

* 'अतिहसितम्' इति स्यात् ।

जृम्भस्तु त्रिषु जृम्भणम् ॥ ३५ ॥

जृम्भद्वयं हाम्भीति ख्यातायाम् । 'जभ जृभि गात्रविनामे' । 'इदितो नुं धातोः' (७. १. ५८) इति नुम् । घञ् । जृम्भस्त्रिषु । ल्युटि जृम्भणम् ॥

विप्रलम्भो विसंवादः

विप्रलम्भद्वयं **मिथ्याफलाख्याने** । विप्रपूर्वाल्लभेर्भावे घञ् । 'उपसर्गात् खल्घञोः' (७. १. ६७) इति नुम् । वदेर्घञ् । विसंवादः ॥

रिङ्गणं स्खलनं समे ।

पिच्छिलादौ स्खलने रिङ्गणद्वयम् । 'उख नख' इति दण्डके रिगिर्गत्यर्थः । ल्युट् । 'स्खल चलने' । ल्युट् । स्खलनम् ॥

स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि ॥ ३६ ॥

निद्रादयः पञ्च **निद्रायाम्** । 'द्रै स्वप्ने' । 'आतश्चोपसर्गे' (३. ३. १०६) इत्यङ् । निद्रा । शेतेर्ल्युट् । शयनम् । 'ञिस्वप् शये' । दन्त्यसः । भावे घञ् । स्वापः । 'स्वपो नन्' (३. ३. ९१) इति नन् । स्वप्नः । 'विश प्रवेशने' । घञ् । संवेशः । संपूर्वो विशिः स्वप्ने वर्तते । तथा च—

"तं पश्य शुभसंविष्टं तृणपर्णमयास्तरे"

इति प्रयोगः ॥

तन्द्रिः प्रमीला

तन्द्रिद्वयं **तन्द्रिकायाम्** । आलस्य इति केचित् । अत्यन्तपरिश्रमादिकारणात् सर्वाङ्गनिमीलनं तन्द्रिः । तन्दिः सौत्रो धातुः । 'वङ्क्यादयश्च' (उ० ४. ६८) इत्यौणादिकः क्रिः । तथा चारुणदत्तः—'तन्द्रिवल्लरिशालिशष्कुलिहल्यावलिधूलिः' । 'सौत्रस्तन्द्रिरनागमः' इति गोवर्धनः । 'कृदिकाराद्—'(वा० ४. १. ४५) इति ङीषि तन्द्री च । 'विभज्य नक्तन्दिवमस्ततान्द्रिणा' इति भारविः ।

---

१. 'भी' क. ङ., 'दी' ख. पाठः.

"मूर्छा तन्द्रा तन्द्री सुप्तिर्निद्रा प्रमीला च"

इति वोपालितः। 'तत्पूर्वाद् रातेस्तद्रा' इति विनीतकीर्तिः। ततोऽङ्। प्रमीलेति। 'मील निमेषणे'। 'गुरोश्च हलः' (३. ३. १०३) इत्यः॥

भ्रकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रूकुटिः स्त्रियः।

भ्रकुटित्रयं **भ्रुकुटौ**। एतच्च क्रोधादिस्थानेषु भ्रुवोर्मूलसमुत्क्षेपाद् भवति। भ्रुवः कुटिः कुटिलता भ्रुकुटिः। 'कुट कौटिल्ये' 'कॄगॄशॄवॄकुटिभिदिभ्यश्च' (उ० ४. १४७) इतीन्। भ्रुकुंसादिवद् ह्रस्वादिः। 'कृदिकाराद् —' (वा० ४. १. ४९) इति ङीषपि। 'अथ भ्रकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रूकुटिः स्त्रियः' इति रभसः॥

अदृष्टिः स्यादसौम्येऽक्षिण

असौम्ये **सरोषेऽक्षिण** अदृष्टिः। न दृष्टिरदृष्टिः। नञेव निपातत्वादसौम्ये॥

संसिद्धिप्रकृती त्विमे॥ ३७॥

स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्च

संसिद्धिपञ्चकं **स्वभावे**। इमे इत्यनेन रूपभेदेन स्त्रीत्वमुक्तम्। 'षिधू संराद्धौ'। क्तिन्। संसिद्धिः। स्वं च तद् रूपं चेति स्वरूपम्। स्वश्चासौ भावश्चेति स्वभावः। 'सृज विसर्गे'। घञ्। निसर्गः॥

अथ वेपथुः।

कम्पः

वेपथुद्वयं **कम्पे**। 'टुवेपृ कम्पने'। 'ट्वितोऽथुच्' (३. ३. ८९)। वेपथुः। 'कपि चलने'। कम्पः॥

अथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः॥ ३८॥

क्षणपञ्चकमु**त्सवे**। 'क्षण हिंसायाम्'। भावे घञ्। 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति वृद्ध्यभावः। उद्गतो हर्षो यत्र स उद्धर्षः। 'मह पूजायाम्'।

---

१ 'पातित' क. ख. पाठः.

चुरादिः । 'एरच्' (३. ३. ५६) । महः । क्षणवद् वा महः ।

"न खलु दूरगतोऽप्यतिवर्तते महमसाविति बन्धुतयोदितैः ।।"

(स० ६.श्लो० १९)

इति माघः । यस्तु क्लीबलिङ्गः सान्तः, सोऽनेकार्थे वक्ष्यते । तथा च—

"तेजःपुरीषयोर्वर्चो महस्तूत्सवतेजसोः"

इति । उद्धव इति । उत्पूर्वाज्जुहोतेः 'ऋदोरप्' (३. ३. ५७) । उत्सव इति । 'षु प्रसवैश्वर्ययोः' । उत्पूर्वाद् 'ऋदोरप्' ।।

इति नाट्यवर्गः[2] ।

अथ पातालभोगिवर्गः ।

अधोभुवनपातालबलिसद्मरसातलम् ।
नागलोकः

अधोभुवनपञ्चकं **पाताले** । अधश्च तद् भुवनं चेति अधोभुवनम् । पतन्त्यस्मिन्निति पातालम् । 'पतिचण्डिभ्यामालञ्' (उ० १. १२२)। रसाया अधस्तलं रसातलम् ।।

अथ कुहरं शुषिरं विवरं बिलम् ।। १ ।।
छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं वपा शुषिः ।

कुहरादय एकादश **रन्ध्रमात्रे** । कुं महीं हरतीति कुहरम् । 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' (३. २. ९) । शुषेर्बाहुलकः किरच् । शुषिरम् । विवरं, वृणोतेः पचाद्यच् । बिलम् । 'बिल भेदने' । इगुपधलक्षणः कः । छिद्रम् । 'छिद्र कर्णव्यथने' । चुरादिण्यन्ताद् 'एरच्' (३.३.५६)। निश्चयेन व्यथा भयं यत्रेति निर्व्यथनम् । 'व्यथ भयचलनयोः' । अधिकरणे ल्युट् । रोकमिति । रुचेर्घञ् । 'लो-

---

१. 'प् । स्वर्गव' ञ., 'प् । ना' छ. पाठः. २. 'स्वर्गव' क. ख. घ. पाठः.

काश्रयत्वाल्लिङ्गस्ये'ति नपुंसकता । शोभनमभ्रमाकाशमस्मिन्निति श्वभ्रम् । शोभनवाची तालव्योऽपि शुशब्दोऽस्ति । तथा चाह — 'शावशेरासौ (?)' इति । एके 'श्वभ्र गत्याम्' एरचा साधयन्ति । 'श्वभ्रकश्मीरशिल्पम्' इति शभेदः । भिदादिपाठादङ् । वपा । शुषिरिति । शुषेः 'इगुपधात् कित्' (उ० ४. ११९) । इत् । पक्षे ङीष् ॥

गर्तावटौ भुवि श्वभ्रे

गर्तद्वयं **भूमिच्छिद्रे** । गिरतेर्वातवत् तन् । गर्तः । रभसेन तु 'ज्वालासटारभसगर्तकगर्तृशृङ्गाः' इत्यनेन स्त्रीत्वमुक्तम् । अवतेः 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४. ८१) इत्यवटः । अवटिरिदन्तोऽपीति हड्डचन्द्रः ॥

सरन्ध्रे शुषिरं त्रिषु ॥ २ ॥

रन्ध्रयुक्ते वंशादौ शुषिरं स्वर्गवर्गे* साधितम् ॥

अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः ।

अन्धकारपञ्चकम**न्धकारे** । अन्धं करोतीति 'कर्मण्यण्' (३. २. १) । अन्धकारः । स्वान्तवद् ध्वान्तं निपातितम् । तमिस्रशब्दो रात्रावुक्तः । मिहिरवत् तिमिरम् । 'तमु काङ्क्षायाम्' । असुन् । तमः ॥

ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसं

अतिशयितान्धकारेऽन्धतमसम् । अन्धं करोतीत्यन्धम् । 'तत् करोति—' (वा० ३. १. २६) इति णिच् । तदन्तात् पचाद्यच् । अन्धं च तत् तमश्चेत्यन्धतमसम् । 'अवसमन्धेभ्यस्तमसः' (५. ४. ७९) इति समासान्तोऽच् ॥

क्षीणेऽवतमसं

---

* नाट्यवर्गे शुषिरशब्दः साधितः । किन्तु 'नाट्यवर्गे' इत्यनुक्त्या, तत्र तत्र स्वर्गव्योमादिवर्गाकथनेन च नाट्यवर्गान्तं ग्रन्थं स्वर्गवर्गं व्याख्याता मन्यत इति भाति । अत एव च नाट्यवर्गान्ते क. ख. घ. पुस्तकेषु "इति स्वर्गवर्गः" इति लिखितं दृश्यते ।

क्षीणान्धकारेऽवतमसम् अवहीनं तमोऽवतमसम् । कुगतिसमासः । अ-न्धतमसवदच् ॥

तमः ॥ ३ ॥

विष्वक् सन्तमसं

विष्वग्व्यापिनि तमसि सन्तमसम् । सन्ततं तमः सन्तमसम् । अवत-मसवदच् ॥

नागाः काद्रवेयाः

नागद्वयं **मानुषाकारे फणालाङ्गूलादियुक्ते नागे** । नगे पर्वते भवाः नागाः । 'तत्र भवः' (४. ३. ५३) इत्यण् । कद्वा अपत्यं काद्रवेयः । 'शुभ्रा-दिभ्यश्च' (४. १. १२३) इति ढक् । 'ढे लोपोऽकद्र्वाः' (६. ४. १४७) इति प्रतिषेधादूकारस्य लोपाभावाद् 'ओर्गुणः' (६. ४. १४६) ।

"काद्रवेया इमे ज्ञेयाः शेषवासुकितक्षकाः ।
ऐरावतो महापद्मः कम्बलाश्वतरावुभौ ॥"

इत्यादयस्ते ॥

तदीश्वरः ।

शेषोऽनन्तः

शेषद्वयं **नागराजे** । शेषः । 'शिषॢ विशेषणे'[2] । पचाद्यच् ।

वासुकिस्तु सर्पराजः

वासुकिद्वयं **वासुकौ** । वसु रत्नं[1] के मस्तके यस्य तस्यापत्यं वासुकिः । 'अत इञ्' (४. १. ९५) ॥

अथ गोनसे ॥ ४ ॥

तिलित्सः स्याद्

१. 'रत्नो' क. ख. पाठः. २. 'सारणे' घ. च., 'सरणे' क. ख. पाठः.

गोनसद्वयं **तिलित्से सर्पे** । गोरिव नासा अस्य गोनसः । दन्त्यसः । 'अच् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात्' (५. ४. ११८) इत्यच् समासान्तः नासिकायाश्च नसादेशः । 'गोनासाय नियोजितागदरजाः' इति राजशेखरः । तदा च नासिकासमानार्थान्नासाशब्दात् । तडिति स्यतीति तिलित्सः । पृषोदरादिः ॥

अजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ ।

अजगरत्रयमजगरे । अजं छागं गिरतीत्यजगरः । पचादिः । शेते इति शयुः । म(रु?यु)वद् उः । वाहस इति । 'वहियुभ्यां णित्' (उ० ३. ११९) इत्यसच् । णित्त्वाद् वृद्धिः ॥

अलगर्दो जलव्यालः

अलगर्दद्वयम् **अलार्धेति**[1] ख्याते । अरः शीघ्रः । गृध्यतीति गर्धः । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' । पचाद्यच् । अरश्चासौ गर्धश्चेत्यरगर्धः । रलयोरेकत्वस्मरणम् ॥

समौ राजिलडुण्डुभौ ॥ ५ ॥

राजिलद्वयं **डौढेति**[2] ख्याते । राजी रेखास्मिन्नस्तीति सिध्मादिलच् ॥

मालुधानो मातुलाहिः

मालुधानद्वयं **मालैआ**[3] इति ख्याते । मालैर्धीयते पोष्यते इति मालुधानः । पृषोदरादिः । मातुला नाम अहिर्मातुलाहिः ॥

निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुकः ।

निर्मुक्तद्वयम् **अनन्तरं मुक्तकोषके** । मुचेः क्तः । निर्मुक्तः ॥

सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजङ्गोऽहिर्भुजङ्गमः ॥ ६ ॥
आशीविषो विषधरश्चक्री व्याडः सरीसृपः ।
कुण्डली गूढपाच्चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी ॥ ७ ॥

---

१. 'से' ङ. छ. पाठः. २. 'डा' ख., 'डण्डेति' घ., 'लौण्डेति' ङ. छ. पाठः. ३. 'लु' ख. घ. ङ. छ. पाठः.

दर्वीकरो दीर्घपृष्ठो दन्दशूको बिलेशयः ।
उरगः पन्नगो भोगी जिह्मगः पवनाशनः ॥ ८ ॥

सर्पादयः पञ्चविंशतिः **सर्पे** । सर्पः । 'गमॢ सृपॢ गतौ' । दन्त्यादिः । कर्तरि पचाद्यच् । पृदाकुः । 'पर्द कुत्सिते शब्दे' । 'पर्देर्नित् सम्प्रसारणमल्लोपश्च' (उ० ३. ८०) इति काकुप्रत्ययः रेफस्य सम्प्रसारणमकारस्य लोपश्च । भुजं कुटिलं गच्छतीति भुजगः । डप्रकरणे 'अन्यत्रापि दृश्यते' (वा० ३. २. ४८) इति डः । भुजङ्ग इति । 'खच्च डिद्वा' (वा०३. २. ३८) इति वक्तव्येन खच् । आहन्तीत्यहिः । आङ्युपपदे हन्तेः 'आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च' (उ० ४. १३९) इत्यनेन इञ्, पूर्वपदह्रस्वत्वं डिच्च । भुजङ्गम इति । 'गमश्च' (३. २. ४७) इति खच् । पूर्वपदे मुम् । आशीः सर्पदंष्ट्रा । तालव्यशो । तत्र विषमस्येति पृषोदरादिः सलोपः । ईकारान्तोऽप्याशीशब्दोऽस्ति । 'आशीमिव कलामिन्दोः' इति राजशेखरः । व्याडः । 'ला आदाने' । 'आतश्चोपसर्गे' (३. १. १३६) इति कः । पृषोदरादित्वाद् डत्वम् । कुटिलं सर्पतीति सरीसृपः । 'गमॢ सृपॢ गतौ' । 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' (३. १. २३) इति यङ् । द्विर्वचनम् । 'रीगृदुपधस्य च' (७. ४. ९०) इति रीक् । पचाद्यच् । 'यङोऽचि च' (२. ४. ७४) इति यङो लुक् । 'न धातुलोप आर्धधातुके' (१. १. ४) इति गुणनिषेधः । 'सारस्वत-**सरीसृपाः**' इति सभेदः । कुण्डलमिव वपुरस्यासीनस्येति कुण्डली । नान्तः । गूढा अलक्ष्याः पादा अस्येति गूढपात् ।

"पादानामपि विज्ञेया द्वे शते द्वे च विंशती"

इत्यागमात् सपादत्वं सर्पाणाम् । 'पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः' (५. ४. १३८) इत्यकारलोपः । चक्षुःश्रवा इत्यत्रासुन् । काकस्योदरमिवास्योदरमिति काकोदरः । दर्व्याकारत्वात् फणैव दर्वी । तां करोतीति दर्वीकरः । 'कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु' (३. २. २०) इति टः । दन्दशूक इति । 'दंश दंशने' । 'लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम्' (३. १. २४) इति यङ् । 'यजजपदशां यङः' (३. २. १६६) इत्यूकप्रत्ययः । 'जपजभदहदश —' (७. ४. ८६) इत्यादिनाभ्यासस्य नुगागमः । बिलेशय इति । 'अधिकरणे शेतेः (३.

---

१. 'लो', २. 'शी' क. ख. घ. च. पाठः. ३. 'लः' क. ख. पाठः. ४. 'दिः ।' ङ. छ. पाठः.

२. १५) इत्यच्। 'शयवासवासिष्वकालात्' (६.३.१८) इत्यलुक्। उरग इति। 'उरसो लोपश्च' (वा० ३.२.४८) इति डप्रत्ययसलोपौ। पन्नं पतितं यथा तथा गच्छतीति पन्नगः। 'सर्वत्रपन्नयोरुपसङ्ख्यानम्' (वा० ३.२.४८) इति डः। भोगः फणा कायः(वा)। तद्योगाद् भोगी। नान्तः। जिह्मं कुटिलं गच्छतीति जिह्मगः। भुजगवद् डः। पवनाशनस्तालव्यशः॥

त्रिष्वाहेयं विषास्थ्यादि

अहेर्विषचर्मादावाहेयम्। अहौ भवम् आहेयम्। 'दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ्' (४.३.५६) इति ढञ्। स्त्रियामाहेयी॥

स्फटायां तु फणा द्वयोः।

स्फटाद्वयं **फणायाम्**। 'स्फट स्फुट विशरणे'। अच्। स्फटा। 'फण गतौ'। अच्। फणा। फणा द्वयोरिति सम्बन्धः॥

समौ कञ्चुकनिर्मोकौ

कञ्चुकद्वयं **सर्पचर्मणि**। कञ्चुकः। 'काचि दीप्तिबन्धनयोः'। बाहुलकात् 'समि कस उकन्' (उ० २.३२) इत्युकन्। निर्मोकः। मुचेः कर्मणि घञ्॥

क्ष्वेडस्तु गरलं विषम्॥ ९॥

क्ष्वेडत्रयं **विषे**। क्ष्वेडः। 'ञिक्ष्विदा गात्रप्रक्षरणे'। पचाद्यच्। पृषोदरादित्वाद् दकारस्य डत्वम्। गरलम्। 'गॄ निगरणे'। 'वृषादिभ्यश्चित्' (उ० १.१११) इति कलच्। विषमिति। 'विष्लृ व्याप्तौ'। इगुपधलक्षणः कः। 'शङ्करोऽपि न विषादी' इति वासवदत्तायां मूर्धन्यश्लेषः॥

पुंसि क्लीबे च काकोलकालकूटहलाहलाः।
सौराष्ट्रिकः शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः॥ १०॥

दारदो वत्सनाभश्च विषभेदा अमी नव।

---

१. 'स्फु' ख. च. पाठः. २. 'याम्। स्फु' क. ख. पाठः. ३. 'स्फु' ख. च. पाठः. ४. 'कारः। ग' ङ. छ. पाठः.

काकोलादयो नव प्रत्येकं **स्थावरविषभेदे** । पुंसि क्लीबे च काकोल इति सम्बन्धः । काकोलो डम्बरकाकः । तद्वत् कृष्णवर्णत्वात् काकोलः । कालं यममपि कूटयति दहतीति कालकूटः । 'कूट परिदाहे' । चौरादिकात् 'कर्मण्यण्' (३. २. १) ।

"तिर्यग् रेखिकयाचितं[1] द्विजपदैर्युक्तं तथा ग्रन्थिभि-
र्व्याप्तं बिन्दुभिरेव यद् घनतरैस्तत् कालकूटं विषम् ।"

इति । इदं च

"गोनासगोनसौ हाँ[2](ला ? ल)हलं हलहलं विषम्"

इति दीर्घाद्यपि । तथा च 'अद्याद् विषं स खलु हालहलं प्रजानन्' इति सूरजातकमाला । अतस्त्रैरूप्यम् । सौराष्ट्रिकशौक्लिकेयौ दन्त्यतालव्यादी ।

"ब्रह्मपुत्रस्तु कपिलो मलयाद्रिभवः खरः ।
प्रदीपनस्तु दहनो रक्तवर्णोऽञ्जनाद्रिजः ॥"

दरददेशे भवः दारदः । प्रायशो वत्सान् नभते हिनस्तीति वत्सनाभः । 'णभ तुभ हिंसायाम्' । 'कर्मण्यण्' (३.२. १) । अयं सिन्दुवारसदृशपत्रः ॥

विषवैद्यो जाङ्गलिकः

विषवैद्यद्वयं **गारुडिके** । जाङ्गलं विषम् । तद्योगाद् ग्रन्थोऽपि । तदधीते वेत्ति वा । 'क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्' (४. २. ६०) । जाङ्गलिकश्चवर्गादिः ॥

व्यालग्राह्यहितुण्डिकः ॥ ११ ॥

व्यालग्राहिद्वयं भिक्षार्थं सर्पधारिणि **वा[3]दिया** इति ख्याते । व्यालग्राहीति । ग्रह्यादित्वाण्णिनिः । अहितुण्डेन दीव्यतीत्यहितुण्डिकः । 'तेन दीव्यति—'(४. ४. २) इति ठक् । संज्ञापूर्वकत्वाद् नादिवृद्धिः । 'व्यालग्राहोऽहितुण्डिकः' इत्यमरमाला ॥

*इति पातालभोगिवर्गः ।

---

१. 'त', २. 'ह' ङ. छ. पाठः. ३. 'दी' ङ. छ. पाठः.

* पदद्वयमिद मातृकासु न दृश्यते ।

अथ नरकवर्गः।

स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम्।

नारकचतुष्कं **नरके**। नरक एव नारकः। प्रज्ञादित्वाद् अण्। नरक इति[1]। 'नॄ नये'। 'कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन्' (उ०५.३५)। अयः शुभावहो विधिः। स निर्गतोऽस्माद् निरयः। दुष्टा गतिर्गमनमस्यां दुर्गतिः। गमेः क्तिन्॥

तद्भेदास्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः॥ १॥

सङ्घातः कालसूत्रं चेत्याद्याः

तपनादयः षड् **नरकभेदाः**। तपन उक्तः। 'तरङ्गस्वल्पयोर्वीचिः' इति रुद्रः। नास्ति सुखस्य स्वल्पोऽप्यत्रेत्यवीचि[3]ः। ह्रस्वादि[4]स्त्रिलिङ्गश्च। 'अवीचिं गाहन्ते हुतवहशिखापूरितमपि' इति शिल्पलेखः। महान् रौद्रो रवोऽत्रेति महारौरवः। नैरुक्तो वर्णलोपः। एवं रौद्रो रवोऽत्रेति रौरवः। संहन्त्यस्मिन्निति सङ्घातः। चुरादिणिचि[6] 'एरच्' (३.३.५६)। कालसूत्रेण संसूत्य दारुवत् पाट्यन्तेऽत्रेति कालसूत्रम्। आदिना शा(लु? ल्म)[7]लीतप्तवालुकादीनां ग्रहणम्॥

सत्त्वास्तु नारकाः।

प्रेताः

नरकस्थाः सत्त्वा **जन्तवो** नारकाः प्रेताश्चोच्यन्ते। नरके भवा नारकाः। प्रेता इति। 'इण् गतौ'। क्तः।

वैतरणी सिन्धुः

नरकनद्यां वैतरणी। विरुद्धं तरणं वितरणम्। तर्दस्यामस्ति। अण्-

---

१. 'धिः नि' ङ. छ. पाठः. २. 'स्या' घ. च. पाठः. ३. 'चिः। अवीचिर्ह्रस्वा' घ. च. पाठः. ४. 'दिः स्त्रीलि' ङ. छ. पाठः. ५. 'खाः' घ. च. पाठः. ६. 'च्' घ. च. पाठः. ७. 'लि' घ. ङ., 'लीलत वा' क. ख. पाठः. ८. 'दस्या' क. ख. ङ. छ. पाठः.

प्रकरणे 'ज्योत्स्नादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' (वा० ५. २. १०३) इत्यण्। ङीप्। रामदासेन ह्रस्वान्तोऽव्युत्पन्न एव दर्शितः॥

अलक्ष्मीर्निर्ऋतिः समे ॥ २ ॥

अलक्ष्मीद्वयम् **अलक्ष्म्याम्**। अलक्ष्मीरिति विरोधे नञ्। निर्ऋतिरिति। निष्पूर्वाद् 'ऋ गतौ' इति धातोः कर्मणि क्तिन्॥

विष्टिराजूः

विष्टिद्वयं **वेतनं विना हठादिना कर्मकरणे**[2]। वेठ इति यस्यां[3] नीचोक्तिः। विष्टिरिति। 'विष्लृ विप्रयोगे'। क्तिन्। आजूः दीर्घान्ता। आङ्पूर्वाद् जनेः 'अमेश्च डूः' (उ० २. ७१) इति बाहुलकाद् डूटिलोपौ।

"त्रिषु कर्मकरे विष्टिः स्त्र्याजूर्वेतनकर्मसु"

इति रुद्रः। दुःखहेतुत्वादस्य दुःखप्रकरणे निबन्धः। भद्रनाम्नि करणे विष्ट्या-दिद्वयमिति केचित्॥

कारणा तु यातना तीव्रवेदना।

कारणाद्वयम् **अतिवेदनायाम्**। 'कॄञ् हिंसायाम्'। 'यत *निष्कारोप-स्कारयोः'। ण्यन्ताभ्यामाभ्यां 'ण्यासश्रन्थो युच्' (३. ३. १०७)। कारणा। यातना। तीव्रवेदनेति कर्मधारयः। 'विद वेदनाख्याननिवासनेषु'। पूर्ववद् णिज्युचौ॥

पीडा बाधा व्यथा दुःखममानस्यं प्रसूतिजम् ॥ ३ ॥
स्यात् कष्टं कृच्छ्रमाभीलं

पीडादयो नव **दुःखे**[5]। 'पीड अवगाहने'। युचि प्राप्ते भिदादिपाठादङ्। बाधेति। 'गुरोश्च हलः' (३. ३. १०३) इत्यः। व्यथेति। 'व्यथ भयचल-नयोः'। 'घटादयः षितः' इति षित्संज्ञायां 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' (३. ३. १०४)

---

१. 'त्वतः क' क. ख., 'त्वत्र क' घ. च. पाठः. २. 'णे। वि' ङ. छ. पाठः. ३. 'स्यां' च. पाठः. ४. 'ष्लृ प्र' ङ. छ. पाठः. ५. 'ङ्। दुः' च. पाठः.

---

* 'निकारोपस्कारयोः' इति धातुवृत्त्यादिषु पाठो दृश्यते। यातनार्थे निकारशब्दस्यैव प्रचुरः प्रयोगः।

इत्यङ्। दुःखमिति दुःपूर्वात् खनेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ३. २. १०१) इति डः। 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' (८. ३. ४१) इति नित्यं षत्वमिति धातुपारायणम्।

"लिखितव्यं न वा दुष्खं किन्तु दुष्कं सलक्षणम्"

इति पुरुषोत्तमः। सविसर्गोऽपि[3] दुःखशब्द इति चान्द्राः। तथा च रुद्रटे बिन्दुच्युतकं —

"कान्ते नयनानन्दो बालेन्दुः खे नँ[4] भवति सदा"

इति। प्रयोगान्तरमपि —

"काले तडिल्लताजालमेघमण्डलमाण्डिते।
कान्तः सर्वगुणोपेतो बालेन्दुः खे न लभ्यते॥"

इति। मानसे साधु मानस्यम्। 'तत्र साधुः' (४. ४. ९८) इति यत्। नञा अमानस्यम्। प्रसूतिजं पूर्ववद् डान्तम्। कष्टमिति। कष हिंसार्थः। भविष्यत्काले क्तः। 'कष्टं भविष्यतीत्याहुः' इति वचनात्। 'कृच्छ्रगहनयोः कषः' (७. २. २२) इतीडभावः। कृच्छ्रमिति। 'कृती छेदने'। 'कृतेश्छः क्रू च' (उ० २. २२) इत्यनेन रक् छश्चान्तादेशः। आभीलमिति। 'इल स्वप्ने'। अभिपूर्वः। इगुपधलक्षणः कः। 'अन्येषामपि—' (६. ३. १३७) इति दीर्घः। कचिन्नाभीलमिति[5] पाठः॥

त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत्॥ ३१॥

एषां पीडादीनां मध्ये यद् भेद्यगामि[6] द्रव्यगामि, तत् त्रिषु। यथा 'कष्टा सेवा' 'कष्टो भृत्यभावः' 'कष्टं व्याकरणम्' इति॥

‡ इति नरकवर्गः।

अथ वारिवर्गः।

समुद्रोऽब्धिरकूपारः पारावारः सरित्पतिः।

---

१. 'दुष्खमि', २. 'दुषः पू' क. ख. पाठः. ३. 'र्गो दुः' घ. ङ. च. छ. पाठः. ४. 'नेति' क. ख. पाठः. ५. 'भि' ङ. पाठः. ६. 'मि त' घ. च. पाठः.

‡ पदद्वयमिदं ङ. पुस्तके परं दृश्यते, छ. पुस्तके 'नरकवर्गः' इति।

उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान् सागरोऽर्णवः ॥ १ ॥

रत्नाकरो जलनिधिर्यादःपतिरपांपतिः ।

समुद्रादयः पञ्चदश **समुद्रे** । चन्द्रोदये आपः क्लिद्यन्त्यस्मिन्निति समुद्रः । 'उन्दी क्लेदने' । 'स्फायितञ्चिवञ्चि —' (उ० २. १३) इत्यादिना रक् । आपो धीयन्तेऽत्रेत्यब्धिः । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३. ३. ९३) इति किः । अकुत्सितं पारमस्येत्यकूपारः । 'अन्येषामपि —' (६. ३. १३७) इति दीर्घः । अविद्यमाना कुः पृथिवी पारेऽस्येति वा । पारमावृणोतीति पारावारः । पारापार-शब्दोऽप्यत्र । तथा च हरिप्रबोधसन्दष्टयमकं —

"सतमाः सतमालतया पारापारायतः सदावो दावः ।
लोकालोकानुकृतिः सह्यः स ह्ययमनभ्रकूटैः कूटैः ॥"

इति । उदकमस्मिन्नस्तीत्युदन्वान् । 'उदन्वानुदधौ च' (८. २. १३) इति निपातितः । उदकं धीयतेऽत्रेत्युदधिः । अब्धिवत् किः । 'पेषंवासवाहनधिषु च'(६. ३. ५८) इति उदकस्योदभावः । सिन्धुरिति । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' । 'स्यन्देः सम्प्रसारणं धश्च' (उ० १. ११) इत्युः धश्चान्तादेशः सम्प्रसारणं च । 'सरो नीरे तटाके च' इति रुद्रः । तद्योगान्मतुप् । *'झयः' (८. २. १०) इति वत्वम् । सरस्वान्[1] । सगरेणावतारितत्वात् सागरः । 'तस्येदम्' (४. ३. १२०) इत्यण् । अर्णास्यत्र सन्तीत्यर्णवः । 'अर्णसो लोपश्च' (वा० ५. २. १०९) इति वः सलोपश्च । जलनिधिरब्धिवत् । यादो जलजन्तुः । तत्पतित्वाद् यादः-पतिः । दिवस्पतिवत् षष्ठ्या[2] अलुक्, अपांपतिः । वाक्येनैव नामेत्यन्ये ॥

तस्य प्रभेदाः क्षीरोदो लवणोदस्तथापरे ॥ २ ॥

क्षीरोदद्वयं प्रत्येकं **समुद्रप्रभेदे** । क्षीरमुदकमस्येति[3] क्षीरोदः[4] । एवं लव-

१. 'न् । सा' क. ख. पाठः. २. 'ष्ठ्यलु' क. ख. ङ. छ. पाठः. ३. 'स्य क्षी' क. ख. ङ. छ. पाठः. ४. 'दः । ल' घ. च. पाठः.

* 'संज्ञायाम्' (८. २. ११) इति स्यात् ।

णोदः । 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' (६. ३. ५७) इत्युदकस्योदभावः । अपरे इत्यनेन दध्युदादयो गृह्यन्ते । तथा च हारावली—

"क्षीरोदः क्षारोदो दध्यम्बुघृतोदकौ तथेक्षुरसः ।
मदिरोदः स्वादूदक इति सप्त महानदाः क्रमशः ॥"

इति ॥

आपः स्त्री भूम्नि वार्वारि सलिलं कमलं जलम् ।
पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥ ३ ॥

कबन्धमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् ।
अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशम्बरम् ॥ ४ ॥

मेघपुष्पं घनरसः

अबादयः सप्तविंशतिर्जले । आप इति । 'आप्नोतेर्ह्रस्वश्च' (उ०२.२२६) इति क्विप् । निम्नोन्नतमपवारयतीति वाः । वृणोतेर्णिच् । क्विप् । वाः वारी वारि इति प्रयोगात् क्लीबे । तथा च 'वारि पतन्ति नदन्ति मयूराः' इति घटकर्परः । वारि इति । 'वृञ् वरणे' । णिच् । 'वसिवपियजिराजिर्व्रजिसदिहनि-वशिवादिवारिभ्य इञ्' (उ० ४. १२६) इतीञ् । सलिलम् । 'सल गतौ' । 'सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच्' (उ० १. ५७) ।

"कलहरिकण्ठविरावं सलिलमहाबन्धसङ्कुलमहासालम्"
(स० १३. श्लो० ३५)

इति भट्टिभाषासमावेशोऽपि दन्त्यादिः । कमलम् । 'कमु कान्तौ' । 'कलस्तृपश्च' (उ० १. १०९) इति बाहुलकः कलः । जलम् । 'जल धान्ये' । पचादिः । पीयत इति पयः । 'पिबतेरिच्च' इत्यसुन् । गुणः । कीलालमिति । 'कील बन्धने' । 'तमिबिडि—' (उ० १. १२३) इत्यादिना कालन्प्रत्ययः । अमृतमुक्तम् । जीव्यतेऽनेनेति जीवनम् । करणे ल्युट् । भुवनमिति । 'भूसुधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि'

१. 'दः । संज्ञायामुदकस्योदभावः ।' क. ख. पाठः. २. 'शः ॥ अ' ङ. छ. पाठः. ३. 'आपआद' क. ख. घ. च. पाठः. ४. 'स्र' ङ. छ. पाठः. ५. 'लच् । ज' घ. च. पाठः.

(उ० २. ८२) इति क्युन्। बाहुलकाद् भाषायामपि। वनम्। 'वन षण संभक्तौ'। पचाद्यच्। कं शरीरं बध्नातीति कबन्धम्। 'कर्मण्यण्' (३. २. १)। केचित् कमन्धं चेति नामद्वयं मकारमध्यमाहुः। उदकमित्यौणादिकं निपातितम्। पीयत इति पाथः। 'उदके थुट् च' (उ० ४. २०५) इत्यसुन्। पुष्करमिति। 'पुषः कित्' (उ० ४. ४) इति करन्। निम्नप्रवृत्त्या सर्वतो मुखान्यस्येति सर्वतोमुखम्। अम्भ इति। आपेः 'उदके नुम्भौ च' (उ० ४. २११) इत्यसुन् नुमागमो भश्चान्तादेशो ह्रस्वश्च क्रियते। अर्ण इति। 'ऋ गतौ'। 'उदके नुट् च' (उ० ४. १९८) इत्यसुन् नुडागमश्च प्रत्ययस्य। तायति पालयतीति तोयम्। 'तायृ पालने'। पृषोदरादिः। पातेरनीयर्। पानीयम्। नीरमिति। 'तीर नीर गतौ'। इगुपधलक्षणः कः। क्षीरम्। 'क्षि निवासगत्योः'। 'शुषिचिक्षिमीञां दीर्घश्च' (उ० २. २८) इति रक्। अम्ब्विति। 'अबि रबि लबि शब्दे'। 'भृमृशीपॄचरित्सरि—' (उ० १. ७) इत्यादिना बाहुलक उः। सम्बरम्। 'सम्ब संबरणे' 'शम्ब च'। चुरादिणिच्। 'ऋच्छेररन्' (उ० ३. १३१) इति बाहुलकोऽरन्। तालव्यादि दन्त्यादि चेति कन्दर्पनामन्युक्तम्।

"घनरसमन्धं क्षीरं घृतममृतं जीवनं भुवनम्"

इति रत्नकोषे घनरसं क्लीबम्।

"पुलिङ्गः स्याद् घनरसः सान्द्रनिर्यासनीरयोः"

इति तु रुद्रः॥

त्रिषु द्वे आप्यमम्मयम्।

आप्यद्वयं **पयोविकारे**। आप्यसाधुत्वे त्रिमुनिलक्षणाभावः। चन्द्रगोमी तु 'आप्यं च' इति निपातितवान्। केचित् तु 'तद्धिताः' (४. १. ७६) इति बहुवचनाद् यञ्। आप्यम्। अम्मयमिति। 'नित्यमेकाचो मयटमिच्छन्ति' (वा० ४. ३. १४४) इति मयट्। जश्त्वानुनासिकत्वे। यदा 'तत्प्रकृतवचने मयट्' (५. ४. २१) इति मयट् व्युत्पाद्यते, तदा जलबहुलेऽपि। स्त्रियामाप्या अम्मयी च॥

भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचिः

१. 'द्' क. ङ., 'दृ' ख. पाठः. २. 'अ' ख. पाठः. ३. 'ति व्यु' क. ख. घ. च. पाठः. ४. 'ले। स्त्रि' ङ. छ. पाठः.

भङ्गचतुष्कं स्वल्पोल्लोले । भङ्गः । 'भञ्जो आमर्दने' । घञ् । तरङ्गः । 'तॄ प्लवनतरणयोः' । 'त्रादिभ्यश्च' (उ० १.१२५) इत्यङ्गच् । ऊर्मिर्द्वावादिः । 'ऋ गतौ' । 'अर्तेरू च' (उ० ४.४९) इति मिप्रत्ययः ऊकारश्च धातोः । 'ऊर्मिर्वा स्त्रियाम्' इति योजना । तथा च वामनः—

"पुँल्लिङ्गस्त्रीलिङ्गा मरीचिमणियष्टिमुष्टयो न्यासः(?) ।
त्रुँटि(म ? र)पि पाटलिशा(लु ? ल्म)लितरणिश्रेण्यूर्मयो वस्तिः ॥"

वीचिः । 'वा गतिगन्धनयोः' । 'वातेः कित्' इति ईचिः । कित्त्वादाकारलोपः । वीचिरपि वा स्त्रियामिति केचित् ॥

अथोर्मिषु ॥ ५ ॥

महत्सूल्लोलकल्लोलौ

उल्लोलद्वयम् **अतिशयितोल्लोले** । उत्पूर्वाद् 'लोडृ रोडृ उन्मादने' इत्यतः पचाद्यच् । डलयोरेकत्वस्मरणाल्लत्वम् । कल्लोलः । 'कल अव्यक्ते शब्दे' । *'कपि-कडिगण्डिकल्लिवटिभ्य ओलच्' (उ० १.६९) ॥

स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः ।

चक्रवदपां भ्रमणमावर्तः ॥

पृषन्ति बिन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियः ॥ ६ ॥

पृषच्चतुष्कं **जलकणिकायाम्** । अन्यत्रोपचारात् । 'पृषु वृषु सेचने' । 'वर्तमाने पृषद्बृहज्जगच्छतृवत्' (उ० २.८५) इत्यनेनातिप्रत्ययः शतृवदतिदेशश्च । पृषत् । रूपभेदात् क्लीबत्वम् । बहुवचनं च स्त्रीलिङ्गभ्रान्तिनिरासार्थम् । §'बिन्दुरिच्छुः' (३.२.१६९) इत्यनेन औणादिको बिन्दुर्निपातितः । पृषता इति । 'पृषु वृषु सेचने' । 'पृषुरञ्जिभ्यां कित्' (उ० ३.१११) इत्यतच्प्रत्ययः किच्च । बिन्दवश्च पृषताश्च बिन्दुपृषताः । विप्रुष इति । 'प्लुष प्रुष स्नेहनसेचन-

१. 'अवम' क. ख. घ. च. पाठः. २. 'दिः । अ' ङ. छ. पाठः. ३. 'कु' क. ख. पाठः. ४. 'ल्लि', ५. 'टि' क. ख. पाठः. ६. 'बक्रमपां' घ. पाठः. ७. 'णायाम्' क. ख. ङ. छ. पाठः.

* 'कपिगडिगण्डिकटिपटिभ्यः ओलच्' इति मुद्रितोणादिपाठः । § ईदृशमौणादिकं सूत्रं मृग्यम् ।

पूरणेषु' । 'अन्येभ्योऽपि—' (३. २. १७८) इति क्विप् । बहुवचननिर्देशः प्रायिकः । 'पृषतो विन्दुरिष्यते' इत्यमरमालायामेकवचननिर्देशात् ॥

वक्राणि पुटभेदाः स्युः

वक्रद्वयं **नद्यादीनां वक्रे** । यत्र 'वाङ्ग' इति नीचोक्तिः । 'वञ्चु कौटिल्ये' । 'स्फायितञ्चिवञ्चि—' (उ० २. १३) इत्यादिना रक् । न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् वक्रम् । संश्लिष्टं भिनत्तीति पुटभेदः । 'कर्मण्यण्' (३. २. १) ॥

भ्रमाश्च जलनिर्गमाः ।

भ्रमद्वयं **प्राकारादिषु जलनिस्सरणद्वारे** । भ्रमतेः पचाद्यच् । तथा च—

"वणिक्पथे पूगकृतानि यत्र भ्रमागतैरम्बुभिरम्बुराशिः"

(स० ३. श्लो० ३८)

इति माघप्रयोगः ॥

कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु ॥ ७ ॥

कूलादयः पञ्च **कूले** । 'कूल आवरणे' । इगुपधलक्षणः कः । रोध इति । रुधेः असुन् । तीरमिति । 'पार तीर कर्मसमाप्तौ' । चुरादिणिच् । 'एरच्' (३. ३. ५६) । प्रतीरमित्युपसर्गनियमः । तट(त्रि ? मिति) । 'तट उच्छ्राये' । पचाद्यच् । स्त्रियां तटी । गौरादित्वाद् ङीष् ॥

पारावारे परार्वाची तीरे

पारावारद्वयं यथाक्रमं **पारकूलावारकूलयोः** । 'पार तीर कर्मसमाप्तौ' । चुरादिणिच् । 'एरच्' (३. ३. ५६) । अवारमिति । अवपूर्वाद् 'ऋ गतौ' इति धातोः कर्मणि घञ् ॥

पात्रं तदन्तरम् ।

पारावारयोः अन्तरं **मध्यं** पात्रमुच्यते । पातं इति यस्य प्रसिद्धिः । 'पा पाने' । 'ष्ट्रन् सर्वधातुभ्यः' (उ० ४. १६०) इति ष्ट्रन् । 'दीर्घादाचार्याणाम्' (८. ४. ५२) इति निषेधाद् 'अनचि च' (८. ४. ४७) इति न द्वित्वम् ॥

द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तटम् ॥ ८ ॥

१., २. 'च' ख. पाठः. ३. 'दिङी' क. ख. ङ. छ. पाठः. ४. 'ण्यन्तः । ए' क. ख. घ. पाठः. ५. 'त्र', ६. 'न् । दी' ङ. छ. पाठः.

द्वीपद्वयं **द्वीपे**। द्विः कृता आपोऽस्मिन्निति द्वीपः। 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' (५. ४. ७४) इत्यकारः समासान्तः। 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' (६. ३. ९७) इत्यप्शब्दाकारस्य ईकारः। सवर्णदीर्घः। द्वीपोऽस्त्रियामिति सम्बन्धः। एवम् अन्तर्गता आपोऽस्मिन्नित्यन्तरीपम्। पूर्ववत्॥

तोयोत्थितं तत् पुलिनं

तद् द्वीपमनन्तरमेव तोयोत्थितं पुलिनाख्यम्। 'पुल महत्त्वे'। 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २. ५१) इत्यनेनेनच् किच्च। त्रिकाण्डे तु पुलिनं द्वीपमुच्यते॥

सैकतं सिकतामयम्।

सैकतद्वयं **वालुकातटे**। सिकतेति। 'कस गतौ'। क्तः। इट्। पृषोदरादित्वाद् वर्णविपर्यय इति धातुप्रदीपः। ततः 'सिकताशर्कराभ्यां च' (५. २. १०४) इति मत्वर्थीयोऽण्। 'मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः' (४. ३. १४३) इति मयटा सिकतामयम्॥

निषद्वरस्तु जम्बालः पङ्कोऽस्त्री शादकर्दमौ॥ ९॥

निषद्वरादयः पञ्च **कर्दमे**। निषद्वरः। 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु'। 'नौ षदेः' (उ० २. १२२) इत्यनेन वरच्। 'सदिरप्रतेः' (८. ३. ६६) इति षत्वम्। जम्बालः। 'चमु छमु जमु झमु अदने'। 'शीङो नग्धुग्वलन्वालन्' (उ० ४. ३८) इति बाहुलको बालन्। 'पचि विस्तारे'। घञ्। पङ्कः। 'शद्लृ शातने'। तालव्यादिः। घञ्। शादः। कर्देति कुत्सितं शब्दं करोतीति कर्दमः। 'कर्द कुत्सिते शब्दे'। कर्दनं * कर्दः(?)। कर्दं कुत्सितं दाम्यतीति पचादिरिति धातुप्रदीपः। अथवा 'कलिकर्द्योरमः' (उ० ४. ८४)॥

जलोच्छ्वासाः परीवाहाः

१. 'भ्यां म' क. ख. पाठः. २. 'द्व' क. ख. घ. च. पाठः. ३. 'ग्व' ङ. पाठः. ४. 'व' ख. घ. पाठः. ५. 'वा' ख. घ. पाठः. ६. 'दिः। क' घ. च. पाठः.

* मैत्रेयरक्षितधातुप्रदीपे नेयमानुपूर्वी दृश्यते।

जलोच्छ्वासादिद्वयं **पुष्करिण्यादौ जलनिष्कासमार्गे**। उत्तिष्ठज्जलमुम्भुकमिति केचित्। जलस्योच्छ्वासो जलोच्छ्वासः। 'श्वस प्राणने'। घञ्। वहतेर्भावे घञ्। परीवाहः। 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' (६. ३. १२२) इति दीर्घः॥

कूपकास्तु विदारकाः।

कूपकद्वयं **जलस्थे स्रोतोद्वैधीकारिणि शिलादौ**। कूपा एव कूपकाः। विदारयन्तीति विदारकाः॥

नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्ये

नौकागम्ये देशे नाव्यम्। नौशब्दाद् 'नौवयोधर्मविषमूल—' (४. ४. ९१) इत्यादिना यत्। 'वान्तो यि प्रत्यये' (६. १. ७९) इत्यावादेशः। स्त्रियां नाव्या॥

स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः॥ १०॥

नौत्रयं **नौकायाम्**। नौरिति। 'नयतेर्डौः' इति डौप्रत्ययः। सूर्ये तरणिशब्द उक्तः। तरिरिति। 'अच इः' (उ० ४. १४०) इति इः। ङीषि तरी च। 'तरीषु तत्रत्यमफल्गु भाण्डम्'(स० ३. श्लो० ७६) इति माघः॥

उडुपं तु प्लवः कोलः

उडुपत्रयं **हेलके**। उडुपो ह्रस्वादिमध्यः। 'उडुपो हेलचन्द्रयोः' इति चन्द्रगोमी।

"रूपं तल्पं शिल्पं समीपकूपोडुपान्तरीपाणि"

इति वामनस्याप्यार्या दीर्घत्वे भग्ना स्यात्।

"ददृशुश्चिरमुडुकरिणीसहस्रमन्तं सुधामदं सकलम्"

इत्यत्र हरिप्रबोधे कीर्त्तिमतालङ्कारप्रणीतटीकायाम् 'उडव आप' इति व्याख्यातम्। अतस्ततः पातीत्युडुपः। 'प्लुङ् प्लव गतौ'। पचादिः। प्लवः। 'कुल संस्त्याने' पूर्ववदच्। कोलः॥

स्रोतोऽम्बुसरणं स्वतः।

वेगेन जलवहने स्रोतः। स्वत इति तृतीयान्ताद् 'इतराभ्योऽपि—'(५. ३. १४) इति तसिल्। स्रोतो दन्त्यवत्। 'स्रु गतौ'। 'स्रुरीभ्यां तुट् च'

(उ० ४. २०३) इत्यसुन् तुट् च प्रत्ययस्य ॥

आतरस्तरपण्यं स्यात्

नद्यादेस्तरणे कपर्दकादावातरद्वयम् । तरतेः करणे (घञ्? घः) ।

द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी ॥ ११ ॥

द्रोणीद्वयं **काष्ठकृतसेचन्याम्** । 'कृपॄजॄच्छ्रसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित्' (उ० ३. १०) इति निः । गौरादिङीषि द्रोणी । काष्ठाम्बुवाहिनीति षष्ठीसमासः ॥

सांयात्रिकः पोतवणिक्

सांयात्रिकद्वयं **वहित्रगामिनि वणिग्जने** । संयात्रा द्वीपान्तरगमनमुच्यते । तदस्य प्रयोजनमिति[2] ठक् । सांयात्रिकः । पोतवणिग् जान्तः ॥

कर्णधारस्तु नाविकः ।

कर्णधारद्वयं **कर्णहार** इति ख्याते । नौकाकर्णप्रायं महाकेनिपातं धारयतीति कर्णधारः । 'कर्मण्यण्' (३. २. १) । नाविक इति । नावा तरतीत्यस्मिन्नर्थे 'नौद्व्यचष्ठन् (४. ४. ७) ॥

नियामकाः पोतवाहाः

नियामकद्वयं गुणवृक्षोपरिस्थे **'निजिर्वा'** इति ख्याते । केचिद् नौवा(टि? ह)कस्य नामद्वयमिदं मन्यन्ते । नियमयन्तीति नियामकाः । 'यमु उपरमे' । ण्वुल् । पोतं वाहयन्तीति पोतवाहाः । 'कर्मण्यण्' (३. २. १) ॥

कूपको गुणवृक्षकः ॥ १२ ॥

गुणरुत्थाख्ये कूपकद्वयम् । कूपक उक्तः । गुणवृक्षक इति षष्ठीसमासः ॥

---

१. 'नित् । गौ' घ. ङ. च. छ. पाठः. २. 'त्यनेन ठ' घ. ङ. च. छ. पाठः. ३. 'धा' घ. च. पाठः. ४. 'वावा इ' घ. ङ. च. छ. पाठः. ५. 'रुथ्याख्ये' ङ. छ. पाठः.

नौकादण्डः क्षेपणी स्याद्

नौकादण्डद्वयं[1] हडीति ख्यातायाम् । क्षेपणीति । 'क्षिप प्रेरणे' । 'करणाधिकरणयोश्च' (३. ३. ११७) इति ल्युट् । 'टिड्ढाणञ्—' (४. १. १५) इत्यादिना ङीप् ॥

अरित्रं केनिपातकः ।

अरित्रद्वयं **केनिपाते** । अरित्रमिति । 'ऋ गतौ' । 'अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः' (३. २. १८४) । के जले निपात्यत इति केनिपातः । घञ् । 'हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्' (६. ३. ९) इत्यलुक् । कश्चात्र स्वार्थिकः । 'स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनानि नातिवर्तन्त' इति पुंस्त्वमेव ॥

अभ्रिः स्त्री काष्ठकुद्दालः

अभ्रिद्वयं **काष्ठमये कुद्दाले** । एतच्च वहित्रस्य नेलकादिमलचञ्चेनार्थं[2] क्रियते । अभ्रिरिति । 'अभ्र वभ्र मभ्र चर गत्यर्थाः' । 'इन्' (उ० ४. ११९) इति इन् ॥

सेकपात्रं तु सेचनम् ॥ १३ ॥

सेकपात्रद्वयं सामान्येन **सेचनपात्रे** । सेचनम् । 'सिचिर् क्षरणे' । करणे ल्युट् ॥

त्रिष्वागाधात्

आ अगाधात् अगाधपर्यन्तं प्रसन्नादयस्त्रिषु ॥

प्रसन्नोऽच्छः

प्रसन्नद्वयं **निर्मले** । प्रसन्नः । 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' । दन्त्यादिः । क्तः । अच्छ इति । नञ्पूर्वात् 'छो छेदने' इत्यस्माद् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ३. २. १०१) इति ड[3]प्रत्ययः ॥

---

१. 'यं चह इति' ख. घ. पाठः. २. 'क्षलना' घ. च. पाठः. ३. 'डः ॥' घ. छ. पाठः.

कलुषोऽनच्छ आविलः।

कलुषत्रयम**आविले**। पापे कलुषमुक्तम्। नञा अनच्छः। आविलम्। 'विल भेदने'। इगुपधलक्षणः कः॥

निम्नं गभीरं गम्भीरम्

निम्नत्रयं **गभीरे**। 'म्ना अभ्यासे'। निपूर्वः। 'आतश्चोपसर्गे' (३. ३. १०६) इत्यङ्। लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य स्त्रीत्वनियमाभावः। गभीरगम्भीरशब्दौ 'गाङ् गतौ' 'गम्ऌ सृपॢ गतौ' यथाक्रमं निपातितौ॥

उत्तानं तद्विपर्यये॥ १४॥

तद्विपर्यये **अनिम्ने** उत्तानम्। तनोतेर्घञ्॥

अगाधमतलस्पर्शं

अतिनिम्ने अगाधद्वयम्। 'गाधृ प्रतिष्ठादौ'। नञ्समासः। अतलस्पर्शमिति विशेषणं, न नामेति केचित्॥

कैवर्तो दाशधीवरौ।

कैवर्तत्रयं **कैवर्ते**। कस्य जलस्य ई लक्ष्मीः, तया वर्तो वर्तनमस्येति कैवर्तः। स्वार्थिकोऽण्। 'दाशृ दाने'। अच्। दाशः। 'शालो झषे धीवर एव दाशः' इत्यूष्मभेदे पुरुषोत्तमः।

"कैवर्तभृत्ययोर्दासो दासी वाशा च चेटिका"

इति दन्त्यान्ते रभसः। 'छित्वरच्छत्वरधीवरपीवर—'[1] (उ० ३. १) इत्यादिना † ट्वरच्प्रत्ययेन धाञो धीवरो निपातितः। स्त्रियां धीवरी॥

[आनायः पुंसि जालं स्यात् सणसूत्रं पवित्रकम्।]

१. 'रीति॥' ङ. छ. पाठः.

† 'ष्वरच्' इति मुद्रितोणादिपाठः।

इति क्वचित् पाठः । तदा च आनायद्वयं **जाले** । ‡'जल धान्ये' । घञ् । जालम् । सणसूत्रद्वयं **सणसूत्रे** । 'षद्लृ दाने' । 'धात्वादेः षः सः' (६. १. ६४) । सणो दन्त्यादिः । तस्य सूत्रं सणसूत्रं,

"कार्पासमुपवीतं स्याद् विप्रस्योर्ध्ववृतं त्रिवृत् ।
सणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसूत्रकम् ॥" (अध्या० २. श्लो० ४४)

इति मनुवचनात् । पवित्रकं तदुच्यते ॥

मत्स्यधानी कुवेणी स्याद्

मत्स्यधानीद्वयं **मत्स्यधारख्यारिकादौ** । मत्स्या धीयन्तेऽस्यामिति मत्स्यधानी । अधिकरणे ल्युट् । ङीषि कुवेणी च ॥

बडिशं मत्स्यवेधनम् ॥ १९ ॥

बडिशद्वयं **बडिशे**[1] । बडिं बडिकां ग्रथितां श्यतीति बडिशम् । 'शो तनूकरणे' । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३. २. ३) । स्त्री(त्व)विवक्षायां गौरादित्वाद् ङीष् । बडिशी । मत्स्यवेधनम् । करणे ल्युट् ॥

पृथुरोमा झषो मत्स्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः ।
विसारः शकली च

पृथुरोमाष्टकं **मत्स्ये** । पृथु रोम वल्कलमस्यासौ पृथुरोमा । नान्तः । मत्स्यत्वाविशेषादलोमकेऽपि प्रवृत्तिः । झष इति । 'कश णिष झष जष रिष हिंसार्थाः' । पचाद्यच् ।

"पाणिनीयप्रत्याहार इव महाप्राणझषाश्लिष्टो झषालङ्कृतश्च" [समुद्रः] इत्याश्चर्यमञ्जरी । मत्स्य इति । 'मदी हर्षे' । 'ऋतन्यञ्जिवन्यञ्ज्यर्पिमद्यत्यङ्गिकुयुकृशिभ्यो *ऽक्तिज्यतुजलिजिष्ठुजिष्णु¶जिसन्स्यनिथिनुल्यशा†सानुकः' (उ० ४. २)

1. 'लि' ङ. छ. पाठः.

‡ 'जल घातने' 'जल अपवारणे' इति मुद्रितधातुपाठः । * 'भ्यः कक्ति', ¶ 'ष्टु', † 'सा' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

इत्यनेन स्यन्प्रत्ययः। स्त्रियां गौरादिङीष्। 'सूर्यतिष्य—' (६. ४. १४९)इत्यादिना 'मत्स्यस्य ङ्यां चेति वक्तव्यम्' (वा० ६. ४. १४९) इति यलोपे मत्सी इति भवति। मीन इति। 'माङ् माने। 'फेनमीनौ' (उ० ३. ३) इत्यनेन नग् अन्तस्य च ईत्वम्। वैसारिण इति। 'सृ गतौ'। ग्रह्यादित्वाद् णिनिः। विसारी। ततः स्वार्थे 'विसारिणो मत्स्ये' (५. ४. १६) इत्यण्। 'इनण्यनपत्ये' (६. ४. १६४) इति प्रकृतिभावाद् 'नस्तद्धिते' (६. ४. १४४) इति टिलोपो न भवति। अण्डाद् जातः अण्डजः। विसार इति। 'व्याधिमत्स्यबलेषूपसङ्ख्यानम्' (वा० ३. ३. १७) इति सर्तेर्घञ्। शकलं वल्कलं, तद्योगात् शकली। अत इनिः। 'शकलं वल्कलेऽर्धे च' इति ताळव्यादावजयः॥

अथ गडकः शकुलार्भकः॥ १६॥

गडकद्वयं **गडके**। 'गड सेचने'। औणादिकः (क्ष? कु)न्। अकादेशः। शकु(ला? लोऽ)र्भक इवायमिति शकुलार्भकः॥

सहस्रदंष्ट्रः पाठीनः

सहस्रदंष्ट्रद्वयं **(वा? वदा)लौ**। सहस्रं दंष्ट्रा अस्य सहस्रदंष्ट्रः। पाठिं पृष्ठं नमयतीति पाठीनः। नमयतेर्डः। 'अन्येषामपि—' (६. ३. १३७) इति दीर्घः। चित्रवदालिविशेषः पाठीन इति केचित्॥

उलूपी शिशुकः समौ।

उलूपीद्वयम् **उण्डुवालाख्ये**[1]। ऊर्ध्वं लुम्पतीत्युलूपी। 'लुप्लृ छेदने'। उत्पू-[2]र्वाद् 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः'[3] (३. ३. १७०)। पृषोदरादित्वात् तकारलोपोपधादीर्घत्वे। चापल्यात् शिशुरिव शिशुकः।

"शिशुकः शिशुमारेऽपि बालकोलूपिनोरपि"

इति रुद्रः।

"चुलुपी शिशुमारस्तु कुर्ण्डीभेदे कुलान्तरे"

इति चवर्गे रभसः॥

नलमीनश्चिलिचिमः

---

१. 'डु' ङ., 'डुवाडाख्ये' छ., 'डुलवा' घ. च. पाठः. २. 'र्वः आ', ३. 'योरिति णि' क. ख. घ. च. पाठः. ४. 'ण्ड', ५. 'डा' ङ. छ. पाठः.

नलमीनद्वयं वालुकागडुके[1]। प्रायो नलवने तिष्ठतीति नलमीनः । तलचारित्वात् तलमीन इति केचित् ।

"नषमीनाश्चिलिचिमो बृहन्मत्स्योऽब्धिजस्तिमिः"

इति रत्नमालायामदन्तः इकारत्रयवांश्च ।

"लक्षणा सारसी क्रौञ्ची कुञ्चा मीनश्चिलीचिमिः"

इति तु[2] वोपालितः ॥

प्रोष्ठी तु शफरी द्वयोः ॥ १७ ॥

प्रोष्ठीद्वयं **प्रोष्ठिकायाम्** । प्रकृष्ट ओष्ठोऽस्या इति प्रोष्ठी । शकन्ध्वादिः । 'नासिकोदरोष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च' (४. १. ५५) इति वा ङीष् । 'ओत्वोष्ठयोर्वा' (वा० ६. १. ९४) इत्युपसङ्ख्यानाद् वा पररूपत्वम् । शफरी तालव्यादिः । गौरादिङीष् । शफरी द्वयोः ॥

क्षुद्राण्डमत्स्यसङ्घातः पोताधानम्

क्षुद्राण्डमत्स्यसङ्घातद्वयं **पोहाल** इति ख्याते । अनन्तरमण्डान्निस्सृतो मत्स्योऽण्डमत्स्यः । पश्चात् क्षुद्रशब्देन कर्मधारयः । तेषां सङ्घातः । क्षुद्राण्डमत्स्यसंघातः । पोताधानमिति । आङ्पूर्वाद् धाञोऽधिकरणे ल्युट् ॥

अथो झषाः ।

रोहितो मद्गुरः शालो राजीवः शकुलस्तिमिः ॥ १८ ॥

तिमिङ्गिलादयश्च

रोहितादयः सप्त प्रत्येकं **मत्स्यविशेषे** । रोहितो लोहित उक्तः । 'हृसृरुहियुजिभ्य इतिः' (उ० १. १०२) इत्यस्मिन् सूत्रे रोहि[3](तम्म ? न्म)त्स्यजातिरिति हर्लॅन्त[4] उक्तः । तदा च जातौ 'जात्याख्यायामेकस्मित् बहुवचनमन्यतरस्याम्' (१. २. ५८) इति बहुवचनम् । तन्त्रान्तरे तु 'मत्स्यराजस्तु रोहितः' इत्युक्तम् । 'मद्गुरादयश्च' (उ० १. ४३) इत्यनेन 'टुमस्जो शुद्धौ' इत्यतः कुर-

१. 'काउङ्ग', २. 'ति वो' ङ. छ. पाठः. ३. 'हितम' क. ख, 'हिम' घ. ङ. छ. पाठः. ४. 'लदन्त' ङ. पाठः.

च्प्रत्ययेन मद्गुरो निपातितः । 'शाडृ श्लाघायाम्' । घञ् । (शालः) ।

"शालो झषे धीवर एव दाशः"

इत्यूष्मभेदः । 'कैवर्त इव आबद्धराजीवोत्पलसाल' इति वासवदत्तायां दन्त्यादिः । राजीयोगाद् राजीवः । वप्रकरणे 'अन्यत्रापि दृश्यते' (वा० ५. २. १०९) इति वः । रालगन्धे इति ख्यातोऽयम् । शकुलस्तालव्यादिः । 'शक्ल शक्तौ' । *'कूर्मे उलच्'(?) इति बाहुलकाद् उलच् । तिमिरिति । 'तमु काङ्क्षायाम्' । 'क्रमित-मिस्तम्भामत इच्च' (उ० ४. १२३) इति इन् अकारस्येकारः । तिमिं गिलतीति तिमिङ्गिलः । 'गॄ निगरणे' । मूलविभुजादित्वात् कः । 'गिलेऽगिलस्येति वक्तव्यम्' (वा० ६. ३. ७०) इति मुमागमः । आदिना लैबिशप्रभृतयः ॥

अथ यादांसि जलजन्तवः ।

यादोद्वयं **जलजन्तुषु** । याद इति यातेः †'असुन् सर्वधातुभ्यः' (उ० ४. १९०) इत्यसुन् । बाहुलकाद् दगागमः । जलजन्तव इति षष्ठीसमासः ॥

तद्भेदाः शिशुमारोद्रशङ्कवो मकरादयः ॥ १९ ॥

शिंशुमारादयश्चत्वारः प्रत्येकं **जलजन्तुभेदाः** । शिशुमारः । 'कर्मण्यण्' । (३. २. १) उद्र इति । 'उन्दी क्लेदने' । 'स्फायितञ्चिवञ्चि—' (उ० २. १३) इत्यादिना रक् । 'खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगुः' (उ० १. ३७) इत्यनेन 'शकि शङ्कायाम्' इत्य(तः) कुप्रत्ययेन शङ्कुर्निपातितः । अतस्तालव्यादिः । 'मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः' (६. १. १५४) इत्यत्र मकरशब्दः अव्युत्पन्नप्रातिपदिकमित्युक्तम् । आदिना कुम्भीरप्रभृतयो ग्राह्याः ॥

स्यात् कुलीरः कर्कटकः

---

१. 'गु इ' ङ. छ. पाठः. २. 'न्त' क. ख. पाठः. ३. 'इल्लिश' ४. 'शिं' ङ. छ. पाठः. ५. 'यां कु' क. ख. घ. च. पाठः. ६. 'गृह्यन्ते ॥' क. पाठः.

---

* 'हृषेरुलच्', † 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

कुलीरद्वयं **कर्कटके**। 'कुल संस्त्याने'। 'गभीरगम्भीरौ' (उ० ४. ३५) इति बाहुलकादीरन्। कुलीरः। कर्किः सौत्रो धातुः। ततः 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४. ८२)। कर्कटकः॥

कूर्मे कमठकच्छपौ।

कूर्मत्रयं **कच्छपे**।

"ऊर्मिः स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां प्रकाशे वेगभङ्गयोः"

इति रभसः। अतः कुत्सिता ऊर्मिः कूर्मिः। तद्योगात् कूर्मः। अर्शआद्यच्। कमठ इति। 'कमु कान्तौ'। 'कमेरठः' (उ० १. १०९) इत्यठः। बाहुलकान्न ठस्येकः। कच्छेन प्रायेण पिबतीति कच्छपः। 'सुपि' (३. २. ४) इति योगविभागात् कः॥

ग्राहोऽवहारः

ग्राहद्वयं **लताकारे तन्तुनागे**। जलहस्तिनीति केचित्। गृह्णातीति ग्राहः। 'विभाषा ग्रहः' (३. १. १४३) इति व्यवस्थितविभाषया जलचरे नित्यमेव णप्रत्ययः। अवहार इति 'श्याद्व्यधा'[1]दिना (३. १. १४१) सूत्रेण णः॥

नक्रस्तु कुम्भीरः

नक्रद्वयं **कुम्भीरे**। न क्रामतीति नक्रः। नाकवत् प्रकृतिवद्भावो डप्रत्ययश्च निपात्यते। कुम्भीं रातीति कुम्भीरः। 'आतोऽनुपर्गे कः' (३. २. ३)॥

अथ महीलता॥ २०॥

गण्डूपदः किञ्चुलकः

'**किञ्चोहि**'[2] इति ख्यातायां महीलतात्रयम्। भुवो लतेव लता महीलता। किञ्चिचलतीति किञ्चुलकः। पृषोदरादिः॥

---

१. 'दिसू' क. ख. घ. च. पाठः. २. 'ञ्चा' च. पाठः.

निहाका गोधिका समे ।

निहाकाद्वयं **गो[1]धिकायाम्**। निहाका। 'ओहाक् त्यागे'। 'नौ हः' (उ० ३. ४४) इति कन्प्रत्ययः। राकावदित्त्वाभावः। गोधिकेति। 'गुध रोषे'। कर्तरि पचाद्यच् कप्रत्ययः ह्रस्वादयश्च ॥

रक्तपा तु जलौकायां स्त्रियां भूम्नि जलौकसः ॥ २१ ॥

रक्तपात्रयं **जलौकायाम्**। रक्तपेति। 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३. २. ३) इति कः। जलमोको वसतिस्थानमस्या इति जलौका। 'ओक उचः के' (७. ३. ६४) इति निपातनाद् ओकोऽदन्तः।

"जलौकापि ज[3]लोकः स्याज्जलूका जलजन्तुकः"

इति तारपालः।

"ज[4]लोका रक्तपानंडी (?) स्त्रियां भूम्नि जलौकसः"

इति शब्दार्णवः।

"जलायुक्ता जलौका च जलौकाश्च जलोरगी"

इति संसारावर्ते बहुत्वं नास्ति।

'जलौकसेनेव रक्ताकृष्टिनिपुणेन वेश्याजनेन'

इति वासदत्तायां विशेषणसमासाद् अर्शआद्यचि एकवचनत्वमुक्तम् ॥

मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः

मुक्तास्फोटद्वयं **[6]मोतिहड** इति ख्याते। मुक्ताः स्फुटन्त्यस्मिन्निति मुक्ता-

---

१. 'धायां' क. ख. ङ. पाठः. २. 'कः। ज' क. ख. घ. च. पाठः. ३. 'लौ' क. ख. ङ. च. छ. पाठः. ४. 'लौ' ङ. छ. पाठः. ५. 'तही स्त्रि' ङ. छ., 'नासि ब्रि' क. ख. पाठः. ६. 'मा' घ. च. पाठः.

स्फोटः। 'स्फुट विकसने'। 'हलश्च' (३.३.१२१) इत्यधिकरणे घञ्। शुक्तिरिति। 'शुच्य अभिषवे'। 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' (३. ३. १७४) इति क्तिच्। 'लोपो व्योर्वलि' (६. १. ६६) इति यलोपः। 'तितुत्रतथ—' (७. २. ९) इत्यादिना इण्णिषेधः।

"शुक्तिर्दुर्नामिकामुक्तास्फोटयोरश्वलक्षण"

इति तालव्यादावजयः॥

शङ्खः स्यात् कम्बुरस्त्रियाम्।

शङ्खद्वयं शङ्खे। 'शमेः खः' (उ० १. १०७)। शङ्खः। बाहुलकान्न खकारस्येनादेशः। कं वाति गच्छतीति कम्बुः। मृगय्वादित्वात् कुप्रत्ययः॥

क्षुद्रशङ्खाः शङ्खनखाः

क्षुद्रशङ्खद्वयं क्षुद्रशङ्खे। जोङ्गडा इति यत्र नीचोक्तिः[2]। शङ्खा[3] नखा इव शङ्खनखाः॥

शम्बूका जलशुक्तयः॥ २२॥

शम्बूकद्वयं शम्बूके। 'शमु उपशमे'। 'उलूकादयश्च' (उ० ४. ४१) इत्यनेन ऊकवुगागमौ। 'शम्बूकपिण्याकमधूकफेन' इति पुल्लिङ्गानुशासनेऽमरमाला।

"शम्बूकाभिः सहपरिचयान्नीयते पामरीभिः"

इति कालिदासः।

"शम्बूकः शम्बुकश्चैव पूर्वः कान्तस्तु सर्वदा।
ककारेण विना शेषो दृश्यते ग्रन्थविस्तरे॥"

इति उत्पलिनी॥

---

१. 'खः। वा' च. पाठः. २. 'क्तिः। न श' क. ख. ङ. छ. पाठः. ३. 'ङ्खा इ' घ. च. पाठः.

भेके मण्डूकवर्षाभूसालूरप्लवदर्दुराः ।

भेकषट्कं **वेङ्ग** इति ख्याते । बिभेतेः 'इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्' (उ० ३. ४३) इति कन् । भेकः । 'मडि भूषायाम्' । 'गडिमण्डिभ्यामूकन्' (उ० ४. ४२) । मण्डूकः । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (३. २. १७८) इति क्विप् । वर्षाभूः । सलतीति सालूरः । 'खर्जपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' (उ० ४. ९०) । 'अन्येषामपि —' (६. ३. १३७) इति दीर्घः । 'परिसरक्ककलासस्वेदसालूरसर्पा' इत्यूष्मभेदः । 'प्लु गतौ' । पचादिः । प्लवः । 'दॄ विदारणे' । 'मुकुरदर्दुरौ' (उ० १. ४०) इत्यनेन दर्दुरो निपातितः ॥

शिली गण्डूपदी

शिलीद्वयं **किञ्चुलुकभार्यायाम्** । किञ्चुलुकजातिस्त्रीमात्रे वा । 'शिल उञ्छे' । तालव्यादिः । इगुपधलक्षणः कः । 'पुंयोगादाख्यायाम्' (४. १. ४८) । 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' (४. १. ६३) इति शिल्यादिषु पञ्चसु ङीष् ॥

भेकी वर्षाभ्वी

भेकीद्वयमपि तथैव । वर्षाभ्वीत्यसाधुः, स्त्रीप्रत्ययस्य लक्षणाभावात्[3] । स्त्रियामपि वर्षाभूरित्येव भवति । किन्त्वमरमालायां भागुरौ च स्त्रीप्रत्ययान्तः प्रयोगो दृश्यते । तत्र मूलं चिन्त्यम् ॥

कमठी डुलिः ॥ २३ ॥

कमठीद्वयमपि तथैव । डुलिरिति । 'डुल उत्क्षेपणे' । चुरादिणिचोऽनित्यत्वाद् 'इगुपधात् कित्' (उ० ४. ११९) इति (किः ? इः) । साहचर्याद् डुलेरपि स्त्रीत्वम् ।

"भार्या भेकस्य वर्षाभ्वी श्रृङ्गी स्यान्मद्गुरस्य तु ।
शिली गण्डूपदस्यापि कच्छपस्य डुलिः स्मृता ॥"

इति भागुरिः । स्वल्पजातौ शिल्यादय इति केचित् ॥

मद्गुरस्य प्रिया शृङ्गी

---

१. 'ग' क. ख. ङ. छ. पाठः. २. 'ण्डि' क. ख. पाठः. ३. 'वः ।' ङ. छ. पाठः.

मद्गुरस्य[1] प्रियायां[2] शृङ्गी[3]। 'शॄ हिंसायाम्'। 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० १. १३१) इति गन् कित्त्वह्रस्वत्वनुमागमाश्च ॥

दुर्नामा दीर्घकोषिका ।

दुर्नामद्वयं **त्सिनामे**ति ख्यातायाम् । दुर्नामा नान्तः । 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्' (४. १. १३) इति पक्षे डाप् । 'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्' (४. १. २८) इति ङीपा दुर्ना(मी ? म्नी)त्यपि । दीर्घकोषिकेति जातौ ङीष् । स्वार्थे कन् । 'केऽणः' (७. ४. १३) इति ह्रस्वत्वम् । कोषो मूर्धन्यषः । तथा च मूर्धन्यान्ते धरणिः—

"कोषो दिव्ये धने पेश्यां कुड्मलासिपिधानयोः ।
पनसादिफलस्यान्तः कोषः शब्दादिसङ्ग्रहः ॥"

इति । 'काशा वाशा अमरकोशादयस्तालव्या' इति वर्णदेशना । 'सुरतैः शपेयम्'(?) इति घटकर्परोऽपि ॥

जलाशयो जलाधारः

जलाशयद्वयं **सामान्यजलस्थाने** । जलमाशेतेऽत्र तिष्ठतीति जलाशयः । 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' (३. ३. ११८) इत्यधिकरणे घः । जलमाध्रियतेऽत्रेति जलाधारः । 'अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्च' (३. ३. १२२) इति घञ् ॥

तेष्वगाधजलो ह्रदः ॥ २४ ॥

तेषु **जलाशयेषु** यो**ऽगाधजलः**, स **ह्रदः** । 'ह्राद अव्यक्ते शब्दे'। पचादिः । पृषोदरादिह्रस्वत्वम् ॥

आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ।

आहावद्वयं **कूपसमीपे पश्वाद्यर्थं प्रस्तरादिरचिते जलाशये** । आहूयन्ते

---

१. 'रप्रि' क. ख. पाठः. २. 'या शृ' ङ. च. छ. पाठः. ३ 'ङ्गी शृ' घ. ङ. च. छ. पाठः.

पशवोऽत्रेत्याहावः। ह्वयतेर्धातोः 'निपानमाहावः' (३. ३. ७४) इत्यप् संप्रसारणं वृद्धिश्च निपात्यते। निपिबन्त्यस्मिन्निति निपानम्। अधिकरणे ल्युट्॥

पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा॥ २९॥

अन्धुचतुष्कं **कूपे**। 'अम रोगे'। 'अर्जिदृशिकम्यमिपसिबाधामृजिपशितुग्धुग्दीर्घहकाराश्च' (उ० १. २७) इत्यनेन कुप्रत्ययो धुगागमश्च। एत्त्रं ह्रस्वोऽन्धुः। प्रहिरिति। 'प्रहरतेः कूपे' (उ० ४. १३४) इत्यनेन इः डिच्च। डित्त्वात् टिलोपः। 'कु शब्दे'। 'कुयुभ्यां च' (उ० ३. २७) इति पः ऊकारश्चान्तादेशः। कूपः। उदकं पिबन्त्यस्मिन्निति उदपानम्। अधिकरणे ल्युट्। 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' (६. ३. ५७) इत्युदादेशः। उदपानं तु पुंसि वेति सम्बन्धः। तुशब्दस्य सार्थकता 'त्रिलिङ्गयां त्रिष्विति पदम्' इत्यत्रोक्ता॥

नेमिस्त्रिकास्य

नेमिद्वयं **सर्वोपरिस्थकूपपट्टप्रान्ते**। भूमिस्थितकूपपट्ट इति केचित्। 'नियो मिः' (उ० ४. ४३) इति नयतेर्मिः। त्रिकेति। त्रिशब्दात् 'सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु' (५. १. ५८) इति कन्। टाप्।

"(त्रिका) कूपस्य नेमौ स्त्री पृष्ठवंशाधरे त्रिकम्"

इति रभसः॥

वीनाहो मुखबन्धनमस्य यत्।

कूपस्य **नान्दीपट्टे** वीनाहः। विपूर्वात् 'णह बन्धने' इत्यतोऽधिकरणे 'हलश्च' (३. ३. १२१) घञ्। 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' (६. ३. १२२) इति दीर्घः॥

पुष्करिण्यां तु खातं स्याद्

पुष्करिणीद्वयं **पुष्करिण्याम्**। पुष्करं जलं, तद्योगात् पुष्करिणी। 'पुष्करादिभ्यो देशे' (५. २. १३५) इतीनिः। खातमिति। 'खनु अवदारणे'। कर्मणि क्तः। 'जनसनखनां सञ्झलोः' (६. ४. ४२) इत्यात्वम्॥

अखातं देवखातकम् ॥ २६ ॥

अखातद्वयं सुरखाते । अपौरुषेये दैव इति यावत् । देवकुण्ड इत्यन्ये । देवखात इति तृतीयासमासः ॥

पद्माकरस्तटाकोऽस्त्री

पद्माकरद्वयं पद्मयुक्तजलाशयमात्रे । 'तड आघाते' । 'पिनाकादयश्च'[1] (उ० ४. १५) इत्यनेन आकप्रत्ययः डकारस्य च टत्वम् । तटाकोऽस्त्रीति सम्बन्धः ॥

कासारः सरसी सरः ।

कासारत्रयं सरसि । 'कासृ शब्दे' । दन्त्यान्तः । तुषारवद् आरन् । कासारः । सरसी गौरादिङीष् । पद्मकमेव सामान्यसरसीति केचित् । सर्तेः असुन् । सरः ॥

वेशन्तः पल्वलं चाल्पसरः

वेशन्तत्रयमल्पसरसि । 'जॄविशिभ्यां झच्'[2] (उ० ३. १२६) । 'झोऽन्तः' (७. १. ३) । पल्वलमिति । 'पल गतौ' । 'सानसिधर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुशचषोलल्वलपल्वलधिष्ण्यशल्याः' (उ० ४. १०७) इत्यनेन वलप्रत्ययः ॥

वापी तु दीर्घिका ॥ २७ ॥

वापीद्वयं दीर्घिकायाम् । 'वसिवपियजिराजि *धॄजिध्वजिसदिहरिवाशिवादिवारिभ्य इञ्'[3][4] (उ० ४. १२१) इति इञ् । 'अत उपधायाः' (७. २. ११६) इति वृद्धिः । 'कृदिकारादक्तिनः'[5] (ग० ४. १. ४५) इति ङीषि वापी ॥

---

१. 'तडाका' क. ख. घ. च. पाठः. २. 'शॄ' क. ख. पाठः. ३. 'सृ' ङ. छ. पाठः. ४. 'धावृ' क. ख. च., 'धाया वृ' घ. पाठः. ५. 'ति वा ङी' ङ. छ. पाठः.

---

* 'व्रजिसदिहनिनाशिवाशिवारिभ्य' इति मुद्रितोणादिपाठः।

खेयं तु परिखा

खेयद्वयं ख्याविति ख्यातायाम्। 'खनु अवदारणे'। कर्मणि 'ई च खनः' (३. १. १११) इति क्यप् ईकारश्चान्तादेशः। खेयम्। परिखेति। खनतेरेव भुजगवद् डः॥

आधारस्त्वम्भसां यत्र धारणम्।

सेतुना धान्यादिसेचनार्थं बद्धकुन्दरादावाधारः। धृञो घञ्॥

स्यादालवालमावालमावापः

आलवालत्रयं **तरुसेकार्थं तरुमूलविरचिते स्वल्पजलाधारे**। 'लूञ् छेदने'। †'स्थाचतिमृजेरालवालङालीयरः' (उ० १. १२१) इति बहुलवचनाद् आलंप्रत्ययः। तथा च प्रयोगः—

"मूलं फणाः फणिपतेर्गहनं च मध्यं शाखा दिशो जलधिमण्डलमालवालम्" इति।

"अलवालरोधिषु पयस्सु बिभ्रतः सपलाशराशिमिव मूलसन्ततिम्"

इति *माघे ह्रस्वादिः। अपपाठोऽयमिति केचित्। 'वल वल्ल संवरणे'। आङ्पूर्वात् करणे 'हलश्च' (३. ३. १२१) इति घञ्। आवालम्। वपेरधिकरणे घञि आवापः॥

अथ नदी सरित्॥ २८॥

तरङ्गिणी शैवलिनी तटिनी ह्रादिनी धुनी।
स्रोतस्वती द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगापगा॥ २९॥

नद्यादयो द्वादश **नद्याम्**। 'णद अव्यक्ते शब्दे'। पचादिः। पचादिषु नदट्पाठात् 'टिड्ढाणञ्—' (४. १. १५) इत्यादिना ङीप्। सरिदि-

---

१. 'खा' ख. पाठः. २. 'द्॥' घ. पाठः. ३. 'लञ्प्र' घ. ङ. छ., 'लङ्प्र' च. पाठः.

---

† 'स्थाचतिमृजेरालज्वालज्वालीयचः' इति मुद्रितोणादिपाठः। * तत्रेदमर्धं न दृश्यते।

ति । 'सृ गतौ' । हरिद्विद् इतिः । सरित् । तरङ्गयोगात् तरङ्गिणी । एवं शैवलिन्यादयोऽपि । धुनीति । 'धुञ् कम्पने' । बाहुलको नक्प्रत्ययः । गौरादिङीष् । स्रवन्तीति । 'स्रु गतौ' । दन्त्यादिः । 'तॄभूवसिवहिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च' (उ० ३.१२८) इति झच् बहुलवचनात्, षित्त्वं च । निम्नगेति । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३.२.१०१) इति डः । अपां समूह आ(पः?पम्) । (तं? तद्) गच्छतीत्यापगा । 'शिखरिणामिव सागरमापगा' (स० ९. श्लो० १७) इति रघुः ।

"विपुलपुलिना वेतस्वत्योऽपगाः कति सेविताः"

इति योगेश्वरः ॥

गङ्गा विष्णुपदी जह्नुतनया सुरनिम्नगा ।
भागिरथी त्रिपथगा त्रिस्रोता भीष्मसूरपि ॥ ३० ॥

गङ्गाष्टकं **गङ्गायाम्** । गमेः 'गन् गम्यदेः'+ (उ० १.१२८) इति गन् । गङ्गा । विष्णुपदात् सम्भूतत्वाद् विष्णुपदी । जह्नुना ऋषिणा यज्ञवाटं प्लावयन्ती पीता उज्झिता सुता च प्रपन्ना इति जह्नुतनया । सुरनिम्नगेति । वाप्रकरणे 'गिरिनद्यादीनामुपसङ्ख्यानम्' (वा० ८.४.१०) इति वा णत्वम् । भगीरथेनावतारितत्वाद् भागीरथी । 'तस्येदम्' (४.३.१२०) इत्यण् । 'टिड्ढाणञ्—' (४.१.१५) इत्यादिना ङीप् । भारते—

"क्षितौ तारयते मर्त्यान् नागांस्तारयतेऽप्यधः ।
दिवि तारयते देवान् तेन त्रिपथगा स्मृता ॥"

इति । पूर्ववद् डः । त्रिभिः स्रोतोभिर्ब्रह्मलोके प्रभवतीति त्रिस्रोताः । शन्तनोर्महिषी भूत्वा भीष्मं सूतेति भीष्मसूः । 'सत्सूद्विष—' (३.२.६१) इत्यादिना क्विप् ॥

कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा ।

कालिन्दीचतुष्कं **यमुनानद्याम्** । कलिन्दाचलाद् भवतीति कालिन्दी । शेषे अण् । यमुनेति । 'यम उपरमे' । 'अजियमिशीङ्भ्यश्च' (उ० ३.६१) इति उनन् । शमनस्वसा ऋकारान्ता ॥

+ 'गम्यद्योः' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका ॥ ३१ ॥

रेवाचतुष्कं **रेवायाम्**। 'रेवृ प्लवगतौ'। कर्मणि 'गुरोश्च हलः' (३. ३. १०३) इत्यः। नर्म क्रीडा, तद् ददातीति नर्मदा। सोमवंश्येन पुरूरवसा अवतारितत्वात् सोमोद्भवा। मेकलाचलप्रभवत्वाद् मेकलकन्यका। 'केऽणः' (७. ४. १३) इति ह्रस्वत्वम्। 'उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः' (७. ३. ४६) इतीत्त्वनिषेधः। मेखलकन्यकेति केचित्।

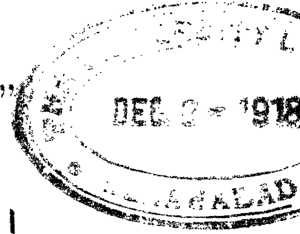
"यन्मेखलाद् भवति मेखलशैलपुत्री"

इति खकारवान् ॥

करतोया सदानीरा

करतोयाद्वयं **करतोयानद्याम्**। गौरीविवाहे शङ्करकरगलिततोयजत्वात् करतोया।

"यथासौ कर्कटे देवी त्र्यहं गङ्गा रजस्वला।
अन्या रक्तवहा नद्यः करतोयाम्बुवाहिनी ॥"

इत्यागमाद् इयं सदानीरा ॥

बाहुदा सैतवाहिनी।

बाहुदाद्वयं **बाहुदानद्याम्**। 'मन्तव्या बाहुदार्जुनी' इति भागुरिः। शङ्खस्य ऋषेश्छिन्नबाहोर्बाहुदानाद् बाहुदा। सितवाही अर्जुनः। तेन निर्वृत्तेति सैतवाहिनी। दन्त्यादिः ॥

शतद्रुस्तु शितद्रुः स्याद्

शतद्रुद्वयं **शतद्रुनद्याम्**। पुत्रशोकातुरे वसिष्ठे शिलां बद्ध्वा प्रविष्टे शतधा द्रुतेति शतद्रुः। 'द्रु गतौ'। 'शते च' (उ० १. ३६) इति कुप्रत्ययः डिच्च। शितं तीक्ष्णं द्रुता शितद्रुः। द्वयं स्त्रियाम् ॥

विपाशा तु विपाट् स्त्रियाम् ॥ ३२ ॥

विपाशाद्वयं **विपाशायाम्**। पुत्रशोकादेव पाशं बद्ध्वा प्रविष्टस्य पाश-

च्छेदनाद् विपाशा । पाशशब्दात् 'सत्यापपाशरूपवीणा —' (३. १. २५) इत्यादिना 'पाशाद् विमोचने' इति णिच् । ततः पचाद्यच् । विपाडिति पूर्ववद् णिच् । 'अन्येभ्योऽपि —' (३. २. १७८) इति क्विप् । णिलोपः । व्रश्चादिना षत्वम् । जश्त्वचर्त्वे । एवं तालव्यान्तौ ॥

शोणो हिरण्यवाहुः स्यात्

शोणद्वयं **शोणनदे** । 'शोणृ वर्णगत्योः' । तालव्यादिः । पचाद्यच् ॥

कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित् ।

कृत्रिमा(न्यं[1]ल्प)**नद्यां** कुल्या । सरिन्मात्रेऽपि कुल्या ।

"कुल्याल्या जलप्रणालीसरितोः कुल(य[2])जेऽस्थ(लि[3]नि)"

इत्यजयः । 'कुल संस्त्याने' । 'अघ्न्यादयश्च' (उ० ४. ११३) इति यत् ॥

शरावती वेत्रवती चान्द्रभागा सरस्वती ॥ ३३ ॥

कावेरी सरितोऽन्याश्च

शरावत्यादयः[4] पञ्च प्रत्येकं **स्वनामप्रसिद्धे नदीभेदे** । अन्याश्चेति मुखा-कोङ्कणावतीप्रभृतयः । शरयोगात्[5] शरावती । 'शरादीनां च' (६. ३. १२०) इति दीर्घत्वम् । 'संज्ञायाम्' (८. २. ११) इति वत्वम् । चान्द्रभागा दीर्घादिः । अत एव 'अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यः —' (४. १. ११३) इत्यत्रोक्तम् 'अवृद्धाभ्य इति किम् । चान्द्रभागाया अपत्यं चान्द्रभागेय' इति । 'चान्द्रभागी नद्याम्' इति बह्वादिपाठाद् ङीषपि ।

"तापी तु तपती शैत्या चन्द्रभागा तु चन्द्रका ।
चान्द्रभागा शारदा तु कश्मीरेषु सरस्वती ॥"

---

१. 'द्य' ङ. छ. पाठः. २. 'कूटजे' ग., 'कुलडजे' क., 'कूडजे', ३. 'यः प्र', ४ 'राव', ५. 'शे' ङ. छ. पाठः.

इति शब्दार्णवः। कावेरीति। 'कवृ वर्णे'। णिच्। *'मूलेरादयश्च' (उ० १. ६४) इत्येरक् ॥

संभेदः सिन्धुसङ्गमः ।

नद्योर्नदीसमुद्रयोश्च मेलके सम्भेदः। नद्यां समुद्रे च सिन्धुशब्दप्रवृत्तेः॥

द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्यां

हर्म्यादिजलवर्त्मनि प्रणाली। 'णल बन्धने'। कर्मणि घञ्। 'उपसर्गाद्—' (८. ४. १४) इत्यादिना णत्वम्। गौरादिङीष्॥

त्रिषु तूत्तरौ ॥ ३४ ॥

देविकायां सरय्वां च भवे दाविकसारवौ ।

उत्तरौ दाविकसारवौ त्रिष्विति योज्यम्। स्त्रियां दाविकी। 'टिड्ढाणञ्—' (४. १. १५) इत्यादिना ङीप्। देविकानद्युत्पन्ने वस्तुनि दाविकम्। 'तत्र भवः' (४. ३. ५३) इत्यण्। 'देविकाशिंशपा—' (७. ३. १) इत्यादिना अचामादेरात्वम्। सरयूभवे वस्तुनि सारवम्। 'सर्तेरयुः' (उ० ३. २२)। अयूरित्येके। सरयूः। तत्र भवे अण्। 'दाण्डिनायनहास्तिनायन—' (६. ४. १७४) इत्यादिना यलोपो निपात्यते। 'ओर्गुणः' (६. ४. १४६)॥

सौगन्धिकं तु कह्लारं

सौगन्धिकद्वयं **सौगन्धी** इति ख्याते पुष्पे। सुगन्धकरणं शीलमस्येति सौगन्धिकम्। 'शीलम्' (४. ४. ६१) इति ठक्। कं वारि हरतीति कह्लारम्। पृषोदरादि।

"सौगन्धिकं तु कह्लारं हल्लकं रक्तसन्ध्यकम्"

---

१. 'आदि' ङ. छ., 'आ ङी' घ. च. पाठः. २. 'वेऽण्' क. ख. ङ. छ. पाठः. ३. 'न्धि' ख. पाठः.

---

* 'मूलेरादयः' इति मुद्रितोणादिपाठः।

इति पादनामभेदे अमरमाला ॥

हल्लकं रक्तसन्ध्यकम् ॥ ३५ ॥

हल्लकद्वयं **रक्तसौगन्धिके**,[1] यत्र हला इत्याख्या । ह्लादत इति हल्लकम् । पृषोदरादिः । सन्ध्यावद् रक्तं रक्तसन्ध्यकम् । इवार्थे कः । 'वाहिताग्न्यादिषु' (२. २. ३७) इति पूर्वनिपातः ॥

स्यादुत्पलं कुवलयम्

उत्पलद्वयं सामान्ये**नोत्पले** । सामान्यशब्दत्वाद् नीलाब्जेऽपि वृत्तिः ।

"इन्दीवरे मांसशून्ये उत्पलं कुष्ठभूरुहे"

इति रभसोऽपि ।

"(रा ? श्या)मः शितिश्च नीलः कुवलयमिन्दीवरं च नीलाब्जम्"

इति नाममालाकृता अत्रैक्यमेव दर्शितम् । कथं तर्हि केवलं नीलोत्पले उत्पलबुद्धिरिति चेत्, सामान्येऽपि धान्यत्वे धान्यशब्दात् कलमादिषु बुद्धिः, न मुद्गादिषु, एवमिहापि । उद्गच्छतीत्युत्पलम् । 'पल गतौ' । पचाद्यच् । कौ वलत इति कुवलयम् । 'वल वल्ल संवरणे' । 'तनेः कयन्' इति बाहुलकः कयन् ॥

अथ नीलाम्बुजन्म च ।

इन्दीवरं च नीलेऽस्मिन्

नीलाम्बुजन्मद्वयं[2] **नीलोत्पले** । इन्दतीति इन्दिः लक्ष्मीः । औणादिक इप्रत्ययः । ङीष् । तस्याः वरं प्रियं इन्दीवरम् । इन्दिरां वृणातीति वा । पृषोदरादिः ॥

सिते कुमुदकैरवे ॥ ३६ ॥

सितोत्पले कुमुदाख्ये कुमुदद्वयम् । कौ मोदत इति कुमुदम् । मूलविभुजादित्वात् कः । रूपभेदात् क्लीबे ॥

---

१. 'के । हा' ङ. छ. पाठः. २. 'जद्व' घ. ङ. च. छ. पाठः.

शालूकमेषां कन्दः स्याद्

एषां **सौगन्धिकादीनां** कैरवान्तानां कन्दो **मूलं** शालूकम्। 'शल चैल-नसंवरणयोः'। तालव्यादिः। 'शलिमण्डिभ्यामूकण्' (उ० ४. ४३)॥

वारिपर्णी तु कुम्भिका।

वारिपर्णीद्वयं **वाह्वी** इति ख्यातायाम्। वारिणि पर्णमस्याः वारिपर्णी। 'पाककर्ण—' (४. १. ६४) इत्यादिना ङीप्। केन जलेन उम्भ्यत इति कुम्भी। 'उभ उम्भ पूरणे'। कर्मणि घञ्। शकन्ध्वादिगौरादी॥

जलनीली तु शेवालं शैवले

जलनीलीत्रयं **शैवाल** इति ख्याते। 'शीङो धुक्लग्वालन्वलञः' (उ० ४. ३८) इत्यनेन शेतेः वलञ्वालन्प्रत्ययाभ्यां शैवलं शेवालं च। 'सकल-शे कलशेवलमालक' इति तु कप्फिणाभ्युदयः॥

अथ कुमुद्वती॥ ३७॥

कुमुदिन्यां

कुमुद्वतीद्वयं **कुमुदयुक्ते देशे**। कुमुदान्यस्मिन् देशे सन्तीत्यस्मिन्नर्थे 'कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्' (४. २. ८७)। कुमुद्वती। कुमुदिनीति। मत्वर्थे 'पुष्करादिभ्यो देशे' (५. २. १३५) इतीनिः॥

नलिन्यां तु बिसिनीपद्मिनीमुखाः।

नलिनी(द्वं१त्र)यं **पद्मयुक्ते देशे**। पद्मसमूहे चास्य वृत्तिः। तथा च—

"नलिनी स्यात् पङ्कजिनी बिसिनी च सरोजिनी।
पद्मिनीति च पर्यायाः पद्मषण्डे तदाकरे॥"

इति रत्नमालायां माधवः।

"सुरगज इव बिभ्रत् पद्मिनीं दन्तलग्नाम्" (कुमा० स० ३. श्लो० ७६)

---

१. 'व' क. ख. ङ. छ. पाठः.　२. 'ति क' ङ. च. छ. पाठः.

इति प्रयोगोऽपि । नलं पद्ममुच्यते । तथाहि 'नलमब्जे नले[3] नड' इति रुद्रः । सर्वत्र कुमुदिनीवद् इनिः । मुखशब्द आद्यर्थे । आदिना च मृणालिनीग्रहणम् ॥

वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम् ॥ ३८ ॥
सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ।

पङ्केरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ॥ ३९ ॥
बिसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि च ।

पद्मादयः षोडश पद्मे । 'पद गतौ' । *'अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायापदियक्षिणीभ्यो मन्' (उ० १. १४५) इति मन् । वा पुंसि पद्मम् इति सम्बन्धः । 'णल बन्धने' । 'कृश्याभ्यामिनन्' इति बाहुलकादितोऽपि इनन् । नलिनम् । अरं वातं विन्दतीत्यरविन्दम् । गोविन्दवत् शप्रत्ययः । 'तुदादिभ्यः शः' (३. १. ७७)(?) । 'शे मुचादीनाम्' (७. १. ५९) इति नुमागमः । कं जलम् अलति भूषयतीति कमलम् । मूलविभुजादित्वात् कः । सहस्रपत्रशतपत्रयोर्भिन्नत्वेऽपि पद्मत्वादेकत्वम् । कुशे जले शेत इति कुशेशयम् । 'शयवासवासिष्वकालात्' (६. ३. १८) इत्यलुक् । 'कुशमप्सु च' इत्यनेकार्थे वक्ष्यति । शयतिश्चात्र स्थितिवचनः, यथा जलाशयः । पङ्केरुहमिति । इगुपधलक्षणः कः । मूलविभुजादित्वाद् वा कः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (६. ३. १४) इत्यलुक् । तामरं जलम् । तथाहि 'तामरं घृतमर्णश्च' इति निगमाख्यमभिधानम् । 'षस स्वप्ने' । अदादिः । तत्र तामरे सस्ति तिष्ठतीति डप्रत्ययः । तामरसम् । 'दुर्जन इव सतामरसो वसन्त' इति वासवदत्ता । सरसि जातं सारसम् । तत्र भवे अण् । बिसं मृणालं जलं वा । तस्य पुष्पं बिसप्रसूनम् । 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' । निष्ठा क्तः । 'स्वादय ओदितः' इत्योदित्त्वाद् 'ओदितश्च' (८. २. ४५) इति नत्वम् । केसरराजियोगाद् राजीवम् । †'वप्रकरणेऽन्यत्रापि —' (वा० ५. २. १०९) इति वः[3] ॥

---

१. 'ले इ' ख. पाठः. २. 'त्तायाम् । स' ङ. छ. पाठः. ३. 'वत्वम्' ॥' ङ. छ., 'वन् ॥' क. ख. पाठः.

---

* 'अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन्' इति मुद्रितोणादिपाठः । † 'अन्येभ्योऽपी'ति पाठो दृश्यते ।

पुण्डरीकं सिताम्भोजम्

पुण्डरीकद्वयं **शुक्लपद्मे** । 'मडि भूषायाम्' । 'पुडि चे'त्येके । 'पर्फरीकादयश्च' (उ० ४. २०) इत्यरीकन् ॥

अथ रक्तसरोरुहे ॥ ४० ॥

रक्तोत्पलं कोकनदं

रक्तसरोरुह(द्व? त्र)यं **रक्तपद्मे रक्तकुमुदे**ऽपि । उत्पलं च पद्मेऽपि चेति केचित् । कोकान् नादं शब्दं कारयतीति कोकनदम् । 'णद अव्यक्ते शब्दे' । (अन्तर्भावित?)ण्यन्तः । पचाद्यच् । पृषोदरादिह्रस्वत्वम् ॥

नाला नालम्

नालाद्वयम् **उत्पलादिदण्डे** । 'णल बन्धने' । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३. १. १४०) । पक्षे टाप् ॥

अथास्त्रियाम् ।

मृणालं बिसम्

मृणालद्वयं **मृणाले** । 'मृण हिंसायाम्' । 'तमिविडिमृणिविशिकुलकीलवञ्चिभ्यः कालन्' (उ० १. ११५) । अस्त्रियां मृणालमिति सम्बन्धः । 'बिस प्रेरणे' । इगुपधलक्षणः कः । बिसम् । 'हंसपङ्क्तिरिव बिसंवादिनी' (?) इति वासवदत्तायां दन्त्यान्तः । स्वल्पा मृणालजातिर्मृणाली । गौरादिः ॥

अब्जादिकदम्बे षण्डमस्त्रियाम् ॥ ४१ ॥

पद्मादिसमूहे षण्डः । 'षणु दाने' । 'ञमन्ताड्डः' (उ० १. ११९) । बाहुलकाद् न धात्वादेः (ष? स)त्वं डकारस्येत्संज्ञाभावश्च । तथा च —

---

१. 'करोती' ङ. छ. पाठः.

इति "षण्डः स्मृतो बलीवर्दे षण्डं तु कानने भवेद्"

इति मूर्धन्ये अजयः। 'शडि रुजायां सङ्घाते (चे)' त्य(त्रे[1]तः) घञ्। शण्डः पद्मशण्ड इति तालव्यादौ रक्षितेनोक्तः। शण्डमस्त्रियामिति सम्बन्धः॥

करहाटः शिफाकन्दं

करहाटद्वयं **शिफासहिते** प्रस्तावात् **पद्ममूले**।

"करहाटः शिफाकन्दे पद्मस्य कुसुमान्तरे"

इति रुद्रः। करान् हस्तान् दीपयतीति करहाटः। 'हट दीप्तौ'। णिच्[2]। 'कर्मण्यण्' (३. २. १)। शिफासहितं कन्दं शिफाकन्दम्। शाकपार्थिवादिः।

"कन्दानि मूलसस्यानि विदुः कन्दांश्च सूरणान्"

इति धरणिः॥

किञ्जल्कः केसरोऽस्त्रियाम्।

किञ्जल्कद्वयं **केसरे**। के जले सरतीति केसरः। 'सृ गतौ'। पचाद्यच्। 'हलदन्तात्—' (६. ३. ९) इत्यादिना अलुक्।

"केसरो बकुले सिंहसटायां पुष्पपक्ष्मणि।
नागकेसरपुन्नागौ केसरौ परिकीर्तितौ॥"

इति दन्त्ये धरणिः। 'आन्दोलितकुसुमकेशरे केशरेणुमुषि' इति तु वासवदत्ता। तदा[3] च के शीर्यत इति व्युत्पत्तिः॥

संवर्तिका नवदलं

संवर्तिकाद्वयम् **अभिनवे जटिकाकारे पद्मपत्रे**। 'वृतु वर्तने'। वृतेः (क्तिन्[4] इः)। स्वार्थे कः। ततष्टाप्। 'संवर्तिः (सैर[4]नव)पत्रिका' इति वोपालितः॥

बीजकोषो वराटकः॥ ४२॥

---

१. 'च्। शि' क. ख. पाठः. २. 'त्तायाम्। त', ३. 'दा के' ङ. छ. पाठः. ४. 'मु' क. ख. पाठः.

बीजकोषद्वयं पद्मस्य वरङ्ग इति ख्याते। बीजकोषो बीजा(का? क)रः। षत्वं दीर्घकोषिकायामुक्तम्। वृणातेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (उ० ४. १०६) इत्यौणादिकोऽटच्* । ततः स्वार्थे कः। वराटकः॥

उक्तं स्वर्व्योमदिक्कालधीशब्दादि सनाट्यकम्।
पातालभोगिनरकं वारि चैषां च सङ्गतम्॥ ४३॥

उक्तं स्वर्व्योमदिक्कालधीत्यादियोजना। उक्तं स्वर्व्योमदिक्कालधीशब्दादि सनाट्यकं पातालभोगिनरकं वारि च, एषां स्वरादीनां सङ्गतं सम्बद्धं च देवादीति। तद्यथा—स्वर्गसङ्गतं देवादि, व्योमसङ्गतं मेघादि, दिक्सङ्गतं दिग्गजादि, कालसङ्गतम् उपरागादि, धीसङ्गतं विचारादि, शब्दसङ्गतम् उदात्तादि, नाट्यसङ्गतं अकुंसादि॥

इति वन्द्यघटीयश्रीसर्वानन्दकृतौ

टीकासर्वस्वे वारिवर्गः॥

प्रथमं काण्डं

समाप्तम्।

---

१. 'श' क. ख. पाठः. २. 'षण्डव' क. ख. ङ. छ. पाठः.

---

* विकारः पृषोदरादित्वात् साध्यः। आटज् वा प्रत्ययो विधेयः।

Ready for sale.

भक्तिमञ्जरी (Stuti) by H. H. Svâti Srî Râma Varma Mahârâjah. 1 0 0

Trivandrum Sanskrit Series.

No. 1 —	दैवम् (Vyâkarana) by Deva with Purushakâra of Krishnalîlâsukamuni.	1	0	0
No. 2 —	अभिनवकौस्तुभमाला - दक्षिणामूर्तिस्तवौ by Krishnalîlâsukamuni.	0	2	0
No. 3 —	नलाभ्युदयः (Kâvya) by Vâmana Bhaṭṭa Bâṇa.	0	4	0
No. 4 —	शिवलीलार्णवः (Kâvya) by Nîlakaṇṭha Dîkshita.	2	0	0
No. 5 —	व्यक्तिविवेकः (Alankâra) by Mahima Bhaṭṭa with commentary.	2	12	0
No. 6 —	दुर्घटवृत्तिः (Vyâkaraṇa) by Saraṇadeva.	2	0	0
No. 7 —	ब्रह्मतत्त्वप्रकाशिका (Vedânta) by Sadâsivendra Sarasvatî.	2	4	0
No. 8 —	प्रद्युम्नाभ्युदयम् (Nâtaka) by Ravi Varma Bhûpa.	1	0	0
No. 9 —	विरूपाक्षपञ्चाशिका (Vedânta) by Virûpâkshanâtha with the commentary of Vidyâchakravartin.	0	8	0
No. 10 —	मातङ्गलीला (Gajalakshaṇa) by Nîlakaṇṭha.	0	8	0
No. 11 —	तपतीसंवरणम् (Nâtaka) by Kulasekhara Varma with the commentary of Sivarâma.	2	4	0
No. 12 —	परमार्थसारम् (Vedânta) by Bhagavad Âdisesha with the commentary of Râghavânanda.	0	8	0
No. 13 —	सुभद्राधनञ्जयम् (Nâtaka) by Kulasekhara Varma with the commentary of Sivarâma.	2	0	0

No. 14 — नीतिसारः (Nîti) by Kâmandaka, with the commentary of Sankarârya.	3	8	0
No. 15 — स्वप्नवासवदत्तम् (Nâtaka) by Bhâsa.	2	8	0
No. 16—प्रतिज्ञायौगन्धरायणम् (Do.) Do.	1	8	0
No. 17—पञ्चरात्रम् (Do.) Do.	1	0	0
No. 18—नारायणीयम् (Stuti) by Nârâyaṇa Bhaṭṭa with the commentary of Desamangala Vârya.	4	0	0
No. 19—मानमेयोदयः (Mímâmsâ) by Nârâyaṇa Bhaṭṭa and Nârâyaṇa Paṇḍita.	1	4	0
No. 20—अविमारकम् (Nâtaka) by Bhâsa.	1	8	0
No. 21—बालचरितम् (Do.) Do.	1	0	0
No. 22—मध्यमव्यायोग-दूतवाक्य-दूतघटोत्कच-कर्णभारोरुभङ्गानि (Nâtaka) by Bhâsa	1	8	0
No. 23—नानार्थार्णवसंक्षेपः (Kosa) by Kesavaswâmin (1 & 2 Kâṇḍas)	1	12	0
No. 24—जानकीपरिणयः (Kâvya) by Chakrakavi.	1	0	0
No. 25—काणादसिद्धान्तचन्द्रिका (Nyâya) by Gangâdharasûri	0	12	0
No. 26—अभिषेकनाटकम् (Nâtaka) by Bhâsa	0	12	0
No. 27—कुमारसम्भवः (Kâvya) by Kâlidâsa with the two commentaries, Prakâsikâ of Arunagirinatha and Vivarana of Nârayana Pandita (1 & 2 Sargas)	1	12	0
No. 28—वैखानसधर्मप्रश्नः (Dharmasûtra) by Vikhanas	0	8	0
No. 29—नानार्थार्णवसंक्षेपः (Kosa) by Kesavaswamin (3rd Kanda)	2	4	0
No. 30—वास्तुविद्या (Silpa)	0	12	0
No. 31—नानार्थार्णवसंक्षेपः (Kosa) by Kesavaswâmin (4th, 5th, & 6th Kaṇdas)	1	0	0
No. 32—कुमारसम्भवः (Kâvya) by Kâlidâsa with the two commentaries, Prakâsikâ of Arunagirinâtha and Vivarana of Nârâyana Pandita (3rd, 4th & 5th Sargas)	2	8	0

No. 33—वाररुचसंग्रहः (Vyâkarana) with the commentary Dipaprabhâ of Nârâyana 0 8 0

No. 34—मणिदर्पणः (शब्दपरिच्छेदः) (Nyâya) by Râjachûdâmanimakhin 1 4 0

No. 35—मणिसारः (अनुमानखण्डः) (Nyâya) by Gopînâtha 1 8 0

No. 36—कुमारसम्भवः (Kâvya) by Kâlidâsa with the two commentaries, Prakâsikâ of Arunagirinâtha and Vivarana of Nârâyana Pandita (6th, 7th & 8th sargas) 3 0 0

No. 37—आशौचाष्टकम् (Smriti) by Vararuchi with the commentary 0 4 0

No. 38—नामलिङ्गानुशासनम् (Kosa) by Amarasimha with the commentary Tikasarvasva of Sarvananda (1st Kanda) 2 0 0

Apply to :—

The Agent for the sale of

Government Sanskrit Publications,

Trivandrum.

TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES.
No. XLIII.

THE NÂMALINGÂNUSÂSANA

OF

AMARASIMHA

With the two commentaries, **Amarakosodghâtana** of

KSHÎRASVÂMIN

and **Tîkâsarvasva** of

VANDYAGHATÎYA-SARVÂNANDA

EDITED BY

T. GANAPATI SÂSTRÎ

Curator of the Department for the publication of Sanskrit manuscripts, Trivandrum.

Part II.—2nd Kanda, 1—6 Vargas.

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT OF
HIS HIGHNESS THE MAHARAJAH OF TRAVANCORE.

TRIVANDRUM:
PRINTED AT THE TRAVANCORE GOVERNMENT PRESS
1915.

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ४३.

श्रीमदमरसिंहविरचितं

नामलिङ्

क्षीरस्वामिप्रणीतया अमर

वन्द्यघटीयश्रीसर्वानन्द

व्याख्य

संस्कृतग्रन्थप्र

त. गण

सं

द्वितीयः सम्पुटः—

:

महामहिमश्रीमूलकरा

राज

मुद्र

कोळम्बाब्दाः

PREFACE.

This is the second part of the Nâmalingânusâsana and its commentary Tîkâsarvasva, containing the second Kânda up to the end of Manushya-Varga. In the third part will be published the remaining vargas of the second Kânda beginning with Brahma-Varga. In the second Kânda is also added another commentary called Amarakosodghâtana by Kshîrasvâmin, which, it is hoped, will prove more useful than the former in the elucidation of Vanaushadhi-Varga. Regarding Kshîrasvâmin, mention is already made in the introduction of Daiva with Purushakâra (Trivandrum Sanskrit Series No. 1.)

The edition of the commentary of Kshîrasvâmin is based on the following five palm--leaf manuscripts, in Malayalam character, about three centuries old:—

1. क Belonging to the Palace Library, Trivandrum.
2. ख Lent by Mr. Subrahmanya Raja of Idappalli.
3. ग Obtained from the Panthalam Kottaram.
4. घ Obtained from the Ananthapuram Palace, Harippad.
5. ङ Lent by Mr. Karunakara Pisharodi Vennimalai.

Trivandrum,
22-7-1915.

T. GANAPATI SÂSTRÎ.

निवेदना ।

एष **सटीकासर्वस्वो नामलिङ्गानुशासन**स्य द्वितीयो भागः । अत्र द्वितीयकाण्डो मनुष्यवर्गान्तः प्रकाशितः, तृतीये भागे ब्रह्मवर्गादिः प्रकाशयिष्यते । **क्षीरस्वामि**प्रणीतम् **अमरकोशोद्घाटना**भिधं व्याख्यानमपि द्वितीयकाण्डे योजितं, यतस्तद् वनौषधिवर्गार्थप्रतिपत्तौ **टीकासर्वस्वा**पेक्षयाधिकमुपकारमाधातुं क्षमम् । **क्षीरस्वामिनो** जीवितसमयादिकम् **अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलीप्रथमाङ्क**स्योपोद्घाते निवेदितम् ।

क्षीरस्वामीयस्य व्याख्यानस्य संशोधनाधारभूता ग्रन्थास्त्वेते —

१.	राजकीयग्रन्थशालीयोऽसमग्रः	क. संज्ञः.
२.	इडप्पळ्ळिसुब्रह्मण्यराजस्वामिकः	ख. संज्ञः.
३.	पन्तळराजस्वामिकः	ग. संज्ञः.
४.	हरिप्पाड्ड अनन्तपुरराजस्वामिकः	घ. संज्ञः.
५.	वेन्निमल करुणाकरपिषारोटिस्वामिकः	ङ. संज्ञः.

सर्वे एते ग्रन्थास्तालपत्रात्मकाः केरललिपयोऽनतिशुद्धा उपत्रिशतवर्षवृद्धाश्च ।

अनन्तशयनम्.
१९१५. ७. २२

त. गणपतिशास्त्री.

॥ श्रीः ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितं

नामलिङ्गानुशासनं

क्षीरस्वामिप्रणीतया अमरकोशोद्घाटनाख्यया व्याख्यया

वन्द्यघटीयश्रीसर्वानन्दप्रणीतया टीकासर्वस्वाख्यया

व्याख्यया च समेतम् ।

द्वितीयं काण्डम् ।

वर्गाः पृथ्वीपुरक्ष्माभृद्वनौषधिमृगादिभिः ।
नृब्रह्मक्षत्रविट्शूद्रैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः ॥ १ ॥

(क्षीरस्वामीयम्)

अथ द्वितीयकाण्डे वर्गान् सङ्गृह्णीते —

अङ्गैर्मृगादिभिः उपाङ्गैश्च खिलादिभिः सह वर्तमानैः पृथ्व्यादिभिः सम्पादितवर्गा इह वक्ष्यमाणे काण्डे वदितुमारब्धा उदिताः । 'आदिकर्मणि–'(३. ४. ७१), 'आशंसायां भूतवच्च' (३. ३. १३२) इति वा क्तः ॥

(टीकासर्वस्वम्)

'वर्गाः पृथ्वी'त्यादिसङ्ग्रहश्लोकः सुखग्रहणार्थः । इह भूकाण्डे पृथ्वीप्रभृतिभिः साङ्गोपाङ्गैरङ्गप्रत्यङ्गसहितैर्दशभिर्वर्गा उदिता वक्तुमाशंसिताः । 'आशंसायां भूतवच्च' (३. ३. १३२) इति भूतवद्भावात् क्तः । मृगादिशब्देन सिंह उच्यते । मृगानत्तुं शीलमस्येति णिनिः । तत्र भूमेरङ्गानि मृत्तिकादीनि । उपाङ्गान्यध्वादीनि ॥

सुराज्ञि देशे राजन्वान्

क्षीर० — बहुव्रीहौ सुराज्ञीति समासान्ताभावः। 'राजन्वान् सौराज्ये' (८.२.१४) इति साधुः। देशो विषयोपलक्षणम्। यथा — राजन्वान् लोक इत्युच्यते ॥

टीका० — प्रजापालनपरायणराजयुक्ते सुराज्ञि देशे राजन्वान्। सुराज्ञीति बहुव्रीहौ टचोऽभावः, 'न पूजनात्' (५.४.६९) इति निषेधात्। 'राजन्वान् सौराज्ये' (८.२.१४) इति मतुपो वत्वं नुगागमश्च निपात्यते ॥

स्यात् ततोऽन्यत्र राजवान्।

क्षीर० — राजमात्रयुक्ते देशे ॥

टीका० — नृपतियुक्तमात्रे[1] देशे राजवान् ॥

गोष्ठं गोस्थानकं

क्षीर० — गावस्तिष्ठन्त्यत्र गोष्ठम्। 'अम्बाम्बगोभूमि—' (८.३.९७) इति षत्वम् ॥

टीका० — गोष्ठद्वयं गोष्ठे। गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन् इति गोष्ठम्। 'घञर्थे कविधानम्' (वा० ३.३.५८) इति कः। 'अम्बाम्बगोभूमि—' (८.३.९७) इत्यादिना षत्वम्। गोस्थानकमिति। अधिकरणे ल्युट्। 'कृद्योगा च षष्ठी समस्यत' इति समासा(न्तः? त् कः) ॥

तत् तु गौष्ठीनं भूतपूर्वकम् ॥ १३ ॥

क्षीर० — यत्र गावः प्रागासन्। 'गोष्ठात् खञ् भूतपूर्वे' (५.२.१८) ॥

टीका० — तदेव गोष्ठं भूतपूर्वं पूर्वस्मिन् काले भूतं गौष्ठीनम्। 'गोष्ठात् खञ् भूतपूर्वे' (५.२.१८) इति खञ् ईनादेशः ॥

---

१. 'त्र' ख. पाठः.

पर्यन्तभूः परिसरः

क्षीर०—परितः सरन्ति अस्मिन् इति परिसरः । ग्रामादेः परिच्छेदभूः ॥

टीका०—पर्वतनगरादेः पर्यन्तभूमिः उपान्तभूमिः परिसरः। परिसरन्त्यत्रेत्यर्थे सर्तेरधिकरणे 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' (३. ३. ११८) इति घः ॥

सेतुरालौ स्त्रियां पुमान् ।

क्षीर०—सिन्वन्ति वध्नन्ति तं सेतुः पुल्लिँङ्गः । आलीयते अम्भः अत्र आलिः स्त्रीलिङ्गः । सस्यार्थजलधा(रि ि र)णोऽयम् । सङ्क्रमस्तु तरणार्थः । यन्माला — 'सङ्क्रमो दुर्गसञ्चरः' ॥

टीका०— सेतुद्वयमालौ । स्त्रीलिङ्गायामालौ सेतुः पुमानिति व्याख्या । सेतुरिति । 'षिञ् बन्धने' । 'सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन्' (उ० १. ७२) । अर्तेराङ्पूर्वाद् अच इः । रलयोरेकत्वस्मरणम् । आलिः ॥

वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुन्नपुंसकम् ॥ १४ ॥

क्षीर०—वामं लूयते वामैर्वा वामलूरः । न अकति नाकुः । वलन्ते प्राणिनः अत्र वल्मीकम् ॥

टीका०—वामलूरत्रयमुपदीकास्तूपे । नाकुरिति । 'णमु प्रह्वत्वे शब्दे' । 'फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च' (उ० १. १८) इति उप्रत्ययो नाक्यादेशश्च । इकार उच्चारणार्थः । वल्मीकमिति । 'वल वल्ल धारणे' । 'अलीकादयश्च' (उ० ४. २९) इतीकन्मुडागमौ ।

"वल्मीकाग्रात् प्रभवति धनुःखण्डमाखण्डलस्य" (पू० मे० श्लो० ५) इति कालिदासः ।

"नद्यां कूपतटे तरौ च विवरे शैले चितौ वल्मिकः"

इति प्राणेश्वरः ।

"वल्मीके वाल्मिकः प्रोक्तो वाल्मीकिरपि वाल्मिकिः"

इति तारपालः । तदा च मुनौ 'तस्येदम्' (४. ३. १२०) इत्यण् 'अत इञ्' (४. १. ९४) च ॥

अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः ।
सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति च ॥ १५ ॥

क्षीर०—अयन्ते वर्तन्ते मार्गन्ति अदन्ति पतन्ति पन्थन्ति वा पद्यन्ते सरन्ति चानेनेति वाक्यानि । पद्भ्यां हन्यते पद्धतिः । 'हिमकाषिहतिषु च' (६. ३. ५४) इति पत् । 'पदमस्मिन् दृश्यम्' (४. ४. ८७) इति यति पद्या । 'पद्यत्यतदर्थे' (६. ३. ५३) । एके पादाः अस्याम् एकपदी । कुम्भपद्यादौ साधुः ॥

टीका०— अयनद्वादशकं वर्त्मनि । यन्त्यनेनेत्ययनम् । करणे ल्युट् । 'वृतु वर्तने' । 'भूतेऽपि दृश्यन्ते' (३. ३. २) इति मनिन् । वर्त्म । 'मार्ग अन्वेषणे' । कर्मणि घञ् । मार्गः । अध्वेति । 'अद भक्षणे' । 'शीङ्क्रुशिरुहिजिक्षिसृधृभ्यः क्वनिप्' (उ० ४. ११५) इति वर्तमाने 'अदेर्ध च' (उ० ४. ११७) इति क्वनिप् धकारश्चान्तादेशः । 'प(तेः खश्च ? तः स्थ च)' (उ० ४. १२) इति इनिः (ख ? थ)कारश्चान्तादेशः । 'पथिमथि—' (७. १. ८५) इत्यादिना आकारः । 'थो न्थः' (७. १. ८७) इति न्थः । पन्थाः । पदमस्यां विद्यते इति पदवी । वप्रकरणे *'अन्यत्रापि दृश्यते' इति वः । गौरादिङीष् । सर्तेः करणे क्तिन् । सृतिः । सर्तेरेव धरणिवत् सरणिः । 'सरणिः श्रेणिवर्त्मनोः' इति दन्त्यादौ रभसः । पादाभ्यां हन्यत इति पद्धतिः । कर्मणि क्तिन् । 'हिमकाषिहतिषु च' (६. ३. ५४) इति पादस्य पद्भावः । बाह्वादिपाठाद् ङीषि पद्धती च । नृणां खुररहितत्वात् पादाय हिता पद्या । हितार्थे 'शरीरावयवाद् यत्' (५. १. ६) । 'पद्यत्यतदर्थे' (६. ३. ५३) इति पद्भावः । 'वृतेश्च' (उ० २. १०६) इति (इ ? अ)निः । 'कृदिकारात्' (ग० ४. १. ४५) इत्यादिना वा ङीष् । वर्तनी । एकः एकाकी असहितः पादः अस्यां अस्या वा इत्येकपदी । 'कुम्भपदीषु च' (५. ४. १३९) इति पादस्याकारलोपः । 'पादोऽन्यतरस्याम्' (४. १. ८) इति ङीब्विकल्पे प्राप्ते 'कुम्भपदीषु च' इति नित्यं ङीब् निपात्यते । 'पादः पत्' (६. ४. १३०) इति पद्भावः ॥

---

१. 'स्याद्याका' घ. च. पाठः.

---

* 'वप्रकरणे अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इत्येव मुद्रितपुस्तकेषु दृश्यते ।

अतिपन्थाः सुपन्थाश्च सत्पथश्चार्चितेऽध्वनि।

क्षीर०—'न पूजनात्' (५.४.६९) इत्यत्र स्वतिग्रहणाद् 'ऋक्पूरब्धूः—' (५.४.७४) इति समासान्तो नास्ति। सन् पन्थाः सत्पथः। समासान्तोऽकारः॥

टीका०—*अतिपन्थास्त्रयमर्चिते प्रशस्ये वर्त्मनि। स्वती पूजादौ। प्रशस्यः पन्थाः अतिपन्थाः, सुपन्थाः। कुगतिसमासः। 'न पूजनात्' (५. ४. ६९) इति निषेधाद् 'ऋक्पूः—' (५. ४. ७४) इत्यादिना समासान्तो न भवति। संश्चासौ पन्थाश्चेति सत्पथः॥

व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः॥ १६॥

क्षीर०—विरुद्धः अध्वा व्यध्वः। दुष्टोऽध्वा दुरध्वः। 'उपसर्गादध्वनः' (५.४.८५) इत्यच्। विरुद्धः पन्थाः विपथः। कुत्सितोऽध्वा पन्थाश्चेति। 'कोः कत् तत्पुरुषेऽचि' (६.३.१०१), 'का पथ्यक्षयोः' (६.३.१०४)। विपथं कापथं च क्लीबे आह। यद्वामनः—'संख्याव्ययपूर्वकश्च पथः'॥

टीका०—व्यध्वपञ्चकं निन्दितवर्त्मनि। विरुद्धोऽध्वा व्यध्वः। एवं दुरध्वः। कुगतिसमासः। 'उपसर्गादध्वनः' (५. ४. ८५) इति समासान्तोऽच्। 'नस्तद्धिते' (६. ४. १४४) इति टिलोपः। 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' (२. ४. २६) इति पुंस्त्वम्। विरुद्धः पन्थाः विपथम्। 'पथः सङ्ख्याव्ययादेः' (वा० २. ४. ३०) इति नपुंसकत्वम्। 'वाटः पथश्च माथश्चे'ति अदन्तोऽपि पथशब्दस्त्रिकाण्डशेषे पठ्यते। तदा च समासे पुँल्लिङ्गपाठोऽपि युक्तः। नपुंसकविधौ समासान्तपथशब्दग्रहणात्। तथा च रभसः—

"सत्पथस्तु सुपन्थाः स्याद् व्यध्वो विपथकापथौ।"

कुत्सितोऽध्वा कदध्वा। नान्तः। 'कोः कत् तत्पुरुषेऽचि' (६. ३. १०१) इति कद्भावः। कुत्सितः पन्थाः कापथः। पूर्ववदच् समासान्तः। 'का पथ्यक्षयोः' (६. ३. १०४) इति नित्यं कोः काभावः। लिङ्गानुशासने वामनेन कापथं क्लीबमुक्तम्। अदन्तपथशब्देन कुपथश्च साधुः॥

---

* 'अयनद्वादशकं' 'व्यध्वपञ्चकम्' इत्यादिवद् 'अतिपथित्रयम्' इति नोक्तम्।

अपन्थास्त्वपथं

क्षीर०—'पथो विभाषा' (५.४.७२) इत्यच्। अपथं नपुंसकम्॥

टीका०—अपथिद्वयममार्गे। अपथमिति। 'पथो विभाषा' (५.४.७२) इति पक्षेऽकारः समासान्तः। 'अपथं नपुंसकम्' (२.४.३०) इति नपुंसकत्वम्॥

तुल्ये शृङ्गाटकचतुष्पथे।

क्षीर०—शृङ्गैरटन्त्यस्मिन् शृङ्गाटकम्। संस्थानं चत्वरं च॥

टीका०—शृङ्गाटकद्वयं **चतुष्पथे**। चतुर्णां पथां समाहारः चतुष्पथम्। 'पथः सङ्ख्याव्ययादेः' (वा० २.४.३०) इति नपुंसकत्वम्। 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' (८.३.४१) इति षत्वम्॥

प्रान्तरं दूरशून्योऽध्वा

क्षीर०—प्रगता अन्तरे तस्मात् प्रान्तरं दूरशून्यो मार्गः॥

टीका०—दूरशून्यः पोल्लवाट[1] इति यत्र प्रसिद्धिः, तत्र प्रान्तरम्। प्रकृष्ट मन्तरमवकाशस्तस्येति प्रान्तरम्। 'प्रादिभ्यो धातुजस्य—' (वा० २.२.२१ इति बहुव्रीहिः॥

कान्तारं वर्त्म दुर्गमम्॥ १७॥

क्षीर०—कस्यांभसोऽन्तमृच्छति कान्तारम्। कान्तारप्रान्तरे एकार्थे प्राहुः॥

टीका०—चोरकण्टकादिना **दुर्गमं वर्त्म** कान्तारम्[2]। कांश्चिद् न तारयतीति कान्तारम्। पृषोदरादिः। अनेकार्थे पुन्नपुंसकत्वं वक्ष्यति॥

गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगं

क्षीर०—'गोर्यूतौ छन्दोध्वपरिमाणयोः (वा० ६.१.७९) इत्यवादेशः॥

---

१. 'वोमृवा' ङ. छ. पाठः. २. 'रम्। प्र' ज. झ. पाठः.

टीका०—क्रोशद्वये गव्यूतिः।

"चतुष्काधिकविंशत्यङ्गुलैर्हस्तककल्पना।
सहस्रैरष्टभिः ख्यातं हस्तकैः क्रोशनामकम्॥"

गव्यूतिरिति। 'यु मिश्रणे।' 'ऊतियूतिजूतिसाति—' (३. ३. ९७) इत्यादिना क्तिन् दीर्घत्वं च निपात्यते। गोर्यूतिः गव्यूतिरिति षष्ठीसमासः। 'गोर्यूतौ छन्दसि' (वा० ६. १. ७९) इत्यनुवर्तमाने 'अध्वपरिमाणे च' (वा० ६. १. ७९) इति वक्तव्येन भाषायामपि ओकारस्यावादेशः।

"द्वाभ्यां धनुःसहस्राभ्यां गव्यूतिः पुंसि भाषितः"

इति शब्दार्णवः।

"गव्यूतं स्त्रीति (?) गव्यूतिः गोरुतं गोमतं च तत्"

इत्यन्यः॥

नल्वः किष्कुचतुश्शतम्।

क्षीर०—'णल गन्धे'। किष्कुर्हस्तः। 'तेषां चतुश्शती नल्वमि'ति माला। कात्यः—'नल्वं विंशं हस्तशतामि'त्याह॥

टीका०—किष्कुः मूर्धन्यषः हस्तवाची। तच्चतुश्शतेन नल्वः। 'णल बन्धने'। 'इण्शीभ्यां[२] वन्' (उ० १. १५८) इति बाहुलको वन्॥

घण्टापथः संसरणं

क्षीर०—घण्टोपलक्षितानां हस्तिनां पन्था: घण्टापथः। चाणक्योक्तोऽष्टदण्डः। सम्यक् सरन्त्यनेनेति संसरणम्। यद् शुभ्रः (?)—

"बुधैः संसरणं वर्त्म गजादीनामसङ्कुलम्।
पुरोपनिष्करश्चोक्तम्"॥

---

१. 'ल' क. ख. घ. ज. झ. पाठः. २. 'भी' क. ख. घ. च. ज. झ. पाठः.

टीका०—घण्टापथद्वयं ग्रामादौ प्रधानमार्गे। दशधन्वन्तरो राजमार्गः घण्टापथः। संहताः सरन्त्यनेनेति संसरणम्। सर्तेः करणे ल्युट्॥

तत् पुरस्योपनिष्करम्।

क्षीर०—तत् संसरणं, पुरं राजधानी, तस्या उपनिष्कराख्यम्। उपनिष्कीर्यते सैन्यमिति॥

इति भूवर्गः।*

टीका०—घण्टापथ एव पुरस्य दुर्गपुरस्य उपनिष्करम्। मूर्धन्यवत्। पारस्करादित्वात् सुट्॥

इति वन्द्यघटीयश्रीसर्वानन्दकृतौ टीकासर्वस्वे

भूवर्गः।

अथ पुरवर्गः।

पूः स्त्री पुरीनगर्यौ वा पत्तनं पुटभेदनम्।
स्थानीयं निगमः

क्षीर०—पक्षे पुरं नगरं च वाशब्दात् पत्तनसाहचर्यात् क्लीबे। पूर्यते पूः। नगाः सन्त्यस्य नगरम्। 'नगपांसुपाण्डुभ्यो रः' (वा० ५. २. १०७)। पतन्त्यस्मिन् पत्तनम्। पुटा भाण्डवसनानि भिद्यन्ते अस्मिन् पुटभेदनम्। तिष्ठन्त्यस्मिन् नित्यं शतग्रामीमध्ये स्थानीयम्। नियतं गच्छन्त्यस्मिन् निगमः। 'गोचरसञ्चर—' (३. ३. ११९) इति साधुः। नानार्थेऽधिष्ठानदुर्गं कोट्टो[1] राजधानी च॥

---

१. 'षो' ख. पाठः.

---

* 'भूवर्गः' इत्यतः प्राग्

"द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ द्यावाभूमी च रोदसी।
दिवःपृथिव्यौ गञ्जा तु रुमा स्याल्लवणाकरः॥"

इति श्लोकः पठितो, न तु व्याख्यातः।

टीका० — पूःसप्तकं **नगरे**। तथा च नाममाला —

"पुटभेदनं पुरं स्यात् स्थानीयं पूः पुरी नगरी"

अन्ये पुनः पूरादित्रयं पुरे, पत्तनद्वयं पत्तने, स्थानीयद्वयं स्थानीय इति मन्यन्ते। तथा च रभसः—

"पूः स्त्री न पुंसि नगरी खपुरं नृद्रसं(?) पुरम्।
हरिश्चन्द्रपुरं शौभं पत्तनं पुटभेदनम्॥"

इति। तत्राष्टशतग्रामीयव्यवहारस्थानं तन्मध्यवर्ति नगरम्। राजधानिकान्वितं पत्तनम्। प्राकारादिना दुर्गमं स्थानीयम्। पालयति परचक्रादिति पूः। रेफान्ता। 'पॄ पालनपूरणयोः'। 'अन्येभ्योऽपि —' (३. २. १७८) इति क्विप्। 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (७. १. १०२) इत्युत्त्वम्। 'र्वोरुपधायाः—' (८. २. ७६) इति दीर्घः। पुरीति। 'पुर अग्रगमने'। इगुपधलक्षणो वा घञर्थे कविधानाद् वा कः। गौरादिङीष्। नगाः प्रासादादयोऽत्र सन्तीति नगरी। नगशब्दाद् 'नगपांसुपाण्डुभ्यश्चेति वक्तव्यम्' (वा० ५. २. १०७) इति रः। गौरादित्वात् पक्षे ङीष्। पुरीनगर्यौ वा स्त्रियौ। 'कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिछिदिभ्यश्च' (उ० ४. १४४) इति इप्रत्यये कित्त्वे च पुरिः ह्रस्वान्तापि। पक्षे पत्तनसाहचर्यात् क्लीबे। 'वीपतिभ्यां तनन्' (उ० ३. १५१)। पत्तनम्। पण्यानां पुटाः पुटिकाः भिद्यन्ते अत्रेति पुटभेदनम्। अकुतोभयत्वात् स्थानाय वासाय हितं स्थानीयम्। 'तस्मै हितम्' (५. १. ५) इति छः। निगमः गोचरसञ्चरादौ घप्रत्ययेन निपातितः॥

अन्यत् तु यन्मूलनगरात् पुरम्॥ १॥

तच्छाखानगरं

क्षीर० — मूलनगरं राजधानी। ततोऽन्यत् समुदायस्थानम्। शाखेत्युपाङ्गोपलक्षणम्।

**"स्यात् साकेतमयोध्यायां विदेहा मिथिलापुरी।
महोदया कन्यकुब्जा कन्याकुब्जं महोदयम्॥**

१. 'जाधिका' क. ख. पाठः. २. 'श्चि' घ. च. पाठः. ३. 'गं नगरं स्था', ४. 'पं वा' घ. ङ. च. छ. ज. पाठः. ५. 'पु' घ. च. ज. झ. पाठः.

काशी वाराणस्यवन्ती विशाला चोज्जयिन्यपि ।
प्राग्ज्योतिषं कामरूपं द्वारका द्वारवत्यपि ॥"

इति वक्तव्यम् ॥

टीका० — मूलनगरे असम्मात्[1]जनौघस्य सरिदङ्के सरोङ्के वा कल्पितं पुरं (यत्) तद् मूलनगरस्य तरुस्थानीयस्य शाखाप्रायत्वाच्छाखानगरम् ॥

वेशो वेश्याजनसमाश्रयः ।

क्षीर० — विशन्त्यस्मिन् कामुकाः वेशः ॥

टीका० — वेश्याजनसमाश्रये स्थाने वेशः । नेपथ्यपर्याये शकारो निरूप्यः ॥

आपणस्तु निषद्यायां विपणिः पण्यवीथिका ॥ २ ॥

क्षीर० — आपणन्ते अस्मिन् इत्यापणः। 'गोचरसञ्चर'— (३. ३. ११९) इति साधुः । निषीदन्त्यस्यां निषद्या । 'संज्ञायां समज —' (३. ३. ९९) इति क्यप् । विपण्यते अस्यां विपणिः । वणिग्वीथी । आद्यो वणिक्स्थाने, अन्त्यो हट्टवर्तन्यामित्याहुः । यच्छाश्वतः —

"आपणिः पण्यवीथी च द्वयं विपणिसंज्ञकम्" ॥

टीका० — आपणचतुष्कं पण्यशालायाम् ।

"आवेशनं शिल्पशाला वाजिशाला तु मन्दुरा ।
पण्यविक्रयशाला स्यादापणो विपणिस्तथा ॥"

इति हलायुधः ।

"फलकं फलमथ चर्मापणं निषद्यां वणिक्पदं विपणिम्"

इति पादेन नामकथनेन नाममालायां संवदन्तोऽपि केचिद् आपणादिद्वयं हट्टमण्डपे विपण्यादिद्वयं पो[2]ट्टलीआ (?) वीथ्यां मन्यन्ते । तथा च रत्नकोषे पादनामकथने

"आपणोऽथ निषद्या स्याद् विपणिः पण्यवीथिका"

---

१. 'त' क. ख. ङ छ. ज. पाठः. २. 'पा' घ., 'पोट्टाली' ख. ङ. छ. पाठः.

"पर्यापतत्क्रयिकलोकमगण्यपण्य-
पूर्णापणं विपणिनो विपणिं विभेजुः" (स० ५. श्लो० २४)

इत्यत्र[1] माघश्लोके वल्लभेन आपणमावारिका विपणिर्हट्ट इति व्याख्यातम्। अरुणेन तु 'विपणिसरणिवाणिश्रेणिनिश्रेणयश्च' इति स्त्रीत्वमुक्तम्। विपणेरनुशा-(स्याऽसनाद)स्मादेव माघप्रयोगात् पुंस्त्वं व्युत्पादितम्। एत्य पणाय(न्तेऽन्ति) व्य-वहरन्त्यस्मिन्नित्यापणः। गोचरसञ्चरादिसूत्रे निपातितः। निषीदन्त्यस्यामिति निषद्या। 'संज्ञायां समजनिषद—' (३. ३. ९९) इत्यादिना क्यप्। 'सदिर-प्रतेः'(८. ३. ६६) इति षत्वम्। विपणिरिति। †'इन्' इति इन् औणादिकः। 'कृदिकारात्—' (ग० ४. १. ४५) इति ङीषि विपणी च॥

रथ्या प्रतोली विशिखा

क्षीर० — रथं वहति रथ्या। 'तद् वहति रथ —'(४. ४. ७६) इति यत्। प्रतोल्यते प्रतोली। विगता शिखा मुण्डितेन समत्वाद्, विशी-यते जनसम्मर्देन वा विशिखा। पञ्चैकार्थानाहुः। यत् कौटिल्यः— "विशिखायां सौवर्णिकप्रचारः"॥

टीका० — रथ्यात्रयं **ग्राममार्गे**। लाँच्छ इति यावत्। रथं वहतीति रथ्या। 'तद् वहति रथयुगप्रासङ्गम्' (४. ४. ७६) इति यत्। प्रतोलीति। 'तुल उन्माने'। चुरादिः पचादिः गौरादिश्च। विशिखेति। 'शीङो ह्रस्वश्च' (उ० ५. २४) इति खन्। प्रादिसमासः। केचिद् दुर्गनगरद्वारे अट्टप्रयोजनाश्रयो यः क्रियते तत्रेति। चाणक्ये तु रथ्याप्रतोल्योर्भेदः॥

स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम्।

---

१. 'ति मा' ङ. छ. पाठः. २. 'पि' ज. पाठः. ३. 'णीति च' ज. पाठः. ४. 'माश्श इ' घ. पाठः. ५. 'ङः किद्ध्रस्व' क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. पाठः. ६. 'चा' ज. पाठः. ७. 'ष्ट' ङ. छ. पाठः. ८. 'द्व' ज. पाठः.

---

† 'सूत्रमिदं मुद्रितोणादौ न दृश्यते।

क्षीर०— चीयते चयः। (प्रा)काराधारः। उप्यते अस्मिन् वप्रः॥

टीका० — चयद्वयं दुर्गनगरे परिखोद्धृतमृत्तिकया यः स्तूपः क्रियते, तत्र। तथा चार्थशास्त्रं—"परिखोद्धृतया मृत्तिकया वप्रं कारयेत्, तस्योपरि प्राकारम्" इति।

"प्राकारमूलबद्धश्च[1] समूहश्च चयो मतः"

इत्यनेकार्थः। चिनोतेरधिकरणे 'पुंसि संज्ञायां घः—' (३. ३. ११८)। चयः। वपतेः 'वृधिवपिभ्यां रन्' (उ० २. ३०)। वप्रः॥

प्राकारो वरणः सालः

क्षीर०— प्रक्रियते प्राकारः। 'सादकारयोः कृत्रिमे' इति दीर्घः। वृणोति वरणः। स्यति पर्यन्तं करोति सालः॥

टीका० — प्राकारत्रयं वप्रस्योपरि इष्टकादिरचिते वेष्टने पगा[2] इति ख्याते। प्रपूर्वात् कृञः कर्मणि घञ्। *'कारसादयोः कृत्रिमे दीर्घ इत्युपसङ्ख्यानम्' इति नित्यं दीर्घः। प्राकारः। वृणोतेः करणे ल्युट्। वरणः। 'सल गतौ'। कर्मणि घञ्। सालः।

"सालः सर्जतरौ वृक्षे प्राकारेऽपि प्रयुज्यते"

इति दन्त्यादावजयः॥

प्राचीनं प्रान्ततो वृतिः॥ ३॥

क्षीर०— प्रागेव प्राचीनम्। 'अञ्चेरदिक् स्त्रियाम्' (५. ४. ८) इति खः। प्राचीरमित्येके। व्रियते अनया वृतिः। वद्धचो(?)वाटिप्रवेष्टकोऽपि॥

टीका० — दुर्गनगरादेर्वेणुवेत्रमयी वेष्टनिका प्राचीरम्। अन्यत्रोपचारात्। प्राच्युपपदात् 'ईर गतौ' इत्यतः 'कर्मण्यण्' (३. २. १)॥

---

१. 'न्ध' घ. च. झ. पाठः. २. 'राग' छ., 'पाम इ' घ., 'वार इ' च., 'पराग इ' ङ., 'पगार इ' ज. पाठः.

---

* इदं मुद्रितवार्त्तिकपाठे न दृश्यते।

भित्तिः स्त्री कुड्यम्

क्षीर० — भिद्यते भित्तिः । कुव्यां साधु कुड्यम् । पृषोदरादित्वाद् जश्त्वम् ॥

टीका० — भित्तिद्वयं इष्टकामृदा[1]दिष्टिकाकृ[2]त्तिकादिकृते वेष्टने । भिदः क्तिन् । भित्तिः । 'भिदा विदारणे' (?) इति पाठाद्रङ् न भवति । कुड्यमिति । 'कुङ् शब्दे' । *कुवतेर्यग्डुक्च इति यग् डुगागमश्च । कश्चित् दकारवत् कुद्यमाह ॥

एडूकं यदन्तर्न्यस्तकीकसम् ।

क्षीर० — तत् कुड्यमन्तर्न्यस्तास्थि एडयत्येडूकम् ॥

टीका० — यत् कुड्यमन्तर्गतास्थि तदेडूकम् । 'ईड स्तुतौ' । भल्लूकादित्वाद् ऊकन्[3] । आदेर्गुणः । अतो मध्यदीर्घः । 'ईवीरु(?)[4]चैडूकमलीकशाकम्' इत्यरुणदत्तोऽपि । अमरसिंहस्वरसोऽप्यत्र ।

"उपशल्यं ग्रामान्तिकमेडुकमन्तःकृतास्थि कुड्यं स्यात्"

इति रत्नकोशे तु ह्रस्वमध्योऽपि । तदा च बहुलवचनात् 'तमि कस उक'(ञ्? न्) (उ०२. ३२) इति उक(ञ्? न्) ॥

गृहगेहोदवसितवेश्मसद्मनिकेतनम् ॥ ४ ॥

निशान्त†वस्त्यसदनभवनागारमन्दिरम् ।
गृहाः पुमांसो भूम्न्येव निकाय्यनिलयालयाः ॥ ५ ॥

वासः कुटी द्वयोः शाला सभा

क्षीर० — गृह्णाति गृहम् । 'गेहे कः'(३.१.१४४) इति कः । उदवसिनोति स्मोर्ध्वमवसीयते वा उदवसितम् । विशन्त्यस्मिन् वेश्म । सीदन्त्यस्मिन्

---

१ 'हकादिमृत्तिकाकृ' ज. पाठः. २. 'काकृ' ख. घ. च. झ. पाठः. ३. 'ञ्' क. ङ. छ. ज. झ. पाठः. ४. 'डिरिवैडू' घ. च. पाठः.

---

* इदं मुद्रितोणादौ न दृश्यते । † अवस्त्यपाठः क्षीरस्वामिनः, वन्द्यघटीयस्य तु वस्त्यशब्दः । एवमनयोः पाठभेदस्तत्र तत्रोहनीयः ।

सद्म । सदनं च । निकेतन्त्यस्मिन् निकेतनम् । निशाम्यन्ति अस्मिन् निशान्तम् । निशाया अन्तोऽत्रेत्येके । अवस्त्यायति सङ्घातीभवत्यवस्त्यम् । भवन्त्यस्मिन् भवनम् । अग्यतेऽस्मिन् अगारम्, अगान् वृक्षान् इयर्ति वा । मन्द्यते मुद्यतेऽत्र मन्दिरम् । 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नगतिषु' । भूम्नि बहुत्वे गृहाः । गृहाणीत्यप्याहुः । निचीयते निकाय्यः । 'पाय्यसान्नाय्य—'(३. १. १२९) इति साधुः । निलीयतेऽस्मिन् निलयः । आलीयन्तेऽस्मिन् आलयः । 'पुंसि संज्ञायां घः—' (३. ३. ११८) । उष्यतेऽस्मिन् वासः । कुट्यतेऽस्यां कुटी । शलन्त्यस्यां शाला । शालते वा । सह भान्त्यस्यां सभा । वसतिर्वासतेयी निवेशनमावसथः संस्त्यायोऽपि ॥

टीका०—गृहादय *ऊनविंशतिर्गृहे । 'ग्रह उपादाने' । 'गेहे कः' । (३.१. १४४) इति कर्तरि कः । गृहम् । 'गेहे कः' इति निर्देशादेव गेहम् । उदकं वसितमाच्छादनीकृतमनेनेति उदवसितम् । 'वस आच्छादने' । 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' (६. ३. ५७) इत्युदभावः । 'जातिकालसुखादिभ्यः परवचनम्' (वा० २. २. ३६) इति निष्ठान्तस्य परनिपातः । वेश्मेति । विशतेः मनिन् । सीदन्त्यस्मिन्निति सद्म मन्नन्तम् । निकेतनमिति । 'कित निवासे' । अधिकरणे ल्युट् । सदनभवने अपि ल्युडन्ते । अतिशयनातिशायनवद् दीर्घत्वे सादनमपीति हेमचन्द्रः । अवश्यं निशायाम् अम्यते गम्यत इति निशान्तम् । 'अम गत्यादिषु' । क्तः । 'रुष्यमत्वरसङ्घुषास्वनाम्' (७. २. २८) इति इडभावः । 'वस्त गन्ध अर्दने' । णिजन्ताद् 'अचो यत्' (३. १. ९७) । अगान् वृक्षान् स्तम्भभूतान् राति गृह्णातीत्यगारम् । ह्रस्वादि । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३. २. ३) । तथा च 'वेश्म निशान्तमगारम्' इति नाममालायामार्या । 'वसंश्चतुर्थोऽग्निरिवाग्न्यगारे' (स० ५. श्लो० २५) इति रघुश्च । 'मदिमुदि—' (उ० १. ५४) इत्यादिना मन्देः किरच् । 'मन्दिरं शकटं पीठं क्रोडं रशनं तुम्बं नगरं मन्दिरापुर्यौ' इत्यरुणदत्तेन स्त्रीक्लीबयोर्मन्दिरं पठितम् । तथा चास्यैव प्रयोगः—'व्रजति पथि मनाहं(?) मन्दिरातस्त-

१. 'सद्म' ङ. छ. ज. पाठः.

* स्थलद्वयोपात्तत्वेऽपि गृहपदस्यैकत्वेनैव गणनौचित्यात् ।

वारिः' इति । पुलिङ्गगृहशब्दो भूम्न्येव नित्यं बहुवचनान्त इत्यर्थः । 'पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु' (३. १. १२९) इति निपातनाद् निकाय्यः । 'लीङ् श्लेषणे' । 'पुंसि संज्ञायां' (३. ३. ११८) इति घः । निलयालयौ । वसेरधिकरणे घञ् । वासः । 'कुट कौटिल्ये' । इगुपधलक्षणः कः । स्त्रियां कुटी गौरादिः । 'कृगॄशॄपृकुटि—' (उ० ४. १४४) इत्यादिना इप्रत्ययेन कुटिरपि । तथा च 'भ्रुकुटिकुटिकुटी'रिति रामदासः । शालेति । 'शल हुल पत्ल गतौ' । अधिकरणे 'हलश्च' (३. ३. १२१) इति घञ् । ततष्टाप् । सम्यग् भातीति सभा । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३. २. ३) । पृषोदरादित्वाद् वर्णलोपः ॥

सञ्जवनं त्विदम् ।

चतुश्शालं

क्षीर०—सञ्जवति, जवन्ते वा अस्मिन् सञ्जवनम् । चतस्रः शालाः समाहृताः चतुश्शालम् ॥

टीका० —सञ्जवनद्वयं **चतुश्शालागृहे** । संपूर्वाद् 'जू' इति सौत्रधातोर्ल्युट् । चतसृणां शालानां समाहारः चतुश्शालम् । 'ह्रस्वो नपुंसके—' (१. २. ४७) इति ह्रस्वत्वम् । पक्षे चतुश्शालीत्यपि । 'वा* टावन्त' इत्युपसंख्यानात् ॥

मुनीनां तु पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम् ॥ ६ ॥

क्षीर०— इदं गृहं मुनिसम्बन्धि पर्णशालाख्यम् । उटैः§ देश्यां तृणपर्णैर्जायते उटजम् ॥

टीका० —पर्णशालाद्वयं **पत्त्ररचितमुनिकुटिकायाम्** । मुनीनां गृहं पर्ण-

---

१. 'च ह पाल भ्रु' ज. पाठः. २. 'क' क. ख. ङ. छ. झ. पाठः. ३. 'टीति' घ. ङ. च. छ. ज. झ. पाठः.

---

* 'आवन्तो वा' इति मुद्रितवार्त्तिकपाठः । § उट इति देश्यपदमित्यर्थः ।

शाला स्यादिति सम्बन्धः । पर्णं पत्रं, तत्प्रधाना शाला पर्णशाला । उटजं ह्रस्वा. दि । 'सौधवास उटजेन विस्मृत' इति रघुश्च§ । 'निशान्तं भवनोटजम्' इत्यमर-मालायां गृहपर्याय एव ॥

चैत्यमायतनं तुल्ये

क्षीर०— चित्याया इदं चैत्यम् । देवकुलमहावृक्षाद्युग्राशयः (?) । आयतन्ते अस्मिन्नित्यायतनम् ॥

टीका०— चैत्यद्वयं **सुखरहिते देवकुलसदृशे यज्ञस्थाने** । तथा च—

"स्वल्पावशेषा पृथिवी चैत्यैनासीन्महात्मनेः[1] ।
गदस्य यजमानस्य तत्र तत्र विशां पते[2] ! ॥"

इति । 'चिती संज्ञाने' । 'अ(घ्न्या)(घ्न्या)दयश्च' (उ० ४. ११३) इति यग् वृद्धिश्च । चैत्यम् । 'यती प्रयत्ने' । अधिकरणे ल्युट् । आयतनम् ॥

वाजिशाला तु मन्दुरा ।

क्षीर०— मन्दते अत्र मन्दुरा ॥

टीका०— वाजिशालाद्वयमश्वशालायाम् । मन्दुरेति । 'मदि स्तुतिमो-दादौ' । 'मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच्' (उ० १. ४०) ॥

आवेशनं शिल्पिशाला

क्षीर०— आविशन्त्यत्र आवेशनम् । गृहादन्यत् कारूणां कर्म-स्थानम् । तेन शिल्पशालेति सभ्यः पाठः ॥

टीका०— आवेशनद्वयं **सुवर्णकारादिशिल्पिशालायाम्** । आङ्पूर्वाद् विशतेः 'करणाधिकरणयोश्च' (३. ३. ११७) इति ल्युट् ॥

---

१. 'त्समानी' घ. च. पाठः. २. 'नाम् ।' घ. च. पाठः. ३. 'तेः ॥' ङ. छ. पाठः.

---

§ इदं मुद्रितरघुवंशे न दृश्यते ।

प्रपा पानीयशालिका ॥ ७ ॥

क्षीर०— प्रपिबन्त्यस्यां प्रपा। घञर्थे कः ॥

टीका०— प्रपाद्वयं **पानीयशालायाम्** । प्रपिबन्त्यस्यामिति प्रपा। 'घञर्थे कविधानम्' (वा० ३. ३. ५८) इति कः ॥

मठश्छात्रादिनिलयः‡

क्षीर०— मठ्यतेऽस्मिन् मठः। 'मठ निवासे'। छत्रशीला विद्यार्थिनश्छात्राः। छत्रेण गुरुसेवा लक्ष्यते। छत्रादित्वाण्णः ॥

टीका०— छात्रपरिव्राजकादीनां गृहं मठः। 'मठ मदनिवासयोः'। 'पुंसि संज्ञायां—' (३. ३. ११८) इति घः ॥

गञ्जा तु मदिरागृहम्।

क्षीर०—गञ्जन्ति नदन्त्यस्यां क्षीबाः गञ्जा ॥

टीका०—गञ्जाद्वयं **मदिरासन्धानगेहे** । गञ्जन्ति शब्दायन्त इति गञ्जा। 'गज गजि गृज गृजि मुज मुजि शब्दार्थाः'। 'गुरोश्च हलः' (३. ३. १०३) इत्यः ॥

गर्भागारं वासगृहम्

क्षीर०—वासाय वासमध्ये वा गृहं वासगृहम्। अपवरकं कोष्ठकं च ॥

टीका०—गर्भागारद्वयमीश्वराणां **वासहरं इति ख्याते**। देववासस्थान इति केचित्। निर्वातत्वाद् गर्भ इव अगारं गर्भागारम्। वासस्य शयनस्य गृहं वासगृहम् ॥

---

१. 'ति ॥' ङ. छ. पाठः. २. 'वाह' क. ख. पाठः. ३. 'भ' ज्ञ. पाठः.

---

‡ एतदुत्तरं 'सत्रशाला प्रतिश्रयः। बौद्धानां तु विहारोऽस्त्री' इति पादद्वयमधिकं पठ्यते क्षीरस्वामीये, न तु व्याख्यायते।

अरिष्टं सूतिकागृहम् ॥ ८ ॥

क्षीर०— न रिष्यते हिंस्रैः कृतरक्षत्वाद् अरिष्टम् ॥*

टीका०—अरिष्टद्वयं **सूतिकागेहे** । मन्त्रादिना निरस्तत्वाद् नास्ति रिष्टमक्षेममस्मिन्नित्यरिष्टम् । 'वा सूतकासूतिकापुत्रकापुत्रिकावृन्दारकावृन्दारिका—' (वा० ७. ३. ४५) इत्युपसंख्यानात् सूतकागृहमित्यपि ॥

वातायनं गवाक्षः

क्षीर० — 'इन्द्राक्षयोः समासे' इत्यवङ् । इन्द्रलोको मतङ्गकः ॥

टीका०—वातायनद्वयं **जालके** । वातस्य अयनं पन्थाः इति वातायनम् । गावो रश्मयः, तैरक्षो व्यवहारोऽस्मिन्निति गवाक्षः । 'सर्वत्र विभाषा गोः' (६. १. १२२) इत्यनुवर्तमाने 'अवङ् स्फोटायनस्य' (६. १. १२३) इति व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाद् जालके नित्यमवङ् । प्राणिनि तु गोक्षः । 'वातायनं गवाक्षो ना' इत्यमरमाला ॥

अथ मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः ।

क्षीर०—मण्ड्यतेऽनेन लोकैर्वा मण्ड्यते मण्डपम् ॥

टीका०— मण्डपद्वय**मास्थानादिमण्डपे** । मण्डनं मण्डः भूषा । 'मडि भूषायाम्' । तं पाति रक्षतीति मण्डपः । वेष्ट्यत इति वा मण्डपः । 'वडि वेष्टने' 'मडि च' । 'विटपविष्टपमण्डपविशिपोलपाः' (उ० ३. १४९) इति निपातितः ॥

हर्म्यादिर्धनिनां वासः

क्षीर०—हरति मनो हर्म्यम् । आदिशब्दाद् अट्टालादिः ॥

टीका०— इष्टकामयं धवलगृहमिति ख्यातं हर्म्यम् । यकारवत् । हरतेः

१. 'वासगृहादिः' क. ग. पाठः. २. 'ला' ख. घ. ङ. च. छ. झ., 'लमि' ज. पाठः.

* एतदुत्तरं
"कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूश्चन्द्रशाला शिरोगृहम् ।
मत्तालम्बोऽपाश्रयः स्यात् प्रग्रीवो मत्तवारणः ॥"
इत्यधिकं पठ्यते, न च व्याख्यायते ।

'अम्न्यादयश्च' (उ० ४. ११२) इति यत् मुडागमः गुणश्च । आदिना अट्टाट्टालिकादिः ॥

प्रासादो देवभूभुजाम् ॥ ९ ॥

क्षीर०— वास इत्येव । प्रसीदन्त्यस्मिन् प्रासादः । 'सादकारयोः कृत्रिमे' इति दीर्घः ॥

टीका० — देवानां राज्ञां चेष्टकादिमयः[1] प्रासादः[2] । अन्यत्रोपचारात् । प्रमुदिताः सीदन्त्यस्मिन्निति प्रासादः । 'हलश्च' (३. ३. १२१) इति घञ् । उपसर्गस्य घञि—' (६. ३. १२२) इत्यादिना दीर्घः ॥

सौधोऽस्त्री राजसदनम्

क्षीर० — सुधाशुभ्रं सौधम् ॥

टीका० — राज्ञ एव सदने सौधः । तथा च 'सौधो हर्म्यं नृपागार-मि'त्यमरमाला । सुधायोगात् सौधः । अण्प्रकरणे 'ज्योत्स्नादिभ्य उपसङ्ख्या-नम्' (वा० ५. २. १०३) इत्यण् ॥

उपकार्योपकारिका ।

क्षीर० — उपक्रियते उपकरोति च पटमण्डपादि राजसदनम् ॥

टीका० — उपकार्याद्वयम् **आरीति ख्यातायाम्** । उप अधिकं क्रियते इत्युपकार्या । 'ऋहलोर्ण्यत्'[3] (३. १. १२४) । उप अधिकं करोतीत्युपकारिका । कर्मण्यणन्तङीबन्तात् स्वार्थे कः । 'केऽणः' (७. ४. १३) इति ह्रस्वत्वम् । राजानमुपकरोतीति वा उपकारिका । केचित् प्रासादद्वयं देवानां राज्ञां च गेहे, राजसदनत्रयमुपकार्यायामित्यभिदधति ॥

स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्तादयोऽपि च ॥ १० ॥

---

१. 'दि तदीयं प्रा' क. पाठः. २. 'यं' ख. घ. ङ. च. छ. झ. पाठः. ३. 'कर्म-णि ण्यत् । उ' क. ख. पाठः.

पिच्छन्दकप्रभेदा हि भवन्तीश्वरसद्मनाम् ।

क्षीर० — स्वस्ति कायति स्वस्तिकः । नन्दी आवर्तोऽत्र नन्द्या-वर्तः। आदिशब्दाद् रुचकवर्धमानाद्याः। पिच्छन्दकप्रभेदा रचनाविशेषाः। 'छदि दीप्तौ' । विशिष्टा छन्दिका विच्छन्दिका इत्येके ॥

टीका० — स्वस्तिकादय ईश्वरसद्मनां भेदाः । पिच्छन्दकप्रभेदाः रचनाविशेषा इत्यर्थः । आदिना रुचकवर्धमानौ । तथा च —

"स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो रुचको वर्धमानकः ।
नन्दी[1]वर्तादयश्चापि द्वारालिन्दादिभेदजाः ॥"

स्वस्ति करोतीति स्वस्तिकः । 'अन्येभ्योऽपि—'(वा० ३. २. १०१) इति डः । आकृत्यायं चतुरश्रः । सर्वतोभद्रो विहाराकृतिः । नन्दनं नन्दः, तमावर्तयतीति नन्दावर्तः वर्तुलाकृतिः । *तथा च संहितायां वराहः—

"अपरोऽन्त्यगतोऽलिन्दः प्रान्तगतौ तदुत्थितौ चान्त्यौ ।
तदवधि(वि)धृतश्चान्यः प्राग्द्वारं स्वस्तिदं शुभदम् ॥
अप्रतिषिद्धालिन्दं समन्ततो वास्तु सर्वतोभद्रम् ।
नृपवृन्दसमूहानां कार्यं द्वारैश्चतुर्भिरपि ॥
नन्दावर्तमलिन्दैः शालाकुड्यात् प्रदक्षिणो[2]ऽन्त्य[3]गतैः ।
द्वारं पश्चिममस्मिन् विहाय शेषाणि कार्याणि ॥
प्राक्पश्चिमावलिन्दावन्त्यगतौ तदवधिस्थितौ शेषे ।
रुचकद्वारं न शुभदमुत्तरतोऽन्यानि शस्तानि ॥
द्वारालिन्दान्त्यगतः प्रदक्षिणोऽन्यस्ततश्चान्यः ।
रुद्धश्च वर्धमानो द्वारं तु न दक्षिणं कार्यम् ॥"

इति ॥

---

१. 'न्द्या' क. ख. व. ङ. च. छ. ज. पाठः. २. 'णा' घ. ङ. च. छ. ज. झ. पाठः. ३. 'न्त' ङ. छ. पाठः.

---

* तथा चेत्यादि वराह इत्यन्तम् आकृत्येत्यतः पूर्वमेव मातृकासु दृश्यते ।

स्त्र्यगारं भूभुजामन्तःपुरं स्यादवरोधनम् ॥ ११ ॥

शुद्धान्तश्चावरोधश्च

क्षीर० — स्त्रीणामगारम् । अवरुध्यन्ते अस्मिन्नित्यवरोधनम् । शुद्धाः सुरक्ष्याः अन्ता अत्र शुद्धान्तः । एते महिष्यामपि तात्स्थ्याद् वर्तन्ते ॥

टीका० — अन्तःपुरचतुष्कं नृपतिस्त्रीगृहे। अन्तः मध्ये पुरम् इत्यन्तः-पुरम् । पुरशब्देन गृहमुच्यते । तथा च रत्नमाला—'अगारे नगरे पुरम्' इति। अवरुध्यन्ते राजस्त्रियः अनेनेत्यवरोधनम् । रुधेः करणे ल्युट्। घञा अवरोधः। शुद्धाः कामोपधापरिशुद्धा अन्ते समीपे रक्षका अस्येति[2] शुद्धान्तः । 'सप्तमीविशे-षणे बहुव्रीहौ' (२. २. ३९) इति पूर्वनिपाते प्राप्ते राजदन्तादित्वात् परनिपातः ॥

स्यादट्टः क्षोममस्त्रियाम् ।

क्षीर० — अटन्त्यट्टन्त्यत्र वा अट्टः अट्टालकः । 'अट्ट अतिक्रमहिं-सयोः' । 'प्राकाराग्रे रणगृहम्' इति कौटिल्यः । क्षुवन्ति शब्दायन्ते अत्र योधाः अन्तः क्षोमः । प्राकारधारणार्थोऽभ्यन्तरे बोमाख्य इत्येके ॥

टीका० — अट्टद्वयमट्टे । एतच्च मण्डपस्योपरि हर्म्यादिपृष्ठे च क्रियते । 'अट्ट सुट्ट अनादरे' । चुरादिः । 'एरच्' (३. ३. ५६)। अट्टः । क्षोमम् अवृ-द्धम् । 'टुक्षु शब्दे' । सोमवन्मन् ।

"क्षौममट्टे दुकूले स्यादतसीवसनेऽपि च[3]"

इति विश्वप्रकाशे अतसीवसनवाचिना सह पाठादट्टेऽपि वृद्धम्। तस्य हि क्षुमाभवं क्षौममिति व्युत्पत्तिः । दुकूले अवृद्धमिति भिक्षुदेवः ॥

प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके ॥ १२ ॥

---

१. 'पत्नी' घ. ङ. च. छ. ज. पाठः. २. 'स्य शु' क. ख. पाठः. ३. 'वा' झ., 'च ।वि' क. ख. पाठः.

क्षीर०— प्रहन्यते प्रघाणः । 'अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च' (३. ३. ७९)। अल्यते हृष्यते अलिन्दः। द्वारप्रकोष्ठकाद् बहिर्द्वाराग्रवर्ति-चतुष्किकान्ते उपालिन्दिकाख्यः ॥

टीका०— प्रघाणत्रयं गृहबाह्यपिण्डके विनीति[1] ख्याते। तथा च 'अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च' (३. ३. ७९) इत्यत्र निपातनसूत्रे 'द्वारप्रकोष्ठको बाह्य उच्यते' इति वृत्तिः। अलिन्द इति। 'अल भूषणादौ'। ¶'कलिपुलिभ्यां किन्दच्[2]' (उ० ४. ८६) इति बहुलवचनात् किन्दच्[3]।

"यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव मुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि" (स०३. श्लो०४८)

इति माघप्रयोगेऽपि ह्रस्वादिः।

"गृहैकदेश आलिन्दः प्रघाणः प्रघणस्तथा"

इत्यमरमालायां दीर्घादिरपि। तथा च आङ्पूर्वेण साधुः ॥

गृहावग्रहणी देहली

क्षीर०— द्वाराग्रे स्थले। संवीथ्याख्य इत्येके। बुध्नोदुम्बरमिति तु सभ्योऽर्थः। अवगृह्यते द्वारशाखानया अवग्रहणी। दिह्यते देहली ॥

टीका०— गृहावग्रहणीद्वयं देहलीति ख्यातायाम्। गृहमवगृह्यते परिच्छिद्यते इति गृहावग्रहणी। ल्युट्। देहं प्रवेशेन लातीति देहली। 'ला आदाने'। 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३. २. ३)। गौरादिः ॥

अङ्गनं[4] चत्वराजिरे।

क्षीर०— अङ्गत्यत्राङ्गनम्[5]। चत्यते चत्वरम्। अजन्त्यत्राजिरम् ॥

---

१. 'भि' ङ. छ. ज., 'ही' घ. च. झ. पाठः. २, ३. 'न्' ङ. छ. पाठः. ४. 'णं', ५. 'ण' क. ग. पाठः.

¶ 'कुणिपुल्योः किन्दच्' इति मुद्रितोणादिपाठः।

टीका० — अङ्गनत्रयं **प्राङ्गणे**। 'अगि रगि' इत्यादिना दण्डकादधिकरणे ल्युट्। अङ्गनम्। तथा च नकारान्ते विश्वप्रकाशः —

"अङ्गनं प्राङ्गणे याने कामिन्यामङ्गना मता"

अतो णकारान्तोऽसाधुः। प्रोपसर्गाद् णत्वम्। यथा प्राङ्गणम्। पृषोदरादिणत्वे अङ्गणमपीति केचित्। 'चते चदे याचने च'। कॄगॄशॄवृञ्चतिभ्यष्वरच्' (उ० २. १२१)। टकारो ङीबर्थः। तेन 'नेड्वशि—' (७. २. ८) इतीडभावः। चत्वरम्। 'अजिरशिशिरशिबिर—' (उ० १. ४६) इत्यादिना निपातनादजिरम्॥

अधस्ताद्दारुणि शिला

क्षीर० — स्तम्भादीनामधोदारु शिलाख्यम्। स्तम्भोर्ध्वे दार्वन्तरस्थापनार्थं यदासज्ज्यते, सा शिलीति गौडाः॥

टीका०—चतुष्किकाद्वारादेरधस्तिर्यक्काष्ठं **शिली**ति ख्यातं शिला। 'शिल उञ्छे'। इगुपधलक्षणः कः॥

नासा दारूपरि स्थितम्॥ १३॥

क्षीर० — स्तम्भादेरित्यर्थः। द्वारशाखाधऊर्ध्वदारुणि शिलानासे इति माला। यदाह —

"नासा दारूपरिद्वारेऽस्याधोदारु शिला स्त्रियाम्"

"ऊर्ध्वोदुम्बरमुत्तरासङ्गोऽधउदुम्बरं दोहली"

इत्याचार्याः॥

टीका० — द्वारोपरिस्थितदारुणि नासा। 'णासृ नासृ शब्दे'। 'गुरोश्च हलः' (३. ३. १०३) इत्यः।

"शिला द्वाराधरस्तम्भदृषदोः शिलमुञ्छके।
नासा द्वारोर्ध्वकाष्ठे स्यान्नासिकायां च कीर्तिता॥"

इत्यजयः॥

प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं स्यात्

क्षीर० — खडकिकाख्यम्॥

टीका० — प्रच्छन्नद्वयं गृहाभ्यन्तरप्रकोष्ठद्वारे । गम्भीरिकाद्वार इति केचित् । 'छद अपवारणे' । क्तः । 'रदाभ्याम्—' (८. २. ४२) इति नत्वम् । प्रच्छन्नम् ॥

पक्षद्वारं तु पक्षकम् ।

क्षीर० — पार्श्वद्वारमेकमेतदिति कात्यः । यदाह —
"प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं स्यात् पक्षद्वारं तदुच्यते" ॥

टीका० — पक्षद्वारद्वयं खसँकीति ख्याते द्वारे । गृहस्य पक्षे पार्श्वे क्रियत इति पक्षकम् । करोतेः 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३. २. १०१) इति कर्मणि डः ॥

वलीकनीव्रे पटलप्रान्ते

क्षीर० — छादनान्तो वलीकाख्यः । वलति संवृणोति कुड्याद् वहिर्वीथी येनच्छाद्यते । नियतमिव्यते नीयते वाम्भोऽनेन नीव्रम् ॥

टीका० — वलीकत्रयम् ओहालीति ख्यातायाम् । वलीनि संवलितानि कानि तोयानि अत्रेति वलीकम् । 'अन्येषामपि—' (६. ३. १३७) इति दीर्घः । निश्चयेन व्रियते संव्रियते अनेनेति नीव्रम् । मूलविभुजादित्वात् कः । पृषोदरादित्वाद् दीर्घः । 'वलीकः पटलप्रान्त' इति पुंस्काण्डे वोपालितः ॥

अथ पटलं छदिः ॥ १४ ॥

क्षीर० — पटं लातीति पटलम् । छाद्यते अनेन छदिः । इसन्तः क्लीबे । 'इस्मन्त्रन्क्विषु च' (६.४.९७) इति ह्रस्वः ॥

टीका० — पटलद्वयं चाले इति ख्याते । 'अट पट गतौ' । 'वृषादिभ्यश्चित्' (उ० १. १११) इति कलच् । छदिः सान्तम् । साहचर्यात् क्लीबे च ।

१. 'ड' ङ. छ. ज., 'ण्ड' झ. पाठः. २. 'ला' ङ. छ. पाठः.

'छद अपवारणे' । चुरादिणिच् ।*'कृभृविच्छिदिच्छादिभ्य इसिः' (उ०२. १०८)। 'इस्मन्त्रन्क्विषु च' (६.४.९७) इति ह्रस्वः ॥

गोपानसी तु वलभीछादने वक्रदारुणि ।

क्षीर० — गोपायति गोपानसी । पटलाधारो वंशपञ्जरो वलभी (सा?)वलभ्याश्छादके संवरणे ॥

टीका० — वलभी चूडाट्ट इति यस्याख्या, तद्धारणार्थं धरणकं वक्रीकृत्य यत् काष्ठं दीयते सा गोपानसी । दन्त्यसा । 'शिखायां वलभौ चूडे'ति रुद्रः ।

"वलभीचन्द्रशाले तु प्रासादोपरिमण्डपे"

इति कोशान्तरमपि ॥

कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुन्नपुंसकम् ॥ १५ ॥

क्षीर० — विशिष्टं टङ्क्यते विटङ्कम् । पक्षिविश्रमार्थं बहिर्निर्गतं दारु वक्रदार्वाधारः । पक्षिपङ्क्तिर्हि तत्रोत्कीर्यते ॥

टीका० — हर्म्यविहारादौ विदग्धपक्षिवासार्थं यद् बहिष्कृत्य काष्ठैकदेशे स्थाप्यते तत्र कपोतपालिकाद्वयम् । कपोतान् पालयतीति कपोतपालिका । कर्मण्यणन्तात् स्वार्थे कः । टाबादिः । वीन् पक्षिणः टङ्कयति बध्नातीति विटङ्कम् । 'टकि बन्धने' । चुरादिः । कर्मण्यण् ॥

स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहारः

क्षीर० — 'ह्वृ वरणे' । प्रतिह्रियन्ते रुध्यन्ते अनेन प्रतीहारः । नानार्थे बलजम् ॥

टीका० — द्वास्त्रयं द्वारे । 'ह्वृ आवरणे' । चुरादिण्यन्तात् क्विप् । कर्मणि

१, २. 'ड' ख. ज. झ. पाठः. ३. 'तीति' ङ. छ. पाठः.

'अर्चिशुचिहुसृपिच्छादिच्छर्दिभ्य' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

घञि द्वारम्। स्वभावादेव घञन्तोऽपि नपुंसक इति धातुप्रदीपः। हृञः कर्मणि घञ्। 'उपसर्गस्य—' (६. ३. १२२) इत्यादिना वा दीर्घः। प्रतीहारः॥

स्याद् वितर्दिस्तु वेदिका।

क्षीर०—दारुपरिष्कृता विश्रान्तिभूः। विगतं तर्दनं यत्रेति वितर्दिः। विदन्त्यस्यां वेदी॥

टीका०—वितर्दिद्वयमावासिन्यङ्गणमध्यस्थचतुष्किकायाम्। अशुभं वितर्दयतीति वितर्दिः[1]। 'तर्द हिंसायाम्'। 'इन्' (उ०४.११९) इति इन्। एवं विदेरिति (?) वेदिका॥

तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारं

क्षीर०—मङ्गलार्थं तुरन्त्यत्र तोरणम्। द्वाराग्रे स्तम्भोपनिबद्धं सिंहद्वाराख्यम्।

"मङ्गल्यस्रक्तोरणार्थे भवेद् वन्दनमालिका"॥

टीका०—तोरणद्वयं तोरणद्वारे। एतच्च स्तम्भद्वयमुभयतो निखन्य मूलद्वाराद् बाह्यतः क्रियते। 'तुर त्वरणे'[2]। करणे ल्युट्। तोरणम्॥

पुरद्वारं तु गोपुरम्॥ १६॥

क्षीर०—गोप्यते गोपुरम्। प्रतोली॥

टीका०—पुरद्वारद्वयं नगरद्वारे[3]॥

कूटं पूर्द्वारि यद्धस्तिनखस्तस्मिन्

क्षीर०—दुर्गद्वारावतरणार्थः क्रमनिम्नो हस्तिनखाख्यो मृत्कूटः[4] अपसोपानाख्यः। सोपानयुक्तं बहि(रग? स्त्व)भ्रमन्तस्सोपानयुक्तं[5] युक्तार्थम् (?) इत्येके।

---

१. 'र्दिका। त' क. ख. घ. च. ज. झ. पाठः. २. 'णे ल्यु', ३. 'पुर' क. ख. झ. पाठः. ४. 'टः। अवसो' ख., 'टः। ब' क. ग. पाठः. ५. 'नम्।' क. पाठः.

टीका० — दुर्गपुरद्वारे यन्मृत्तिकाकूटं[1] क्रियते बहिरवटप्रधानमभ्यन्तरेण सोपानयुक्तं, यस्मिन्नुत्थाय पारकाणां काण्डादिकं दीयते, स हस्तिनखः ॥

अथ त्रिषु ।

कवाटमररं तुल्ये

क्षीर० — कस्य वायोर्गतागतप्रवर्तकस्य वाटः । अरं कर्षणं राति अररम् । त्रिलिङ्गौ । शिरः पाटयति प्रविशतां कवाटो द्वारपुटः । जपादित्वात् वत्वम् । इयर्ति अररम् अररि(ः) च ॥

टीका० — कवाटद्वयं **कवाटे** । कं वातं वाटयतीति कवाटम् । 'वट वेष्टने' । 'कर्मण्यण्' (३. २. १) । कैर्वातैः पाटयति भाषते इति कपाटं पकारमध्यं च । 'अट पट लुट तुजि विजि भाषार्थाः' । चुरादिणिच् । पचाद्यच् । स्त्रियां कवाटी । गौरादिः । 'अ(र्तेः ? र्ति)*कमिचमिदेविवासिभ्यश्चित्' (उ० ३. १३२) इति अरः । अररम् । तुल्ये तुल्यार्थे, न तुल्यलिङ्गे । 'प्रेर्यन्तेऽमी परमररयो हर्म्यवातायनानाम्' इति तु कप्फिणाभ्युदयः ॥

तद्विष्कम्भेऽर्गलं न ना ॥ १७ ॥

क्षीर० — विष्कम्भो बन्धननिमित्तम् । विष्कभ्नात्यवष्टभ्नात्यवश्यम् । विष्कम्भीत्येके पेठुः । अरेण कर्षणेन गलत्यर्गलं दारुमयो लौहो वा दण्डः । न ना पुमान् न भवति । पराधिश्च ॥

टीका० — तद्विष्कम्भिनि तद्वारके दण्डादौ अर्गलम् । स्त्रियामर्गला । न नेत्यनेन निषिद्धलिङ्गं शेषार्थमिति सूचयति ।

"अर्गलं त्रिषु कल्लोले दण्डे चान्तःकवाटयोः"

इति तु रभसः ॥

आरोहणं स्यात् सोपानं

---

१. 'टः' क. ख. घ. च. छ. ज. झ. पाठः.

---

* 'अर्तिकमिभ्रमिचमिदेविवासिभ्यश्चित्' इति मुद्रितोणादिपाठः.

क्षीर० —आरुह्यते अवरुह्यते चानेनारोहणम् । सह उपानन्त्यस्मिन् सोपानम् ॥

टीका० —आरोहणद्वयं **खडखडीति** ख्यातायाम् । आङ्पूर्वाद् रुहेः करणे ल्युट् । आरोहणम् ।

"सोपानपथमुत्सृज्य वायुवेगः समुद्धृतः ।
महापथे नाग इव स्तूयमानगुणो जनैः ॥"

इति काव्या(दर्शे ? लङ्कारे) (२. १. २२) वामनेनासम्यार्थत्वे(नायमु ? नो)दाहृतत्वात् सोपानं दन्त्यादि । स वायुवेगः अपानपथमुत्सृज्येति पदविभागतोऽसभ्यार्थत्वम् ॥

निःश्रेणिस्त्वधिरोहणी ।

क्षीर० —**निश्रयति भित्तिं, नियोजिता श्रेणिः सोपानपाङ्क्तिर्वात्र निश्राणिः । अतिरोहन्त्यवरोहन्ति च यया दारुमय्या सा अधिरोहणी ॥**

टीका० —निःश्रेणिद्वयं **निःश्रेणीति** ख्यातायाम् । 'श्रिञ् सेवायाम्' । निर्पूर्वः । 'वहिश्रिश्रुयु*द्रुग्लाहात्वरिभ्यो नि[1]:' (उ० ४. ५२) इति निः । रुहेः करणे ल्युट् । 'टिड्ढाणञ्—' (४. १. १५) इत्यादिना ङीप् । अधिपूर्वः अधिरोहणी ॥

सम्मार्जनी शोधनी स्यात्

क्षीर०— **बहुलाख्या रजोवारणी । मार्जन्या पूतं हि बहुलीकृतं [2]वैान्याद्याहुः । समूहनीति[3] तद्बहुकरी वर्धनी च (?) ।**

टीका• —सम्मार्जनीद्वयं **सम्मार्जन्याम्** । 'मृजू शुद्धौ' । करणे ल्युट् ।

---

१. 'नित् इ' क. घ. च. ज. झ. पाठः.　२. 'धानाद्या' घ. पाठः.　३. 'ति स्म त बहुं' ग. घ. ङ. पाठः.

---

* 'युग्लात्वरिभ्यः' इत्येव मातृकासु दृश्यते ।

'मृजेर्वृद्धिः' (७. २. ११४) इति वृद्धिः। शोधनीति। 'शुध शुद्धौ'। पूर्ववल्ल्युडादि।

"सम्मार्जनी वर्तनी स्यात् सङ्करोऽवकरः स्मृतः"

इति हलायुधः॥

सङ्कारोऽवकरस्तया॥ १८॥

क्षिप्ते

क्षीर०—धूल्यादाविति शेषः। अवकीर्यतेऽवकरः॥

टीका०—तया सम्मार्जन्या क्षिप्ते **मलादिके** सङ्कारद्वयम्। समः किरतेः घञ्। सङ्कारः। अस्मादेव 'ऋदोरप्' (३. ३. ५७)। अवकरः॥

मुखं निस्सरणं

क्षीर०—गृहादेर्निस्स्रियते प्रविश्यते येन तन्मुखम्। यत् कौटिल्यः—"मुखसमः संक्रमः मुखानुसारेण निस्सारणविधिर्वा"॥

टीका०—मुखद्वयं गृहादेर्**द्वारप्रदेशे**। तथा च पू(र्वा१र्व)मुखा आवासिनीति प्रयोगः। 'खनु अवदारणे'। 'डित्खनेर्मुट् चोदात्तः' (उ० ५. २०) इत्यनेन अलचौ प्रत्ययौ भवतः मुडागमश्च। करणे ल्युट्। निस्सरणम्॥

सन्निवेशो निकर्षणम्।

क्षीर०—समन्ताद् निविशन्तेऽत्र सन्निवेशः। पुरादेर्बहिर्विहरणभूः। निवृत्तं कर्ष(णम्) अत्र निकर्षणम्॥

टीका०— सन्निवेशद्वयं **पत्तनादिपरिच्छिन्नप्रदेशे**। तथाहि—

"देशं कालं तथा स्थानं सन्निवेशं तथैव च"

इत्यत्र विश्वरूपेण "स्थानं पत्तनादिकं तत्रैव दिग्विभागपरिच्छिन्नानि कियन्त्यपि गृहाणि सम्यङ् निविष्टानि सन्निवेशः"(इति) उक्तम्। 'विश प्रवेशने'। 'हलश्च' (३. ३. १२१) इत्यधिकरणे घञ्। कृषेः ल्युटि निकर्षणम्॥

---

१. 'णः॥' ग. घ. ङ. पाठः.

समौ संवसथग्रामौ

क्षीर०— **संवसन्त्यत्र संवसथः । ग्रस्यते भोगिभिः ग्रामः । दुर्गं ग्रामथानं खेटकं च ॥**

टीका०— संवसथद्वयं **ग्रामे** । संवसन्त्यत्रेति संवसथः । वसतेः 'उपसर्गे वसेः' (उ० ३. ११६) इत्यथप्रत्ययः । 'ग्रसु ग्लसु अदने' । *'ग्रसतेरा च' (उ० १. १४८) इति मन् सकारे चाकारः ग्रामः ॥

वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ॥ १९ ॥

क्षीर०— **वसन्त्यस्मिन् वास्तुः । 'वसेर्णिच्च' (उ० १. ७९) इति तुन् ॥**

टीका० — वेश्मभूद्वयं **गृहकरणयोग्यभूमौ** ।

"निवासात् सर्वभूतानां वास्तुरित्यभिशब्दितः"

'अगारे णिच्च' (उ० १. ७९) इति वसतेस्तुन् । णित्त्वाद् वृद्धिः । वास्तुः अस्त्रियामिति सम्बन्धः ॥

ग्रामान्त उपशल्यं स्यात् सीमसीमे स्त्रियामुभे ।

क्षीर०— **अन्ते चिह्नार्थं शल्यप्रक्षेपादुपशल्यम् । उपशले[1] समीपभ्रमणे साधु वा । सीयते बध्यते । सीमा । 'मनः' (४. १. ११) । 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्' (४. १. १३) । सीम्न्याघाटार्थगौ[2] सालकोऽस्त्री ग्रामान्तरेऽटवी[3]' (?) ॥**

टीका०— ग्रामान्तद्वयं **ग्रामसमीपदेशे** ।

"अन्तः प्रान्ते समीपे च स्वरूपे च निषेधने"

इत्यजयः । **'ग्रामान्तिकोपशल्यमि'त्यमरमाला । उपगतः शल्यः कीलको यस्येत्युपशल्यम् ।** प्रादिसमासः । 'शूकशिक्योपशल्यमि'ति शभेदः ।

---

१. 'लेन समीपभ्रमणेन सा' ग. घ. ङ. पाठः. २. 'घाटकटौ सा', ३. 'वि: ।' ख. पाठः.

---

* 'ग्रसेरा च' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

सीमद्वयं **क्षेत्रादिसीमायाम्** । 'षिञ् बन्धने' । नामन्सामन्नादिसूत्रेण (उ० ४. १५२) इमन्प्रत्ययः । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (४. १. ५) इति प्राप्तस्य ङीपः 'मनः' (४. १. ११) इति प्रतिषेधेन नान्तं रूपम् । 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्' (४. १. १३) इति डाबन्तं द्वितीयम् । आघाटमर्यादाशब्दावप्यत्र । तथा च—

"दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते"

इति प्रयोगः ।

"सीमानो मर्यादा आघाटे पूरुषे मताः सीमाः"

इति वोपालितोऽपि ॥

घोष आभीरपल्ली स्यात्

क्षीर०— घोषन्ति गावोऽत्र घोषः । आबिभ्यति आ भीत ईरयन्ति वा गाः आभीरा गोपाः । पाल्यते पल्ली गृहाली । 'कुटीग्रामकयोः पल्लिः' इति तु शाश्वतः ॥

टीका०— घोषद्वयं **गोपालपल्ल्याम्** । 'घुष घुष्टौ' । 'हलश्च' (३. ३. १२१) इत्यधिकरणे घञ् । घोषः । आभीरा गोपाः, तेषां पल्ली कुटीसङ्घात इत्याभीरपल्ली ॥

पक्कणः शबरालयः ॥ २० ॥

क्षीर०— पच्यतेऽस्मिन् पक्कणः । शबन्ति भ्रमन्ति शबराः अरण्यचण्डालाः ॥

इति पुरवर्गः ।

टीका०— पक्कणद्वयं **शबरपल्ल्याम्** । 'शवरौकश्च पक्कणमि'ति क्लीबकाण्डे अमरमाला । पचतेः क्विप् । पक् । पचनीयः कणोऽत्रेति पक्कणः । [1]वकाररहितः ॥

इति पुरवर्गः ।

---

१. 'पकारादिः ॥' ङ. छ पाठः.

अथ शैलवर्गः ।

महीध्रशिखरिक्ष्माभृदहार्यधरपर्वताः ।
अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः ॥ १ ॥

क्षीर० — महीं धारयति महीध्रः । मूलविभुजादित्वात् कः । हर्तुमशक्योऽहार्यः । ध्रियते धरः । पर्वाणि सन्त्यस्य पर्वतः । '(तप्) पर्वमरुद्भ्याम्' (वा. ५. २. १२२) । अद्यते अद्रिः । गां त्रायते गोत्रः । गीर्यते गिरिः । शिलानामयं शैलः । मत्वर्थे वाण ॥

टीका० — महीध्रादयस्त्रयोदश **पर्वते** । महीं कीली[1]भूतो धरति बिभर्तीति महीध्रः । मूलविभुजादित्वात् कः । पचाद्याचि महीधरः । शिखरी नान्तः । क्ष्माभृत् तान्तः । हर्तुं न शक्यत इत्यहार्यः । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३. १. १२४) । धरति भुवनमिति धरः । पचादिः । *'पर्वमरुद्भ्यां तः' (वा० ५. २. १२२) इति मत्वर्थीयस्तः । पर्वतः । 'अदिशदिभुशुभिभ्यः क्रिन्' (उ० ४. ६६) । अद्रिः । गां पृथिवीं त्रायत इति गोत्रः । गोपूर्वात् त्रैङः 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३. २. ३) । 'कॄगॄशॄपॄकु[2]टिभिदिच्छिदिभ्य† इः' (उ० ४. १४४) । किच्चासौ । गिरिः । 'ग्रह उपादाने' । 'ग्रहेरा च' इति वनिप् आकारश्चान्तादेशः । ग्रावा नान्तः । शिलाः प्रचुराः अत्र सन्तीति शैलः । ज्योत्स्नादित्वादण् । शिलानामुच्चयः स्तूपः शिलोच्चयः ॥

लोकालोकश्चक्रवाडः

क्षीर० — अन्तर्लोक्यतेऽस्य बाह्यं च न लोक्यतेऽनर्कत्वाल्लोकालोकः । चक्राकारेण वलते वाडते वा चक्रवाडः । 'वाडृ आप्लाव्ये' । आवेष्टय द्वीपाब्धीन् स्थितो ह्यसौ ॥

---

१. 'ल' ङ. च. छ. ज. पाठः. २. 'रुदिभि' ङ. छ. पाठः.

---

* 'तप्पर्वमरुद्भ्याम्' इति मुद्रितवार्त्तिकपाठः । † 'भ्यश्च' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

टीका० — लोकालोकद्वयं सकलभूमण्डल[1]स्य **मण्डलाकारेणावस्थिते प्राकारभूते गिरौ**। अस्याभ्यन्तरं पार्श्वं सूर्यरश्मिभिः प्रकाश्यते न बाह्यमिति प्रकाशाप्रकाशतया लोकालोकः। 'लोकृ दर्शने'। कर्मणि घञ्। मण्डलाकारेण परिवेष्ट्य स्थितत्वात् चक्रवाडः। पृषोदरादित्वा[2]द् डत्वम्§ ॥

त्रिकूटस्त्रिककुत् समौ।

क्षीर० — '(त्रिककुत्) पर्वते' (५. ४. १४७) इति साधुः ॥

टीका — त्रिकूटद्वयं **त्रिकूटगिरौ**। त्रीणि कूटान्यस्येति त्रिकूटः। त्रीणि ककुदाकाराणि चूडाकाराणि शृङ्गाण्यस्येति त्रिककुद् दान्तः। 'त्रिककुत् पर्वते' (५. ४. १४७) इत्यन्तलोपः ॥

अस्तस्तु चरमक्ष्माभृद्

क्षीर० — अस्यत्यर्कादीनस्यते वा अस्तः। चरन्त्यत्र चरमः पश्चिमो मन्दराख्यः ॥

टीका० — **पश्चिमे अस्तपर्वते** अस्तः। अस्तमनुपलब्धिं ग्रहनक्षत्राणां करोतीत्यस्तः। 'तत् करोति —' (ग० ३. १. २६) इति णिच्। पचाद्यच् ॥

उदयः पूर्वपर्वतः ॥ २ ॥

क्षीर० — उद्यन्त्यस्माद् ग्रहा उदयः ॥

टीका० — **उदयगिरावुदयः**। उद्य[3]न्त्यस्मादित्युदयः। इणः 'एरच्' (३. ३. ५६) ॥

---

१. 'लम' क. ख. पाठः. २. 'दिड' घ. च., 'दिः ॥' ङ. छ. पाठः. ३. 'देत्यस्मा' ङ. छ. पाठः

---

§ इदं वलतेलेकारस्य।

हिमवान् निषधो विन्ध्यो माल्यवान् पारियात्रकः ।
गन्धमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगाः ॥ ३ ॥

क्षीर० — नियतं सीदन्त्यस्मिन् निषधः । विध्यति विन्ध्यः । अघ्न्यादिः । माल्याकारता अस्यास्ति माल्यवान् । परितो यात्रायां भवः पारियात्रकः, स्वारोहत्वात् । गन्धेन मादयति गन्धमादनम् । आदिशब्दाद् मलयमन्दराद्याः ॥

"हिमालयोऽद्रिराजः स्यान्मलयश्चन्दनालयः" ॥

टीका० — हिमवदादयः सप्त प्रत्येकं स्वनामप्रसिद्धे पर्वते । निषीदन्ति सुरा अत्रेति निषधः । 'गोचरसञ्चर—' (३. ३. ११९) इत्यादिना चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद् घः । 'सदिरप्रतेः' (८. ३. ६६) इति षत्वम् । पृषोदरादित्वाद् दकारे धकारः । विन्ध्यः यकारान्तः । पारियात्र एव पारियात्रकः । अन्तस्थावान् । तथा च योगयात्रायां वराहयमकं —

"लब्धे महान् सम्यगवाप्य यात्रां ससह्यविन्ध्याचलपारियात्राम्"

इति । गन्धैर्मादयति तर्पयतीति गन्धमादनम् । 'मदी हर्षग्लपनयोः' इत्यत्र मित्संज्ञा न भवति, माद्यतेस्तर्पणार्थत्वात् । न गच्छतीति नगः । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३. २. १०१) इति डः । 'नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम्' (६. ३. ७७) इति नकारस्य वा प्रकृतिवद्भावः । आदिना मलयदर्दुरादयः ॥

पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिला दृषत् ।

क्षीर० — पिनष्टि, प्रस्तृणाति, गिरति, उपलाति, अश्नाति, शिनोति, दृणाति, इति वाक्यानि ॥

टीका० — पाषाणादयः सप्त प्रस्तरे । पाषाणो मूर्धन्यष इति वर्णदेशना । प्रस्तृणातीति प्रस्तरः । पचादिः । उप समीपं लातीत्युपलः । 'आतश्चोपसर्गे' (३. १. १३६) इति कप्रत्ययान्तः । 'अशू व्याप्तौ' । 'अन्येभ्योऽपि—' (३.२.७५) इति मनिन् । अश्मा । नान्तः । शिलेति । 'शिल उञ्छे' । इगुपधलक्षणः कः । दृणातेः

१. 'धः । वि' घ. ङ. च. छ. ज. झ. पाठः. २. 'रा' क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. पाठः.

षुग् ह्रस्वश्च' (उ० १. १३६) इति अदिप्रत्ययेन दृषद् दान्ता मूर्धन्यषा। साहचर्यात् स्त्रीत्वम्। चान्द्राणां तु शरद् दरद् दृशद् इति दृशेः तालव्यशा॥

कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गं

क्षीर० — कूटयति कूटं कूट्यते वा वातदावाभ्याम्। 'कूट दाहे'। शिखा अस्यास्ति शिखरम्। 'शिखाया ह्रस्वश्च' (उ० ५. २) इति रः। शृणाति शृङ्गम्॥

टीका० — कूटत्रयं शृङ्गे। 'कूट परिदाहे'। चुरादिः। पचाद्यच्। शिखायां रोहतीति शिखरः। 'अन्येभ्योऽपि—' (वा०३. २. १०१) इति डः। 'ङ्याषोः—' (६. ३. ६३) इत्यादिना ह्रस्वः। 'शिखरी द्रुमशैलयोः' इति तालव्यादावजयः। अस्त्री शिखरमिति सम्बन्धः।

"धारान्धकारशिखरसहस्राङ्गारतोरणाः"

इति पुन्नपुंसकाधिकारे चन्द्रगोमी। 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० १. १२१) इति गन्। किच्च सः। शृङ्गम्॥

प्रपातस्त्वतटो भृगुः॥ ४॥

क्षीर० — प्रपतन्त्यस्मात् प्रपातः। तटशून्योऽतटः। तटो भृगुरिति पाठे प्रपत्यते यतस्तटात् स भृगुः। बिभर्ति भृज्ज्यते वा भृगुः॥

टीका० — प्रपातत्रयम् **अरड इति ख्याते**। प्रपतन्त्यस्मादिति प्रपातः। 'अकर्तरि च—' (३. ३. १९) इत्यादिना घञ्। न तटः अतटः। 'भ्रस्ज पाके'। 'प्रथिम्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च' (उ० १. २८) इति कुः। न्यङ्क्वादि कुत्वम्। भृगुः॥

कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः

क्षीर० — **कटत्यावृणोति कटकः। मध्यमभागो मेखलाख्यः॥**

टीका० — कटकद्वयं **पर्वतकटिप्रदेशे**। 'कटे वर्षावरणयोः'। 'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि' (उ०२. ३५) इति क्वुन्॥

---

१. 'स्वत्वम्।' ङ. छ. ज. पाठः.

स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियौ ।

क्षीर० — **स्नौत्यम्भस्तस्मात् । प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन् समभूभागत्वात् प्रस्थः । घञर्थे कः । सनोति ददाति सुखं सानुः । 'षणु दाने' । द्वित्वात् प्रस्थोऽप्यस्त्री ॥**

टीका०—स्नुत्रयं **पर्वतैकदेशीयसमभूभागे**। 'सानुः समा गिरेः क्षितिः' इति नाममाला । 'ष्णा शौचे' । 'पृभिदिव्याधिगृधिधृषिभ्यः' (उ० १. २३) इति बहुलवचनात् कुः । स्नुः । प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्निति प्रस्थः । 'घञर्थे कविधानं कर्तव्यम्' (वा०३. ३. ५८) इति कः । 'षण सम्भक्तौ' । 'दृसनिजनिचरिचटिभ्यो ञुण्' (उ०१. ३) । सानुः ॥

उत्सः प्रस्रवणं

क्षीर०—**उ(न्द?न)त्यम्भसा उत्सः । प्रस्रवन्त्यस्मात् प्रस्रवणम् ॥**

टीका० — पर्वतात् स्रुत्वा एकत्र स्थिते जलसङ्घाते उत्सद्वयम् । 'उन्दिगुधिकु*सिभ्यः कित्' (उ० ३. ६६) इति सः । प्रस्रवणं दन्त्यवत् ॥

वारिप्रपातो निर्झरो झरः ॥ ५ ॥

क्षीर०—**निर्झीर्यते निर्झरः । प्रपाताम्बु । 'निर्झरो झरा' इत्येके॥**

टीका० —निर्झरद्वयं स्रुत्वा स्रुत्वा **अन्यथा वा वारिप्रवाहे** । 'जॄष् झॄष् वयोहानौ' । 'ऋदोरप्' (३. ३. ५७) । निर्झरः । एवं झरोऽपि । 'स्त्रियां झरीत्यपी'ति धातुप्रदीपादिः ॥

दरी तु कन्दरो वा स्त्री

---

१. 'समा', २. 'नमिति' ङ. छ. पाठः.

---

* 'कुषिभ्यः' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

क्षीर०—दीर्यति दरी। पचादिः[1]। कुत्सितं दीर्यति कं दृणाति वा कन्दरा स्त्री। पक्षे रूपात् पुमान्। निर्दरोऽपि॥

टीका०—दरीद्वयं कृत्रिमेऽकृत्रिमे वा पर्वतविवरे। 'दॄ विदारणे'। 'ऋदोरप्' (३. ३. ५७)। गौरादिर्ङीष्। केन जलेन दीर्यत इति कन्दरः। स्त्रियां टाप्॥

देवखातबिले

क्षीर०— समे इत्यर्थः। देवखातमकृतकम्। 'बिल भेदने'॥

गुहा।

गह्वरं

क्षीर०—गूहति गुहा। अगे ह्वरति गाहते वा गह्वरम्। अकृतकबिलविषये गुहा गह्वरं चेत्येके पूर्वेण सह सम्बध्नन्ति। यत् कात्यः— 'देवखातं बिलं गुहा'। शाश्वतोऽप्याह—'गह्वरं बिलदम्भयोः'॥

टीका०—देवैरेव खाते बिले गुहाद्वयम्। 'गुहू संवरणे'। 'गुहा गिर्योषध्योरि'ति भिदादिपाठादङ्। यद्यपि गिरौ वाच्ये अङ् भवति, तथापि समुदाये प्रवृत्ताः क्वचिदेकदेशेष्वपि वर्तन्ते। 'गाहू विलोडने'। 'छित्वरछत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरगह्वरकट्वरसंय*द्वरोपह्वराः' (उ० ३. १) इति निपातनाद् गह्वरः॥

गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः॥ ६॥

क्षीर०—गण्डाः शैला इव स्थूलाश्मानः। च्युताः भूकम्पादिना गलिताः।

"दन्तकास्तु बहिस्तिर्यक्प्रदेशा निर्गता गिरेः"॥

टीका०—भूकम्पादिना गिरेश्च्युता महोपला गण्डशैलाः॥

खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्

---

१. 'दिर्दरट्। कु' क. ग. घ. ङ. पाठः.

---

* 'द्वराः' इति मुद्रितोणादिपाठः।

क्षीर० — खन्यन्ते लोहादयोऽस्याः खनिः । खानिश्च । आकीर्यन्ते धातवोऽस्मिन्नाकरः । गञ्जोऽपि । यच्छाश्वतः —

"भाण्डागारे विदुर्गञ्जं खनौ गञ्जां सुरागृहे" ॥

टीका० — खनिद्वयं सुवर्णरत्नाद्युत्पत्तिस्थाने । खन्यते इति खनिः । 'खनि[1]कस्यञ्ज्यसिवसिध्वनिवनिसनिग्रन्थिचरिभ्यश्च' (उ० ४. १४१) इति इः । आकारश्च । 'खनिः खानिरि'ति व्याडिः । किरतेः 'पुंसि संज्ञायां—' (३. ३. ११८) इत्यधिकरणे घः । आकरः ॥

पादाः पर्यन्तपर्वताः ।

क्षीर० — मुख्यशैलान्ते क्षुद्रपर्वताः पादा इवाधःस्थत्वाद् धारणाच्च ॥

टीका० — मूलपर्वतस्यान्ते परिवृत्य स्थितेषु पादद्वयम् । 'पद गतौ' । 'पदरुजविशस्पृशो घञ्' (३. ३. १६) पादाः ॥

उपत्यकाऽद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका ॥ ७ ॥

क्षीर० — अद्रेर्भूमिरित्येव । 'उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः' (५. २. ३४) । 'न यासयोः' (७. ३. ४५) इत्यत्र त्यकन उपसंख्यानादित्त्वाभावः ॥

टीका० — अद्रेरासन्ना प्रत्यासन्ना भूरुपत्यका । 'उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः' (५. २. ३४) इति त्यकन् । अद्रेरुपरिभूमावधित्यका । पूर्ववत् त्यकन्नादि । 'न यासयोः' (७. ३. ४५) इति प्रतिषेधे 'त्यकन उपसंख्यानम्' (वा० ७. ३. ४५) इति इत्त्वप्रतिषेधः । भट्टिना तु समीपभूमात्रे प्रयुक्ता । तथाहि —

---

१. 'कञ्ज्य' क. ख. त्र. झ., 'कस्यसि' ज. पाठः.

---

† 'कष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्र —' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

"समुद्रोपत्यका हैमी पर्वताधित्यका पुरी।
रत्नपारायणं नाम्ना लङ्केयं मम मैथिलि!॥" (स० ९. श्लो० ८७)

इति। अतोऽद्रेरित्युपलक्षणमात्रम्। उदाहरणं च यं कञ्चिदधिकृत्य कर्तव्यमित्येतावता पर्वतस्य च प्रकृतत्वादद्रेरासन्ना भूमिरित्युक्तम्॥

धातुर्मनःशिलाद्यद्रेः

क्षीर०—धत्ते धातुः। आदिशब्दाद् हिङ्गुलिकादि। यदाहुः—
"सुवर्णरूप्यताम्राणि हरितालमनःशिलाः॥
गैरिकाञ्जनकांसीयलोहसीसाः सहिङ्गुलाः।
गन्धकोऽभ्रकमित्याद्या धातवो गिरिसम्भवाः॥"

टीका०—मनःशिला हरितालादिः। अश्मविकारो धातुः। 'सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्कुशिभ्यस्तुन्' (उ० १. ७२)॥

गैरिकं तु विशेषतः।

क्षीर०—विशेषेणैवं धातुः धातुशब्देनैव प्रसिद्धः। गैरिकमित्येके। गिरौ भवमिति गिरिणा विग्रहो गिरिकादण्॥

टीका०—पूर्वेण सामान्यतो विशेषतश्च सिद्धे वचनं नियमार्थम्। गैरिकमेव विशिष्टं धातुरुच्यते न मनःशिलादिः। गिरौ भवं गैरिकम्। अध्यात्मादित्वात् ठक्॥

निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे॥ ८॥

क्षीर०—स्थान इति शेषः। कुञ्जिरावरणार्थः लोकात्। व्यधिकरणे सप्तम्यौ॥

टीका०—निकुञ्जद्वयं पर्वतादेर्लतापल्लवतृणादिभिः समन्तादाच्छादिते

---

१. 'म्रा', २. 'ति' ङ. छ. पाठः. ३. 'ङ्गलादि' ख. पाठः. ४. 'ण धातुः' ङ. पाठः. ५. 'ब्देन प्र', ६. 'कं हमि' ख. पाठः. ७. 'ते म' क. ख. घ. च. ज. झ. पाठः

गह्वरादिनिम्नभागे । 'कुजि अव्यक्ते शब्दे' । 'हलश्च' (३. ३. १२१) इत्यधिकरणे घञ् । 'न क्वादेः' (७. ३. ५९) इति कुत्वाभावः । निकुञ्जकुञ्जावित्यनेनान्योपसर्गनिवृत्तिः । उदरमिवोदरम् उपमानादिति ॥

इति शैलवर्गः ।

अथ वनौषधिवर्गः ।

अटव्यरण्यं विपिनं गहनं

क्षीर० — अटन्त्यस्यामटवी । इयर्ति भ्राम्यत्यत्रेत्यरण्यम् । वेपन्ते भयेनात्र विपिनम् । 'वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च' (उ० २. ५५) इतीनच्* । गाह्यते गहनम् ॥

काननं वनम् ।

क्षीर० — कन्यते गम्यतेऽस्मिन् काननम् । वन्यते सेव्यते वनम् । वृक्षबहुलं स्थानम् । पूर्वैः सहानयोरैक्यमाहुः । सत्रं नानार्थे ॥

टीका० — अटवीषट्कं **वने** । अटन्तीत्यटाः । पचादि[१] । अटाः वयः पक्षिणोऽत्रेत्यटविः । पक्षे 'कृदिकारात्—' (ग० ४. १. ४५) इति ङीष् । 'ऋ गतौ' । 'अर्तेर्मित्' (उ० ३. १०२) इत्यन्यप्रत्ययः । 'अट्कुप्वा—' (८. ४. २) दिना[२] णत्वम् । अरण्यम् । 'टुवेपृ कम्पने' । तुहिनवद् विपिनम् । 'गाहू विलोडने' । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २. ८१) इति युच् । बहुलवचनाद्ध्रस्वत्वम् । गहनम् । 'कनी दीप्त्यादौ' । हेतुमण्ण्यन्ताद् गहनवद् युच् । काननम् । 'वनु याचने' । पचाद्यच् । वनम् ॥

महारण्यमरण्यानी

---

१. 'द्यच् । अ' घ. ङ. छ. पाठः. २. 'दिण' क. ख. च. ज. झ. पाठः.

---

* अन्यत्रायं नित् पठ्यते ।

क्षीर० — 'हिमारण्ययोर्महत्त्वे' (वा० ४. २. ४९) ङीबानुकौ॥

टीका० — महारण्यद्वयं महावने। हिमानीवदरण्यानी॥

गृहारामास्तु निष्कुटाः॥ १॥

क्षीर० — कुटाद् गृहान्निष्क्रान्तौ[1] निष्कुटाः॥

टीका० — गृहारामद्वयं गृहसमीपरचिते[2] वने। कुटाद् गृहान्निर्गताः निष्कुटाः 'निरादयः कान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' (वा० २. २. १८) इति समासः। 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' (८. ३. ४१) इति षत्वम्॥

आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत्।

क्षीर० — आरम(न्तेऽन्त्य)स्मिन्नारामः। करणेन निर्वृत्तं[3] कृत्रिमं वनं वृक्षसमूहः। समीपं वनस्योपवनम्। तुल्यत्वेन नैकत्र्यात्॥

टीका० — आरामद्वयं कृत्रिमवने। आरमन्त्यस्मिन्नित्यारामः। 'हलश्च' (३. ३. १२१) इत्यधिकरणे घञ्। उपरोपितं वनमुपवनम्॥

अमात्यगणिकागेहोपवने वृक्षवाटिका॥ २॥

क्षीर० — अमात्यगणिकयोरुपलक्षणत्वात् सार्थवाहादीनामपि॥

टीका० — अमात्यानां गणिकानां च गृहारामे वृक्षवाटिका। वृक्षसहिता वाटिकेति शाकपार्थिवादिः॥

पुमानाक्रीड उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम्।

क्षीर० — आक्रीडन्त्यस्मिन्नाक्रीडः। उद्यान्त्यस्मिन्नुद्यानम्। साधारणं राज्ञीभिः सह॥

---

१. 'न्तो निष्कुटः॥' ख. पाठः. २. 'तव' क. ख. च. ज. झ. पाठः. ३ 'न्नः कृत्रिमो वृ' क. ग. घ. ङ. पाठः.

टीका० — आक्रीडद्वयं **सर्वोपभोग्ये राज्ञो वने** । आरामवदाक्रीडः । उद्यातीत्युद्यानम् । गहनवद् युच् ॥

स्यादेतदेव प्रमदवनमन्तःपुरोचितम् ॥ ३ ॥

क्षीर० — प्रमदार्थं वनं प्रमदानां वा प्रमदवनम् । 'ङ्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्' (६. ३. ६३) इति ह्रस्वः । अन्तःपुरं तत्स्था देशाः ॥

टीका० — राज्ञो वनं यदन्तःपुरोचितं, न साधारणं, तत् प्रमदवनम् । 'ङ्यापोः —' (६.३.६३) इति ह्रस्वः ।

"प्रमदवनोपकण्ठनलिनीषु लताभवनेषु भूभुजः"

इति ह्रस्वः ।

"रावणे जहिहि द्वेषं[1] जहाहि प्रमदावनम् ।" (स० २०. श्लो० १०)

इति भट्टौ दीर्घवदपि ॥

वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी

क्षीर० — वियन्त्यनया वीथी । आलाति आवलति पञ्च्यते श्रीयते इति वचनानि ॥

टीका० — वीथीपञ्चकं **पङ्क्तिमात्रे** । वीथीति विपूर्वादिणः 'समीणः' (उ० २. ११) इत्यनेन बाहुलकस्थक्[2] । गौरादिङीष् । 'अल भूषणादौ' । आङ्पूर्वः । 'इन्' (उ० ४. ११९) इति इन् । आलिः । 'वल वल्ल संवरणे' । इन् । आवलिः । 'पचि व्यक्तीकरणे' । 'वसेस्तिः (उ० ४. १८१) इति बाहुलकात् तिप्रत्ययः । 'चोः कुः' (८. २. ३०) इति कुत्वम् । 'इदितो नुम् धातोः' (७. १. ५८) इति नुमागमः । पङ्क्तिः । अथवा पञ्च पदानि परिमाणमस्येत्यर्थे पञ्चन्शब्दात् तिप्रत्ययः । टिलोपः चकारस्य ककारः नकारस्य ङकारः । 'पङ्क्तिविंशति—' (५. १. ५९) इत्यादिना सूत्रेण निपात्यते । 'श्रिञ् सेवायाम्' ।

---

१. 'क्रोधं ज' घ. ङ छ. पाठः. २. 'न् ।' घ. ङ. छ. ज. पाठः.

वह्निवद् निः। श्रेणिः। वीथीवत् पक्षे 'कृदिकारात्—' (ग० ४. १. ४५) इति ङीषि दीर्घान्ता। श्रेणी॥

क्षीर०—सान्तरा पङ्क्तिः। निरन्तरा लेखा। यदाह—

लेखास्तु राजयः।

लिख्यन्ते लेखाः। राजन्ते राजयः। पङ्क्त्यपङ्क्तिसाधारणाः॥

टीका०—लेखाद्वयं निरन्तरपङ्क्तौ। लेखेति। 'लिख अक्षरविन्यासे'। भिदादित्वादङ्। टाप्। राजतेर्वीपिवदिन्। राजिः॥

वन्या वनसमूहे स्याद्

क्षीर०—पाशादित्वाद् यत्॥

टीका०—वनसङ्घाते वन्या। 'पाशादिभ्यो यः' (४. २. ४९)॥

अङ्कुरोऽभिनवोद्भिदि॥ ४॥

क्षीर०—अङ्क्यते अङ्कुरः। 'अकि लक्षणे'। उद्भिद्यते उद्भित्। प्ररोहोऽपि॥

टीका०—अभिनवोत्थिते वृक्षे अङ्कुरः। 'अकि लक्षणे'। मन्दुरावदुरच्। 'अङ्कूरश्चाङ्कुरः प्रोक्त' इति हलायुधः। तथा चाश्वचरिते वसन्तराजः—

"अङ्कूरिते पल्लविते सपुष्पे फलान्विते भूरुहि सारमेये"

इति। उद्भिनत्ति भुवं बीजं चेत्युद्भित्। 'सत्सूद्विष—' (३. २. ६१) इत्यादिना क्विप्॥

वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः।
अनोकहः कुठः सालः पलाशी द्रुद्रुमागमाः॥ ५॥

क्षीर०—वृश्च्यते छिद्यते वृक्षः। वृक्षति वृणोति वा। शाखी। व्रीह्यादौ। पादैर्मूलैः पिबति पादपः। एवमङ्घ्रिपः। चरणपस्त्वप्रसिद्धः। तरन्त्यापदमनेन तरुः। अनसः शकटस्य अकं गतिं हन्त्यनोकहः। निर्वचनाद् द्रुर्वृक्षैकदेशेऽप्यस्ति। द्रुमः। 'द्युद्रुभ्यां मः' (५. २. १०८)

द्रुशब्दोऽपि अवयवेषु हि वृत्ताः शब्दाः समुदायेष्वपि वर्तन्त इति । न गच्छत्यगमः । अगनगौ नानार्थे । कुजशब्दोऽपि ॥

टीका० — वृक्षादयस्त्रयोदश वृक्षे । 'वृक्ष वरणे' । पचादिः । वृक्षः । महीरुह इति । मूलविभुजादित्वात् कर्तरि कः । 'यत्राधिरूढेन महीरुहोच्चैः' इति माघे हलन्तोऽपि । तदा च क्विप् । शाखीति । व्रीह्यादित्वादिनिः । 'अत इनिठनौ' (५.२.११५) इति इनिः । विटपी । पादेन पिबतीति पादपः । 'सुपि' (३.२.४) इति योगविभागात् कः । तरतेः मरुवद्रुः । तरुः । अनसः शकटस्य अकनं गमनं हन्तीत्यनोकहः । 'अन्येष्वपि —' (३.२.१०१) इति डः । 'कु शब्दे' । 'अन्येभ्योऽपि —'(उ० ४.१०७) इति ठः । बाहुलकात् ठस्येकादेशो न भवति । 'कणेष्ठः' (उ० १.१०८) इति बाहुलकाद्वा ठः । कुठः । 'सल गतौ' । घञ् । सालः ।

"सालं सालं विकलिका सालं सालं न वीक्षितुम्"

इति दण्डियमकम् । द्रुरिति । 'हरिमितयोर्द्रुवः' (उ० १.३५) इति केवलादपि द्रवतेर्बाहुलकात् कुः । तत्र च डित्त्वात् टेर्लोपः । 'द्युद्रुभ्यां मः' (५.२.१०८) द्रुमः । न गच्छतीत्यगमः । पचादिः ॥

वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्

क्षीर० — वनस्य पतिर्वनस्पतिः । पारस्करादित्वात् सुट् । भवेऽर्थे 'दित्यदित्यादित्य —' (४.१.८५) इति ण्यः । पुष्पेभ्यो जातफलैर्हेतुभिः ॥

टीका०—पुष्पाद् जातैः फलैः लक्षितः आम्रादिर्वानस्पत्यः । भवार्थे पूर्ववद् ण्यः ॥

तैरपुष्पाद् वनस्पतिः ।

क्षीर० — पुष्पं विना तैः फलैः ॥

टीका०— तैः फलैरपुष्पाज्जातैर्लक्षित **उदुम्बरादिः** वनस्पतिः । 'पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम्' (६.१.१५७) इति सुट् । केचिद् वृक्षवनस्पत्योरभेदमाहुः । तथा च त्रिकाण्डे —

"विष्टरोऽस्त्री द्रुमः सालो वनस्पतिरनोकहः" ॥

ओषधिः फलपाकान्ता

क्षीर०— ओषं रुजं धयत्योषधिः । फलपाक एवान्तोऽस्याः ॥

टीका०— फलपाकेन नश्वरस्वभावे धान्यकदल्यादावोषधिः । ओषो दाहो धीयते अत्रेति ओषधिः । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३. ३. ९३) इति किः । ङचन्तापि ओषधिः । रूपभेदात् स्त्रीत्वम् ॥

स्यादवन्ध्यः फलेग्रहिः ॥ ६ ॥

क्षीर— फलानि गृह्णातीति 'फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च' (३. २. २६) इति साधुः ॥

टीका० — अवन्ध्यद्वयम् **ऋतुकाले फलधरे वृक्षे** । फलानि गृह्णाति धारयतीति फलेग्रहिः । 'फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च' (३. २. २६) इति निपातितः ॥

वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च

क्षीर० — बध्नाति[1] अफलं वन्ध्यः । अवकं शून्यम् ईष्टे अवकेशी ॥

टीका०— वन्ध्यत्रयम् ऋतुकालप्राप्तावपि **फलहीने** । 'बन्ध बन्धने' । 'अघ्न्यादयश्च' (उ० ४. ११३) इति यत् । वन्ध्यः । फलं यस्य नास्ति, सोऽफलः । केश इव केशः । अवध्वस्तः केशः[2] अवकेशः । सोऽस्यास्तीत्यवकेशी । इनिः ॥

फलवान् फलिनः फली ।

क्षीर० — फलं बह्वस्यास्तीति । 'फलबर्हाभ्यामिनच्' (वा० ५. २. १२२) ॥

टीका०— फलवत्त्रयं **वर्तमानफले** । 'फलबर्हाभ्यामिनच्' (वा० ५. २. १२२) । फलिनः । फलीति । अत इनिः ॥

---

१. 'ति बलं' क. ग. घ. ङ. पाठः. २. 'शः सो' क. ख. च. ज. झ. पाठः.

प्रफुल्लो[1]त्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः ॥ ७ ॥

फुल्लश्चैते विकसिते

क्षीर० — प्रफुल्लति स्म प्रफुल्लः। 'ञिफला विशरणे'। क्तः। 'उत्परस्यातः' (७. ४. ८८) इत्युत्वम्। 'अनुपसर्गात् फुल्लक्षीव —' (८. २. ५५) इति साधुः फुल्लः। उत्फुल्लसम्फुल्लावुपसंख्यानात्। प्रफुल्लेति पाठे 'फुल्ल विकसने'। अच्। विगत आकोशः सङ्कोचोऽस्य व्याकोशः। विशेषेण कचति विकचः। स्फुटति ॥

टीका० — प्रफुल्ताष्टकं विकसितपुष्पे। प्रफुल्तस्तोपधः। 'ञिफला विशरणे'। 'ञीतः क्तः' (३. २. १८७)। 'ति च' (७. ४. ८९) इति उपधाया उकारः। 'आदितश्च' (७. २. १६) इति इडभावः। निष्ठातकारस्य लत्वं नास्ति, सोपसर्गत्वात्। तथा च 'अनुपसर्गात् फुल्लक्षीवकृशोल्लाघाः' (८. २. ५५) इत्यत्र वृत्तावुक्तम् — 'अनुपसर्गादिति किं, प्रफुल्ताः सुमनसः' इति। यत्तु धातुप्रदीपे 'फुल्ल विकसने। प्रफुल्ल' इति दर्शितं, स विकासवाची पचन्तः। उत्फुल्लसम्फुल्लयोरुपसङ्ख्यानाद् लत्वम्। उत्फुल्लसम्फुल्लौ। व्याकोषो मूर्धन्यषः तालव्यशो वा। 'कच बन्धने'। पचाद्यच्। विकचः। 'स्फुट विकसने'। इगुपधलक्षणः कः। स्फुटः। फुल्ल इति। 'अनुपसर्गात् फुल्लक्षीवकृशोल्लाघाः' (८. २. ५५) इति लत्वम्। विकसितम्। 'क्षितौ विकसितं सितम्' इति कीचकवधे दन्त्यमध्यम् ॥

स्युरवन्ध्यादयस्त्रिषु।

क्षीर० — वाच्यलिङ्गत्वात् ॥

टीका० — अवन्ध्यादयो विकसितान्तास्त्रिषु ॥

स्थाणुरस्त्री ध्रुवः शङ्कुः

क्षीर० — तिष्ठति ध्रुवति शङ्कतेऽस्मात् ॥

---

१. 'प्रा' क. ख. घ. ङ. छ. ज. पाठः.

टीका० — स्थाणुत्रयं क्षुण्ड इति ख्याते । स्थाणुरस्त्री । नर्चे त्वर्धर्चा-दाद्† नपुंसकम् । ध्रुवशङ्कू तारकभेदेऽपि कीलकार्थे ध्रुवोक्तौ ॥

ह्रस्वशाखाशिफः क्षुपः ॥ ८ ॥

क्षीर० — सुसूक्ष्मलतादिप्रतानः । क्षौति इव मानो वा (?) ॥

टीका० — यस्य शाखाः ह्रस्वाः शिफाश्च मालोटकादेः स क्षुपः ॥

अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ

क्षीर० — प्रकाण्डो ग्रन्थिः । तद्रहित उद्भिद्विशेषस्तृणलताद्यो वा स्तम्बः । तिष्ठतीति । 'स्थः स्तोऽम्बजवकौ च' (उ० ४. ९७) । गुडति गुल्मः । नानार्थे विटपः ॥

टीका० — स्तम्बद्वयमपगतप्रकाण्डे बहुपत्रे मल्लीविटपादौ¹ । प्रकाण्डश्च शाखातः पूर्वो भागः । 'स्थः² स्तोऽम्बाम्बकौ च' (उ० ४. ९७) इति तिष्ठतेर-म्बप्रत्ययः³ स्तादेशश्च । स्तम्बः ॥

वल्ली तु व्रततिर्लता ।

क्षीर० — वलति वेष्टते वल्ली । गुलूच्यादिर्माधव्यादिश्च । वृक्षशा-खापि । यच्छाश्वतः —

"लता प्रततिराख्याता लता शाखा च शाखिनाम् ।"

प्रकृष्टा ततिरस्याः व्रततिः । जपादि(?)त्वाद् वत्वम् । लाति लता ॥

टीका० — वल्लीत्रयं लतायाम्⁴ । 'वल वल्ल संवरणे' । पचादिर्गौरादौ । ईप्रत्यये⁵ वल्लिरपि । तथा च प्रयोगः —

"गतः स कालो यत्रासीन्मुक्तानां जन्म वल्लिषु"

---

१. 'क्षे तु रू' क. पाठः. २. 'गण्डः ।' ग. घ. ङ., 'जङ्गः ।' क. पाठः. ३. 'स्थस्तो', ४. 'यस्ता' क. ख. घ. ङ. छ. पाठः. ५. 'इनिप्र' क. ख. घ. ङ. छ. ज. झ. पाठः.

---

† 'स्थाणु वा ना ध्रुवः' इति टीकासर्वस्वपाठः स्यात् ।

इति । प्रपूर्वात् तनोतेः क्तिन् । प्रततिः ।

"प्रस्थः सानुनि माने च प्रततिस्तरुवीरुधोः"

इति पकारादावजयः । माघे तु वकारादिङीषन्त[1]प्रयोगोऽप्यु[2]त्पन्नो दृश्यते । प्रपूर्वात् क्तिन्नन्तत्वे ङीष् न स्यात् । तथा च माघः—'धराधरेन्द्रं व्रततीततीरिव' (स० १. श्लो० ५) इति । उणादौ तु 'कृतिभिदिलतिभ्यः कित्' (उ० ३. १४८) इत्यत्र लतिः सौत्रः । तत्र लता ॥

लताप्रतानिनी वीरुद् गुल्मिन्युलपमित्यपि ॥ ९ ॥

क्षीर०—लतानां प्रतानोऽस्त्यस्याः प्रतानिनी लता वा वीरुत् । यत् कात्यः—

"वीरुत् सुपर्णजटिला प्रतानशतगामिनी ।"

विरुणद्धि विरोहति वा वीरुत् । 'अन्ये[3]षामपि दृश्यते' (६. ३. १३७) इति दीर्घः । न्यङ्क्वादित्वाद् धत्वम् । उलते उलपम् । उलः सौत्र आवरणार्थः । उल्लुप्यते वा ॥

टीका०—प्रतानः शाखापत्र[4]सञ्चयः । तद्युक्ता गुडूचीचित्रपुष्पादिलता वीरुदादित्रिकवाच्या । विविधं रोहतीति वीरुत् । क्विप् । 'न्यङ्क्वादीनां च' (७. ३. ५३) इति हकारे धकारः । 'अन्येषामपि—' (६. ३. १३७) इति दीर्घः । उच्यते । 'विटपविष्टपा'दिसूत्रेण (उ० ३. १४५) कपन् चकारस्य लकारः । उलपम् । वल्ल्यादिसप्तकेनैव लतोच्यत इति केचित् । तथा च पुनर्लतेत्यनुवादः । तेनायमर्थः—लतैव प्रतानिन्याद्युच्यते ॥

नगाद्यारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च सः ।

क्षीर०—आरुह्यते आरोहः । औन्नत्यम् । उच्छ्रयणमुच्छ्रायः । 'उदिश्रयतियौति—' (३. ३. ४९) इत्यनित्यो घञ् । यल्लक्ष्यं—'पतनान्ताः समुच्छ्रयाः' । उत्सेध उद्गतिः । यच्छाश्वतः 'उत्सेधौ वपुरुन्नती' ॥

---

१. 'न्ते' घ. ङ. च. छ. पाठः. २. 'प्युपपन्नो' क. पाठः. ३. 'न्येभ्योऽपि' क. ङ. पाठः. ४. 'त्रचयः' घ. ङ. छ., 'त्रप्रचयः' क. ख. ज. झ. पाठः.

टीका०—नगादीनामारोहे ऊर्ध्वरूपतया दैर्घ्ये उच्छ्रायत्रयम्। आदिना गिरिदेवकुलादेर्ग्रहणम्। 'श्रिञ् सेवायाम्'। 'उदिश्रयतियौति—'(३. ३. ४९) इत्यादिना भावे घञ्। उच्छ्रायः। 'सिधु गत्याम्'। भावे घञ्। उत्सेधः। श्रयतेः 'एरच्' (३. ३. ५६)। उच्छ्रयः। यद्यपि 'उदिश्रयति—' इत्यादिना नित्यवद् घञ्, तथापि सिंहावलोकितेन 'विभाषाङि रुप्लुवोः' (३. ३. ५०) इत्यत्र विभाषाग्रहणमनुवर्तते ॥

अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधेस्तरोः ॥ १० ॥

क्षीर०—प्रकाण्ड्यते प्रकाण्डो वृक्षजङ्घा। स्कन्द्यते आरुह्यते स्कन्धः ॥

टीका०—प्रकाण्डद्वयं वृक्षस्य मूलादारभ्य शाखापर्यन्ते। स्कन्धशब्दोऽदन्तोऽव्युत्पन्नः। तथा च माघे—

"सर्वकार्यशरीरेषु मुक्त्वाङ्गस्कन्धपञ्चकम्" (स० २. श्लो० २८)

इति। 'स्कन्धः समुदयेऽपि वा' इत्ययमेव वक्ष्यति। उणादौ 'स्कन्देश्च स्वाङ्गे' (उ० ४. २०८) इत्यनेनैव सूत्रेण 'स्कन्दिर् शोषणे' इत्यतो धादेशासुन्भ्यां सकारान्तो नपुंसकश्चोक्तः ॥

समे शाखालते

क्षीर०— 'शाखृ व्याप्तौ'। श्यं(न्ते?तेः) खो वा। शिखापि ॥

टीका०— शाखाद्वयं ताले[3] इति ख्याते। 'शाखृ व्याप्तौ'। अच्। शाखा। तालव्यादिः। लता उक्ता। समे इत्यधिकारः शिफाजटे इति यावत् ॥

स्कन्धशाखासाले

क्षीर०— समे इत्येव। सीयते साला। शालेति शाश्वतः—

---

१. 'दा' क. ख. पाठः. २. 'श्यन्ते खं वा' क. ग. घ. पाठः. ३. 'लव्य इ' क. पाठः.

"शाला तरुस्कन्धशाखा शाला भवनमिष्यते" ॥

टीका० —स्कन्धशाखाद्वयं **तरुप्रकाण्डनिर्गतायां प्रधानशाखायाम्।** स्कन्धाद् निर्गता शाखा स्कन्धशाखा । मत्स्ये शाल उक्तः । टापि शाला ॥

शिफाजटे ।

क्षीर०— **शिनोति शेतेऽधो वा शिफा । जटति जटनं वा जटा। वृक्षादिमूलम् । 'जट सङ्घाते' । भिदाद्यङ् ॥**

टीका०— शिफाद्वयं शि[1]हड इति ख्याते । शयात् तिर्यक् स्फायतीति शिफा । पृषोदरादिः । 'शिथिलशिफाशलशेफाः' इति शभेदः । जटेति । 'जट झट सङ्घाते' । पचादिः ॥

क्षीर० —एवं शिफालतयोः पर्यायानुक्त्वा रूपमाह—

शाखाशिफावरोहः स्याद्

अवरोहन्ती शाखाशिफा शिफारूपा शाखा (वा) अवरोहोऽश्वत्थादेरित्युपाध्यायः ॥

टीका०— **वटादिशाखायाः** शिफायामवरोहः । शाखावलम्बिनी शिफा शाखाशिफा । रुहेः पचाद्यचि अवरोहः ॥

क्षीर०— वृक्षादूर्ध्वं गता लता । यदाह—

मूलाच्चाग्रं गता लता ॥ ११ ॥

टीका०— तरुमूलात् प्रभृति वृक्षाग्रं यावद् गता गुलूच्यादिलता साप्यवरोहश्च । एतत् तु प्रसङ्गेनोक्तम् ॥

शिरोऽग्रं शिखरं वा ना

---

१. 'र्शा' ङ. छ. पाठः. २. 'स' घ. ङ. छ., 'श' झ. पाठः.

क्षीर०— वृक्षादेर्मूर्धा अग्राख्यः। शिखरं नु वा ना पक्षे पुमान्। रूपात् पक्षे क्लीबे ॥

टीका०— शिरआदित्रयं वृक्षाग्रे। 'श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किच्च' (उ० ४. १९५) इत्यसुन्शिरादेशौ। शिरः। 'अक अग कुटिलायां गतौ'। उग्रवद् रः। अग्रम्। शिखरं वा नेति सम्बन्धः ॥

मूलं बुध्नोऽङ्घ्रिनामकः।

क्षीर०— 'मूल रोहणे'। बुध्यन्तेऽनेन बुध्नः। वृक्षादेः पादपर्यायः ॥

टीका०— मूलद्वयं वृक्षमूले। अङ्घ्रिनामकः पादपर्यायनामक इत्यर्थः। 'मूल रोहणे'। चुरादिः। पचाद्यच्। मूलम्। सूर्ये बुध्न उक्तः। उकारवांश्चायम्। तथा च राजशेखरः—

"निवेश्य बुध्ने चरणं स्मितानना भुजेन काण्डं कलयावलम्ब्य च"

इति। रेफवत्पाठे छन्दोभङ्गः ॥

सारो मज्जा नरि

क्षीर० — सरति सारः। 'सृ स्थिरे' (३. ३. १७) घञ्। मज्जति मज्जा। नरि पुंसि ॥

टीका०— सारद्वयं वृक्षस्य सारभागे। कालान्तरं सरतीति सारः। 'सृ स्थिरे' (३. ३. १७) इति घञ्। एवं दन्त्यादिः। मज्जा नान्तः। मव्व(व)त्[1] कनिना 'टुमस्जो शुद्धौ' इत्यतो निपातितः।

"अथ मज्जा द्वयोरस्थिस्नेहे[2]शुक्रकरो बली"

इत्युत्पलिन्यां धातौ टाबन्ता। तत्र हि द्वयोरिति पुंक्लीबयोरिति परिभाषितम्। तन्निषेधोऽकारप्रश्लेषात्। 'केलिः प्रदहति मज्जाम्' इत्यार्याकोशश्च ॥

त्वक् स्त्री वल्कं वल्कलमस्त्रियाम् ॥ १२ ॥

---

१. 'त् टु' घ. ङ. च. छ. पाठः.　२. 'हः शु' घ. ङ. छ. पाठः.

क्षीर० — 'त्वच संवरणे'। वल्यते छाद्यतेऽनेनेति वल्कम्। 'वल संवरणे'। वल्कं लाति वल्कलं श्यामलवत्॥

टीका०— त्वक्त्रयं वल्कले। आवृणोति वृक्षमिति त्वक्। 'त्वच संवरणे'। क्विप्। 'वल वल्ल संवरणे'। 'शुकवल्कोल्काः' (उ० ३. ४२) इति कन्। वल्कम्। अस्मादेव 'कलच्' (उ० ४. ९) इत्यनेन कलच्। वल्कलम्। 'मुसलं मूलवल्कलम्' इति पुंस्काण्डाधिकारे चन्द्रगोमी॥

काष्ठं दारु

क्षीर० — काशते काष्ठम्। दीर्यते दारु॥ विशेषमाह—

टीका० — काष्ठद्वयं काष्ठमात्रे। दिशि काष्ठोक्ता। 'दॄ विदारणे'। 'दॄसनिजनि—' (उ० १. ३) इत्यादिना ञुण्। दारु। 'पुन्नपुंसकयोर्दारुः' इति त्रिकाण्डशेषः॥

इन्धनं त्वेध इध्ममेधः समित् स्त्रियाम्।

क्षीर०— इध्यतेऽनेनाग्निरिन्धनम्। इध्मं च। 'इषियुधीन्धि—' (उ० १. १५०) इति मक्। आद्यमेधेरसुनि दाब्रदार्वर्थे। पर एधः 'अवोदैधौद्म—' (६. ४. २९) इति इन्धेर्घञि साधुः। होमार्थे समिध्यतेऽनया अग्निः समित्॥

टीका० — इन्धनपञ्चकमग्निदीपनमात्रे काष्ठतृणादौ। 'ञिइन्धी दीप्तौ'। करणे ल्युट्। इन्धनम्। 'एध वृद्धौ'। 'असुन्' (उ० ४. १९०) इत्यसुन्। एधः।

"एध इन्धनमिध्मं स्यादेधः पुंसि समित् स्त्रियाम्"

इति क्लीबकाण्डे अमरमाला। होमीये त्विन्धने समिदिध्मयोर्बहुलः प्रयोगः। इध्ममिति। 'इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक्' (उ० १. १५०)। किंत्वादनुनासिकलोपः। 'हलश्च' (३. ३. १२१) इत्यधिकरणे घञ्। एधः। अदन्तोऽपि। सम्पूर्वादिन्धेः सम्पदादिक्विप्। समिद् धान्ता॥

निष्कुहः कोटरं वा ना

क्षीर० — **निष्कुह्यते निष्कुहयते वा निष्कुहः। निष्कुट इत्येके। कुटति कोटरः विष्वग्गर्तः। रूपात् पक्षे क्लीबे॥**

टीका० — निष्कुहद्वयं **वृक्षकोटरे**। 'कुह विस्मापने'। मूलविभुजादिः। 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' (८. ३. ४१) इति षत्वम्। निष्कुहः। 'कुट कौटिल्ये'। 'ऋच्छेररन्' (उ० ३. १३१) इति बाहुलकोऽरन्। कोटरम्॥

वल्लरी मञ्जरी स्त्रियौ॥ १३॥

क्षीर० — **मन्यते मञ्जरी। लतादेर्नवोद्भित्॥**

टीका० — वल्लरिद्वयं **तालवल्लर्यादौ**। 'वल वल्ल संवरणे'। 'ऋतन्यञ्जिवनि—' (उ० ४. २) इत्यादिना बाहुलकोऽलिच्प्रत्ययः। रलयोरेकत्वस्मरणम्। वल्लरिः। 'वसिवल्लिभ्याम्' इति सौत्राद्वा वल्लेर्धातोरालिच्प्रत्ययः। मञ्जं रातीति मञ्जरिः। पृषोदरादिः। पक्षे द्वयं ङीषन्तम्॥

पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान्।

क्षीर० — **पतति पत्रम्। पलं श्यति शाल्यते वा पलाशम्। पल गतौ वा। छाद्यतेऽनेनेति छदनम्। वाक्यादः (?) 'छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य' (६. ४. ९६) इति ह्रस्वः। दलति दलम्। पिपर्ति पर्णम्। पटिः पत्रसिरा॥**

टीका० — पत्रादयः षट् पत्रे। 'सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्' (उ० ४. १६०)। 'तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च' (७. २. ९) इति इट्प्रतिषेधः। षकारो ङीषर्थः। पत्रम्। पलाशं तालव्यान्तम्। 'छद अपवारणे'। 'आधृषाद्वा' इति णिजभावपक्षे 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३. ३. ११३) इति ल्युट्। छदनम्। 'दल विदारणे'। कर्तरि पचाद्यच्। दलम्। 'पॄ पालनपूरणयोः'। 'धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः' (उ० ३. ६)। पर्णम्। छदेरेव ण्यन्तात् पुंसि संज्ञायां घः। 'छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य' (६. ४. ९६) इति ह्रस्वः। छदः। अदन्तः॥

---

१. 'रा' च. पाठः.

पल्लवोऽस्त्री किसलयं

क्षीर० — पल्यते पल्लवः। किञ्चित् सलति किसलयं विकसति लीयमानं वा[1]। एतत् पत्रं प्रवालाख्यम्[2]॥

टीका० — पल्लवद्वयं **पत्रयुक्ते शाखायाः पर्वणि**। 'पुंसि क्लीबे च पल्लवः' इति व्याडिः। 'किसलयैः सलयैरिवे'[3]ति माघयमकात् किसलयो दन्त्यवान्॥

विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम्॥ १४॥

क्षीर० — शाखादेर्विस्तृतिर्विस्तारः। 'प्रथने वावशब्दे' (३. ३. ३३)। घञ्। विटान् पाति विटपः। यत् कात्यः —

"स्कन्धादूर्ध्वं तरोः शाखा कटप्रो विटपो मतः।"

विटन्ति उत्क्रोशन्ति अस्माद्वा॥

टीका० — विस्तारद्वयं **शाखापल्लवसमुदाये**। विस्तारयति तरुमिति विस्तारः। पचादिः। 'वट वेष्टने'। विटपविष्टपादिना (उ० ३. १४५) विटपो निपातितः। केचित् पल्लवादिचतुष्टयमेव एकपर्यायं मन्यन्ते।

"शाखायां पल्लवे स्तम्बे विस्तारे विटपोऽस्त्रियाम्"

इति रभसश्च॥

वृक्षादीनां फलं सस्यं

क्षीर० — वृक्षादीनामिति पूर्वेणापि च सम्बध्नन्ति॥

टीका० — वृक्षलतादीनां फले आम्रादौ सस्यम्। 'फल निष्पत्तौ'। अच्। फलम्। 'सस स्वप्ने'। 'माछाससिसूभ्यो यः' (उ० ४. १११)। सस्यं व्रीहिजातिरित्युणादिः। 'शसु हिंसायाम्'। तालव्याद्यपीति वर्णदेशना[4]॥

---

१. 'वा चैत' ख. ग. घ. ङ. पाठः. २. 'ख्यं चैतत्।' ख. पाठः. ३. 'रिति' घ. ङ. छ. पाठः. ४. 'र्णनिर्देश' घ. ङ. छ. ज. पाठः.

वृन्तं प्रसवबन्धनम्।

क्षीर० — वृणोति वृन्तम्। प्रसवः पुष्पादि। यत् कात्यः — 'बन्धनं पुष्पफलयोर्वृन्तमाहुः' ॥

टीका० — वृन्तद्वयं वोण्ठ इति ख्याते। वृतेर्निष्ठायां पृषोदरादिनत्वम्। वृन्तम्। प्रसवः पुष्पफलपत्राणि, तस्य बन्धनम्॥

आमे फले शलाटुः स्यात्

क्षीर० — शं लाति शलाटुः ॥

टीका० — अपक्के फले शलाटुः। 'अम गत्यादिषु'। 'अकर्तरि च —' (३. ३. १९) इति घञ्। 'नोदात्तोपदेश—' (७. ३. ३४) इत्यादिना वृद्ध्यभावः। अमः। धातुप्रदीपे तु णिजन्ताद् घञि आमो दीर्घादिः। 'शल चलनसंवरणयोः'। ताल्व्यादिः। बहुलवचनाद् आटुः। शलाटुः॥

शुष्के वानम्

क्षीर० — फल इत्येव। 'पै ओवै शोषणे'। 'ओदितश्च' (८. २. ४५) इति निष्ठानत्वम्॥

टीका० — **फल एव शुष्के बदरादौ** वानम्। 'पै ओवै शोषणे'। क्तः। 'ओदितश्च' (८. २. ४९) इति नत्वम्। वानम्॥

उभे त्रिषु ॥ १९ ॥

क्षीर० — शलाटुवाने अभिधेयलिङ्गे ॥

टीका० — उभे शलाटुवाने त्रिषु। शलाटुः कर्कटी। शलाटवो माषाः। शलाटूनि फलानि। एवं वाना हरीतक्यादिः॥

---

१. 'व' घ. ङ. छ. पाठः. २. 'यवलिङ्गे' क. ग. घ. ङ. पाठः. ३. 'री' घ. पाठः. ४. 'क्यादिः'.

क्षारको जालकं क्लीबे

क्षीर० — क्षरति प्रसूयते क्षारकम् । जालमिव जालकम् । नवकलिकावृन्दम् ॥

टीका० — क्षारकद्वयं कूश्माण्डादिजालिकायामचिरोद्भूतायाम् । 'क्षर चलने' । घञ् । ततः स्वार्थे कन् । क्षारकः । 'जल धान्ये' । ज्वलादिणः । पूर्ववत् कन् । जालकम् ॥

कलिका कोरकः[1] पुमान् ।

क्षीर० — सूक्ष्मा तारिका । कल्यते शब्द्यते कलिका । कुर्यते शब्द्यते कोरकः ॥

टीका० — कलिकाद्वयमविकासितपुष्पे । कलिरेव कलिका । कोरक इति । 'कुर शब्दे' । 'कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन्' (उ० ५. ३९) । 'समुपहरन् विचकार कोरकाणि' इति माघे क्लीबम् । अतोऽबहुत्वापेक्षया पुमानित्युक्तम् । केचित् 'कोरकोऽस्त्रियाम्' इत्येव पठन्ति ॥

स्याद् गुच्छकस्तु स्तबकः

क्षीर० — पुष्पसङ्घातो रम्यत्वात् स्तूयते[2] इति स्तबकः । गुलुच्छकोऽपि ॥

टीका० — गुत्सकद्वयं पुष्पस्तबके ।

"एकप्ररोहे पुष्पाणि पृथग् यत्र बहूनि तु ।
पुष्पगुत्सः स विज्ञेयो यथा स्यात् करवीरकः ॥"

'गुध पुरीषोत्सर्गे' । उत्सवत् सः । गुत्सः । ततः स्वार्थे क इति वर्णदेशना । रन्तिकोशे चवर्गीय उक्तः । स्तम्बवत् स्तबकः ॥

---

१. 'कोऽस्त्रियाम्' ख. पाठः. २. 'ते गुच्छयते स्त' ग. ङ. पाठः.

कुड्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम् ॥ १६ ॥

क्षीर०—ईषद्विकसिता कलिका । कुटति कुड्मलः । मुञ्चति कलिकात्वं मुकुलः । भुग्नाद्यास्तु अवान्तरभेदं मन्यन्ते ।

"मुकुलाख्या तु कलिका कुड्मलं जालकं तथा ।
क्षारकं कोरकं चेति" ॥

टीका०—कुट्मलद्वयं विकासोन्मुखकलिकायाम् । 'कुट कौटिल्ये' । 'कुटिकुषिभ्यां क्मलन्' (उ० ४. १८८) । कुट्मलम् । वररुचिप्राकृतलक्षणे 'अद् मुकुटादिषु' इत्यत्र सूत्रे आदेरुकारस्याकारो विहितः । अतो द्विरुकारो मुकुलः ॥

स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम् ।

क्षीर०—सुष्ठु मन्यन्ते सुमनसः । रूपाद् बहुत्वम् । पुष्प्यति पुष्पम् । प्रसूयते प्रसूनम् । कुस्यति कुसुमम् ॥

टीका०—सुमनश्चतुष्कं पुष्पे । सुप्रीतं मन एष्विति सुमनसः । प्रादिसमासः ।

"बहवश्च समाः सिकता वर्षाः सुमनसो जलौकसः"

इति वामनः । 'पुष्पं सुमनाः कुसुममि'ति नाममाला । 'वेश्या श्मशानसुमना इव वर्जनीये'ति शूद्रकोऽपि । द्वयमेव दृश्यते । बहुभिराद्दतत्वाद् बहुवचनस्यात्र स्त्रिय इत्युक्तम् । यत्तु 'अप्रत्याख्येये[1] दधिसुमनसी' इति मनोर्नपुंसकप्रयोगः, तच्छान्दसत्वाद् युक्तम् । अत एव 'दधति सुमनसो वनानि बह्वीरि'ति माघप्रयोगः । 'पुष्प विकसने' । पचाद्यच् । पुष्पम् । 'षूङ् प्राणिप्रसवे' । दिवादिः । 'स्वादय ओदित' इत्योदित्त्वा[2]न्निष्ठानत्वे प्रसूनम् । कुसेः सौत्रात् 'कुसेरुम्भोमेदेताः' (उ० ४. १०८) इत्यनेन उमप्रत्ययः । कुसुमम् । 'सकुसुमकेसरबाणम्' (स० १३. श्लो० ३०) इति भट्टिभाषासमावेशः ॥

---

१. 'ख्ये द' क. च. पाठः. २. 'त्वे निष्ठा' घ. ङ. छ. पाठः.

मकरन्दः पुष्परसः

क्षीर०— मध्वाख्यः । मङ्क्यते मण्ड्यतेऽनेन पुष्पं मकरन्दः ॥

टीका०— मकरन्दद्वयं पुष्पमधुनि ॥

परागः सुमनोरजः ॥ १७ ॥

क्षीर०— परागच्छति परागः । पुष्पधूलिः ॥

टीका०— परागद्वयं पुष्परजांसि । परागच्छत्युड्डीयत इति परागः। पृषोदरादिः ॥

द्विहीनं प्रसवे सर्वं

क्षीर० — वक्ष्यमाणं बदर्यश्वत्थादिवृक्षलतौषधिजातीयं स्त्रीपुंसादिलिङ्गमपि प्रसूयमाने पुष्पे मूले फले च वर्तमानं द्वाभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीनं नपुंसकलिङ्गं ज्ञेयमित्यर्थः । 'अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः' (४. ३. १३५) इति विकारावयवयोरुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुप्प्रकरणे 'पुष्पफलमूलेषु बहुलम्' (वा० ४. ३. १६६) इति लुप् । क्वचिद् 'अनुदात्तादेश्च' (४. ३. १४०) इत्यञो लुप् । कदम्बस्य विकारः कदम्बं पुष्पम् । अशोकं करवीरम् । बदर्याः फलं बदरम् । तक्कोलम् । नालिकेरम् आम्रं फलम् । आमलकमिति तु वृद्धलक्षणस्य मयटः 'फले लुक्' (४. ३. १६३) । सूरणस्यावयवः सूरणं कन्दः । 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' (१.२.५१) इति स्त्रीपुंसौ प्राप्तौ ॥

टीका० — प्रसवः फलं पुष्पं च । तत्र वर्तमानं यच्छब्दरूपं, तद् द्विहीनं स्त्रीपुं(स)हीनं नपुंसकमिति शेषः । तद् यथा–आम्रस्य फलमाम्रम् । आम्रस्य पुष्पमाम्रम् । तयोर्विकारावयवयोरर्थयोः 'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः' (४. ३. १४४) इति मयट् । तस्य फले विकारावयवविशेषे विवक्षिते 'फले लुक्' (४. ३. १६३) इति लुक् । कुवल्याः फलं कुवलम् । लवल्याः फलं लवलम् । अत्र च ङीषन्तत्वादनुदात्तत्वे 'अनुदात्तादेश्च' (४. ३. १४०) इति विहितस्याञः पूर्ववल्लुक् ॥

हरीतक्यादयः स्त्रियाम्।

क्षीर० — हरीतक्याः फलं हरीतकी। 'अवयवे च प्राणि—' (४. ३. १३५) इत्यणः 'अनुदात्तादेश्च' (४. ३. १४०) इत्यञश्च 'हरीतक्यादिभ्यश्च' (४. ३. १६७) इति लुप्। 'लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने' (१. २. ५१) इत्यत्र हरीतक्यादिषु व्यक्तेर्युक्तवद्भावात् स्त्रीत्वम्। आदिशब्दात् कोशातकीद्राक्षाबदर्यादिः॥

टीका० — हरीतक्यादयः स्त्रियामिति पूर्वस्यापवादः। हरीतक्यादयो वृक्षवाचिनोऽभेदोपचारात् फलवृत्ताः स्त्रियां स्युः। तद् यथा—हरीतक्याः फलं हरीतकी। आदिना विभीतक्यादयः। फले विहितस्याणः 'हरीतक्यादिभ्यश्च' (४. ३. १६७) इति लुपि सति 'लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने' (१. २. ५१) इति प्रकृतिवद्भावात् स्त्रीत्वमेव॥

आश्वत्थवैणवप्लाक्षनैयग्रोधैङ्गुदं फलम्॥ १८॥

बार्हतं च

क्षीर० — अश्वत्थादिषु 'प्लक्षादिभ्योऽण्' (४. ३. १६४) इति पुनर्विधानात् फले लुग् नास्ति। वेणोः 'बिल्वादिभ्योऽण्' (४. ३. १३६)। नैयग्रोधमिति। 'न्यग्रोधस्य च केवलस्य' (७. ३. ५) इत्यैजागमः। बृहत्याः फलं बार्हतम्। फलति फलम्। 'फल निष्पत्तौ'॥

टीका० — **अश्वत्थादीनां फले वाच्ये** आश्वत्थषट्कम्। तद् यथा—अश्वत्थस्य फलम् आश्वत्थम्। 'प्लक्षादिभ्योऽण्' (४. ३. १६४) इत्यण्। वैणवमिति। 'बिल्वादिभ्योऽण्' (४. ३. १३) इत्यण्। आश्वत्थवत् प्लाक्षम्। नैयग्रोधमिति। 'न्यग्रोधस्य च केवलस्य' (७. ३. ५) इत्यैजागमः परं विशेषः। बृहत्याः फलं बार्हतम्। पूर्ववत्। 'तद्धितेष्वचामादेः' (७. २. ११७) इति सर्वत्र वृद्धिः। तत्र च 'अनुदात्तादेश्च' (४. ३. १४०) इत्यञि प्राप्ते अण्विधाना-

---

१. 'तत्र' घ ङ. छ. पाठः.

देव लुग् न भवति। वार्हतं चेत्यनेन चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् तेन शैग्रवं बैल्वमित्याद्यपि द्रष्टव्यम् ॥

फले जम्ब्वा जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम्।

क्षीर०— **'जम्ब्वा वा'** (४. ३. १६५) **इत्यणि जाम्बवम्। पक्षे अञ्। तस्य 'फले लुक्' (४. ३. १६३)। जम्बु। 'लुप् च' (४. ३. १६६) इति जम्बूः। लुपि युक्तवत्त्वात् स्त्रीत्वम्॥**

टीका०— जम्बूत्रिकं **जम्बूफले**। जम्बूरिति। 'ओरञ्' (४. ३. १३९)। तस्य 'लुप् च' (४. ३. १६६) इति लुप्। 'लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने' (१. २. ५१) इति प्रकृतिगतमेव स्त्रीत्वम्। जम्ब्विति। 'जम्ब्वा वा' (४. ३. १६५) इति लुक्। 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' (१. २. ४७) इति ह्रस्वत्वम्। एवं फले जम्बुशब्दो ह्रस्वो नपुंसकं च। यत्तु किराते 'परिणतजम्बुफलोपभोग-हृष्टा' (स० १०. श्लो० २२) इति वृक्षे ह्रस्वप्रयोगः, ततः 'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य' (६. ३. ६१) इति औत्तरपदिकं ह्रस्वत्वम्। जम्बुरपि प्रकृत्यन्तरमस्तीति हड्डचन्द्रः। 'जम्ब्वा वा' इत्यणि जाम्बवम्॥

पुष्पे जातिप्रभृतयः स्वलिङ्गाः

क्षीर०— **पुष्पे विकारे जातेर्लतायाः पुष्पं जातिः। मालती शेफालिका यूथिका। नान्ये, चम्पकं वकुलं शिरीषम्। 'अनुदात्तादेश्च' (४. ३. १४०) इत्यञश्च 'पुष्पफलमूलेषु बहुलम्' (वा० ४. ३. १६६) इति एषां पुष्प एव लुप्, व्रीहीणां फल एव, विदार्यादीनां मूल एव। तदाह —**

टीका०— पुष्पे वर्तमाना जातिप्रभृतयोऽभेदोपचारात् स्वलिङ्गाः। तद् यथा—जातेः पुष्पं जाती, मल्लीत्यादि। 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' (वा० ४. ३. १६६) इत्यञो लुपि सति युक्तवद्भावात् स्वलिङ्गता॥

व्रीहयः फले ॥ १९ ॥

क्षीर०— **स्वलिङ्गा इत्येव। व्रीणाति व्रीहिः। 'व्री वरणे'। यवानां**

फलानि यवाः। माषाः। मुद्गाः। तिलाः। व्रीहिमुद्गाभ्यां मुद्गादि(?)भ्योऽण्। अन्यत्र 'अवयवे च प्राण्योषधि—' (४. ३. १३५) इत्यण्। तस्य 'फलपाकशुषाम्—' (वा० ४. ३. १६६) इति लुप्। युक्तवद्भावः॥

टीका०— व्रीहयोऽपि फले स्वलिङ्गाः। तद् यथा—माषस्य फलं माषः। मुद्गस्य फलं मुद्गः। 'लुप्प्रकरणे फलपाकशुषामुपसङ्ख्यानम्' (वा० ४. ३. १६६) इति लुपि युक्तवद्भावात् पूर्वप्रकृतिगतं लिङ्गम्॥

विदार्याद्यास्तु मूलेऽपि

क्षीर०— स्वलिङ्गा इत्येव। 'मूल प्रतिष्ठायाम्'। विदार्या मूलं विदारी। विदार्याम् 'अनुदात्तादेश्च' (४. ३. १४०) इत्यञ्। पुष्पफलमूलेषु बहुलं लुप्। लुपि युक्तवद्भावः। आद्यशब्दाद् गम्भारीबृहत्यंशुमत्याद्याः॥

टीका०— विदार्याद्या मूलपुष्पयोः, अपिशब्दात् फलेऽपि स्वलिङ्गाः। यथा विदार्या मूलादि विदारी। आदिना अंशुमत्फलग्रहणम्। 'अनुदात्तादेश्च' (४. ३. १४०) इत्यञ्। 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' (वा० ४. ३. १६६) इति लुप्॥

पुष्पे क्लीबेऽपि पाटला।

क्षीर०— पाटलायाः पुष्पं पाटलम्। अत्रो बाहुलकाद् लुबभावः। यच्छाश्वतः—

"पाटलं कुसुमे वर्णेऽप्याशुव्रीहिश्च पाटलः"

अपिशब्दात् पाटला स्यात्। बिल्वाद्यणा पाटलीत्यपि। पुष्प इति किम्। पाटलो नाम व्रीहिः॥

टीका०— पाटला पुष्पे नपुंसकम्। रूपभेदात् स्त्रियां च। पाटलायाः पुष्पं पाटलम्। 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' (वा० ४. ३. १६६) इति लुब् न भवति। पाटला पुष्पे। विदारीवदञ्लुपौ॥

बोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुञ्जराशनः॥ २०॥

अश्वत्थे

क्षीर०—बोधिद्रुमो बोधिसत्त्वाख्यः, सर्वोपकारित्वात्। तनुवृन्तत्वाद् गुरुपर्णत्वात् स्वल्पेऽपि वाते चलदलः। पिप्पलानि देश्यां पत्राणि। तानि सन्त्यस्येति अर्शआदित्वादच्। अपिप्लुवत इति नैरुक्ताः। एवमाद्याः प्राकृता अपीति धन्वन्तरिः। यदाह—

"प्रायो जनाः सन्ति वनेचराद्या गोपादयः प्राकृतनामतज्ज्ञाः।
प्रयोजनार्थो वचनप्रवृत्तिर्यतस्ततः प्राकृतमित्यदोषः॥"

किञ्च,

"रसवीर्यविपाकेभ्यो मूलात् पुष्पात् फलाद् दलात्।
आकाराद् देशकालादेर्वनौषध्यर्थमुन्नयेत्॥"

अश्वेषु तिष्ठति अश्वत्थः, अश्वाश्रयत्वात्। पृषोदरादित्वात् सस्य तत्वम्। धन्वन्तरिराह—

"पिप्पलः केशवावासश्चलपत्रः पवित्रकः।
मङ्गल्यः श्यामलोऽश्वत्थो बोधिसत्त्वो गजाशनः॥"

केशवावासमङ्गल्यादयोऽत्राल्पप्रयोगत्वान्नोक्ताः। एवमुत्तरत्रापि॥

टीका०— बोधिद्रुमपञ्चकमश्वत्थतरौ। बोधिनामा द्रुमो बोधिद्रुमः। तथा च—'पिप्पलो बोधिरश्वत्थ' इति रन्तिकोशः। नित्यं चञ्चलपत्रत्वाच्चलदलः। कुञ्जराणामशनं भक्ष्यं कुञ्जराशनः। अश्वोपपदात् तिष्ठतेः 'सुपि स्थः' (३. २. ४) इति कः। पृषोदरादित्वात् सकारे तकारः। अश्वत्थः॥

अथ कपित्थे स्युर्दधित्थग्राहिमन्मथाः।
तस्मिन् दधिफलः पुष्पफलदन्तशठावपि॥ २१॥

---

१. 'लः चलानि पत्राणि सन्त्यत्रेति। पिप्पलान्यस्य पिप्पलः। अर्शआदित्वादच्। पिप्पलानि पत्राणि। अपि' ख. पाठः. २. 'कारेभ्यो' क. ख. पाठः. ३. 'द्रुमात्', ४. 'पात्ताः। ए' ग. घ. ङ. पाठः.

क्षीर०— कपिषु तिष्ठतीति कपित्थः, कपिप्रियत्वात्। दध्नि तिष्ठतीति दधित्थः, दधिफलत्वात्। ग्राही, विष्टम्भकारित्वात्। मन्मथो मदनाख्यः पर्यायेणोक्तः। दन्तेषु शठोऽम्लत्वात्। आह च —

"कपित्थोऽथ दधित्थस्तु ग्राही *फलसुगन्धिकः।
§अक्षिस्पन्दो दधिफलश्चिरपाकी कपिप्रियः॥"

त्र्यर्थे पुष्पफलः, कूश्माण्डः कपित्थश्च। तथा दन्तशठः, जम्बीरः कपित्थश्च। त्र्यर्थे मदनः, पिण्डीतकः कपित्थः सक्तूरश्च॥

टीका०—कपित्थसप्तकं कपित्थे। अश्वत्थवत् कपित्थदधित्थौ। ग्राहीति। ग्रहेः ग्रह्यादित्वाद् णिनिः। मदने मन्मथ इत्युक्तम्। दधिस्वादुफलो दधिफलः। पुष्पात् फलमस्येति पुष्पफलः। अम्लत्वाद् दन्तस्य शठोऽपकारको दन्तशठः॥

उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः।

क्षीर०— उल्लङ्घिताम्बर उदुम्बरः। उत्वं लक्ष्यात्। मशकगर्भाणि फलान्यस्येति जन्तुफलः क्रिमिफलः पर्यायेणोक्तः। आह च —

"क्षीरवृक्षे हेमदुग्ध उदुम्बरसदाफलौ।
†अपुष्पः फलसम्बन्धो यज्ञाङ्गः श्वेतवल्कलः॥"

आहेन्दुः —

"उदुम्बरस्तु यज्ञाङ्गस्तुचक्षुः(?) ‡श्वेतवल्कलः।
हेमदुग्धः क्रिमिफलः क्षीरवृक्षः स काञ्चनः॥"

टीका०— उदुम्बरचतुष्कमुदुम्बरे। उदुम्बरो ह्रस्वादिः तवर्गतृतीयवांश्च। जन्तुयुक्तं फलमस्येति जन्तुफलः। हेमवर्णक्षीरत्वाद् हेमदुग्धकः॥

१. 'निः। दधि' क. ख. च. ज. पाठः. २. 'रशब्दो ह' घ. ङ. छ. पाठः.

* 'गन्धफलश्च सः।'. § 'अक्षसस्यो', † 'अपुष्पफल', ‡ 'शीत' धन्वन्तरिः।

कोविदारे चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः ॥ २२ ॥

क्षीर० — कोर्भूमेर्विदारणात् कोविदारः । अत एव[1] कुद्दालः । चमरोऽस्यास्ति चमरिकः । आह च—

"कोविदारो§ऽथ कुद्दालः[2] कुद्दालः[3] कुण्डली कुली ।
ताम्रपुष्पश्चामरिको[4] महायमलपत्रकः ॥"

पर्यायेणोक्तः ॥

टीका० — कोविदारचतुष्कं **रक्तकाञ्चने** ।

"कोविदारोऽप्सरः शम्यः कोविदारश्च काञ्चनः ।
पूर्वः सितोऽपरो रक्तो मुक्तपत्रावुभावपि ॥"

इति रत्नकोशः । हरिवंशे—

"कोऽप्ययं दारुरित्याहुरजानन्तो यतो जनाः ।
कोविदारस्त्विति ख्यातस्ततः स तरुपुङ्गवः ॥"

इति । कोविदारः पृषोदरादिः । कुमुद्दालयतीति कुद्दालः । 'दल विदारणे' । अच् । शकन्ध्वादिः । यमलपत्रत्वाद् युगपत्रकः । 'यावादिभ्यः कन्' (५.४.२९) ॥

सप्तपर्णो विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः ।

क्षीर० — शरदि पुष्यति शारदः । शारदीत्येके । आह च—

"सप्तपर्णः *शक्तिपर्णस्त्रिपर्णश्च सुपर्णकः ।
सप्तच्छदो ‡गुच्छपुष्पस्तथा शाल्मलिपत्रकः ॥"

आहुश्च —

---

१. 'वाह कु', २. 'न्द्दा', ३. 'न्दारः कु' ख. पाठः. ४. 'र' ग. घ. ङ. पाठः.

---

§ 'रः काञ्चनारः कुद्दालः कुण्ड', * 'शुक्तिपर्णश्छत्रपर्णः सु', ‡ 'गूढपुष्प' इति धन्वन्तरिः ।

"सप्तपर्णो बृहत्त्वकः सप्ताश्वो गुच्छपुष्पकः ।
सप्तच्छदः सप्तपत्रोऽयुग्मपत्रो बहुच्छदः ॥"

टीका० — सप्तपर्णचतुष्कं चातिपन्न इति ख्याते । प्रतिपर्व सप्त पर्णान्यस्येति सप्तपर्णः । विशाला महती त्वगस्येति विशालत्वक् । साहचर्यादस्य पुंस्त्वम् । शरदि पुष्प्यतीति शारदी । 'कालात् साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु' (४. ३. ४३) इत्यण् । विषमपत्रत्वाद् विषमच्छदः ॥

आरग्वधो राजवृक्षशम्याकचतुरङ्गुलाः ॥ २३ ॥

आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः ।

क्षीर० — आरञ्जयन्त्यारजो मालाः, तेषां वधोऽत्रारग्वधः । राजा चासौ वृक्षः, रोगराजं वृश्चति वा राजवृक्षः । शमीं शिम्बीम् अकति शम्याकः । चतुरङ्गुलपर्वा । अरेवती रोगदेवता । अरेवत्यां भव आरेवतः । आरेवते ज्वरोऽनेन वा आरेवतः । 'रेवृ प्लवगतौ' । कृता माला अस्य कृतमालः । उद्ग्रथित इव सकर्णिकत्वात् । आह च —

"कर्णिकारो राजवृक्षः प्रग्रहः कृतमालकः ।
आरोग्यशिम्बी शम्याको व्याधिघातो* प्रघातकः ॥

आरग्वधो दीर्घफलो व्याघातश्चतुरङ्गुलः ।
आरेवतस्तथा कर्णी कर्णीवान् स च रैवतः ॥"

टीका० — आरग्वधाष्टकं सोनालु इति ख्याते । आरग्वधो दीर्घादिः ।

"आरग्वधोऽथ सम्पाकः कृतमालस्तथाग्वधः"

---

१. 'जातिपर्ण इ' च., 'छातिपत इ' ज. पाठः. २. 'व' घ. ङ. छ. पाठः. ३. 'इहित' क., 'गुम्फित' ग. घ. ङ. पाठः. ४. 'ग्यं बीजशम्या' क. च. पाठः. ५. 'सेनलु' घ. ङ. छ. पाठः' ६. 'बु' ज., 'लुलि इ' च. पाठः.

---

* 'तो व्यथान्तकः ॥' इति धन्वन्तरिः ।

इति रत्नमालायां त्र्यक्षरोऽपि । सम्यक् पाकोऽस्येति सम्पाकः । दन्त्यादिः । शं कल्याणः पाकोऽस्येति तालव्यादिरपीति केचित् । आरेवतः दीर्घादिः । कर्मण्यणि व्याविघातः । कृता माला पुष्पैरस्येति कृतमाल इति शृङ्गारप्रकाशः । सुवर्ण इति बहुव्रीहिः ॥

स्युर्जम्बीरे दन्तशठजम्भजम्भीरजम्भलाः ॥ २४ ॥

क्षीर०— जम्भेर्मोहनार्थस्यैतानि रूपाणि । दन्तशठो (मृदु? ऽम्ल)-त्वात् । आह च—

"जम्भीरो जम्भलो जम्भः प्रोक्तो दन्तशठस्तथा ।
‡जम्बीरो वक्रशोधी च रोचनो दन्तहर्षणः ॥"

टीका० — जम्बीरपञ्चकं **जम्बीरे** । कपित्थे दन्तशठ उक्तः । 'जभि जृभि गात्रविनामे' । अच् । जम्भः । 'गम्भीरादय—' (उ० ४. ३९) इतीरन् । जम्भीरः । गम्भीरे[2] इति कुत्रापि पाठः । बाहुलक अलः । जम्भलः ॥

वरुणे वरणः सेतुस्तिक्तशाकः कुमारकः ।

क्षीर०— वृणोति वरुणो वरणश्च, पर्णिकावृक्षत्वात् । अत एव पर्यन्ते रक्षाहेतुत्वात् सेतुः । तिक्तरसशाकश्च, शाकमध्ये पाठात् । कुमारको नित्यतरुणः । आह च—

"*वरणः श्वेतपुष्पस्तु तिक्तशाकः कुमारकः ।
†सेतुद्रुमः सालवृक्षस्तमालो मारुतापहः ॥"

टीका०— वरुणपञ्चकं **वरुणे** । वरुणवरणसेतवस्त्रयो दिक्पतिप्राकारालिषूक्ताः । कार्त्तिकेये कुमार उक्तः । ततः कन् । कुमारकः ॥

---

१. 'कु', २. 'रादय ईरन् इ' च. पाठः. ३. 'क' ख. पाठः. ४. 'त् । प' क. पाठः. ५. 'धु' ख. पाठः.

---

‡ 'गम्भीरो', * 'वरुणः', † 'श्वेतद्रुमो गन्धवृक्ष' इति धन्वन्तरिः ।

पुन्नागे पुरुषस्तुङ्गः केसरो देववल्लभः ॥ २५ ॥

क्षीर०— पूजितः पुमान् पुन्नागः स इव प्राधान्यात् । प्रशस्ताः केसराः सन्त्यस्य । आह च —

"‡तुङ्गः पुष्पकसंज्ञः स्यात् पुन्नामा रक्तकेसरः ।
पुन्नागः पुरुषाह्वश्च केषाञ्चित् पद्मकेसरः ॥"

टीका०— पुन्नागपञ्चकं **पुन्नागे** । 'पुरः कुषन्' (उ० ४. ७५) । पुरुषः । किञ्जल्के केसर उक्तः ॥

पारिभद्रे निम्बतरुर्मन्दारः पारिजातकः ।

क्षीर०— पारि, सम्प्राप्तिः पारं, भद्रमस्य पारिभद्रः । निम्बो नियमनात् । आह च —

"निम्बो नियमनो नेता पिचुमन्द*स्तु तिक्तकः ।
†निम्बोऽथ सर्वतोभद्रः प्रभद्रः पारिभद्रकः ॥"

त्र्यर्थे पारिभद्रः, कोलिः पारिजातो देवदारु च ॥

टीका०— पारिभद्रचतुष्कं **पारिविद** इति ख्याते । तद्विशेषत्वाद् मन्दारेऽपि ।

"अर्कपर्णेऽपि मन्दारो देवद्रौ पारिभद्रकः"

इति रभसः ॥

तिनिशे स्यन्दनो नेमी रथद्रुरतिमुक्तकः ॥ २६ ॥
वञ्जुलश्चित्रकृच्च

क्षीर०— अतिक्रान्तो निशास्तिनिशः, चिरकालिकत्वात् । स्य-

---

‡ 'पुन्नागः पुरुषस्तुङ्गः पुन्नामा पाटलः पुमान् ।
रक्तपुष्पो रक्तरेणुररुणोऽयं नवाह्वयः ॥',
* 'न्दः सुति', † 'अरिष्टः स' इति धन्वन्तारः ।

न्दनं स्पन्दनं पेठुः। रथोपयोगित्वाद् रथ(द्रुः)। चक्रान्ते नमति नेमिः। अतिमुक्तो विस्तीर्णत्वात्। वन्यतेऽर्थ्यते वञ्जुलः। चित्रकृद् लघुत्वेऽपि दार्ढ्यदैर्घ्याभ्यामाश्चर्यकारी। आहुश्च—

‡"तिनिशो नेमिश्चित्रकृत् स्यन्दनो रथसाधकः।
[1]तैपारण्यो रथद्रुश्चाप्यतिमुक्तः"

इति। त्र्यर्थे वञ्जुलः, वेतसः स्पर्[2]शनोऽशोकश्चेति॥

टीका०— तिनिशसप्तकं **तिनिशे**। अयं म(धु? थु)रायां प्रसिद्धः। तिनिशस्तालव्यान्तः। 'स्यन्दू प्रस्रवणे'। युच्। स्यन्दनः। 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' (६. ३. १११) इति दीर्घत्वे नेमी। नेमिरिति तु प्रकृतिः॥

"पुल्लिङ्गस्तिनिशे नेमिश्चक्रान्ते तु स्त्रियां मतः"

इति रभसः। ङीषन्तोऽपीति केचित्। रथोपयोगित्वाद् रथद्रुः। चित्रकृत् तान्तः॥

अथ द्वौ पीतनकपीतनौ।

आम्रातके

क्षीर०— पीतीक्रियतेऽनेन पीतनः। कपींस्तनोति कपीतनः। कपिप्रियत्वात्। आम्रमतत्याम्रातकः। कपिचूतत्वात्। आहुश्च—

"आम्रातकः पीतनकः कपिचूतोऽ*म्रवातकः।
शृङ्गी †कपीतँराख्यश्च नडः कीरः कपिप्रियः॥"

त्र्यर्थे कपीतनः, आम्रातकः प्लक्षः शिरीषश्चेति। कपीतरशब्दस्य कपीतनोऽपभ्रंश इत्येके॥

---

१. 'कर्पार', २. 'न्द' ख. पाठः. ३. 'रभाह्यश्च' ख. पाठः. ४. 'रः' ग. घ. ङ. पाठः.

---

‡ "तिबिशः स्यन्दनश्चक्री रथाङ्गः शकटो रथः।
रथिका भस्मगर्भश्च मेषी जलधरो दश॥",

* 'ऽम्लवातकः', † 'कपी रसाढ्यश्च तनुक्षीरः कपि' इति धन्वन्तरिः।

टीका०— पीतनत्रयमम्बाड इति ख्याते ।

"आम्रातके शिरीषेऽपि गर्दभाण्डे कपीतनः"

इति रुद्रः ॥

मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ ॥ २७ ॥

वानप्रस्थमधुष्ठीलौ

क्षीर०— गुडवद् मधुराणि पुष्पाण्यस्य गुडपुष्पः । मधुप्रधानो द्रुमो मधुद्रुमः । वनप्रस्थे भवो वानप्रस्थः, स्थलजत्वात् । मधु ष्ठीवति मधुष्ठीलः । मधु माधुर्यमष्ठीले गर्भेऽस्येति मध्वष्ठीलो वा । यदाह—

"मधूको मधुवृक्षश्च मधुष्ठीलो मधु§स्नुवः ।
गुडपुष्पो रोध्रपुष्पो वानप्रस्थोऽथ वामनः ॥"

टीका० — मधूकपञ्चकं **महुआ** इति ख्याते । 'मह पूजायाम्' । 'उलूकादयश्च' (उ० ४. ४१) इत्यूकन् धश्चान्तादेशः । गुड इव स्वादु पुष्पमस्येति गुडपुष्पः । मधुनामा द्रुमो मधुद्रुमः । प्रायेण वनप्रस्थे जातो वानप्रस्थः । 'तत्र भवः' (४. ३. ५३) इत्यण् ॥

जलजेऽत्र मधूलकः ।

टीका० — **जलभवे मधूके** मधूलकः । क्वचिद् गिरिज इति पाठः ।

"गौरशाको मधूलोऽन्यो गिरिजः सोऽन्यपत्रकः"

इति माधवः ॥

पीलुर्गुडफलः स्रंसी

---

१. 'म्ब' घ. ङ. छ. पाठः.　२. 'मानवः ॥' क. ख. ङ. पाठः.　३. 'स्रू' च. पाठः.

---

§ 'स्रवः' इति धन्वन्तरिः ।

क्षीर०—पीयते माधुर्यात् पीलुः । पील्यते वा । स्रंसते स्रंसयते वा स्रंसी । आह च—

"पीलुः †शीतफलः स्रंसी धारी गुडफलोऽपि च" ॥

टीका०—पीलुत्रयं कोङ्कणदेशप्रसिद्धे पीलौ । 'पील प्रतिष्टम्भे'। 'मृगय्वादयश्च' (उ० १. ३९) इति कुः। पीलुः । गुडपुष्पवद् गुडफलः । 'स्रन्सु ध्वन्सु अधःपतने' । द्विदन्त्यः । णिच् । आवश्यके णिनिः । स्रंसी ॥

तस्मिंस्तु गिरिसम्भवे ॥ २८ ॥

अक्षोटकन्दरालौ द्वौ

क्षीर०—अक्ष्णोत्यक्षोटः । कन्दरास्यास्ति कन्दरावेष्टनात् कन्दरालः । कर्पराल इत्येके । आह च—

"अक्षोटः पार्वतीयश्च फलस्नेहो गु‡हाशयः ।
कीरेष्टः कन्दरालश्च स्वादुमज्जा *मृदुच्छदः ॥"

टीका०—अ[१]क्षोट[२]द्वयं पर्वतजे पीलौ ॥

अङ्कोठे तु निकोचकः ।

क्षीर०—अङ्क्यते कीलकैर्लक्ष्यते अङ्कोठः । अङ्कोलोऽपि । प्राकृते अङ्कोल्लः । निकुच्यतेऽस्मात् कण्टकित्वाद् निकोचकः । आह च—

"अङ्कोठोऽङ्कोलको रेची निर्दिष्टो दीर्घकीलकः ।
पीतसारस्त्वा[३]म्रफलो गन्धपुष्पो निकोचकः ॥"

---

१. 'आ' घ. च. ज. झ. पाठः. २. 'ड' क. ख. ग. पाठः. ३. 'स्ता' ज. पाठः.

---

† 'शीतः सहस्रांशी धानी गु', ‡ 'डा', * 'पृथुच्छ' इति धन्वन्तरिः ।

टीका० — अङ्कोठद्वयं[1] मदनकण्टकसदृशैः कण्टकैर्युक्ते अङ्कोड[2] इति ख्याते।

"पीतसारस्ताम्रफलो[3] गन्धपुष्पोऽलिकोचकः"

इति तन्त्रान्तरम्॥

पलाशे किंशुकः पर्णो वातपोथः

क्षीर० — प्रशस्तानि पलाशानि सन्त्यस्य पलाशः। पलं मांसमश्नुते वा। रक्तपुष्पत्वात् किञ्चित् शुकः नीलः किंशुकः। वातं पोथयति वातपोथः। चर्मात्र। तथा च —

"*पलाशः किंशुकः पर्णो यज्ञियो रक्तपुष्पकः।
क्षारश्रेष्ठो वातपोथो ब्रह्मवृक्षः समिद्वरः॥"

टीका० — पलाशचतुष्कं किंशुके।

"पत्रे पलाशं ना रक्षःशटी हरितकिंशुकः"

इति तालव्ये रुद्रः। 'पृण प्रीणने'। अच्। पर्णः। 'पुथ हिंसायाम्'। वातस्य पोथो वातपोथः॥

अथ वेतसे॥२९॥

रथाभ्रपुष्पविदुलशीतवानीरवञ्जुलाः।

क्षीर० — वयत्यम्भोऽनुवर्तते वितस्यते वा वेतसः। रमन्तेऽस्मिन् रथः। अभ्राणीव पुष्पाण्यस्याभ्रपुष्पः। विदोल्यते नदीवेगेन विदुलः।

---

१. 'ढ' क. झ., 'ल' ज. पाठः. २. 'आङ्कोड' ज., 'आक्षोड' च., 'आङ्कोढ' क. झ. पाठः. ३. 'स्त्वा' क. पाठः.

---

* "किंशुको वातपोथश्च रक्तपुष्पोऽथ याज्ञिकः।
त्रिपर्णो रक्तपुष्पश्च पूतद्रुर्ब्रह्मवृक्षकः॥
क्षारश्रेष्ठः पलाशश्च बीजस्नेहः समिद्वरः।"

इति धन्वन्तरिः।

शीतो वीर्येण, लेपाद् दाहशमनात्। वनति भजत्यम्बु वानीरः। वञ्चुलश्च[1] ॥

टीका०— वेतससप्तकं वेतसवृक्षे[2]। 'वेञस्तुट् च' (उ० ३. ११८) इत्यसच् तुडागमश्च। वेतसः। 'रमु क्रीडायाम्'। 'हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्' (उ० २. २)। रथः। 'र(थ? थौ) स्यन्दनवानीरौ' इत्यजयः। अभ्रसमये पुष्पमस्येत्यभ्रपुष्पः। विदेर्बाहुलकादुलच् गुणाभावश्च। विदुलः। शीतः पूर्वमुक्तः।

"शीतं तुषारवानीरबहुवारद्रुमेषु च"

इत्यजयः ॥

द्वौ परिव्याधविदुलौ नादेयी चाम्बुवेतसे ॥ ३० ॥

क्षीर०— परिविध्यतेऽम्भसा परिव्याधः। नद्यां भवा नादेयी। नित्यं स्त्री। वेतसी तु द्वयोः। त्र्यर्थेष्विन्दुः नादेयी, तर्कारी जलवेतसी भूमिजम्बूश्च। चन्द्राद्यास्तु विभागेनाहुः—

"वेतसो[3] विदुलो नस्रो[4] वञ्चुलो[5] दीर्घपत्रकः[6]।
नादेयी गन्धपत्रश्च जलौकाः संवृतस्तथा ॥
नदीकूलप्रियस्त्वन्यः सुशीतो घनपुष्पकः।
नालजातस्तोयकामो विदुलो जलवेतसः ॥"

निचुलो वेतसादन्यो वक्ष्यते ॥

टीका०— परिव्याधचतुष्कं जलवेतसे। 'व्यध ताडने'। 'हलश्च' (३. ३. १२१) इति घञ्। परिव्याधः। नद्यां जाता नादेयी। 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४. २. ९७)। एयादेशः। 'टिड्ढाणञ्—' (४. १. १५) इत्यादिना ङीप् ॥

सौभञ्जने शिग्रुतीक्ष्णगन्धकाक्षीवमोचकाः।

---

१. 'ञ्जु' क. पाठः. २. 'वयस' क. ख. झ., 'वायस' घ. ङ. छ. पाठः. ३ 'सी' ख. पाठः. ४. 'स्यो' ग. पाठः. ५. 'ञ्जु' क. पाठः. ६. 'दीर्घप' ख. पाठः.

क्षीर० — सुष्ठु भनक्ति दुःखं सौभञ्जनः। शिनोति तैक्ष्ण्यात् शिग्रुः। न क्षीवन्त्यनेनावृष्यत्वादक्षीवः। मुञ्चति गन्धं मोचकः। आहुश्च —

"शिग्रुः स्याच्छ्वेतमरिचं मुखभङ्गोऽतितीक्ष्णकः[1]।
शिग्रुर्हरितशाकोऽन्यो मतो मूलकपल्लवः॥

घनच्छदस्तीक्ष्णगन्धो मरुङ्गीदं[2] शरक्षमः (?)।
तृतीयो मधुशिग्रुः स्यात्"

त्र्यर्थे मोचकः, कदली शल्मलिः सौभञ्जनश्च। चतुरर्थेष्विन्दुः अक्षीवः, सलवणं नीली महानिः सौभञ्जनश्च॥

टीका० — शोभाञ्जनपञ्चकं सोहण इति ख्याते। शोभां व्यनक्तीति शोभाञ्जनः। 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २. २९) इति युच्। सौभाञ्जनो वृद्धद-न्त्यादिरित्यन्यः। शाम्यतेर्जञ्वादित्वाद् रुप्रत्यये उपधाया इत्वे अन्त्यस्य च गत्वे शिग्रुः। तीक्ष्णो गन्धोऽस्येति तीक्ष्णगन्धः। ततः 'शेषाद् विभाषा' (५. ४. १५४) इति कप्। आक्षीब इति। आङ्पूर्वात् 'क्षीबृ मदे' इत्यतो णिच्। पचाद्यच्। ह्रस्वादिरप्ययमिति केचित्। काङ्क्षीब[3] इति केचित्। मुचेरपि मोचः। ततः स्वार्थे कः॥

रक्तोऽसौ मधुशिग्रुः स्याद्

क्षीर०— मधुप्रधानः शिग्रुः॥

टीका०— शोभाञ्जनो रक्तपुष्पो मधुशिग्रुः॥

अरिष्टः फेनिलः समौ॥ २१॥

क्षीर०— न रिष्यतेऽनेनारिष्टः[4]। रक्षाहेतुः। फेनाः सन्त्यस्य फेनिलः। चन्द्रोऽत्र—

---

१. 'ह्रि' ख. पाठः. २. 'भी' क. ग. घ. ङ. पाठः. ३. 'क्षी' घ. ङ. च. छ. ज. पाठः. ४. 'ल' ग. ङ. पाठः.

"अरिष्टकस्तु मङ्गल्यः कृष्णबीजोऽर्थसाधनः ।
रक्षाबीजः शीतफेनः फेनिलो गर्भपातनः ॥"

टीका०—अरिष्टद्वयं हरिठ इति ख्याते । फेनयोगात् फेनिलः । 'फेनादिलच्च' (५.२.९९) इतीलच् ॥

बिल्वे शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलावपि ।

क्षीर०—बिलति भिनत्ति बिल्वः । शण्डिलगोत्रजः शिलूषज इत्यागमाद्यत्रणौ । शाण्डिल्य इव ब्राह्मणमान्यत्वात् । शैलूष इव नानारूपपरिवर्तनाद् वा । मलते मलान् मालूरः । मां लक्ष्मीं लाति वा । श्रीप्रदानि फलान्यस्य श्रीफलः । आह च—

"बिल्वः शलाटुः शाण्डिल्यो हृद्यगन्धः सदाफलः ।
शैलूषः श्रीफलः श्रचाहुः कङ्कटः पूतिमारुतः ॥"

टीका०—बिल्वपञ्चकं बिल्वे । 'बिल भेदने' । 'अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन्' (उ० १.१५७) बाहुलकः । बिल्वः ।

"मुनिप्रभेदे मालूरे शाण्डिल्यः पादपान्तरे"

इति तालव्यादौ रभसः । 'नटे बिल्वे च शैलूष' इति तालव्यादिमूर्धन्यान्ते रभसः । 'मल मल्ल धारणे' । णिच् । 'खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' (उ० ४.९१) । मालूरः । श्रीप्रियं फलमस्येति श्रीफलः ॥

प्लक्षो जटी पर्कटी स्याद्

क्षीर०—प्र(क्षो ? क्षर)त्यधो गच्छति मूलैः । जटाः सन्त्यस्य जटी । अत एव पृच्यते पर्कटी । नान्तोऽयम् । इदन्तोऽप्यस्ति । यच्छाश्वतः—

"विज्ञेयः पर्कटिः प्लाक्षः प्लक्षः पिप्पलपादपः" ॥

---

१. 'शि' ख. पाठः. २. 'ल्व' ग. घ. ङ. पाठः. ३. 'व च ना' ग. ङ. पाठः. ४. 'प्ल' ग. घ. ङ. पाठः.

टीका०— प्लक्षत्रयं पर्कट्याम्। प्रक्षरति प्लक्षः। 'अन्येष्वपि —' (३. २. १०१) इति डः। रलयोरेकत्वस्मरणम्। 'गर्दभा(ण्ड? ण्डे) जटीप्लक्षौ' इति रुद्रकोशात् जटिरीदन्तापि। 'पर्कट्यां प्लक्षजटिलौ' इति गङ्गदेवे लान्तः ॥

न्यग्रोधो बहुपाद् वटः ॥ ३२ ॥

क्षीर०— न्यक् तिर्यग् रुणाद्धि मार्गं मूलैः, न्यग् रोहति वा न्यग्रोधः। न्यङ्कादित्वाद् धत्वम्। बहवः पादा मूलान्यस्य बहुपात्। 'सङ्ख्यासुपूर्वस्य' (५. ४. १४०) इत्यन्तलोपः। वटति वेष्टयति मूलैर्वटः। आह च—

"वटो रक्तफलः शृङ्गी न्यग्रोधः कन्दजो ध्रुवः।
क्षीरी वैश्रवणावासो बहुपादो वनस्पतिः ॥"

टीका०— न्यग्रोधत्रयं वटे। न्यग् रोहतीति न्यग्रोधः। पचादिः। न्यङ्कादित्वाद् धत्वम्। बहवः पादा अवरोहा अस्येति बहुपात्। 'सङ्ख्यासुपूर्वस्य' (५. ४. १४०) इत्यन्तलोपः। 'वट स्थैर्ये'। वटः। पचादिः ॥

गालवः शाबरो रोध्रस्तिरीटस्तिल्वमार्जनौ।

क्षीर०— आद्याः श्वेतरोध्रे। तिरीटाद्या रक्तरोध्रे। गालयति स्रावयत्यक्षि गालवः। शाबरः शबरवृक्षः। रुणाद्धि व्रणं रोध्रः। रलयोरैक्याद् लोध्रोऽपि। तिरयति रोगान् तिरीटः। तिलति स्निह्यत्यङ्गमनेन तिल्वः। मार्ष्टि उद्वर्तयत्यङ्गं मार्जनः। अत एवोत्सादनः। आह च—

"लोध्रो रोध्रः शाबरकश्चिल्वकस्तिल्वकस्तरः।
तिरीटः कालहीनश्च चिल्ली शबरपादपः ॥
द्वितीयः पट्टिका रोध्रो गालवः स्थूलवल्कलः।
जीर्णबुध्नो बृहत्त्वकः पट्टी लाक्षाप्रसादनः ॥"

इन्दुश्च—

---

१. 'कलाही' क. पाठः.

"रोध्रः कषायकृद्‌ वज्रश्चिल्वको मधुपुष्पकः।
व्रणौषधं कालहीनो हिमपुष्पोऽक्षिभेषजम् ॥
द्वितीयः पट्टिका रोध्रो बृहत्पत्रास्तिरीटकः।
उद्दालकस्तिल्वकश्च पट्टी लाक्षाप्रसादनः ॥"

टीका०— गालवषट्कं श्वेतलोध्रे । गालवाहषेः प्रभवतीति गालवः। शेषेऽण्। सावरो दन्त्यादिः। तथा च—

"सावराख्यापराधे च लोध्रे पापे च पठ्यते"

इति दन्त्यादावजयः। रुधेर्भद्रादिरन्। रस्य लत्वम्। लोध्रः। तरतेः 'कृतॄकृपिभ्यः कीटन्' (उ० ४. १८६)। तिरीटः। 'तिल स्नेहने'। बाहुलकः कन्। तिल्वः। मार्जयतीति मार्जनः। नन्द्यादिः॥

आम्रश्चूतो रसालः

क्षीर०— अम्यते अभिलष्यते आम्रः। 'अमितम्योर्दीर्घश्च' (उ० २. १८) इति रक्। च्योतति रसं चूतः। चूष्यत इति श्रीभोजो निरवोचत्। रसम् अलति रसालः॥

टीका०— आम्रादित्रिकमाम्रे । 'अम रोगे' । 'अमितम्योर्दीर्घश्च' (उ० २. १८) इति रग्दीर्घत्वे आम्रः। रसम् आलातीति मूलविभुजादित्वात् कः। रसालः॥

असौ सहकारोऽतिसौरभः॥ ३३॥

क्षीर०— सह कारयति मेलयति स्त्रीपुंसौ सहकारः। सुरासखत्वाद्वा। यदाह—

**"आम्रश्चूतो रसालश्च सचेष्टो मदिरासखः।
कामाङ्गः सहकारश्च परपुष्टो मदोद्भवः॥"**

---

१. 'लक्षी ला' ख. पाठः. २. 'त्स' क. ग. पाठः.

टीका० — अतिशयितसौरभाम्रे सहकारः ॥

कुम्भोलूखलकं क्लीबे कौशिको गुल्गुलुः पुरः ।

क्षीर० — कुम्भोलूखलाकाराद् वृक्षकोशाद् नियाति कुम्भोलूखलकम् । कोशे भवः कौशिकः । उलूकाख्यो नक्तञ्चरत्वात् । गुडति रक्षति वातरोगाद् गुल्गुलुः। पिपर्ति पुरः । 'इगुपधज्ञा—' (३. १. १३५) इति कः । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (७. १. १०२) इत्युत् । आह च —

"गुल्गुलुः कालनियमो जटायुः कौशिकः पुरः ।
नक्तञ्चरः शिवो दुर्गो महिषाक्षः फलङ्कषः ॥"

टीका० — कुम्भपञ्चकं गुल्गुलौ ।

" कामुके वरनार्यां च कुम्भः क्लीबं तु गुल्गुलौ "

इति रभसः ।

"कुम्भोलूखलकं गुल्गुलुः प्रावृषायणी कपिकच्छुः"

इति द्विपर्यायवर्गे महेन्द्रः पठति । तदेकमेव नाम । 'कैशिकाकाशकेशा' इति शभेदात् कैशिकस्तालव्यः ।

"तस्मात् पूज्याश्च मान्याश्च घृतपायसगुल्गुलैः"

इति मौद्गल्यायनः । अतोऽदन्तोऽपि गुल्गुलः । पुरः अदन्तः पूर्वमुक्तः ॥

शेलुः श्लेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः ॥ ३४ ॥

क्षीर० — शिलति शिनोति रोगान् वा शेलुः । सेलुश्च । श्लेष्माणमतति शीतवीर्यत्वात् श्लेष्मातकः । अत एव शीतः । उद्दालयत्यङ्गमुद्दालः । स्पर्शेन स्फोटकारित्वात् । बहु वृणोति स्रोतांसि बहुवारकः । आहेन्दुः —

"सेलुः श्लेष्मातकः शीतो वसन्तकुसुमस्तथा ।
उद्दालकः कन्दरटः शेलुको भूतवृक्षकः ॥

---

१. 'भ आम्रे' च. ज्ञ. पाठः.

पिच्छिलः शापितः शैलुस्तथा स द्विजकुत्सितः ।
लेखशाटो बहुवारकः"

इति ॥

टीका०— शैलुपञ्चकं बहुवारे । 'शेलृ गतौ' । तालव्यादि । 'कृवापाजिमिस्वादि—' (उ० १. १) इत्यादिना बाहुलक उण् । शैलुः । शीत उक्तः । उद्दालयतीत्युद्दालः । पचादिः । बहून् देशान् वृणोतीति बहुवारः । 'कर्मण्यण्' (३. २. १) ॥

राजादनं प्रियालः स्यात् सन्नकद्रुर्धनुष्पटः ।

क्षीर०— राज्ञामदनं मृष्टत्वात् । प्रियाति (?) सरसत्वात् प्रियालः । '‡प्री गतौ' । पियाल इत्येके । सन्नकः खरः द्रुः स्कन्धोऽस्य सन्नकद्रुः । धनुष इव पटो विस्तारोऽस्य धनुष्पटः । धनुरुकारान्तोऽप्यस्ति इति गौडो भ्रान्तः । यदाह—

"प्रियालः स्यात् खरस्कन्धश्चारो (बहुल)वल्कलः ।
¶सन्नकद्रुश्चापपटो[२] लवनस्तापसप्रियः ॥"

अर्थे राजादनं, प्रियालः क्षीरिका च ॥

टीका० — राजादनचतुष्कं प्रियाले । पीयोः सौत्रात् 'पीयुकणिभ्यां कालन् ह्रस्वः सम्प्रसारणं च' (उ० ३. ७६) । यथाक्रमम् । पियालः । धनुःपट इत्येकं नाम । तथा च तन्त्रान्तरं—

"सन्नकद्रुश्चापपटो लवणस्तापसप्रियः"

इति ।

---

१. 'शै' ङ. छ. पाठः.　२. 'टोऽल्पलन' घ. ङ. छ. पाठः.

---

‡ 'प्रीङ् प्रीतौ' इति पाठ्यं भाति, प्रियतिपदस्थाने च प्रीयत इति । ¶ 'स्नेहबीजश्चापवटो ललन' इति धन्वन्तरिः ।

"पटः प्रियालवृक्षे ना सुचेले पुन्नपुंसकम्"

इति रभसेन नामद्वयमुक्तम्। तदा धनुरुदन्तः सान्तश्च। तथा च विश्वप्रकाशः—

"*धनुः प्रियालद्रुमराशिभेदयोः शरासने नापि धनुर्धरे" (?)

इति। "पियालश्च प्रियालकः" इति माधवः॥

गम्भारी सर्वतोभद्रा का(ष्मै?श्म)री मधुपर्णिका॥३५॥

श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्यश्चापि

क्षीर०— **गमो** विभर्ति सरत्वाद् **गम्भारी**। कृश्यति तनूकरोति **का(ष्मै?श्म)री का(ष्मै?श्म)र्यश्च**। मधूनि मृष्टानि पर्णान्यस्या **मधुपर्णी**। 'पाककर्णपर्ण—' (४. १. ६४) इति ङीप्। आह च—

"[1]काष्मर्यः काष्मरी हीरा कष्मरी मधुपर्ण्यपि।
श्रीपर्णी सर्वतोभद्रा गम्भारी कृष्णवृन्तिका"॥

टीका०— गम्भारीसप्तकं **गम्भार्याम्**। गम्भारीति। पिप्पल्यादित्वाद् ङीष्। मधु पर्णेऽस्या अस्तीति मधुपर्णी। 'पाककर्णपर्ण—' (४. १. ६४) इत्यादिना ङीष्। कश्मरी काश्मर्यश्च तालव्यशौ॥

अथ द्वयोः।

कर्कन्धुर्बदरी कोलिर्घोण्टा कुवलफेनिले॥३६॥

सौवीरं बदरं कोलम्

क्षीर०— कर्कलोहिता अन्धुः **कर्कन्धुः**। शकन्ध्वादित्वात् पररूपम्। बदति **बदरी**। 'बद स्थैर्ये'। **कोलिः**। 'कुल संस्त्याने'। 'कुड

---

१. 'काषरी' ग. घ. पाठः.

---

* "धनुस्संज्ञा प्रियालद्रौ राशिभेदे शरासने" इत्येव तु विश्वप्रकाशे पठ्यते। † 'काश्मर्या काश्मरी हीरा काश्मर्यो म' इति धन्वन्तरिः।

बाल्ये' । अस्माद्वा । घुणति वृत्तत्वाद् भ्रमति घोण्टा । कौ भूमौ वलति भ्रमति कुवलम् । फेनिलं कफवर्धनात् । सुवीरदेशे भवं सौवीरम् । तत्राद्यास्त्रयो वृक्षार्था अन्ये फलार्थाः । घोण्टा तूभयस्पृक् । यदाह —

"बदरी स्निग्धपत्रा च राष्ट्रवृद्धिकरी तथा ।
फलं तस्याः स्मृतं कोलं कोकिलं फेनिलं कुहम्[1] ॥
लोलं सूक्ष्मफलं तत्तु ज्ञेयं कर्कन्धु कन्दुकम् ।
स्वादुकन्दुः सिञ्चतिका कूर्चकोलफलं च तत् ॥"

धन्वन्तरिः सामान्येनाह —

"बदरं * कोकिलं कोलं सौवीरं फेनिलं कुहम्[2] ।
§ कर्कन्धूः कन्दुकः स्वादुकन्दुः सिञ्चतिका गुडा[3] ॥"

त्र्यर्थे कुवलं, नीलाब्जं बदरं च । कोलिफलत्वात् कोलिकमिति सभ्यः पाठः । कोकिलमिति तु वैद्याः । चन्द्रोऽपि —

"बदरी गोपघोण्टा च घोण्टा मुण्डाथ[4] कोलिका ।
स्निग्धच्छदा कोलफला राष्ट्रवृद्धिकरी तथा" ॥

टीका० — कर्कन्धूत्रयं बदरीवृक्षे । 'अन्दूदृम्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूः' (उ० १.९६) इत्यनेन कर्कपूर्वाद् धाञः कूप्रत्ययः (म?) नुडागमश्च निपातितः । 'बद स्थैर्ये' । 'ऋच्छेररन्' (उ० ३.१३१) इति बाहुलकोऽरन्प्रत्ययः । ङीषि बदरी । 'कुल संस्त्याने' । 'इन्' (उ०४.११९) इतीन् । कोलिः । †कोलचतुष्कं बदरीफले । कोलेः फलं विकारः कोलम् । 'तस्य विकारः' (४. ३. १३४) इत्यण् ।

१, २. 'हत् ॥' ङ. छ. पाठः. ३. 'मृ' ख. पाठः. ४. 'दुड्डाडको' क. पाठः. ५. 'गा' घ, 'मा' ङ. छ. पाठः.

* 'कोलकं कोः', § 'कर्कन्धुकं गुडफलं बालेष्टं फलशैशिरः' इति मुद्रितकोशपाठः । † 'कोलषट्कम्' इति स्यात् ।

'पुष्पमूलेषु बहुलम्' (वा० ४. ३. १६६) इति लुगभावः । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । अरिष्टे फेनिल उक्तः ।

"स्रोतोञ्जने च सौवीरं बदरे काञ्जिकेऽपि च"

इति दन्त्यादौ रभसः । "सौवीरं बदरं च (न)विति" तन्त्रान्तरम् ।

"सौवीरं बदरं कोलं बदरीणां फलं मतम्"

इति केचित् । बदरं घोण्टापीति । घोण्टाफलेऽपि बदरम् । अपिशब्दाद् बदरीफले च । घोण्टा च सृगालकोलिः । तदुक्तं —

"बदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत् ।
अटव्यामेव सा घोण्टा गोपघोण्टेति सोच्यते" ॥

अथ स्यात् स्वादुकण्टकः ।

विकङ्कतः स्रुवावृक्षो ग्रन्थिलो व्याघ्रपादपि ॥ ३७ ॥

क्षीर० — विकङ्कते प्रसरति विकङ्कतः । ककिर्गत्यर्थः । स्रुवा स्रुक् । सा हि वैकङ्कती आम्नाता । आह च —

"विकङ्कते§ पृथुफलो ग्रन्थिलः स्वादुकण्टकः ।
‡गोकण्टकः काकपादो व्याघ्रपादोऽथ *किङ्करी ॥"

टीका० — स्वादुकण्टकपञ्चकं वैहेञ्चीति ख्याते । स्रुवोपयुक्तो वृक्षः स्रुवावृक्षः । दन्त्यादिः । 'अन्येषामपि—' (६. ३. १३७) इति दीर्घः । ग्रन्थियोगाद् ग्रन्थिलः । पिच्छादित्वादिलच् । व्याघ्रपादिति । 'पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः' (५. ४. १३८) इत्यन्त्यलोपः ॥

---

१. 'वृद्धफ' क. पाठः. २. 'पघण्टा काकवेदो' ख. पाठः. ३. 'ल' घ. ङ. पाठः. ४. 'दील' क. ख. च. ज. झ. पाठः.

---

§ 'तो मृदुफ', ‡ 'गोपघोटः का', * 'किङ्किणी' इति धन्वन्तरिः ।

ऐरावतो नागरङ्गः

क्षीर०— इरावत्या विद्युत इवायं रक्तत्वादैरावतः । नागस्य सिन्दूरस्येव रङ्गोऽस्य नागरङ्गः । न आगच्छति सहजो रङ्गोऽस्य वा । आह च—

"नारङ्गस्त्वक्सु[1]गन्धश्च नागरङ्गो मुखप्रियः ।
स चैराव*तकः प्रोक्तः सुरातक्राधिवासनः" ॥

नादेयी भूमिजम्बुका ।

क्षीर०— नादेयी नदीजाता । भूमौ जम्यते अद्यते जम्बूः । चत्वारो नागरङ्गार्था इति गौडः ॥

टीका०— ऐरावतचतुष्कं **नागरङ्गे** । भूजम्बूनामा च । अग्रतो वक्ष्यति (?) ॥

तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारके ॥ ३८ ॥

क्षीर०— तिम्यति तिन्दुकः । शितिः कालः सारो मज्जास्य शितिसारः । आह च—

"तिन्दुको नीलसारश्च कालस्कन्धो‡[2]ऽधिमृत्सरः ।
स्फूर्जकः स्फूर्जः" इति ॥

टीका०— तिन्दुकचतुष्कं **केन्दु[3]वृक्षे** । स्फूर्जक इति । 'कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन्' (उ० ५. ३९) । शितिः कृष्णः सारोऽस्येति शितिसारः । तालव्यादिः ॥

---

१. 'स' क. च. ज. झ. पाठः. २. 'सिमत्सरुः।' ग घ. ङ. पाठः. ३. 'दु' घ. ङ. छ. पाठः.

---

* 'तिकः प्रोक्तो योगी ध्वक्राधि', ‡ 'तिमुक्तकः । स्फूर्जको रामणश्चैव स्फूर्जनः स्यन्दनाह्वयः ॥' इति धन्वन्तरिः ।

काकेन्दुः कुलकः काकतिन्दुकः काकपीलुके ।

क्षीर० — काकवर्णस्तिन्दुः काकेन्दुः काकभक्ष्यो वा । कुत्सितं लक्यते कुलकः । 'लक आस्वादने' । न्यर्थे कुलकः, काकतिन्दुकः पटोलोऽपि । आह च —

*"तिन्दुकोऽन्यो द्वितीयस्तु [1]स्यन्दुकः काकतिन्दुकः ।
काकेन्दुकश्च विख्यातः [2]कुपीलुः काकपीलुकः ॥"

मर्कटतिन्द्वाख्यः ॥

टीका० — काकेन्दु (क?)चतुष्कं मर्कटकेन्दौ ॥

गोलिहो झाटलो घण्टा पाटलिर्मोक्षमुष्ककौ ॥ ३१ ॥

क्षीर० — गोभिर्लिह्यते गोलिहः । गोलीढोऽपि । झाटं सङ्घातं लाति झाटलः । हन्यते घण्टा । पटं विस्तारं राति पाटलिः । मोक्षति सहते मोक्षः । मुष्णाति रोगान् क्षारत्वान्मुष्ककः । आह च —

"मुष्कको मोक्षको ‡घण्टा [4]मुखको [5]मुञ्जकस्तथा ।
क्षारश्रेष्ठो †गोलिहश्च द्विविधः श्वेत§[6]मुष्ककः" ॥

टीका० — गोलीढपञ्चकं झारलीति ख्यातायाम् । घण्टाकारा पाटलिः घण्टापाटलिः । द्वयोः । 'मुष खण्डने' । §'सृवृहृशुषिमुषिभ्यः कित्' (उ० ३. ४१) इति कः । मुष्कः । ततः स्वार्थे कः ॥

तिलकः क्षुरकः श्रीमान्

---

१. 'स्फूर्जकः' ख. घ. पाठः. २. 'लं' क. ङ. च. पाठः. ३. 'क' ग. पाठः. ४. 'मूर्खको', ५. 'ण्ड', ६. 'कृष्णकः' ख., 'मुष्णकः' ग. घ. ङ. पाठः.

---

* द्वितीयतिन्दुकः काकातिन्दुर्मर्कटति', ‡ 'मुष्टिर्मूपको', † 'गोलकश्च', § 'कृष्णकः' इति धन्वन्तरिः । § 'संवृभूशुषिमुषिभ्यः कक्' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

क्षीर० — तिलाभं पुष्पमस्य तिलकः । क्षुरति परुषत्वात् क्षुरकः । आह च —

"तिलकः *पुष्करः श्रीमान् †क्षुरकश्छन्नपुष्पकः" ॥

टीका० — तिलकत्रयं तिल इति ख्याते दीर्घपत्रे । अयं च वसन्ते पुष्प्यति । व्रीहिभेदस्तु न वसन्ते । 'तिल स्नेहने' । 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' (३. १. १३५) तिलकः । श्रीमान् मत्वन्तः ॥

समौ पिचुलझावुकौ ।

क्षीर० — पिचुं तूलं लाति पिचुलः । ध्यायतेर्झावुकोऽपभ्रष्टः ॥

टीका० — पिचुलद्वयं झावुल इति ख्याते ॥

श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कैडर्यकट्फलौ ॥ ४० ॥

क्षीर० — श्रीपर्णिका सुपर्णत्वात् । 'पाककर्णपर्ण—' (४.१.६४) इति ङीष् । कुमुदप्रतिकृतिः कुमुदिका कौ मोदते वा । कुम्भी रसाधारत्वात् । कं रसम् ईट्टे स्तौति कैडर्यः । अविभावितप्रकृतिप्रत्ययार्थोऽयं वा । कटत्यावृणोति कषायत्वात् फलमस्य कट्फलः । आह च —

"कट्फलः सोमवल्कश्च श्रीपर्णी कुमुदा तथा ।
महाकुम्भी च कुम्भी च भद्रा भद्रवतीति च ॥"

अर्थे कैडर्यः, कट्फलो मदनफलश्च ॥

टीका० — श्रीपर्णिकापञ्चकं काफल इति ख्याते । कटु फलमस्येति कट्फलः । पृषोदरादिः । कुम्भी स्त्री । कैडर्येतिच्छेदः ॥

१. 'लः । आह च— श्या' क. ग. घ ङ. पाठः २. 'झ्या' ख. पाठः. ३. 'र्धा' ग. घ. ङ. पाठः. ४. 'चु' क. ख, 'चुरी इ' झ., 'वु इ' घ. पाठः. ५. 'आधा' ग. घ. ङ. पाठः. ६. 'व करभी भ' ख. पाठः. ७. 'टुकं फ' घ. ङ. छ. पाठः.

* 'पूर्णकः', † 'क्षुरकश्छत्रपु' इति धन्वन्तरिः ।

क्रमुकः पट्टिकाख्यः स्यात् पट्टी लाक्षाप्रसादनः ।

क्षीर०— क्रामति क्रमुकः । पट्टोऽस्यास्तीति पट्टी पट्टिका । लोध्रो-ऽयम् । लाक्षां प्रसादयति । लोध्रप्रस्तावे गतमेतत् ॥

टीका० — क्रमुक(पञ्चकं? चतुष्कं) पाटि आख्यलोध्रे । क्रामतेः 'लषपत—' (३. २. १५४) इत्यादिना उकञ् । क्रमुकः । पट्टी इत्याख्या अस्येति पट्टिकाख्यः । पट्टी नान्तः । ङ्यन्तोऽयमिति केचित् । अस्मिन् भक्षिते लाक्षा प्रसन्ना भवतीति लाक्षाप्रसादनः । दन्त्यवान् ॥

नूदस्तु यूपः क्रमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु च ॥ ४१ ॥

तूलं च

क्षीर० — नूद्यते नूदः । यूपप्रकृतित्वाद् यूपः । ब्रह्माणि वैदिके साधुर्ब्रह्मण्यः । अत एव ब्रह्मदारु । तूल्यते तूलम् । तूलीति गौडः । 'तूल निष्कर्षे' । आह च —

"तूलं नूदं च यूपं च क्रमुकं ब्रह्मकाष्ठकम् ।
ब्रह्मदारु *ब्रह्मनिष्ठं ब्रह्मण्यं ब्रह्मचारि च ॥"

टीका० — नूदषट्कमश्वत्थाकारे ब्रह्मदारुवृक्षे । नूदस्तकारादि[1]रिति केचित् । अश्वत्थो हि ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रभिदाभिन्नो भवति । तत्र ब्राह्मणरूपी ब्रह्मप्रायत्वाद् ब्रह्मदारु इत्युच्यते । अनेनैवारणिः क्रियते । यूपोपयुक्तत्वाद् यूपः । क्रमुक उक्तः । 'तूल निष्कर्षे' । इगुपधलक्षणः कः । तूलः ॥

नीपप्रियककदम्बास्तु हलिप्रिये ।

क्षीर० — नयति सुखं नीपः । प्रीणातीति प्रियकः । के दाम्य-

१. 'पि' क. ख. पाठः.

* 'ब्राह्मणेष्टं ब्रह्मण्यं' इति धन्वन्तरिः ।

ति कदम्बः। हलिनः प्रियः सुराधिवासनात्। धाराकदम्बो राजकदम्बश्चासौ। धूलीकदम्बोऽन्यः। आह च—

*"पञ्चवकुम्बः प्रावृषेण्यः कदम्बोऽयो हलिप्रियः।
नीपो धूलिकदम्बोऽन्यः सुवासा वृत्तपुष्पकः॥"

टीका०— नीपचतुष्कं हुम्फल इति ख्याते। नयतेः पप्रत्ययेन नीपः। कदेः सौत्रात् †'कदेर्णिद् वा' (उ० ४.८४) इत्यम्बच्। कदम्बः। णित्पक्षे कादम्बः। गोमन्ते गिरौ मेघोज्झितं जलं कदम्बकोटरस्थं मद्यमजायत। तद् बलभद्रेण पीतम्। अतोऽयं हलिप्रियः॥

वीरवृक्षोऽरुष्करोऽग्निमुखी भल्लातकस्त्रिषु॥ ४२॥

क्षीर०—विशेषेणेरयति वीरः वीराणां वा वृक्षो दुस्पर्शत्वात्। अरूंषि स्फोटैर्व्रणान् करोत्यरुष्करः। 'दिवाविभा—' (३.२.२१) इति टः। अग्निवद् मुखमस्या दाहकत्वाद् अग्निमुखी। भल्ल इवातति वृणोति वा भल्लातकः। आह च—

"भल्लातकः स्मृतो ‡रूक्षो दहनस्तपनोऽग्निकः।
अरुष्करो वीरतरुर्भल्ली§ चाग्निमुखी धनुः"॥

टीका०—वीरवृक्षचतुष्कं भल्लातके। अरुर्व्रणं करोतीत्यरुष्करः। विभाकरवत् टः। 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य' (८.३.४५) इति षत्वम्। दाहकत्वादग्निमुखी। 'भल्लातः शोभकृत् तथा' इत्यमरमाला। ततः स्वार्थे कः॥

गर्दभाण्डे कन्दरालकपीतनसुपार्श्वकाः।

---

१. 'चापणः- कदम्बः', २. 'म्ब' क. ग. घ. ङ. पाठः. ३, , ४ ५. 'न्य' क.ख. च. ज. झ. पाठः.

---

* 'धाराकदम्बः प्रावृष्यः क' इति धन्वन्तरिः। † 'कदेर्णित् पक्षिणि' इति मुद्रितोणादिपाठः। ‡ 'ऽरुष्को द', § 'ल्लातोऽग्नि' इति धन्वन्तरिः।

प्लक्षश्च

क्षीर०—गर्दभ इवाण्डमस्य गर्दभाण्डः । गर्दं महान्तं भाण्डमस्येति युक्तम् । कन्दरालत्वात् । कं पीतवति कपीतनः, कपीं स्तनोति वा । **आह च—**

"प्लक्षः कपीतनः भृङ्गी सुपार्श्वोऽक्षदहनः ।
प्लवको गर्दभाण्डश्च कमण्डलुवरच्छदः ॥"

टीका०—गर्दभाण्डपञ्चकं **गान्धइण्ड** इति ख्याते । गन्धरिप्पल इति केचित् । अयं च काण्डपत्रफलादिभिरश्वत्थेन समः । कपीतनश्चाप्युक्तो ॥

तिन्त्रिडी चिञ्चाम्लिका

क्षीर०—तिम्यति तिन्त्रिडी । चिञ्चियायतेऽम्लत्वात् मुखं यया सा चिञ्चा । (फलान्तः?) चुक्रिकाख्यः । आह च—

"अम्लिका चुक्रिका चुक्रा साम्ला शुक्ताथ शुक्तिका ।
अम्लिका *चाम्बिका चिञ्चा तिन्त्रिडीकश्च तिन्त्रिडः ॥"

टीका०—तिन्तिडीत्रयं **तिन्तिलीति** ख्यातायाम् । 'तिम ष्टिम आर्द्रभावे' । 'पर्परीकादयश्च' (उ० ४. २०) इत्यनेन उणादौ ईकन्प्रत्ययेन तिन्तिडी निपातिता । पृषोदरादित्वात् ककारलोपः । तथा च—

"चिञ्चाम्लिका तिन्तिडीकं लकुचो लिकुचो डहुः"

इत्यमरमालाप्रयोगदर्शनादव्युत्पन्ना तिन्तिडीति केचित् । अम्लरसयोगादम्लिका । **'अत इनिठनौ'** (५. २. ११५) ।

"अम्लं धात्रीफलाम्लीका मातुलुङ्गोऽम्लवेतसम्"

इति वाहटेन दीर्घमध्योऽप्युक्तः ॥

१, २. 'न्ति' ग. ङ. पाठः.

---

* 'चिञ्चिका' इति धन्वन्तरिः ।

अथो पीतसालके ॥ ४३ ॥

सर्जकासनबन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः ।

क्षीर०—पीतवर्णः सालः । सृजति निर्यासं सर्जकः । अस्यत्यसनः । बन्धूकस्येव रक्तानि पुष्पाण्यस्य बन्धूकपुष्पः । काम्यत्वात् प्रियकः । जीवयति जीवक इति निघण्टुः ।

"संज्ञायां बीजको[1] ज्ञेयो बीजपूरस्तथासनः"

आहुश्च —

"जीवकस्त्वसनः काम्यः शौरिः कृष्णोऽलकप्रियः ।
तिष्यपुष्पः पीतसालः प्रियकः प्रियसालकः ॥
सुगन्धिनीलनिर्यासस्तथा बन्धूकपुष्पकः ।
स स्यात् प्रियकसालश्च प्रियासन्ध्यश्च नामतः" ॥

टीका०— पीतसालषट्कम**सनतरौ** । 'अर्ज सर्ज अर्जने' । दन्त्यादिः । अच् । सर्जः ।

"प्रियविमानितमानवतीरुषां निरसनैरसनैरवृथार्थता" (स० ६. श्लो० ४७)

इति माघे दन्त्ययमकम् । ह्रस्वादिश्च । असनः ।

"विकसितकन्दलदशनैर्यो वमति दरीमुखैश्च कं दलदशनैः"

इति वृन्दावनयमके तालव्योऽपि ।

"पीठेभस्कन्धयोः क्लीबमासनं ना तु जीवके"

इति दीर्घादौ रभसः । बन्धूकपुष्पमिव पुष्पमस्येति बन्धूकपुष्पः । (जीवयतीति) जीवकः । (ण्वुल्) ॥

साले तु सर्जकाश्यर्श्वकर्णकाः सस्यसंवरः ॥ ४४ ॥

---

१. 'बीजक', २. 'ण्डः', ३. 'महासर्जश्च' ख. पाठः. ४. 'श्च । वि' क. ख. च. ज. झ. पाठः.

क्षीर०— स्यति सालः । कृश्यति कार्श्यः । अश्वकर्णाभपत्रः । सस्यं फलं संवृणोतीति सस्यसंवरः । आह च—

"सर्जकार्श्याश्वकर्णश्च कषायी दीर्घपत्रकः ।
सस्यसंवरणः शूरः सर्जकः साल उच्यते" ॥

टीका०— सालपञ्चकं साले । 'सल गतौ' । घञ् । सालः । दन्त्यसः ।

"सालकाननयोगेऽपि सालकाननवर्जिता"

इति भिक्षुप्रयोगः ।

"शालः सर्जतरौ मत्स्ये शाला स्कन्धलताकुटी"

इति धरणिः । अतस्तालव्यादिरपि । सर्जः असन उक्तः । कार्ष्यो मूर्धन्यषः । 'प्रनिरन्तः —' (८. ४. ५) इत्यादौ नियमसूत्रे कार्ष्यग्रहणात् । सस्यं फलं संवृणोतीति सस्यसंवरः । वृक्षादीनां फलं सस्यमित्यत्र सकार उक्तः ॥

नदीसर्जो वीरतरुरिन्द्रद्रुः ककुभोऽर्जुनः ।

क्षीर०— वीरतरुरर्जुननामसामान्यात् । ककुभः सन्त्यस्य दिग्व्यापकत्वात् ककुभः । कं कुभ्नातीत्यहृद्या व्याख्या । अर्जुनः शौक्ल्यात् । इन्द्रप्रियत्वादित्येके । आहेन्दुः—

"ककुभस्त्वर्जुनः पार्थो नदीसर्जो धनञ्जयः ।
अश्रीफलश्चित्रयोगी वीरो वीरान्तकस्तथा ॥"

त्र्यर्थे इन्द्रद्रुः, कुटजोऽर्जुनो देवदारु च ॥

टीका०— नदीसर्जपञ्चकमर्जुने । ककुभो वीणाप्रसेवक उक्तः ॥

राजादनः फलाध्यक्षः क्षीरिकायाम्

क्षीर०— क्षीरिका क्षीरस्वादुत्वात् । आद्ये तु मृष्टत्वान्नामनी ।

आह च—

"क्षीरिकोक्ता च राजन्यः क्षीरी मृत्स्नूपको नृपः।
राजादनो नृपस्कन्धः कपीष्टः प्रियदर्शनः" ॥

टीका० — राजादनत्रिकं क्षीरीवृक्षे। क्षीरयोगात् क्षीरिका। 'अत इनिठनौ' (५.२.११५)॥

अथ द्वयोः॥ ४५॥

इङ्गुदी तापसतरुः

क्षीर० — इङ्गति इङ्गुदः, तापसा अरण्ये यस्याः स्नेहमुपयुञ्जते ॥

टीका० — इङ्गुदीद्वयं पुंतांजिआ इति ख्याते। हिङ्गुल्यामिति केचित्। पुंसि इङ्गुदः। तपस्विजनोपयुज्यमानफलतया तापसतरुः॥

भूर्जे चर्मिमृदुत्वचौ।

क्षीर० — भृणाति भूर्जः भूर्जते वा। आहुश्च—

"भूर्जे भुजो बहुवटो बहुत्वको मृदुच्छदः॥"

टीका० — भूर्जत्रिकं भूर्जद्रुमे। चर्मीति। 'व्रीह्यादिभ्यश्च' (५.२.११६) इतीनिः। मृदवस्त्वचोऽस्येति मृदुत्वक्॥

पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलिर्द्वयोः॥ ४६॥

क्षीर० — पिच्छा अस्त्यस्याः पिच्छिला। पूरयति पूरणी। मुञ्चति रसं मोचा। स्थिरायुः कालसहत्वात्। शालते दैर्घ्यात्, शलति वा शाल्मलिः। शल्मलिश्च। आह च—

**"शल्मली रक्तपुष्पा च कुंकुटी स्थिरजीविका।
पिच्छिला तूलिनी मोचा कर्ज्ञकारी च मोचनी" ॥**

---

१. 'सु' झ., 'बु' च. पाठः. २. 'ताअट इ' ज. पाठः. ३. कक्कुरी स्थि', ४. 'ण्ट' ख. पाठः.

टीका० — पिच्छिलावल्कं शाल्मलौ। फेनिलवत् पिच्छिलः। टाप्। पिच्छिला। मोचं करोतीति मोचा। 'तत् करोति—' (वा० ३.१.२६) इति मुचेर्णिच्। पचाद्यच्। चिरजीवित्वात् चिरायुः। तथा च —

"षष्टिं वर्षसहस्राणि वने जीवति शाल्मलिः"

इति।

"कदलं शाल्मलिन्यां च ग्रन्थिकायां च दृश्यते"

इत्युत्पलिन्यामिन्नन्तोऽपि ॥

पिच्छा तु शाल्मलीवेष्टे

क्षीर० — पिच्छेव पिच्छा, आचामवदङ्गुलिपङ्कत्वात्। शल्मल्या वेष्टो निर्यासः। आह च —

"शल्मलीवेष्टकः पिच्छा निर्यासः स च शल्मलेः।
मोचस्रावो मोचरसो मोचनिर्यासकस्तथा" ॥

टीका० — पिच्छाद्वयं **सङ्गलिआङ्** इति ख्याते। पिच्छा स्त्री। शाल्मलीवेष्टः शाल्मलीनिर्यासः। तथा च —

"कषायो निर्यासो निर्यूषो वेष्टकं तथा"

इति ॥

रोचनः कूटशल्मलिः।

क्षीर० — रोचत इति रोचनः शल्मलिविशेषः। कूटेन कुत्सितत्वं द्योत्यते। दुर्गादौ हि परसैन्यदलनार्थं सा क्षिप्यते। आह च —

"कुशल्मलिः शाल्मलिको रोचनः कूटशल्मलिः"[1] ॥

टीका० — रोचनद्वयं[2] **कासिम्बहु**[3] इति ख्याते। रोचनो ल्युडन्तः ॥

चिरिबिल्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जके ॥ ४७ ॥

---

१. 'लिः। कूटशल्मलिरिति युक्तः। चि' ख. पाठः. २. 'ना' ङ. छ. पाठः. ३. 'म्बलहु' झ., 'म्बल इ' च. छ. ज. पाठः.

क्षीर०— चिरिणं बिलति भिनत्ति चिरिबिल्वः । नक्तं रात्रावालति अस्माद् नक्तमालः, भूताश्रयत्वात् । रक्तमाल इत्येके । कं रञ्जयति करञ्जः ॥

टीका०— चिरि[1]बिल्वचतुष्कं करञ्जतरौ । नक्तं रात्रिमल(ते ? ति) भूषयतीति नक्तमालः । कं वारि रञ्जयतीति करञ्जः । 'कर्मण्यण्' (३. २. १) । करज इति पृषोदरादित्वादनुनासिकलोपविकल्पः ॥

प्रकीर्णः पूतिकरजः पूतिकः कलिमारकः ।

क्षीर०— प्रकीर्यते प्रकीर्णः । पूतिको दुर्गन्धः । कलेर्मारकः । कलहहृत् । यदिन्दुः —

"करजश्च करञ्जोऽन्यः प्रकीर्णो गौर एव च ।
पूतीकरञ्जः सुमनास्तथा कलहनाशनः ॥"

द्व्यर्थे करजः, करञ्जो नखश्च ॥

टीका०— प्रकीर्यचतुष्कं लो[2]ट्टाकरञ्जे । पूतीकः अनीकादित्वाद् दीर्घमध्यः । कलिं करोतीति कलिकारः । ततः स्वार्थे कः । कलिकारकः ॥

करञ्जभेदाः षड्ग्रन्थो मर्कट्यङ्गारवल्लरी ॥ ४८ ॥

क्षीर०— षड् ग्रन्थयः अस्य हस्तिवारणाख्यः । मन्दतीति मर्कटी व[3]ल्लीकरञ्जः । अङ्गार इव वल्लर्योऽस्य अङ्गारवल्लरी । आह च —

"उदकीर्या तृतीयोऽन्यः षड्ग्रन्थो हस्तिवारणी ।
अङ्गारवल्ली शादस्था काकघ्नी [4]करतालिका ॥"

त्र्यर्थे मर्कटी, आत्मगुप्ता अपामार्गः वल्लीकरञ्जश्च ॥

---

१. 'र' क. ख. झ. पाठः. २. 'ललाटाक' ज. पाठः. ३. 'ल्लरीक' क. पाठः. ४. 'काकता' क., 'करनाचिका' ग. घ. ङ. पाठः.

टीका०—षड्ग्रन्थादयस्त्रयः प्रत्येकं करञ्जभेदाः पृथक् पृथक् षट्प (र्वी?र्वा) षड्ग्रन्थ इत्यर्थः। (मर्कटी?) वल्लरी(त्वा?व)द् मर्करी। अङ्गारवर्णा वल्लरी अस्या इत्यङ्गारवल्लरी। द्वयं ङ्यन्तम्॥

रोही रोहितकः प्लीहशत्रु*र्डाडिमपुष्पकः।

क्षीर०— रोहयतीति रोही। रोहितकः। रोहतीत्येके, छिन्नप्ररूढत्वात्।

"रोहीतको रोचनकः प्लीहघ्नो रक्तपुष्पकः।
रक्तको रोहितो रक्तरोही डाडिमपुष्पकः"॥

टीका०— रोहिचतुष्कं मगधदेशप्रसिद्धे रोहडतरौ। रोही नान्तः। दाडिमवत् पुष्पमस्येति इवार्थे कः। दाडिमपुष्पकः॥

गायत्री बालपत्रश्च खदिरो दन्तधावनः॥ ४९॥

क्षीर०—गायतः त्रायतेऽवश्यं गायत्री। बालपत्रो युवपलाशः। 'बालपत्रः खदिरश्चे'ति ह्यर्थेषु धन्वन्तरिपाठ[1]मदृष्ट्वा गायत्री बालतनय इति बालपुत्रभ्रान्त्या ग्रन्थकृद् बालतनयमाह। सूक्ष्मपर्णो ह्ययम्। खदति खदिरः। 'खद स्थैर्ये'। आह च—

"खदिरो रक्तची[2]रश्च गायत्री दन्तधावनः।
कण्टकी[3] बालपत्रश्च जिह्मशल्यः क्षितिक्षमः"॥

टीका०— गायत्रीचतुष्कं खदिरे। 'गायत्री खदिरे स्त्री स्यादि'ति रभसः।

---

१. 'ठान्तरम' ख. ग. घ. ङ. पाठः. २. 'शी' क. ग. घ. ङ. पाठः. ३. 'झरी बा' क., 'झ' ग. घ. ङ. पाठः.

---

* डकारादिरिह पठ्यते। दकारादिस्तु दाडिमशब्द उपरिष्टाद् व्युत्पाद्यते। पृषोदरादित्वाद्वा डादिरयं भवतु।

"पारिजातजयानिम्बवह्निगायत्रिणां पृथक्"

इति तु वैद्यकम् । क्षुद्रपत्रत्वाद् बालपत्रः । बालतनय इति तु लिपिदोषात् । पूर्वपूर्वतन्त्रेषु बाल(प ? पु)त्रेति पाठदर्शनादुन्नीतमिति भिक्षुदेवः । बालः सूक्ष्मः तनयः पुष्पात्मकोऽस्येत्यर्थे । शिशिरवत् खदिरः ॥

अरिमेदो विट्खदिरे

क्षीर०—अरिर्दुस्सहो मेदः स्रावोऽस्यारिमेदः । विड्गन्धिः खदिरः पूतिखदिराख्यः । आह च—

"अरीमेदोऽरिमेदश्च गोधास्कन्धोऽरिमेदकः ।
अहिमेदोऽरिमारश्चारिमः प्रत्यरिमेदकः" ॥

टीका०—अरिमेदद्वयं **स्वल्पखदिरविशेषे** । विष्ठावद् दुर्गन्धित्वाद् विट्खदिरः ॥

कदरः खदिरे सिते ।

सोमवल्कोऽपि

क्षीर०—कं दृणाति कफहरत्वात् कदरः । सोमवल्कोऽकण्टकित्वात् शुक्लत्वाद्वा । आह च—

"†कदरः श्वेतसारोऽन्यः सोमवल्कः पथिद्रुमः ।"

§त्र्यर्थे सोमवल्कः, कट्फलः करञ्जश्च ॥

टीका०—सिते **सितसारे खदिरे** कदरद्वयम् । कं जलं दृणातीति कदरः । पचादिः । शुक्लत्वात् सोमवद् वल्कमस्येति सोमवल्कः ॥

अथ व्याघ्रपुच्छगन्धर्वहस्तकौ ॥ ५० ॥

---

१. 'इव वल्क' च. ज., 'वल्क' क. ख. ङ. छ. पाठः.

---

† 'खदिरः', § 'त्र्यर्थे सोमवल्कः, श्वेतखदिरः कट्फलः विट्खदिरश्च' इति धन्वन्तरिः ।

एरण्ड ऊरुपूकश्च रुचकश्चित्रकश्च सः।
चञ्चुः पञ्चाङ्गुलामण्डवर्धमानव्यडम्बराः ॥ ५१ ॥

क्षीर०— व्याघ्रस्येव पुच्छोऽस्य व्याघ्रपुच्छः। गन्धर्वस्य मृगविशेषस्य भूतविशेषस्येव वा हस्तोऽस्य गन्धर्वहस्तकः। पञ्चाङ्गुलः पञ्चपत्रत्वात्। एरयति वायुम् एरण्डः। ऊरू पुनाति ऊरुपूकः। रोचते रुचकः। चञ्चति चञ्चुः। वञ्चुरित्येके। पञ्च अङ्गुलयोऽस्य पञ्चाङ्गुलः। आमण्डयत्यामण्डः। आदण्ड इत्येके। दीर्घदण्डत्वात्। व्यडम्बयतीति व्यडम्बरः*। 'अड उद्यमे'। व्यडम्बक इत्येके। आह (च)—

"एरण्डस्तरुणः शुक्लश्चित्रो गन्धर्वहस्तकः।
पञ्चाङ्गुलो वर्धमान आमण्डो दीर्घदण्डकः॥
‡नक्तोऽपरो हस्तिकर्णो व्याघ्रो व्याघ्र†तलो रुवुः।
§ऊरुपूको हस्तिपर्णश्चञ्चुरुत्तानपत्रकः" ॥

टीका०— व्याघ्रपुच्छैकादशकमेरण्डे। उरु पूगमस्य। आद्यद्वयं ह्रस्वम्। तथा च वैद्यके—

"क्वाथः स्यादुरुपूगतैलसहितः सामे सशूलेऽनिले"

इति। बुक इत्यप्यस्य नाम। तथा च वैद्यकरत्नमाला—

"आमण्डो वर्धमानः स्यादेरण्डो रुबुको बुकः"

इत्यादि। चित्र उक्तः। ततः कन्। चित्रकः।

"चञ्चुरेरण्डके पुंसि पक्षित्रोट्यां स्त्रियां मता"

इति कोशान्तरम्। पत्रात्मके हस्ते पञ्च अङ्गुलयोऽस्येति पञ्चाङ्गुलः। 'मडि भूषायाम्'। मण्डः। पचादिः।

---

१. 'वे' ख., 'र्ण' ग. पाठः. २. 'पाति' ख. पाठः.

---

* 'व्यडम्बनः इति स्वामी' इति तु भानुजिदीक्षितः। ‡ 'रक्तो', † 'दलो', § 'रुवु हस्तिकर्णी च चञ्चुकोता' इति धन्वन्तरिः।

"आमलक्यामनो मण्ड एरण्डे सारपुच्छयोः"

इति रभसः। अमण्डो वा अकारप्रश्लेषात्। दीर्घोऽप्यामण्डः। तथा च—

"गन्धर्वहस्तके दण्ड आमण्डो व्याघ्रपुच्छकः"

इति तारपालः। वर्धमान इति ताच्छील्ये चानश्॥

अल्पा शमी शमीरः स्यात्

क्षीर०— अल्पेऽर्थे 'कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः' (५. ३. ८८)॥

टीका०— क्षुद्रशम्यां शमीरः। 'कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः' (५. ३. ८८)। स्वार्थिकेऽपि यत् पुलिङ्गता तत्र 'लोकाश्रयत्वाद् लिङ्गस्य' इति युक्तिः॥

शमी सक्तुफला शिवा।

क्षीर०— शमयति दोषान् शमी। तच्छीलत्वात्। सक्तव इव फलान्यस्याः। आह च—

"शमी *सक्तुफला तुङ्गकोशा भर्तृफला शिवा"॥

टीका०— शमीत्रिकं **शम्याम्**। 'शमु उपशमे'। पचादिगौरादी।

"न शमी न च पुन्नागा अस्मिन् संसारकानने"

इति श्लेषात् तालव्यादि। सक्तुफला दन्त्यादिः। शिवा उक्ता॥

पिण्डीतको मरुवकः श्वसनः करहाटकः॥ ५२॥

शल्यश्च मदने

क्षीर०— पिण्डीम् इतः पिण्डीतकः। म्रियन्तेऽनेन विषपुष्पत्वाद् मरुवकः। मरौ वाति वा। श्वसन्त्यनेन श्वसनः। करं हन्ति दुःस्पर्शत्वात् करहाटकः। [1]करं हयति वा करहाटकः। शल्यमस्यास्तीति शल्यः। मदयति मदनः। आह च—

---

१. 'कं रह' क. घ. ङ. पाठः.

---

* 'शङ्कुफला तुङ्गा केशहन्त्री शिवाफला' इति धन्वन्तरिः।

"मदनः शल्यको §राठः पिण्डी पिण्डीत†कस्तथा।
¶तस्करः करहाटश्च §श्वसनो विषपुष्पकः॥"

त्र्यर्थे मरुवकः, जम्भीरो मदनश्च। शाश्वतश्चाह—

"पिण्डीतके पन्नगन्धे करहाटपदं विदुः" ॥

टीका०— पिण्डीतकषट्कं मणहल[1] इति ख्याते। श्वसनकरहाटा-वुक्तौ। 'शल श्वल्ल आशुगमने'। *'सानसिधर्णसि—' (उ० ४. १०९) इत्यादिना यः। (शल्यः)। 'शल्याख्या मदनतरा'विति तालव्ये अजयः॥

शक्रपादपः पारिभद्रकः।

भद्रदारु द्रुकिलिमः पीतदारु च दारु च॥ ५३॥

पूतिकाष्ठं च सप्त स्युर्देवदारुणि

क्षीर०— परिनिष्ठाप्राप्तं[2] भद्रमस्य पारिभद्रः। द्रौ स्कन्धे किलिमं निर्यासोऽस्य द्रकिलिमः। पूतिरुग्रगन्धं काष्ठमस्य पूतिकाष्ठम्। सप्तग्रहणं द्रुकिलिमस्यैकत्वाय। आह च—

"देवदारु स्मृतं दारु सुराह्वं किलिमं च तत्।
स्नेहविद्धं महादारु भद्रदार्विन्द्रदारु च॥
देवकाष्ठं भद्रकाष्ठं पूतिकाष्ठं ‡च दारु च।
सुरदार्विन्द्रवृक्षश्च तथैवामरदारु च॥"

त्र्यर्थे पारिभद्रः, %कोलिः पारिजातो देवदारु च। तथा पीतदारु, दारुहरिद्रा देवदारु ¶पूतिकाष्ठम्। किलिमं च[3] (त)दिति पदैकदेशत्वाद्, भीमवत्॥

---

१. 'हड इ' झ., 'हे इ' ज., 'इह इ' ङ. च. छ. पाठः. २. 'शिष्टप्रा' क. ग. पाठः. ३. 'चेति' ख. पाठः.

---

§ 'राठः', † 'कः फलः।', ¶ 'तगरः', § 'छर्दनो' इति धन्वन्तरिः। * 'सानसिवर्णसि' इति मुद्रितोणादिपाठः। ‡ 'सुदारु च', % 'निम्बः पा', ¶ 'सरलश्च।' इति धन्वन्तरिः।

टीका०—शक्रपादपसप्तकं देवदारुणि। भद्रदारु क्लीबे। 'सुराह्वं भद्रदारु चे'ति रत्नमाला। देवनाम दारु देवदारु। शाकपार्थिवादि। रूपभेदात् क्लीवम्। 'अमुं पुरः पश्यसि देवदारुम्' (स० २. श्लो० ३६) इति रघुकारः। 'पुन्नपुंसकयोर्देवदारु' इति त्रिकाण्डशेषः॥

अथ द्वयोः।

पाटलिः पाटलामोघा काला स्थाली फलेरुहा॥ ५४॥

कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी

क्षीर०—पाटला ताम्रपुष्पत्वात्। अमोघा बहुफलत्वात्। काला कालवृन्तत्वात्। स्थाली रसाधारकुम्भीत्वात्। काचस्थालीत्येके। फले रोहति। साङ्कुरफलत्वात्। कुबेराक्षी यक्षाक्षितुल्यपुष्पत्वात्। आह च—

"पाटलोक्ता तु कुम्भीका ताम्रपुष्प्यम्बुवासिनी[1]।
स्थाली वसन्तदूती स्यादमोघा कालवृन्तिका॥
द्वितीया पाटला श्वेता निर्दिष्टा काष्ठपाटला।
सा चैव *श्वेतकुम्भी स्यात् कुबेराक्षी फलेरुहा॥"

'पाटली कृष्णवृन्ते'ति निमिः। 'पाटला पाटलिर्वा ने'ति माला॥

टीका०—पाटलिसप्तकं पाटलायाम्। 'अट पट गतौ'। णिच्। ऋतन्यञ्ज्यादिसूत्रेण बहुलवचनादलिच्। पाटलिः। वृषादिकलचि पाटला। काचस्थालीतिच्छेदः। 'मोघा स्त्री पाटलावृक्ष' इति रुद्रः। फले रोहतीति फलेरुहा। इगुपधलक्षणः कः। 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (६. ३. १४) इत्यलुक्॥

श्यामा तु महिलाह्वया।

लता गोवन्दनी गुन्द्रा प्रियङ्गुः फलिनी फली॥ ५५॥

---

१. 'हि' ग. घ. ङ. पाठः.

---

* 'श्वेतकुम्भीका कु'। इति धन्वन्तरिः।

विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियकश्च सः ।

क्षीर०— श्यामा गौरश्यामवर्णा । महिलाह्वया वनितापर्याया । श्यामत्वात् । गवि भूमौ (विद्य ? वन्द्य)ते गोवन्दनी । गुद्यते क्री(ड ? ड्य)ते-ऽनया गुन्द्रा । प्रीणाति प्रियङ्गुः । फलति विशीर्यते फली । विष्वक् सिनोति सर्वतो बध्नाति विष्वक्सेना । ईषद् रम्भाकारा कारम्भा । आह च—

"प्रियङ्गुः प्रियवल्ली च फलिनी *कुङ्कुटी प्रिया ।
वृन्ता गोवन्दनी श्यामा कारम्भा वर्णभेदिनी ॥"

इन्दुः 'गौर्वन्दनी'ति भिनत्ति । यदाह—

"वन्दनी पुष्पशोभना ।
गन्धा[1] प्रियङ्गुः कारम्भा लता गौर्वर्णभेदिनी ॥"

त्र्यर्थे §गुन्द्रा, ऐ[2]रकः प्रियङ्गुः सै[3]री च । तथा प्रियकः, असनः प्रियङ्गुः कदम्बश्च । द्व्यर्थे गन्धफलिनी, प्रियङ्गुश्चम्पककलिका च ॥

टीका०—श्यामाद्वादशकं प्रियङ्गौ । श्याम उक्तः, ततष्टाप् । महिलाह्वयेति । स्त्रिया यानि नामानि तान्यस्या अपीत्यर्थः । फलिन उक्तः, ततो गौरादिङीष् । फलीति । अर्शआद्यचि ङीष् । गन्धप्रधानं फलमस्या इति गन्धफली । 'पाककर्ण—'(४. १. ६४) इत्यादिना ङीष् ॥

मण्डूकपर्णपत्रोर्णनटकट्वङ्गटुण्टुकाः ॥ ५६ ॥
स्योनाकशुकनासर्क्षदीर्घवृन्तकुटन्नटाः ।
शोनकश्चारलौ

---

१. 'न्धः' ग. घ. ङ. पाठः. २. 'सारः प्रि', ३. 'सेचरी' ख. पाठः.

---

* 'कङ्गुनी प्रिया । वृत्ता गो', § 'लता, प्रियङ्गुः सारिवा ज्योतिष्मती च' इति धन्वन्तरिः ।

क्षीर० — मण्डूका इव पर्णान्यस्य। पत्रेषूर्णास्य पत्रोर्णः। नटति वातेन नटः। कटून्यङ्गान्यस्य[१] रौक्ष्यात् कट्वङ्गः। डुण्डुभिः शिम्बीभिः कायति डुण्डुकः। स्योनां सुखं[२] कायति स्योनाकः। शुकनासेव पुष्पाण्यस्य। ऋक्ष्णोति हिनस्ति ऋक्षः। अत एव भालूकः। दीर्घो वृन्तोऽस्य। कुटन् वक्रीभवन् नटत्यास्पन्दते कुटन्नटः। शवति शोनकः। गौडाः शोणकमाहुः। 'शोणृ वर्णे'। लूय(त्य?ते)ऽरमरलुः[३]। आह च—

"स्योनाकः शुकनासश्च कट्वङ्गोऽथ *कडम्बरः[४]।
मयूर§जङ्घोऽरालूकः प्रियजीवः कुटन्नटः।
सं[५] प्रोक्तः पृथु†शिम्बिश्च ‡डुण्डुको दीर्घवृन्तकः।
§भालूकः सल्लुकः[६] फल्गुवृन्तको जम्बुको नटः" ॥

टीका० — मण्डूकपर्णद्वादशकं शोणके। मण्डूकाकृतिपर्णत्वाद् मण्डूकपर्णः। नटतीति नटः। (अति?)कटु तीक्ष्णम् अङ्गम् अस्येति कट्वङ्गः। 'श्यैङ् गतौ'। 'पिनाकादयश्च' (उ० ४.१९) इत्याकन् नुमागमः धात्वन्तस्य चोत्वम्। श्योनाकः।

"भालूके शोणके ऋक्षो नक्षत्रे पुन्नपुंसकम्"

इत्यजयः। कुटन्नट इतिच्छेदः। 'शोण वर्णगत्योः'। 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २.२५) इति कन्। शोणकः। 'ऋ गतौ'। ¶'अर्तिशृभ्यामटुच्'। अरटुः। एवं ह्रस्वादिः टोपधश्च। कचिदरलु इति पाठः ॥

तिष्यफला त्वामलकी त्रिषु ॥ ५७ ॥

अमृता च वयःस्था च

---

१. 'उद्धं का' क. पाठः. २. 'खमकति', ३. 'आ (?) इयत्त्यैरलु', ४. 'कुटन्दरः', ५. 'सं', ६. 'ल्ल' ख. पाठः.

---

* 'कटम्भरः, $ 'जङ्घोऽरलुक', † 'शिम्बश्च', ‡ 'टिण्टुको', § 'भल्लूकः शिलको फल्गुवृन्ताको जम्बुको मतः ॥' इति धन्वन्तरिः। ¶ इदं मुद्रिताणादौ न दृश्यते।

क्षीर० —तिष्यं मङ्गल्यं फलमस्याः तिष्यफला। नित्यमामलके लक्ष्मीरिति। आमलते गुणान् आमलकी आमला वा। अमृता वयःस्था चे रसायनत्वात्। धात्री नानार्थे। आह च—

"वयःस्थामलकं ‡तिष्यं जातीफलरसं शिवम्।
धात्रीफलं श्रीफलं च तच्चामृतफलं स्मृतम्"॥

टीका० —तिष्यफलाचतुष्कमामलक्याम्। तिष्ययुक्ते[3] काले फलं करोतीति तिष्यफला। 'तत् करोति —' (वा० ३. १. २६) इति णिच्। पचाद्यच्। टाप्। आमलकीति। 'मल मल्ल धारणे' इत्यत आङ्पूर्वात् 'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि' (उ० २. ३५) इति क्वुन्। गौरादिः। एवं धातुप्रदीप उक्तम्। पुंस्यामलकः। क्लीबे त्वामलकम्। वयो यौवनं तिष्ठति स्थिरीभवत्यनयेति वयःस्था। 'घञर्थे कविधानम्' (वा० ३. ३. ५८) इति कः॥

त्रिलिङ्गस्तु विभीतकः।
नाक्षस्तुषः कर्षफलो भूतवासः कलिद्रुमः॥ ५८॥

क्षीर०— विभेत्यस्माद् विभीतकः। अक्ष्णोति व्याप्नोति अक्षः। ना पुमान्। तुष्यति, तुष इति निघण्टुषु न संवादी, तेषु तुमुलपाठात्। कर्षफलोऽक्षसामान्यात्। अक्षो विभीतके पलचतुर्भागे च वर्तते। भूतानां वासः। कलेराश्रयो द्रुमः। आह च—

"संवर्तको भूतवासः *कर्षो हार्यो †विभेदकः"

इन्दुश्च—

"अहार्यं बहुवीर्यं च तुमुलं च विभेदकम्"॥

---

१. 'च नरर', २. 'क्तका' क. पाठः. ३. 'की स', ४. 'न्। ए' घ. ङ. छ. पाठः. ५. 'षु सम्पादिते' ग. पाठः.

---

‡ 'वृष्यं', * 'कल्को हा', † 'विभीतकः' इति धन्वन्तरिः।

टीका०— बिभीतकचतुष्कं बहेडीति[1] ख्यातायाम्। 'अशेर्देवने' (उ० ३. ६५) इति सः। अक्षः। 'तुष तुष्टौ'। इगुपधलक्षणः कः। तुषः। नलनृपतिमपहाय कलिर्विभीतकमाश्रितः इति कलिद्रुमः॥

अभया त्वव्यथा पथ्या कायस्था पूतनामृता।
हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा॥ ५९॥

क्षीर०— नास्ति भयमस्यां[2] अभया। न व्यथयत्यव्यथा। पथि साधुः पथ्या। हितेत्यर्थः। काये तिष्ठति निष्फला न भवति कायस्था। वयःस्थेत्येके। पूतं करोति पूतना। विरेचनीत्वात्। पृतनेत्येके। हरति रोगान् हरीतकी। चेतयत्यनया स्रोतः शुद्धेः चेतकी। आह च—

"हरीतक्यभया पथ्या प्रपथ्या †पूतनामृता।
जयाव्यथा हैमवती §कायस्था चेतकी तथा॥"

न्यर्थे श्रेयसी, रास्ना हरीतकी हस्तिपिप्पली च। 'शिवाव्यथा पूतने'ति चन्द्रः॥

टीका०— अभयैकादशकं हरीतक्याम्। उपयुज्यमानायामस्यां नास्ति रोगभयमित्यभया। एवमव्यथापि। हारिणा इतो गतः हरीतः। ततः कन्ङीषौ। हरीतकी। चेतकीति। चेतयतेर्वुन्ङीषौ॥

पीतद्रुः सरलः पूतिकाष्ठं च

क्षीर०—सरलः ऋजुत्वात्। आह च—

"सरलः पूतिकाष्ठं च *पीडा पीतद्रुरुच्छ्रितः[3]"॥

---

१. 'वहडी' ङ., 'वेहडी' छ. पाठः. २. 'स्यां', ३. 'बी' ङ. पाठः. ४. 'मः श्रितः' क. पाठः.

---

† 'पूतना', § 'वयःस्था चेतकी शिवा।', * 'चिडा पित्तद्रुमो मतः।' इति धन्वन्तरिः।

टीका० —पीतद्रुत्रयं **सरले** । पीतद्रुरिति कर्मधारयः । सर्तेः ‡'मङ्गलाद्यश्च' (उ० ५. ७१) इत्यलच् । सरलः । 'सरलः सरले साहसरागमि'ति भाषासमावेशे भवभूतिः(?) ॥

अथ द्रुमोत्पले ।

कर्णिकारः परिव्याधः

क्षीर० — उत्पलानीव पुष्पाण्यस्य द्रुमोत्पलः । सुरभिश्चायम् । अन्यो निर्गन्धः । कर्णिकामियर्ति कार्णिकारः । अर्थे परिव्याधः, जलवेतसः कर्णिकारश्च ॥

टीका०—द्रुमोत्पलत्रयं **कलिआर** इति ख्याते । परिव्याधो वसन्तः ॥

लकुचो लिकुचो डहुः ॥ ६० ॥

क्षीर० — लक्यते आस्वाद्यते लकुचः । फलं लिह्यते[1] आस्वाद्यते लिकुचः । डह्यते डहुः ॥

टीका० — लकुचत्रयं **डहुआ** इति ख्याते । 'लघुचोऽपी'ति रभसः ॥

पनसः कण्टकिफलः

क्षीर०— पन्यते स्तूयते पनसः । 'पणस' इति दुर्गः । लोकोक्त्या कण्टकिफलः । महासर्गोऽपि ॥

टीका०— पनसद्वयं **कण्टभोल** इति ख्याते । 'पण व्यवहारे', 'पन च' । §'अत्यमिचमिरभिनभिलभिपतिपदिभ्योऽसच्' (उ० ३. १७) पनसः । दन्त्यवान् । कण्टकयुक्तं फलमस्येति कण्टकिफलः । तथाच 'लक्ष्मीवान् कण्टकिफलः' इति लैंटकोशे पुरुषोत्तमः ॥

---

१. 'ते लि' ख. पाठः. २. 'भा इ' घ. ङ. छ. पाठः. ३. 'टलको' च., 'कोशे' छ. पाठः.

---

‡ 'मङ्गेरलच्', § 'अत्यविचमितमिरामिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच्' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

निचुलो हिज्जलोऽम्बुजः ।

क्षीर०— निचोल्यते अम्बुना निचुलः । हिमजलस्यापभ्रंशो हिज्जलः जलवेतसविशेषत्वात् । निचुलो लज्जल इति केचित् ॥

टीका० — निचुलत्रयं हिज्जले । जलम् एतीति इज्जलः । एतेः क्विप् । तुक् । राजदन्तादित्वाद् जलशब्दस्य परनिपातः । 'निचुलेज्जलहिज्जला' इति रभसः ॥

काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलयूर्जघनेफला ॥ ६१ ॥

क्षीर० — काकप्रिया उदुम्बरी । फलति फल्गुः । मलं श्वित्रं यवति मलयूः । 'यु जुगुप्सायाम्' । जघने बुध्ने फलान्यस्या जघनेफला । आह च —

"काकोदुम्बरिका *फल्गुरराजी फल्गुवाटिका ।
फल्गुनः फलहारी च मलयूः श्वित्रभेषजम्" ॥

टीका० —काकोदुम्बरिकाचतुष्कं **कोट्टाडम्बर** इति ख्याते ।

"काकोदुम्बरिकायां स्त्री फल्गुस्त्रिषु निरर्थके ।"

'फल निष्पत्तौ' । 'फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधताश्च' (उ० १. १८) इत्यनेन फल्गुर्निपातितः । मलं पुनातीति मलपूः । क्विबन्तः । जघनेफलेति । 'अमूर्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे' (६. ३. १२) इत्यलुक् ॥

अरिष्टः सर्वतोभद्रहिङ्गुनिर्यासमालकाः ।
पिचुमन्दश्च निम्बे

---

१. 'त' ख. ग. घ. ङ. पाठः.

---

* "फल्गू राजिफल्गुः शिवाटिका ।
फल्गुनी फलसम्भारा मलयूश्वित्रभेषजा ॥"
इति धन्वन्तरिः ।

क्षीर० — हिङ्गुगन्धिर्निर्यासोऽस्य । माल्यते वेष्ट्यते काकैर्मा-लकः। शुक(का[1]मा)लकैकदेशश्चायम्। पिचुं मन्दयति पिचुमन्दः। *रो-मशत्वात्। पिचुम[2](न्दः[3]र्द) इत्येके। यवनेष्टोऽपीति सौश्रुताः। शाश्व-तोऽपि—

"हिङ्गुनिर्यासशब्दोऽयं निम्बे हिङ्गुरसेऽपि च।"

चन्द्रनन्दनस्तु शुकमालकमाह॥

टीका० — अरिष्टषट्कं निम्बे। हिङ्ग्वाकारो निर्यासोऽस्येति हिङ्गुनि-र्यासः। 'मल मल्ल धारणे'। ण्वुल्। मालकः। पिचुं कुष्ठं मृद्नातीति पिचुमर्दः। नयतेः 'उल्बादयश्च' (उ० ४. ९६) इत्यनेन बन्, मुन्, ह्रस्वश्च। निम्बः॥

अथ पिच्छिलागुरुशिंशपा॥ ६२॥

क्षीर० — अगुरुतुल्यसारा शिंशपा अगुरुशिंशपा। यदाह—

"शिंशपा तु महाश्यामा §कृष्णसारः स्मृतोऽगुरुः।"

अगुरुर्हि धूपद्रव्यं शिंशपासारश्च। त्र्यर्थे पिच्छिला, शल्मलिः शिंशपा च॥

कपिला भस्मगर्भा सा

क्षीर० — [4]‡रक्ताभा रक्तशिंशपान्या कपिला भस्मगर्भा[5] वसादनी॥

टीका० — पिच्छिलापञ्चकं शिंशपायाम्। पिच्छिला उक्ता। अगुरु क्लीबम्। शिंशपा द्वितालव्या। कपिल उक्तः। ततष्टाप्। भस्मगर्भा दन्त्यसा॥

---

१. 'सा' ख. ग., 'कसाल' घ. ङ. पाठः. २. 'न्दः। अरो' क. ग. घ. ङ. पाठः. ३. 'न' ख. पाठः. ४. 'सा तदाह —रक्त' ख. पाठः. ५. 'र्भे' क. ग. घ. ङ., 'र्भाद्व' ख. पाठः.

---

* 'रोमशः पिचुमन्दश्च' (पृ० ५१. श्लो० ७५) इति यादवः। § 'कृष्णसारा स्मृता गुरुः';

‡ 'कुशिंशपान्या कपिला भस्मगर्भा वसादनी' इति धन्वन्तरिः।

शिरीषस्तु कपीतनः ।

ताण्डरोऽपि

क्षीर० — शिरसि इष्यते शिरीषः । शीर्यते वा सौकुमार्यात् । तण्डयते तण्डिरः । [1]भण्डीरोऽपि । आह च —

"शिरीषो मृदुपुष्पश्च †[2]भण्डीरः शिखिनीफलः ।
कपीतनः शुकतरुः श्याम¶वल्कः शुकप्रियः ॥"

[3]भण्डिल इत्येके ॥

टीका० — शिरीषत्रयं शिरीषे। 'शॄपॄभ्यां § कित्' (उ० ४. २७) इति ईषन् । शिरीषः। तालव्यादिः मूर्धन्यान्तश्च। 'भडि कल्याणे' । 'सलिकल्य[4]नि—' (उ० १. ५७) इत्यादिना इलच् । भण्डिलः ॥

अथ चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः ॥ ६३ ॥

क्षीर० — चम्पादेशभवश्चाम्पेयः । चम्यतेऽद्यतेऽलिभिः चम्पकः । [5]चंपकोऽपि । आह च —

"चम्पकः सुकुमारश्च सुरभिः शीतलश्च सः ।
चाम्पेयो हेमपुष्पश्च काञ्चनः षट्पदातिथिः" ॥

टीका० — चाम्पेयत्रयं चम्पके । हेमवर्णं पुष्पमस्येति हेमपुष्पकः ॥

एतस्य कलिका गन्धफली स्याद्

क्षीर० — गन्धः फलमस्या गन्धफली । प्रियङ्गुः चम्पक(ना?क)लिका चेति [6]व्यर्थे (गन्ध)फली ॥

---

१. २. 'त' ख पाठः. ३. 'ण्डीले' क. ग. घ. ङ. पाठः. ४. 'लि' ख. घ. ङ. छ. ज. झ पाठः. ५. 'चाम्पको' ख. पाठः. ६. 'लिनी च ॥' क. ग. घ. ङ. पाठः.

---

† 'भंडिकः शङ्खिनी', ¶ 'वर्णः शु' इति धन्वन्तरिः । § 'किच्च' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

टीका० — चम्पककलिकायां गन्धफली ॥

अथ केसरे।

वकुलः

क्षीर० — के सरति, केसराः सन्त्यस्य वा केसरः। उच्यते वकुलः। आह —

"वकुलः *शीथुगन्धश्च मद्यगन्धो विशारदः।
मधुगन्धो हेमपुष्पः §शिम्बी केसरकस्तथा" ॥

टीका० — केसरद्वयं वकुले। किञ्जल्के केसर उक्तः ॥

वञ्चुलोऽशोके

क्षीर० — अश्नुते अशोकः। शोकनाशकत्वाद् वा। यदाह —

"अशोकः शोकनाशश्च विचित्रः कर्णपूरकः"।

न्यर्थे वञ्चुलः, वेतसः स्पन्दनः अशोकश्च ॥

टीका० — वञ्चुलद्वयमशोके। अशोकतले तपस्यन्ती गौरी पूर्णमनोरथत्वादशोका जातेत्यतस्तरुरप्यशोकः ॥

समौ करकदाडिमौ ॥ ६४ ॥

क्षीर० — किरति कणान् करकः। दड्यते दाडिमः। आह —

"दाडिमो दालिमः सारकुट्टिमः फलषाडवः।
स्वाद्वम्लो रक्तबीजश्च करकः शुकवल्लभः" ॥

टीका० — करकद्वयं दाडिमे। 'दल विदारणे'। भावे घञ्। दालः।

१. 'गूढपु', २. 'ल्य' ख. पाठः. ३. 'डा' घ. पाठः. ४. 'डा' ग. क. घ. पाठः.

* 'सीधुग', § 'शीर्षके' इति धन्वन्तरिः।

अनेन निर्वृत्त इति दाडिमः । 'भावप्रत्ययान्तादिमब् वक्तव्यः' (वा० ४. ४. २०) इति इमप् । डलयोरेकत्वस्मरणम् ।

"कान्ताङ्घ्रिदोहदोऽशोको दाडिमे फलषाडवः ।
दाडिम्बसारपिण्डीरस्वाद्वम्लशुकवल्लभाः ॥"

इति रभसः ॥

चाम्पेयः केसरो नागकेसरः काञ्चनाह्वयः ।

क्षीर०— नागप्रियाणि केसरवन्ति पुष्पाण्यस्य नागकेसरः । आह च—

"नागपुष्पो मतो नागः केसरो नागकेसरः ।
चाम्पेयो नागकिञ्जल्कः करकं हेम काञ्चनम्" ॥

टीका०— चाम्पेयचतुष्कं **नागकेसरे** । नागो हस्ती तन्नामा केसरो नागकेसरः । काञ्चनाह्वयः सुवर्णपर्यायनामकः ॥

जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥ ६८ ॥
श्रीपर्णमग्निमन्थः स्यात् कणिका गणिकारिका ।
जयः

क्षीर०— जयति जया । अन्त्यो जय इति पुंसि । तर्कमियर्ति तर्कारी । वैजयन्ती केतुत्वात् । अग्निं मथ्नाति दीप्यमानत्वाद् अग्निमन्थः । अत एवाराणिकणाः सन्त्यस्याः कणिका । समूहमियर्ति गणिकारी । गणिं तर्कं करोति वा । स्वार्थे कः । ञ्यर्थे नादेयी, जलजम्बूः जलवेतसः तर्कारी च । लिङ्गसाङ्कर्येण जयेत्यर्थे जयन्तं श्रीपर्णमिति चापपाठेन श्रीवर्णमाहुः । तद् न, वनौषधिवर्गे तस्यानादृतत्वात् । यदिन्दुः—

"अग्निमन्थोऽग्निमथनस्तर्कार्यरणिको जयः ।
अरणिः कणिकश्चैव तपनो वैजयन्तिकः ॥"

---

१. 'न्यादृतत्वा' ग. घ. ङ. पाठः.

चन्द्रनन्दनश्चाह—

"अग्निमन्थोऽग्निमथनस्तर्कारी वैजयन्तिकः।
वह्निमन्थोऽरणिः केतुर्जयः पावकमन्थनः॥
तर्कारी वैजयन्ती च वह्निनिर्मथनी ज(या? यः)।
अरणीका जयन्ती च जया च विजयाह्वया"॥

टीका०—जयापञ्चकं जयन्त्याम्। जयेति पचादिः[1]। जयन्त उक्तः। ङीषि[2] जयन्ती। श्रीपर्णपञ्चकमग्निमन्थे। अग्नये मथ्यत इति अग्निमन्थः। कर्मणि घञ्। यतोऽस्मिन् घृष्यमाणे शीघ्रमग्निरुत्पद्यते॥

अथ कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका॥ ६६॥

क्षीर०—कुटिलो[3][4] जायते कुटजः। शक्रः इन्द्रवृक्षः। वस्ते त्वचं वत्सकः। आह च—

*"कुटजः कुटजः कोटी[5] वत्सको गिरिमल्लिका।
कलिङ्गो मल्लिकापुष्प इन्द्रवृक्षोऽथ वृक्षकः"॥

टीका०—कुटजचतुष्कं कुटिर्ज इति ख्याते॥

एतस्यैव कलिङ्गेन्द्रयवभद्रयवं फले।

क्षीर०—कलिङ्गयति कलिङ्गम्। कलिङ्गदेशजं वा। अत एव कालिङ्गः कालिङ्गी च। इन्द्रयवं कुटजफलम्। भद्रयवं कुटजबीजम्। यदाह—

†"फलानि तस्येन्द्रयवा बीजं भद्रयवास्तथा"॥

---

१. 'दिः। ङी' घ. ङ. छ. पाठः. २. 'षि' घ. ङ. छ. पाठः. ३. 'टो जा' घ. पाठः. ४. 'ले' ग. ङ. पाठः. ५. 'का' ख. पाठः. ६. 'च' च. ज. पाठः.

---

* 'कुटजः कौटजः कौटो वा',

† "फलानि तस्येन्द्रयवाः शक्राह्वाः स्युः कलिङ्गकाः।
तथा वत्सकबीजानि प्रोक्ता भद्रयवास्तथा॥"

इति धन्वन्तरिः।

टीका० — कुटजफले कलिङ्गत्रयम् ।

"पूतीकरजधूम्याटदेशभेदे पुमान् भवेत् ।
कुटजस्य फले क्लीबं कलिङ्गं स्त्री तु योषिति ॥"

इति रभसः । अपरेणापि रूपभेदेन क्लीबमुक्तम् । 'कलिङ्गेन्द्रयवः पुमान्' इति तु स्त्रीकाण्डेऽमरमाला ॥

कृष्णपाकफलाविग्नसुषेणाः करमर्दके ॥ ६७ ॥

क्षीर० — करि[2]मुखाभः करेण मृद्यते करमर्दः । कराम्लोऽपि ॥

टीका० — कृष्णपाकफलचतुष्कं **करौन्द** इति ख्याते । कृष्णपाकं फलमस्येति ।

"कृष्णपाकफलः कृष्णफलपाकोऽवनालकः ।
कृष्णपाकः पाककृष्णः फलकृष्णो वरालकः ॥
पाककृष्णफलः पाकफलकृष्णः कराम्बुकः ।
फलपाकः पाकफलः पोलः कृष्णफलोऽवशः ॥"

इति शब्दार्णवः । अविग्नो ह्रस्वादिः । सुष्ठु सिनोतीति सुषेणः । 'एति संज्ञायामगात्' (८. ३. ९९) इत्ये[4]कारपरस्य सकारस्य षत्वम् ॥

कालस्कन्धस्तमालः स्यात् तापिञ्छोऽपि

क्षीर० — प्राहुः —

"कालस्कन्धस्तिन्दुकः श्यामखदिरस्तमालश्च ।"

ताम्यतीति तमालः । तापिनं छादयतीति तापिञ्छः ॥

टीका० — कालस्कन्धत्रयं **तमाले** । 'तमु काङ्क्षायाम्' । त*मिबिडिमृणि — (उ० १. १२३) इत्यादिना कालन् । तमालः ॥

---

१. 'ति' क. ख. झ. पाठः. २. 'पि' ग. घ. ङ., 'लि' ख. पाठः. ३. 'रमन्द' घ. ङ. च. छ. झ. पाठः. ४. 'ति प' क. ख. झ. पाठः.

---

* 'मिविशिबि' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

अथ सिन्दुकः।

सिन्दुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि ॥ ६८ ॥

क्षीर० —स्यन्दते सिन्दुकः। स्यन्दं वृणोति सिन्दुवारः। इन्द्रस्य सुरसः, दिव्य इत्यर्थः। अत एवेन्द्राणी। निष्क्रान्ता गुण्डाद् वेष्टनाद् निर्गुण्डी। आह च—

"सिन्दुवारः श्वेतपुष्पः सिन्दुकः सिन्दुवारकः।
नीलपुष्पः शीतसहो निर्गुण्डी तिलसन्धिकः" ॥

टीका०—सिन्दुवारपञ्चकं निगुन्दार इति ख्याते। इन्द्राणिकेति स्वार्थे कन्॥

वेणी गरागरी देवताडो जीमूत इत्यपि।

क्षीर० —वेणीव वेणी। गरमागिरति गरागरी। मूषिकविषघ्नी-त्वात्। ताडयति कर्णं ताडः मुख्यत्वाद् देवताडो राजताडवत्। जीमूतो ह्रादकत्वात्। आह च—

"जीमूतको देवताडो वृत्तकोशो गरागरी।
प्रोक्ताखुविषहा वेणी देव*ताडी च ताडकः" ॥

टीका०—वेणीपञ्चकं शिरीषपत्राकारपत्रे देवता इति ख्याते।
"देवताडे खरा तीक्ष्णे त्रिषु स्याद् गर्दभे पुमान्"
इति रभसः। केचित् खरागरीत्येकं नाम वर्णयन्ति। जीमूत उक्तः॥

श्रीहस्तिनी तु भूरुण्डी

क्षीर० —भुवि रोहति भूरुण्डी हस्तिकर्णपत्रः शाकविशेषः। इतो धत्तूरान्तानि पुष्पाणि॥

---

१. 'रितः।' ग. घ. ङ. पाठः. २. 'र्नी' ख. पाठः. ३. 'डी' क. पाठः. ४ 'व इ' ज., 'वन इ' च., 'वत इ' क. ख. झ. पाठः.

---

*'दाली च ताडका' इति धन्वन्तरिः।

टीका० — श्रीहस्तिनीद्वयं बकुलसंस्थानलोहितपुष्पे माषक्षेत्रादिजे सिरिहिण्डीति ख्याते। भूरुण्डी दीर्घादिः॥

तृणशूल्यं तु मल्लिका॥ ६९॥

भूपदी शीतभीरुश्च

क्षीर०—तृणशूले गुल्मे साधु तृणशूल्यम्। मल्यते मूर्ध्नि मल्लिका। भुवि पदमस्या भूपदी। शीतभीरुर्ग्रैष्मिकत्वात्। आह च—

"मल्लिका शीतभीरुश्च मदयन्ती प्रमोदिनी।
मदनीया गवाक्षी च भूपद्यष्टापदी तथा" ॥

टीका० — तृणशूल्यादिचतुष्कं मल्लिकायाम्। सर्वैर्धार्यत इति मल्लिका। 'मल मल्ल धारणे'। क्वुन्॥

सैवास्फोता वनोद्भवा।

क्षीर०—आस्फोटत्यास्फोता। गिरिमल्लिका॥

टीका०—वनोद्भूतायां मल्लिकायामास्फोता।

"आस्फोता विष्णुकान्तायां वनमल्ल्यर्कपर्णयोः"

इति दीर्घादौ रभसः॥

शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा॥ ७०॥

क्षीर० —शेरते शेफाः अलयः अस्यां शेफालिका। सुष्ठु वहत्यामोदं सुवहा। नीलवर्णा। आह च—

"शेफालि†का तु निर्गुण्डी *यमको नीलमञ्जरी।"

---

१. 'हि' ङ. छ. पाठः. २. 'था सोऽपि विचिकिलं। सै' ख. घ. ङ. पाठः. ३. 'ल्या च' घ. ङ. छ.. 'न्याच' क. ख. ग. पाठः. ४. 'टा', ५. 'स्फु', ६. 'टा' ख. पाठः. ७. 'का च।' क. पाठः.

---

† 'कान्या नि', * 'वनजा नी' इति धन्वन्तरिः।

त्र्यर्थे सुवहा, रास्ना शेफालिका गन्धनाकुली च ॥

टीका०—शेफालिकाचतुष्कं कृष्णवर्णपुष्पायां शेफालिकायाम्। शेतेः बाहुलकः फालन्। ततो गौरादिङीष्। कनादिः। शेफालिका ॥

सितासौ श्वेतसुरसा भूतवेशी

क्षीर०—भूतानि विशल्याह्लादयति भूतवेशी ॥

टीका०—श्वेतसुरसादिद्वयं श्वेतपुष्पायां शेफालिकायाम् ॥

अथ मागधी।

गणिका यूथिकाम्बष्ठा

क्षीर०—मगधदेशे भवा मागधी। गणिका चित्ताकर्षणात्। यूथो जालकमस्त्यस्या[1] यूथिका। अम्बे शब्दे तिष्ठत्यम्बष्ठा। आह च—

"यूथिका [*]चालिपुष्पा च पुण्यगन्धा गुणोज्ज्वला।
गणिका चारु[†]मोटा च शिखण्डी [‡]च" ॥

टीका०—मागधी[2]चतुष्कं यूथिकायाम्। प्रायो मगधे भवतीति मागधी। यूथिकेति। 'यूथादयः' इति यौतेः थग्दीर्घत्वे। ततो गौरादिङीषादिः। अम्बष्ठेति। 'अम्बाम्बगोभूमि—' (८. ३. ९७) इत्यादिना षत्वम् ॥

सा पीता हेमपुष्पिका ॥ ७१ ॥

क्षीर०—आह च—

"सुवर्णयूथी हरिणी पीतिका पीतयूथिका।"

त्र्यर्थे हेमपुष्पी, बि[3]म्बी दुःस्पर्शा [§]हेमयूथिका च ॥

---

१. 'तोऽस्त्य' क. ग. घ. ङ. पाठः. २ 'मागधिका' घ. ङ. छ. पाठः. ३. 'शि' क. ग. घ. ङ. पाठः.

---

* 'बालपुष्पा तु पुष्पगन्धा', † 'मोदा च', ‡ 'स्व', § 'पीतयू' इति धन्वन्तरिः।

टीका०—यूथिकैव पीता हेमपुष्पिका॥

अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद् वासन्ती माधवी लता।

क्षीर०—अतिक्रान्तो मुक्तान् विरक्तान् अतिमुक्तः। पुण्ड्रदेशे भवः पुण्ड्रकः। मण्डकोऽयं निघण्टुषु। मधौ वसन्ते भवा माधवी। आह च—

"*अतिमुक्तो माधवी च सुवसन्तधराश्रयः[1]।
अधियुक्तः कामुकश्च मण्डको भ्रमरोत्सवः"॥

टीका०—अतिमुक्तपञ्चकम् अद्रङ्क[2] इति ख्याते। 'मडि भूषायाम्'। 'पुडि चे'त्येके। 'स्फायितञ्चिवञ्चि—' (उ० २. १३) इत्यादिना[3] बाहुलको रक्। पुण्ड्रकः। वसन्ते पुष्प्यति वासन्ती। 'कालात् साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु' (४. ३. ४३) इत्यण्। एवं मधौ चैत्रे माधवे वैशाखे वा पुष्प्यतीति माधवी। लता उक्ता। नाम[4] च पृथगेव। अत एवातिमुक्तकच्छन्नो मण्डपो लतामण्डप इति प्रसिद्धिः॥

सुमना मालती जातिः

क्षीर०—सुष्ठु मन्यते[5] सुमनाः, मनोज्ञत्वात्। मालयत्यामोदैर्मालती। जायते जातिः। आह च—

"जातिर्मनोज्ञा सुमना राजपुत्री प्रियंवदा।
मालती हृद्यगन्धा च पौरिका[6] कोलभाविनी"॥

---

१. 'वासन्ती धारकाश्रयः' ख. घ. ङ. पाठः. २. 'दक इ' ज. पाठः. ३. 'नार', ४. 'म पृ' घ. ङ. छ. पाठः. ५. 'तेऽनया जा' ग. ञ. पाठः ६. 'धौतिका' ख. ग. घ. ज. पाठः.

---

* "अतिमुक्तः कार्मुकश्च मण्डनो भ्रमरोत्सवः।
अविमुक्तो याधवी च सुवसन्तः पराश्रयः ॥"
इति धन्वन्तरिः।

टीका० — सुमनाद्वयं जात्याम् । सुमनाः साम्ना स्त्रीलिङ्गा च ॥

सप्तला नवमालिका ॥ ७२ ॥

क्षीर०—सप्त मनोबुद्ध्यन्तानीन्द्रियाणि लाति सप्तला, सप्तदलेति वा । नवा स्तुत्या मालास्याः नवमालिका ॥

टीका० — सप्तलाद्वयं नेवालीति ख्यातायाम् ॥

माध्यं कुन्दं

क्षीर०— माघे मासि भवं माघ्यम् । कुं द्यति कुन्दम् । 'कुन्द' इति माला ॥

टीका० — माध्यद्वयं कुन्दे । माघे भवो माध्यः । दिगादियत् । 'कु शब्दे' । 'अब्दादयश्च' (उ० ४.९९) इति दन्नुमागमगुणाभावाः । कुन्दः । 'कुन्दो माध्यः प्रकीर्तित' इति पुंस्काण्डे अमरमाला । 'कुन्दं वा ना स्मृतम्' इति तु व्याडिः ॥

रक्तकस्तु बन्धूको बन्धुजीवकः ।

क्षीर० — बध्नाति चित्तं बन्धूकः । बन्धुजीवकः ॥

टीका० — रक्तकत्रयं बाम्बुलीति ख्याते । रक्तपुष्पतया रक्तकः । 'बन्ध बन्धने' । 'उलूकादयश्च' (उ० ४. ४१) इत्यूकन् । बन्धूकः । क्वचिद् बन्धुल इति पाठः । तथा च — 'खर्जपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' (उ० ४. ९१) ॥

सहा कुमारी तरणिः

क्षीर० — सहते परिमलं सहा । कुं भूमिष्ठान् मारयति कुमारी । कुत्सितो मारोऽस्यामिति वा कुमारी । (जनान् नयति वा । कुमारयन्त्यस्यां कुमारी ?) । तरन्त्यनया दुःखं तरणिः । आह च—

"कुप्यर्कस्तरणिर्वल्ली[२] कुमार्यलिकुलप्रिया"

१. 'त' ज. पाठः. २. 'क' ख. ग. ङ. पाठः

त्यर्थे सहा: मुद्गपर्णी वचा तरुणिश्च ॥

टीका० — सहात्रयं कुमार्याम् । सहा दन्त्यसा ।

"द्युमणौ तरणिः पुंसि कुमारीनौकयोः स्त्रियाम्" ॥

अम्लानस्तु महासहा ॥ ७३ ॥

क्षीर० — कुरण्डो हि म्लानिं न गच्छत्यम्लानः । वात्स्यायनोऽत एव कूर्चकस्थाने कुरण्डकमालश्चेत्याह । महती विमर्दसहा महासहा । यद् माला — 'अम्लानस्तु कुरण्डकः' ॥

टीका० — अम्लानद्वयम् आमिरील इति ख्याते । न म्लानं पुष्पमस्येत्यम्लानः । महासहेतिच्छेदः ॥

तत्र शोणे कुरवकस्तत्र पीते कुरण्टकः ।

क्षीर०—तत्र अम्लाने । कौ रूयते (इ)त्यर्थे कुरवकः । कौ रूयते कुरण्टकः । करञ्जकोऽपि । आह च —

"अम्बितानोऽपरिम्लानस्तथैवाम्रातकः स्मृतः ।
रक्तपुष्पः कुरवकः पीतपुष्पः कुरण्टकः ॥"

किङ्किरातोऽसौ ॥

टीका०— लोहितपुष्पे अम्लाने कुरुवकः । कुरुवकरेफो न निरुकारः। कथं 'कुरवकारवका रणतां दधुः' इति रघुः । कुरवकस्तिलक इति ख्याते पुष्पवृक्षभेदे निरुकारः । एतत्पुष्पविषयमेव यमकमिदम् । तथा च रत्नमाला —

"कुरवकः शुक्लपुष्पस्तिलकः कुलकोऽपि च"

इति । तस्मिन्नेवाम्लाने पीतपुष्पे कुरण्टकः ॥

नीला झिण्टी द्वयोर्बाणा दासी चार्तगलश्च सा ॥ ७४ ॥

---

१. 'रा इ' ज. पाठः. २. 'कुरण्टको' क. ख. पाठः.

क्षीर०—नीलपुष्पा। झिण्टी शुष्का (झिं कृणाति। बाणा द्विलिङ्गः। 'बण शब्दे'। दस्यति क्षीयते दासी। आर्तः क्षीणः गलः इत्यार्तगलः॥

टीका०—बाणात्रयं कृष्णझिण्टिकायाम्। दासी दन्त्यसा। आर्तगलो ह्रस्वादिः॥

सैरेयकस्तु झिण्टी स्यात् तस्मिन् कुरबकोऽरुणे।

क्षीर०—सैरेयभवा सैरेयाख्या झिण्टी। अरुणपुष्पा चेत् कुरवकोऽसौ॥

टीका०—सैरीयकद्वयं सामान्यझिण्टिकायाम्। लोहितझिण्ट्यां कुरुवकः।

"शोणाम्लानः कुरुवकोऽरुणा पीता च झिण्टिका"

इति रुद्रः॥

पीता कुरण्टको झिण्टी तस्मिन् सहचरी द्वयोः॥ ७५॥

क्षीर०—सहचराख्या झिण्टी पीतपुष्पा। झिण्टी पीतपुष्पा चेत् कुरवकोऽसौ। आह च—

"सैरेयकः सहचरः सैरेयश्च महाचरः।
पीतो रक्तोऽथ नीलश्च कुसुमैस्तं विभावयेत्॥
पीतः कुरण्टको ज्ञेयो रक्तः कुरवकः स्मृतः।
नीलश्चार्तगलो दासी बाण ओदनपाक्यपि"॥

टीका०—पीतझिण्ट्यां कुरण्टकद्वयम्॥

***भद्रपुष्पं जपा**

---

१. 'ण्टी झायतीति' क. घ. ङ. पाठः. २. 'झं याति' ग. पाठः. ३. 'दः कु' क. ग. घ. पाठः. ४. 'रु' क. ख. पाठः.

---

* 'ओड्रपुष्पं जपा' इत्येव पाठं भानुजिदीक्षितोऽप्युपादत्ते।

क्षीर० — भद्रदेशे भवं पुष्पम् । जपतीव जपा ॥

टीका० — ओड्रपुष्पद्वयम् ओड्रे । जुः सौत्रः । अच्टापौ । जवा चवर्गादिः । 'जवायां तु जपा स्त्रियामि'ति धर्मः । काश्मीरवल्लभदेवरचितसुभाषितावल्यामपि पकारान्तश्लेषः । तथा च —

"मदनमवलोक्य निष्फलमनित्यतामपि बन्धुजीवानाम् ।
वनमुपगम्य भ्रमरः सम्प्रति जातो जपासक्तः ॥"

इति ॥

वज्रपुष्पं पुष्पं तिलस्य यत् ।

क्षीर० — वज्रमिव विदारकं वज्रपुष्पम् ॥

टीका० — वज्रपुष्पं तिलपुष्पे । 'तिलपुष्पे वज्रमस्त्री' । अतो वज्रनाम पुष्पं वज्रपुष्पम् ॥

प्रतिहासशतप्रासचण्डातहयमारकाः ॥ ७६ ॥

करवीरे

क्षीर० — प्रतीपोऽश्वघ्नत्वाद् हासो विकासोऽस्य प्रतिहासकः । शतं बहूनि प्रासाः कुन्ता इव पुष्पाण्यस्य शतप्रासः । श्वेतश्चासौ । चण्डमतति तीक्ष्णत्वात् चण्डातः । रक्तोऽसौ । (करवीर इव ?) मारकत्वात् कराः कान्तारा(?)वीरा अत्रेति । आह च —

"शतकुन्तः श्वेतपुष्पः प्रतीहासोऽश्वमारकः ।
द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डातो लगुडस्तथा ॥
चण्डातको गुल्मकश्च प्रचण्डः करवीरकः" ॥

टीका० — प्रतिहासपञ्चकं करवीरे । 'उपसर्गस्य घञि —'(६.३.१२२) इति दीर्घत्वे प्रतीहासोऽपि ॥

करीरे तु क्रकरग्रन्थिलावुभौ।

क्षीर०—करिणमीरयति कण्टकैः करीरो मरुवृक्षः। क्रैति करोति क्रकरः। तीक्ष्णत्वात्। आह च—

"करीरं गूढपत्रं च शाकपत्रं मृदूफलम्।
ग्रन्थिलं तीक्ष्णसारं च क्रकरं तीक्ष्णकण्टकम्"॥

टीका०—मरुदेशजे उष्ट्रभक्ष्ये करीरत्रयम्। 'कॄ विक्षेपे'। '¶कॄशॄ-शौटिभ्य ईरन्' (उ० ४.३०)। करीरः। पिच्छादिलचि ग्रन्थिलः॥

उन्मत्तः कितवो धूर्तो धत्तूरः कनकाह्वयः॥ ७१॥

मातुलो मदनश्च

क्षीर०—उन्मत्त उन्मादकरत्वात्। धूर्वति हिनस्ति धूर्तः। अत एव कितवः। धयति धत्तूरः। धात्तूरमिति प्राच्याः। काञ्चनाह्वयः शुक्केऽस्मिन् हेमवर्णपुष्पीदर्शनात्। आह चेन्दुः—'स ज्ञेयो हेमनामभिः'। नास्ति तुलाऽस्येति मातुलः। मा प्रतिषेधे। मदयति मदनः। आह च—

"धत्तू*रकः स्मृतो धूर्तो †देविता कितवः शठः।
उन्मत्तको मदनकः ‡सुनीलः कनकस्तथा"॥

टीका०—उन्मत्तसप्तकं धूस्तूरे। उन्मत्त इति। 'तत् करोति—' (वा० ३.१.२६) इति णिच्। पचाद्यच्।

१. 'रु' ख. ग. घ. ङ. पाठः. २. 'गृ' घ. ङ. च. छ. ज. पाठः. ३. 'कौ' क. पाठः. ४. 'धरय' ख. पाठः. ५. 'तू' ग. घ. ङ. पाठः. ६. 'तू' क. ग. घ. ङ. पाठः. ७. 'प्रतिप्रद' ख. ङ. पाठः. ८. 'नत्वात्' क. ङ. पाठः. ९. 'त्यो' क. ग. घ. पाठः.

¶ 'कॄशॄपॄकटिपटिशौटिभ्यः' इति मुद्रितोणादिपाठः। * 'रः कनको धू', † 'देवता'. ‡ 'कालिश्च हरवल्लभः॥' इति धन्वन्तरिः।

"धूस्तुरस्तु §पुरीसोहा (?) धूस्तूरः कनकाह्वयः ।
धुस्तूरो मातुलश्चास्य फले मातुलपुत्रकः ॥"

इति शब्दार्णवः । कनकाह्वयः सुवर्णपर्यायनामा । मदयतीति मदनः ॥

अस्य फले मातुलपुत्रकः ।

क्षीर०— यतो धन्वन्तरिः मातुलं धत्तूरं मातुलपुत्रकं च तत्फलमाह ॥

टीका०— धुस्तूरफले मातुलपुत्रकः ॥

फलपूरो बीजपूरो रुचको मातुलुङ्गके ॥ ७८ ॥

क्षीर०— रोचते रुचकः । आह च—

"फलपूरो बीजपूरः केसरी बीजपूरकः ।
बीजकः केसराम्लश्च मातुलु¶ङ्गस्तु पूरकः ॥"

अनेकार्थे—

"सौवर्चलं मातुलुङ्गं शिला चन्दनपेषणी ।
ग्रीवाभरणकं चैषु चतुर्षु रुचकं स्मृतम्" ॥

टीका०—फलपूरद्वयं बीजपूर इति ख्याते । फलं पूरयतीति फलपूरः । 'कर्मण्यण्' (३. २. १) । रुचकद्वयं मातुलुङ्गके । रुचकः क्वुन्नन्तः ॥

समीरणो मरुवकः प्रस्थपुष्पः फणिर्जकः ।
जम्बीरोऽपि

क्षीर०— समीरयत्यामोदं समीरणः । मरौ वङ्कति मरुवकः । प्रस्थे सानौ पुष्प्यति जाङ्गलत्वात् प्रस्थपुष्पः । खरत्वेन फणाभपत्रत्वाद् देश्यः फणिर्जकः । जम्ब्यते जम्बीरः । जम्भीरोऽपि । आह च—

१. 'त्यम्लं स' क. ग. पाठः. २. 'त्वात् फ' ग. पाठः.

§ 'पुरीमोहा' इति पाठ्यं भाति । अस्य पदस्य स्थाने 'पुण्डरीको' (?) इति पदं धुत्तूरशब्दव्युत्पादने भानुजिदीक्षितीये पठ्यते । ¶ 'ङ्गः सुपूरकः' इति धन्वन्तरिः ।

"जम्बीरः खरपत्रश्च फणी चोक्तः फणिजकः ।
‡मरुवको मरुवको †मरुन्मरुवकस्तथा" ॥

टीका० — समीरणपञ्चकं स्वल्पपत्रे पर्णासे । तदुक्तं — 'स्वल्पपत्रः फणिर्जकः' इति ॥

अथ पर्णासे कठिञ्जरकुठेरकौ ॥ ७९ ॥

क्षीर० — पर्णान्यस्यति पर्णासः । कठिनं जरयति कठिञ्जरः । कुठति कुठेरः कृष्णार्जकाख्यः ॥

टीका० — पर्णासत्रयं सामान्यपर्णासे । पर्णमस्यतीति पर्णासो दन्त्यसः ॥

सितेऽर्जकोऽत्र

क्षीर० — शुक्लकुठेरोऽर्जकः, अर्जयतीति । आह च —

"कुठेरकस्तु वैकुण्ठः क्षुद्रपत्रोऽर्जकः सितः ।
वटपत्रः कुठेरोऽन्यः पर्णासो बिल्वगन्धकः" ॥

टीका० — श्वेतपर्णासे अर्जकः । 'अर्जकः श्वेतपर्णासे' इत्यमरमाला ॥

पाठी तु चित्रको वह्निसंज्ञकः ।

क्षीर० — पाठोऽस्यास्तीति पाठी । चेतश्चित् चितो ज(नू? न्तू)न् त्रायते चित्रकः । नानारूपो वा । वह्निपर्यायो दीपनत्वात् । आह च —

"चित्रको दहनो व्यालः पाठीनो दारुणोऽग्निकः ।
ज्योतिष्कवल्लरी वह्निः पाठी"

इति ॥

---

१. 'तौ जाय' क. ग. घ. पाठः. २. 'गः' क. ग ङ. पाठः.

---

* 'फणिज्जकः', ‡ 'मरुन्तको', † 'मरन्तरु', § 'जकस्तथा ।' इति धन्वन्तरिः ।

टीका० — पाठित्रयं चित्रके । पाठी नान्तः । वह्निसंज्ञको वह्निपर्याय-नामकः ॥

अर्काह्ववसुकास्फोटगणरूपविकीरणाः ॥ ८० ॥

मन्दारश्चार्कपर्णे

क्षीर० — अर्काह्वोऽर्कपर्यायः। वसत्यस्मिंस्तेजो वसुकः। आस्फुटत्यास्फोटः। गणो बहवो रूपाण्यस्य गणरूपः। विकिरति पुष्पाणि विकीरणः। मन्दमियर्तीति मन्दारः। मन्दा अरा अस्य वा। अर्कनिभानि पर्णान्यस्यार्कपर्णः॥

टीका० — अर्काह्वसप्तकमर्कपर्णे। अर्काह्वः सूर्यनामकः। आस्फोतो दीर्घादिः। 'गणरूपो द्वावि'ति जातरूपः॥

अत्र शुक्लेऽलर्कप्रतापसौ।

क्षीर० — शुक्लोऽर्कोऽलर्कः, अलयति भूषयतीति। प्रतापं स्यति प्रतापसः, प्रकृष्टास्तापसा येन वा। आह च —

"अर्कः सूर्याह्वयः पुष्पी * विच्छूरश्च[1] विकीरणः।
जम्भलः क्षीरपर्णः स्यादास्फोटो भास्करो रविः॥
राजार्को वसुकोऽ‡प्यर्को मन्दारो गणरूपकः।
एकाष्ठीलः सदापुष्पी स चालर्कः प्रता†पसः" ॥

टीका० — अलर्कद्विकं[2] श्वेतार्कपर्णे॥

शिवमल्ली पाशुपत एकाष्ठीलो बुको वसुः ॥ ८१ ॥

क्षीर० — शिवप्रिया मल्लिका शिवमल्ली। उक्तं च —

---

१. 'ञ्जू' क., 'जू' घ. पाठः. २. 'द्वयं श्वे' ङ. छ. पाठः.

---

* 'विक्षीरश्च', ‡ 'प्यर्को', † 'पनः' इति धन्वन्तरिः।

"बुकं वेणं सधत्तूरं सुमनाः पाटला तथा ।
पद्ममुत्पल(गो?कं) मेयमष्टौ पुष्पाणि शङ्करे ॥"

पशुपतेः प्रियोऽयमिति पाशुपतः । एकाष्ठीला मज्जा अस्त्यस्य । बाति बुकः । बक इति प्राच्याः । वस्ते छादयति वसुः । आह च—

*"वसो वसुक इत्युक्तः शिवाङ्कः शिवशेखरः ।
महापाशुपतश्चैव सुव्रतः शिवमल्लिका" ॥

टीका० — शिवमल्लिकापञ्चकं बुकपुष्पे । शिवेन मल्ल्यते धार्यते इति शिवमल्ली । 'अकर्तरि च—'(३. ३. १९) इति घञ् । 'पिप्पल्यादयश्च' (ग० ४. १. ४१) इति ङीष् । पशुपतेरयं प्रियः पाशुपतः । 'अश्वपत्यादिभ्यश्च' (४. १. ८४) इत्यण् ॥

वन्दा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिकेत्यपि ।

क्षीर० — जन्मवृक्षमत्ति नाशयति वृक्षादनी । वृक्षे रोहति वृक्षरुहेति वनेचराः । आह च—

‡"वन्दाका स्याद् वृक्षरुहा शेखरी †कामवृक्षकः ।
वृक्षादनी §नगरुहा कामन्यङ्घ्रिपरोहिणी" ॥

व्यर्थे जीवन्ती, वृक्षरुहा गुडूची शाकविशेषश्च ॥

टीका० — वन्दाचतुष्कं वृक्षोपरि जाते विजातीये पल्लवे । वन्देति । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' । अच् । इयं जायमाना वृक्षम् अर्दयतीति वृक्षादनी ।

---

१. 'गु', २. 'प' क. ग. ङ. पाठः. ३. 'धू' क. पाठः. ४. 'वे' क. ग. ङ. पाठः. ५. 'व' क. ख. घ. ज. पाठः. ६. 'पि वृ' ख. पाठः. ७. 'म' क. ख. घ., 'आदय' ङ. छ. पाठः.

---

* "वसुकोऽथ वसुः शैवो वसोऽथ शिवमल्लिका ।
पाशुपतः शिवमतः सुरेष्टः शिवशेखरः ॥".

‡ 'वन्दका', † 'मदपका', § 'तरुरुहा कामिनी पद्मरोहिणी' इति धन्वन्तरिः ।

वृक्षरुहेति । मूलविभुजादित्वात् कः । जीवन्तीति । जीवतेः 'रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि' (उ० ३. १२७) इति झच् । 'षिद्गौरादिभ्यश्च' (४.१.४१) इति ङीष् ॥

वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची तन्त्रिकामृता ॥ ८२ ॥

जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्ण्यपि ।

क्षीर०—वत्सानामदनं वत्सादनी । छिन्ना रोहति छिन्नरुहा । गुडति रक्षति गुडूची । तन्त्र्यते धारयत्यायुस्तन्त्रिका । जीवयति जीवन्तिका । सोमवल्ली अमृतत्वात् । मधूनि पर्णान्यस्या मधुपर्णी । आह च—

"गुडूच्यमृतवल्ली च छिन्ना छिन्नरुहाऽमृता ।
छिन्नोद्भवामृतलता धारा[1] वत्सादनी स्मृता ॥
सैवोक्ता सोमवल्ली तु कुण्डली चक्रलक्षणा ।
जीवन्ती मधुपर्णी तु तन्त्रिका देवनिर्मिता ॥"

न्यर्थे विशल्या, मङ्गली दन्ती गुडूची च ॥

टीका०—इतः प्रभृति पिप्पलीपर्यन्तं श्लोकेन नाम । वत्सादनीनवकं गुडूच्याम् । छिन्नापि रोहतीति छिन्नरुहा । इगुपधलक्षणः कः । 'ङ्यापोः—'(६. ३. ६३) इत्यादिना ह्रस्वत्वम् । न म्रियत इत्यमृता । मधुवत् पर्णमस्या इति मधुपर्णी ॥

मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रवा ॥ ८३ ॥

मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ।

क्षीर०—मूर्वति बध्नाति मूर्वा । अत एवास्या विकारो मौर्वी । मधुनो रसोऽस्या मधुरसा । मुरति संवेष्टयति मोरटा । तेजयत्यग्निं तेजनी । स्रवति रसं स्रवा । स्रुवेत्येके । मधूलिका मधूयतीति । मधुनः श्रेणी[2] पङ्क्तिः मधुश्रेणी । गोकर्णी गोकर्णाभपत्रा । 'पाककर्ण—' (४.

---

१. 'रसा धारा', २. 'णीव म' क. ग. घ. ङ. पाठः.

१. ६४) इति ङीप् । [illegible]—

"मूर्वा मधुरसा [illegible]
रेवश्रेणी [illegible]

व्यर्थे तेजनी, तेजोवती मूर्वा च । [illegible]—

"स्निग्धच्छदा मधुश्रेणी [illegible]
रेवश्रेणी मधुमती [illegible]
आतोल्वनी योगवहा [illegible]
नुर्वोपिका स्निग्धपर्णी [illegible]
पीलुपर्णी कर्मकरी [illegible] ॥

टीका०—मूर्वादिकं [illegible] । 'मुर्वी बन्धने' । 'गुरोश्च हलः' (३. ३. १०३) [illegible] (८. २. ७८) इति दीर्घः । यद्वा 'मॄ हिंसायाम्' । [illegible] कन्' (उ० १. १५७) इति बाहुलकः कन् । [illegible] (७. १. १०२) इत्त्वं, रपरः । 'र्वोरुपधाया दीर्घ इकः' (८. २. ७६) इति [illegible] 'हलि च' (८. २. ७७) इति दीर्घः । टाप् । [illegible] । 'मुर संवेष्टने' इत्यतो वा मौर्वी । देवी गौरादिः । [illegible] । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४. ८२) [illegible] ॥

पाठाम्बष्ठा विद्धकर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा ॥ ८४ ॥
एकाष्ठीला पापचेली प्राचीना [illegible] ।

क्षीर०—पठ्यते पाठा । विद्धौ कर्णौ यया विद्धकर्णी । [illegible] यमाणत्वात् । स्थापनी वस्तिकर्मोपयोगात् । [illegible] रसा । पापचेली प्रे-

१. 'थक्त्वक्' क. ख. घ. पाठः. २. [illegible] ३. [illegible] ख. पाठः. ४. 'वृकत्वा' ख. घ. पाठः., 'प्रतीक' क. पाठः.

§ 'थक्वर्णा त्रिपर्ण्यपि । देवश्रेणी' इति [illegible] ।

कीर्णत्वात् । प्राचि भवा प्राचीना । वने तिक्तरसा वनतिक्तका । आह च—

"पाठाम्बष्ठाम्बष्ठकी च प्राचीना पापचेलिका ।
*[1]प्रतीका[2] वनतिक्ता वा पापिका स्थापनी वृ[3]की[4] ॥"

त्र्यर्थे रसा, रास्ना सल्लकी पाठा च ॥

टीका०— पाठादशकं कर्णविद्धचाम् । पाठा घञन्ता ॥

कटुः कटुम्भराशोका रोहिणी कटुरोहिणी ॥ ८९ ॥

मत्स्यपित्ता कृष्णभेदा चक्राङ्गी शकुलादनी ।

क्षीर०— कटत्याद्दणोति नलं कटुः कटुम्भरा । अशोका शोकहर्त्री । †रोहयत्यङ्गानि वाशोका रोहिणी (?) । मत्स्यपित्ता आस्वादात् । मत्स्यानां पित्तं जीवितं वा । कृष्णो भेदः छेदोऽस्याः कृष्णभेदा । शकुलाना(म)दनं शकुलादनी । आह च—

"कटुका ‡मत्स्यशकुला मत्स्यपित्ता च रोहिणी ।
कृष्णभेदा ¶दण्डरुहा रास्ना कटुकरोहिणी ॥
अशोकरोहिणी तिक्ता §वक्राङ्गी शकुलादनी ।
कटुरोहिण्यरिष्टा च प्रोक्ता तिक्तकरोहिणी ॥"

द्व्यर्थे कटुम्भरा, कट्वङ्गः कटुका च ॥

टीका०— कट्वाद्यनवकं कटुरोहिण्याम् । कटुः स्त्री । अशोका ।

---

१. 'वृकती व' ख. पाठः. २. 'ता' ग. घ. ङ. पाठः. ३. 'प्र' क. ग. ङ. पाठः. ४. 'का' ख. पाठः.

---

* 'वरतिक्ता वृहत्तिक्ता पाठिका स्था' इति धन्वन्तरिः । † 'रोहयत्यङ्गानि रोहिणी । अशोकरोहिणी वा' इति स्यात् । ‡ 'मत्स्यशकला', ¶ 'काण्डरुहा नाम्ना क', § 'चक्राङ्गी' इति धन्वन्तरिः ।

"अशोका कटुरोहिण्यामशोको वञ्जुलद्रुमे ।
रोहिणी कटुरोहिण्यां तद्भेदे लोहितामरोः ॥"

इति रभसः ॥

आत्मगुप्ताजहाव्यण्डा कण्डुरा प्रावृषायणी ॥ ८६ ॥

ऋष्यप्रोक्ता शूकशिम्बी कपिकच्छूश्च मर्कटी ।

क्षीर०—आत्मगुप्ता स्पर्शविषमत्वात्। न जहाति शूकानजहा। न विगताण्डा। कण्डुं राति कण्डुरा। प्रावृषि भवा प्रावृषायणी। ऋश्यैर्मृगैः प्रोक्ता दर्शिता ऋश्यप्रोक्ता। ऋषिभिरप्रोक्ता हेयत्वादित्येके। शूकप्रधाना सकण्टका शिम्बी यस्याः सा। कपीन् कषति कपिकच्छूः। मर्कटी कपिरोमफलत्वात्। आहेन्दुः—

"ऋश्यप्रोक्ता स्वयंगुप्ता कपिकच्छूश्च कण्डुरा।
आत्मगुप्ता दुरालम्भा लाङ्गली दुरभिग्रहा॥
अव्यण्डा पृषती गुप्ता कण्डूरा शूकशिम्बिका।
कपिरोमफला चैव समाश्चादवृषायणी(?)॥
ज्ञेया जाङ्गलिका सैव साजहा प्रावृषायणी।" ॥

टीका०—आत्मगुप्तानवकं शूकशिम्ब्याम्। इयं स्पर्शात् कण्डूं जनयति। अतो लोकैः परिह्रियते। तेनात्मगुप्ता। जटा अव्यण्डा एते द्वे नामनी। कण्डूं राति ददातीति कण्डुरा। 'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य' (६.३.६१) इति ह्रस्वत्वम्। प्रावृषि जायत इति प्रावृषायणी। शूकसहिता शिम्बिः शूकशिम्बिः। दीर्घादि। "शश्वच्छशाङ्कशिशिरा अपि शूकशिम्बिः" इति शभेदः। कपिकच्छूः॥

चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शम्बरी वृषा ॥ ८७ ॥

प्रत्यक्छ्रेणी सुतश्रेणी रण्डा मूषिकपर्ण्यपि ।

---

१. 'सा। आत्मरक्षितेत्यात्मगुप्ता। ज' क. ख. ज. पाठः. २. 'म्बी' क. ख. ज. झ. पाठः.

क्षीर० — चित्रा चित्रवर्णपत्रा । न्यग् रोहति रुणद्धि वा बहुमूलत्वात् न्यग्रोधी । द्रवतीति द्रवन्ती । शं वृणोति शम्बरी । वर्षति वृणोति वा वृषा । प्रतीची श्रेण्यस्याः प्रत्यक्श्रेणी । सुतानां मूलादीनां श्रेण्यस्याः सुतश्रेणी । रमते रण्डा । मूषिकपर्णी आखुकर्णाभपत्रा । आह च—

"द्रवन्ती शम्बरी चित्रा न्यग्रोधी मूषिकाह्वया ।
प्रत्यक्श्रेणी ‡वृषा रण्डा सुतश्रेण्याखुपर्णिका ॥"

द्व्यर्थे उपचित्रा, द्रवन्ती मूषिकपर्णी चेति । झचि द्रवन्ती । ग्रन्थकृदुपचित्रामत्राह ॥

टीका० — चित्रादशकं मूषिकपर्ण्याम् । न्यग्रोधी गौरादिः । सम्बरी दन्त्यादिः, तालव्यादिर्वा । रण्डेति । 'रमु क्रीडायाम्' । 'ञमन्ताड्डः' (उ० १. ११०)॥

अपामार्गः शैखरिकोऽधामार्गवमयूरकौ ॥८८॥

प्रत्यक्पर्णी कीशपर्णी किणिही खरमञ्जरी ।

क्षीर० — अपकृष्टः समन्तात् मार्गोऽस्य अपामार्गः, अधः[2]शल्याख्यत्वात् । शिखरे भवः शैखरिकः । अधमं धाम वाति, अथवा अधाम अर्जति वा अधामार्गवः । मयूरप्रतिकृतिर्मयूरकः । प्रत्यञ्चि[3] पर्णान्यस्याः प्रत्यक्पर्णी । कीशपर्णी कपिरोमत्वात् । अत एव केशपर्णीत्येके । किणिनो जिहीते याति किणिही । स्पर्शात् किणोत्पादकत्वात् । आह च—

"अपामार्गस्तु शिखरी प्रत्यक्पुष्पी मयूरकः ।
अधःश(ल्य?ल्या)थ किणिही दुर्ग्रहः खरमञ्जरी ॥
स एवोक्तः शैखरिको मर्कटी दुरभिग्रहः ।
§पत्रपुष्पी एव शिरःकूटो मर्कटपिप्पली ॥"

द्व्यर्थेऽधामार्गवः अपामार्गः कोशातकी च ॥

१. 'दन्त्या द्र' क. ग. पाठः. २. 'थवा मञ्जर्याः खरत्वा' क. ग. घ. ङ. पाठः. ३. 'क्' ख. पाठः.

‡ 'विद्या चण्डा', § 'पराक्पुष्पी वशीरश्च कण्टी म'

टीका०—अपामार्गादिनवकमाघाडाख्ये । अपमृज्यन्तेऽनेन । अपामार्गः । 'उपसर्गस्य घञि—' (६. ३. १२२) इति दीर्घः । प्रायः शिखरे भवतीति शैखरिकः । अध्यात्मादित्वात् ठञ् । प्रत्यक् विमुखं पुष्पमस्या इति प्रत्यक्पुष्पी । 'पाककर्ण—' (४. १. ६४) इत्यादिना ङीष् । क्वचित् प्रत्यक्पर्णीति पाठः । कीशपर्णी तालव्यशा । †धामार्गवेत्येकं नाम ॥

हञ्जिका ब्राह्मणी पद्मा भार्ङ्गी ब्राह्मणयष्टिका ॥ ८९ ॥

अङ्गारवल्लीबालेयशाकबर्बरवर्धकाः ।

क्षीर०—हन्ति रोगं हञ्जिका । ब्राह्मणी पवित्रत्वात् । पद्मा पद्मपुष्पा । [1]भञ्जति भार्ङ्गी । भृज्जतीत्येके । अत एव भ्राङ्गी । अङ्गाराभा वल्लयस्याः अङ्गारवल्ली । बालेयशाको गर्दभयोग्यत्वात् । वृणोति बर्बरो बर्बकश्च बर्बराकृतिपत्त्रो वा । आह च—

"‡भार्ङ्गी गर्दभशाकश्च पद्मा ब्राह्मणयष्टिका ।
अङ्गारवल्ली §भञ्जी च बर्बो बर्बरकस्तथा ॥"

[2]द्व्यर्थे ब्राह्मणी, स्पृक्का भार्ङ्गी च । आहेन्दुः—

"ब्रह्मरीतिस्तथा स्पृक्का *भार्ङ्गी च ब्राह्मणी मता" ॥

टीका०—हञ्जिकानवकं बाभणिआठीति ख्यातायाम् । 'भार्गी गर्दभशाकश्च' इति कोशान्तरपाठाद् बालेयशाकेति गर्दभपर्यायपूर्वा पठिता ॥

माञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेषिका ॥ ९० ॥

मण्डूकपर्णी भण्डीरी भाण्डी योजनवल्ल्यपि ।

क्षीर०—मञ्जे मनोज्ञे वर्णे तिष्ठतीति माञ्जिष्ठा । 'अम्बाम्बगोभूमि—' (८. ३. ९७) इति षत्वम् । विकसति दूरं विकसा । जिङ्गति प्रसरति

१. 'भ्रजति भार्ङ्गी' ग. पाठः. २ 'द्वौ । अ' क. ग. घ. ङ. पाठः. ३. '[3]म्भ' च. पाठः.

§ टावन्तं युक्तम् । † 'प्रातिपदिकनिर्देशः' । ‡ 'भार्गी'. § 'फञ्जी च सैव ब्रह्म सुवर्चसा ॥', * 'भार्ङ्गी' इति धन्वन्तरिः ।

जिङ्गी । समन्ततोऽङ्गति समङ्गा । काले मिश्यते शब्यते कालमेशिका । भण्ड्यते भण्डीरी ‡भाण्डी च । योजनवल्ली दूरप्रसरात् । आह च—

"मञ्जिष्ठा कालमेशी च समङ्गा विकसारणा ।
मञ्जिका रक्तयष्टिश्च भाण्डी योजनवल्ल्यपि ॥"

आहेन्दुः—

"विकसा कालमेशी तु कालकोष्ठी[2] तु जिङ्गिका ।
रक्ता भाण्डी करा च"

इति ॥

टीका०— मञ्जिष्ठानवकं मञ्जिष्ठायाम् । समङ्क[3]तीति समङ्का । 'गम्भीरादयः' इति भण्डेरीरच् । गौरादिः । भण्डीरी ह्रस्वमध्यापीति रभसः । योजनं वल्ली अस्या इति योजनवल्ली ॥

यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ॥ ९१ ॥
रोदनी कच्छुरानन्ता समुद्रान्ता दुरालभा ।

क्षीर०— याति प्रसरति यासः । यौति यवासः । दुःस्पर्शः कण्टकित्वात् । धन्वयासो मरूद्भवत्वात् । कुं नाशयति कण्टकित्वात् कुनाशकः । रोदयति रोदनी । चोदनीति सभ्याः । कच्छूरोगं राति कच्छुरा । अनन्ता समुद्रान्ता च दूरव्याप्तेः । कृच्छ्रेण लभ्यते स्पृश्यते दुरालभा । आह च—

"यासो यवासकोऽनन्ता बालपत्रो †विकञ्जकः ।
*वीरमूलः समुद्रान्तो दीर्घमूलो मरूद्भवः ॥

१. 'ञ्जु' ग., 'ञ्जू' घ., 'ञ्जरा र' क. पाठः. २. 'ष्ठी' ख. पाठः. ३. 'समङ्क' क. ख. च. ज. पाठः.

‡ 'भण्डी' इति भानुजिदीक्षितः । † 'धिकण्टकः', * 'दूरमूलः' इति धन्वन्तरिः ।

धन्वयासो दुरालम्भा §ताम्रपर्णी च कच्छुरा ।
दुरालभा च दुःस्पर्शा यासो धन्वयवासकः" ॥

टीका० — यासदशकं दुरालभायाम् । यवास इति । 'दु निश्चये' । 'ऋतन्यञ्जि—' (उ० ४. २) इत्यादिना आसच् । यवासो दुःस्पर्शः । कण्टकाचितत्वाद् दुःखेन स्पृश्यत इति दुःस्पर्शः । धन्वा मरुः तद्भवो यासो धन्वयासः । यास इत्यस्यैव नाम । अत एव वैद्यके धन्वयवासोऽपि, 'धन्वच्छिन्नोद्भवान्तु-धरधन्वयवा(सि?स)विश्वैः' इति । कुनाशकः तालव्यवः । कच्छुमवति कच्छुरा । दीर्घमूलत्वादनन्ता । तथा हि तन्त्रान्तरे 'दीर्घमूलो नरेश्वरः' इति । समुद्रस्येवान्तो दूरतोऽस्याः इति समुद्रान्ता । दुःखेनालभ्यत इति दुरालभा । कर्मणि घञ् । आगमशासनस्यानित्यत्वाद् 'उपसर्गात् खल्घञोः' (७. १. ६७) इति नुम् न भवति । आङ्पूर्वो हि लभिः स्पर्शे । तथा च 'गावश्चालेभिरे मदैः' (स० १४. श्लो० ९१) इति भट्टिः ॥

पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिपर्णिका ॥ ९२ ॥
क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशिर्धावनी गुहा ।

क्षीर०— पृश्निश्चित्रगवीव पर्णान्यस्याः पृश्निपर्णी सूक्ष्मपर्णा वा । यदाह—'पृश्निरल्पतनौ' । अङ्घ्रेर्बुध्नादारभ्य पर्णान्यस्या अङ्घ्रिपर्णी । क्रोष्टुभिर्विन्ना दत्तेव क्रोष्टुपुच्छत्वात् । सिंहस्येव पुच्छोऽस्याः सिंहपुच्छी । लोकोक्त्यासिंगुच्छकः । कलशिः गहरीव इतिलत्वात्(?) । धावति प्रसरति धावनी । गूहति रसं गुहा । आह च—

"पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी कलशिर्धावनिर्गुहा ।
सृगालविन्ना †दृतिला पर्णी क्रोष्टुकपुच्छिका" ॥

---

१. 'सस्यै' च. ज. पाठः. २. 'स्तद्भवः' ज. पाठः. ३. 'सिंहगु' क. पाठः. ४. 'नाघृतिकत्वा' ख., 'घृ' ग. घ. ङ. पाठः. ५. 'घृ' ख. ग. ङ., 'वृ' घ. पाठः. ६. 'क' क. पाठः.

---

§ 'ताम्रमूली च', † 'ङ्घ्रिवला' इति धन्वन्तरिः ।

टीका०— पृश्निपर्णीनवकं पीठावनीति ख्यातायाम्। केचित् पृश्निपर्णीचतुष्कं पीठावन्यां क्रोष्टुविन्नापञ्चकं काटारासिञ्चुव इति ख्याते वदन्ति। पृश्निरल्पं तनु पर्णमस्या इति पृश्निपर्णी। पृथग् असंश्लिष्टं पर्णमस्या इति पृथक्पर्णी। क्रोष्टुभिर्विन्ना क्रोष्टुविन्ना। 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' (२. १. ३२) इति समासः। सिंहपुच्छाकृतिः पुष्पमञ्जरी अस्या इति सिंहपुच्छी। गौरादिः॥

निदिग्धिका[2] स्पृशी व्याघ्री बृहती कण्टकारिका॥ ९३॥
प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि।

क्षीर०—निदिह्यते[3] निदिग्धिका[4]। स्पृशति कण्टकैरुपतपति स्पृशी। व्याघ्री हिंसकत्वात्[5]। कण्टकबाहुल्याद् बृंहति बृहती। कण्टकानियर्ति कण्टकारिका। प्रचोदयति कण्टकैः प्रेरयति प्रचोदनी। कोलति[6] कुली। क्षुणत्ति क्षुद्रा हिंस्रा क्षुद्रवार्ताक्येकदेशा वा। दुःखेन स्पृश्यते दुःस्पर्शा। राष्ट्रमस्त्यस्या राष्ट्रिका। बृहती निदिग्धिकेति भागुरिवाक्याद् ग्रन्थकृद् भ्रान्तः। यतोऽनयोर्महान् भेदः। यदाह—

"कण्टकारी तु दुःस्पर्शा क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धिका।
‡कण्टकाली कण्टकारी धावनी दुष्प्रधर्षिणी॥
बृहती *सिंहना क्रान्ता वार्ताकी राष्ट्रिका कुली।
विषदा स्थूलगा§ण्डाकी महती तु महोटिका॥"

भागुरिर्हि द्वयोर्बृहतीत्वं मन्यते। यच्छाश्वतः—

"क्षुद्रायां क्षुद्रवार्ताक्यां बृहती छन्दसि क्वचित्।"

द्व्यर्थे प्रचोदनी, कण्टकारिका दुरालभा च॥

---

१. 'ती' ञ. पाठः. २, ३, ४. 'द' क. पाठः. ५. 'दबृहति बृ' ख. पाठः. ६. 'कौ लयति' ख. पाठः.

---

‡ 'कण्टालिका कण्टकिनी धा', * 'सिंहिका क्रा', § 'कण्टाकी' इति धन्वन्तरिः।

टीका० — निदिग्धिकादशकं कण्टकारिकायाम् । 'स्पृशी प्रचोदनी राष्ट्री' इति रभसः । अतो हलादिः । स्पृशी । कण्टकान् (इयर्ति) करोतीति कण्टकारी । कण्टकित्वादेव दुःस्पर्शा ॥

नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥ ९४ ॥

रञ्जनी श्रीफली तुत्था द्रोणी दोला च नीलिनी ।

क्षीर० — नीली काला च वर्णे नीलात् प्राण्योषध्योर्ङीप् । क्लीतकं विनिमयोऽस्त्यस्याः क्लीतकिका । ग्रामे भवा ग्रामीणा । रञ्जयति नीलीकरोति रञ्जनी । श्रीफली रम्यफला । तुत्थ्यते तुत्था । द्रवत्यस्याः स्पर्शाज्जनो द्रोणी । तूणीत्येके । दोलयते दोला । मेलेत्येके । नीलोऽस्त्यस्या नीलिनी । आह च —

"नीलिनी नीलिका काला ग्राम्या तूणी च शोधनी ।
तुत्था श्रीफलिका *मेला सारवाही च रञ्जिका ॥"

अन्यर्थे मधुपर्णी, गुडूची काश्मरी नीलिका च । अन्यर्थे क्लीतकिका, मधुयष्टी नीलिका च ॥

टीका० — नील्येकादशकं नील्याम् । 'नीलादोषधौ' 'प्राणिनि च' (वा० ४. १. ४२) इति ङीष् । नीली । कृष्णत्वात् काला । ग्रामे भवा ग्रामीणा । 'ग्रामाद् यखञौ' (४. २. ९४) इति खञ् । तुत्थेति । 'तुद व्यथने' । 'पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक्' (उ० २. ७) ॥

---

१. 'ला' ख. पाठः. २. 'च्छा' घ. ङ. पाठः. ३. 'ला' ख. पाठः. ४. 'च्छ' ग. घ. ङ. पाठः. ५. 'च्छा' ङ. पाठः. ६. 'च्छा' ख. ग. घ. ङ. पाठः.

---

‡ 'वि', * 'मोचा भार', † 'ज्ञनी', § 'नलि' इति धन्वन्तरिः ।

टीका० — चवीद्विकं चव्याम् ।

"चव्यां तेजोवती कोला नाकुली च विकोषणे"

इति रत्नमालायां स्त्रीलिङ्गः ॥

काकचिञ्चीगुञ्जे तु कृष्णला ।

क्षीर० — काकवर्णा चिञ्चा प्रान्तोऽस्याः काकचिञ्ची । गुञ्जति शिम्बां गुञ्जा । कृष्णं प्रान्तं लाति कृष्णला । रक्तकापि ॥

टीका ०— काकचिञ्चीत्रयं काकचिञ्चीति ख्यातायाम् । 'दुर्मेषा रक्तफला चूडामणिश्च सा' इति तन्त्रान्तरम् ॥

पलङ्कषा त्विक्षुगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः ॥ ९८ ॥

गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ।

क्षीर० — पलं मांसं कषति पलङ्कषा । इक्षोर्गन्ध इवास्याः स्वादुकण्टकित्वादिक्षुगन्धा । शुनो दंष्ट्रेव हिंस्रत्वात् श्वदंष्ट्रा । गवां कण्टको बाधको गोकण्टकः । गोक्षुरकत्वात् । गोर्महीति युक्तम् । अत एव वनशृङ्गाटो भूक्षुरश्चायम् । आह च—

"गोक्षुरः स्याद् गोक्षुरको ¶भूक्षुरः स्वादुकण्टकः ।
गोकण्टको *भूक्षुरकः षडन्तः क्षुरकः क्षुरः ॥
गोकण्टो †गोखुरः कण्ठी षडङ्गस्त्रिकटस्त्रिकः ।
त्रिकण्टकः कण्टफलः श्वदंष्ट्रो व्यालदंष्ट्रकः ॥"

---

१. 'म्बि' ख., 'म्च्यां' ग. पाठः. २. 'काञ्ची' च. ज. झ., 'काञ्ची' क. ख. पाठः.

¶ 'भक्षकः स्वा', * 'भक्षटकः षडङ्गः कण्टकत्रिकः', † 'गोक्षुरः कण्टी षडङ्गः क्षुरकः क्षुरः । त्रि' इति धन्वन्तरिः ।

न्यर्थे पलङ्कषः, लाक्षा गुग्गुलुः गोक्षुरश्च। तथा इक्षुगन्धा. विदारी कोकिला गोक्षुरश्च ॥

टीका०—पलङ्कषासनकं गोक्षुरके। 'पलङ्कषा गोक्षुरके' इति मूर्धन्ये रभसः। शुन इव दंष्ट्रा कर्णिकात्मा अस्या इति श्वदंष्ट्रा ॥

विश्वा विषा प्रतिविषातिविषोपविषारुणा ॥ ९९ ॥

शृङ्गी महौषधं च

क्षीर०—विशत्यन्तर्विश्वा। वेवेष्टि विषा। प्रतीपा विषस्य प्रतिविषा अगदत्वात्। शृङ्गयुक्तत्वाच्छृङ्गी। आह च—

"अतिविषा †शुक्लगन्धा (?) ज्ञेया विश्वा च भङ्गुराः।
श्यामकन्दा प्रतिविषा शृङ्गी चोपविषा विषा ॥
महौषधं तु विषमां"

न्यर्थे महौषधं *विषं शुण्ठी ‡लशुनं चेति। विषाशब्दं बुद्ध्वा भ्रान्तोऽयम् ॥

टीका०—विश्वाष्टकमतिविषेति ख्यातायाम्। विश्वाशृङ्गचौ तालव्यशे। अन्ये षकारा मूर्धन्याः। प्रत्याद्युपसर्गो नियमार्थः ॥

अथ क्षीरावी दुग्धिका समे।

क्षीर०—क्षीरमवति क्षीरावी। दुग्धमस्त्यस्या दुग्धिका। क्षीरकाकोलीयम्। आह च—

---

१. 'श्वदंष्ट्रा च'　२. 'णा' घ.. 'णातिविषा' क. ग. पाठः.

---

† 'शुक्लकन्दा',　* 'अतिविषं',　‡ 'रसोनश्च' इति धन्वन्तरिः।

"द्वितीया क्षीरकाकोली क्षीरशुक्का पयस्विनी।
वयःस्था क्षीरमधुरा वीरा $क्षीराविका निका ॥"

निकेति ग्रन्थकृद् मन्यते। निकारिकेति तु वैद्याः ॥

टीका० — क्षीरावीद्वयं क्षीरावी[1]लतायाम्। क्षीरमवति रक्षतीति क्षीरावी। 'कर्मण्यण्' (३. २. १) ॥

शतमूली बहुसुता भीरुरिन्दीवरी वरी ॥ १०० ॥
ऋश्यप्रोक्ताभीरुपत्रीनारायण्यः शतावरी।
अहेरुः

क्षीर० — शतं बहूनि मूलान्यस्याः शतमूली। बहुधा सुवति बहुसुता। न भीरुरभीरुः स्थिरपत्रा रसायनत्वाद् वा। इन्दीवर्युत्पल-पुष्पा। वृणोति वरी। ऋश्यैः प्रोक्ता श्रिता द्वीपिशत्रुत्वात्। नारायणी विष्णुजाता। शतेनावृणोति शतावरी। न हिनोत्यहेरुः, अभीरोरपभ्रं-शोऽयं वा हरमेखलानिघण्टौ दृष्टः। यदाह — सअमूली सआवरी अहेरु इति। आह च —

§"शतवीर्या शतपदी पीवरीन्दीवरी वरी।
सहस्रवीर्याभीरुश्च *तुङ्गिनी बहुपु[2]त्रिका ॥
ऋश्यप्रोक्ता द्वीपिशत्रुर्द्वीपिका †खरकण्टका।
¶मता परुषवृन्ता च शतावर्यूर्ध्वकण्टका" ॥

टीका० — शतमूलीदशकं शतावर्याम्। शतं मूलान्यस्या इति शत-मूली। बहुप्रतान[3]तया बहुसुता। अभीर्वभीरुपल्ल्यहेरवो ह्रस्वाद्याः। ऋष्यप्रोक्ता मूर्धन्यषा ॥

---

१. 'व' ज. पाठः. २. 'प' क. ख. ङ. च. पाठः. ३. 'तनया' ङ. छ. पाठः.

$ 'क्षीरविषाणिका', § 'शतावरी श', * 'रङ्गिणी ब', † 'चोर्ध्वक', ¶ 'महा-पुरुषदन्ता' इति धन्वन्तरिः।

अथ पीतद्रुकालेयकहरिद्रवः ॥ १०१ ॥

दार्वी पचम्पचा दारुहरिद्रा पर्जनीत्यपि ।

क्षीर० — पीतो द्रुः स्कन्धोऽस्य पीतद्रुः । कालयति दोषान् कालेयकः कालीयको वा । हरिः पीतो द्रुः स्कन्धोऽस्य हरिद्रुः । दार्वी दारुहरिद्रा पिण्डहरिद्रातोऽन्या । अत्यर्थं पचति पचम्पचा । पिपर्ति रोगेभ्यः पर्जनी । आह च —

"हरिद्रा पीतिका[1] *पिण्डा रजनी §रजना निशा ।
गौरी वर्णवती पीता हरिता वरवर्णिनी ॥
अन्या दारुहरिद्रापि हरिद्रुः पीतचन्दनः ।
निर्दिष्टा[2] Sसा खेटकिनी स च कालेयकः स्मृतः ॥
‡कालीयको दारुनिशा दार्वी †पीतद्रुपीतके ।
कटङ्कटेरी पर्जन्या पतिदारु पचम्पचा" ॥

टीका० — पीतद्रुसप्तकं[3] दारुहरिद्रायाम् । 'हरिमितयोर्द्रुवः' (उ० १. ३९) । हरिद्रुः ॥

वचोग्रगन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्विका ॥ १०२ ॥

शुक्ला हैमवती

क्षीर० — वक्त्यनया वचा वाक्पाटवकृत् । षड् ग्रन्थयः पर्वाण्यस्याः षड्ग्रन्था । गोरिव लोमान्यस्याः रोमशत्वाद् गोलोमी । शुक्ला कृष्णा च द्वेधाऽसौ । यदाह —

---

१. 'तकी पि' क. ग., 'त' घ. पाठः.　२. 'ष्टा खे कट' ख. पाठः.　३. 'कं ह' घ. ङ. छ. पाठः.

---

* 'पिङ्गा', § 'रञ्जिनी', S 'काष्ठरजनी सा च', ‡ 'कालायकं दा', † 'पीताह्वपीतकम्' इति धन्वन्तरिः ।

"वचोग्रगन्धा गोलोमी जटिलोग्रा च रोमशा ।
अन्या श्वेतवचा मेध्या षड्ग्रन्था हैमवत्यपि ॥"

त्र्यर्थे शतपर्वा, दूर्वा ‡पाशा वचा च ॥

टीका० — वचापञ्चकं वचायाम् । 'वचँ परिभाषणे' । अचि वचा । वचैव शुक्ला हैमवती । प्रायो हिमवति प्रभवतीति हैमवती ॥

वैद्यमातृसिंह्यौ तु वाशिका ।
वृषोऽटरूषः सिंहास्यो वासको वाजिदन्तकः ॥ १०३ ॥

क्षीर० — वैद्यानां मातेव रोगजित्त्वात् । हिनस्ति रोगान् सिंही । उश्यते काम्यते वाशिका । वर्षति मधु वृषः । अ(ङ्गाद् ? टान्) गच्छ(ति? तो) रूषत्यटरूषः । सिंहास्याकारपुष्पत्वात् सिंहास्यः । वाजिदन्ता इव केसराण्यस्य वाजिदन्तकः । आह च —

*"वाशकः सिंहपर्णी च वृषो †वर्षोऽथ सिंहिका ।
§अटरूषः सिंहमुखी भिषङ्मातादरूषकः "॥

टीका० — वैद्यमात्रष्टकं वासके । 'दशा कशा वाशा पेशी' इत्यादि-लिङ्गकारिकायां वाशा तालव्यशा । 'वासायां विद्यमानायामि'ति वर्णविधौ दन्त्य-सकारेऽप्युदाहृता । 'मुस्तादरूषकमहौषधिधन्वयासैः' इति वैद्यकप्रयोगाद् अट-रूषो दीर्घोकारवान् मूर्धन्यषश्चायम् । 'अटरुषकुसुमेषु भुजंगमुखचकित' इति कस्यापि प्रयोगः प्रमाणाभावाद् न प्रामाणिक इति केचित् । पुष्पं सिंहस्येवास्यम-स्येति सिंहास्यः । वाजिन इव दन्तः कुसुमलक्षणोऽस्येति वाजिदन्तकः ॥

---

१. 'च भा' क. ख. ज. पाठः. २. 'चू' क. ख. च. ज. झ. पाठः. ३. 'गा' क., 'हं रू' ख. पाठः. ४ 'दिनागीलि' घ. ङ. छ. पाठः. ५. 'जमु' क. ख. पाठः.

---

‡ 'वंशः व', * 'वासकः', † 'वासाथ', § 'आटरूषः' इति धन्वन्तरिः ।

आस्फोटा गिरिकर्णी स्याद् विष्णुक्रान्तापराजिता।

क्षीर० — आस्फुटत्यास्फोटा। गिरिरिवं कर्णिका अस्याः गिरिकर्णी। विष्णुक्रान्ता। अत एव रक्षाहेतुत्वादपराजिता अप्रतिहता। आह च—

"अश्वक्षुरः श्वेतपुष्पी श्वेता च गिरिकर्णिका।
कटभी §श्वेतसारा च ‡श्वेतस्यन्दापराजिता॥"

द्व्यर्थे आस्फोटा, शारिवा गिरिकर्णिका च॥

टीका० — आस्फोताचतुष्कमपराजितायाम्।
"पुमानर्काह्व आस्फोता वनमल्ल्यपराजिता"॥

इक्षुगन्धा तु काण्डेक्षुः कोकिलाक्षेक्षुरक्षुराः॥ १०४॥

क्षीर० — इक्षोर्गन्ध इवास्याः। स्वाद्वीत्यर्थः। इक्षुसदृशकाण्डत्वाद् वा। कोकिलस्येवाक्षीण्यस्य कोकिलाक्षः। इक्षुं रातीक्षुरः। स एव लोकोक्त्या क्षुरः, पारुष्याद् वा। आह च—

"तथान्य इक्षुगन्धः स्यादिक्षुरः कोकिलाक्षकः।
काशः काण्डेक्षुरुद्दिष्टः काकेक्षुर्वायसेक्षुकः॥
क्षुरश्च"

इति॥

टीका० — इक्षुगन्धापञ्चकं कोइलखा इति ख्याते। इक्षुरो ह्रस्वादिः।
"नापितस्योपकरणे कोकिलाक्षेऽपि च क्षुरः।"

'पृथुको मेंमे चक्षुरस्ये'ति कीचकवधयमकम्॥

---

१. 'ता' ख. ङ. छ. पाठः. २. 'दमै' ख पाठः. ३. 'ता' ङ. छ. पाठः. ४. 'म च' क. ख. घ. झ. पाठः. ५. 'र' छ. पाठः.

---

§ 'श्वेतनामा च', ‡ 'श्वेतस्पन्दा' इति धन्वन्तरिः।

शालेयः स्याच्छीतशिवश्छत्रा मधुरिका मिसिः।
मिश्रेयोऽपि

क्षीर०— शालायां भवः शालेयो गुप्तत्वात्। अत एव शालीनः। शीतः शिवश्च शीतशिवः। छत्राभं पत्रमस्याः छत्रा। मस्यति परिणमते मिसिः। आह च—

"मिश्रेया तालपत्री च तालपर्णी मिसिस्तथा।
शालेयः स च शालीनो नाम्ना शीतशिवो मतः" ॥

टीका०— शालेयषट्कं हुरीति ख्यातायां। 'शालेयो मधुरिकायां त्रिषु शाल्युद्भव' इति तालव्ये रुद्रः।

"माधुर्ये ना शीतशिवः क्लीबं शैलेयसैन्धवे"

इति तालव्ये रभसः। छत्रेति। 'छद अपवारणे'। त्रन्। मिसिरिति। 'जिषु मिषु सेचने'। 'इगुपधात् किः' (उ०४. १२१)। मिसिः। पक्षे ङीष्। 'मिसिस्तु मधुरीमांस्योः' इति दन्त्यान्ते विश्वप्रकाशः॥

अथ सिंहुण्डो वज्रश्च स्नुक् स्नुही गुडा ॥ १०५॥
सामन्तदुग्धा

क्षीर०— सिंहुण्डः सिंहतुण्डापभ्रंशः। यद् मेखला— 'कुलीशतरुः सिंहुण्डः'। वज्रो भेदकत्वाद्। स्नौति क्षीरं स्नुक् स्नुही च। स्नुहेति वैद्याः। गुडा वृत्तत्वात्। गुहेत्यपपाठः। यच्छाश्वतः—

"गुडो गोलेक्षुविकृती स्नुहीगुडिकयोर्गुडा"।

सुधापि। आह च—

"स्नुक् *सुधा च महावृक्षो गुडा निस्त्रिंशपत्रकः।

१. 'स्वी' ख., 'ह' च., 'हू' घ., 'हुवरी' ज. पाठः. २. 'डेति वृ' ख. पाठः.

* 'स्नुही च' इति धन्वन्तरिः।

समन्तदुग्धा ‡पण्डेरा सीहुण्डो ¶वक्रकण्टकः ॥"
'वज्रद्रुः स्नुक् स्नुही' इत्येके पेठुः ॥

टीका०—सिंहुण्डषट्कं सिज्य इति ख्याते । 'वज्रद्रुमसिंहुण्डौ च' ति ह्रस्वादौ रभसः । 'ष्णुह उद्गिरणे' । 'वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम्' (८. २. ३३) इति वा घत्वम् । स्नुक् । हान्ता । स्नुहीति । इगुपधलक्षणः कः । गौरादिः । 'गुड रक्षायाम्' । इगुपधलक्षणः कः ।

"गुडा स्नुहीगुडकयोर्गुड इक्षवगोलयोः"

इत्यजयः ॥

अथो वेल्लममोघा चित्रतण्डुला ।

तण्डुलश्च कृमिघ्नश्च विडङ्गं पुन्नपुंसकम् ॥ १०६ ॥

क्षीर०—वेल्लति वेल्लम् । विडति भिनत्ति विडङ्गं विडङ्ग इति वा । आह च—

"विडङ्गा जन्तुहन्त्री च कृमिघ्नी चित्रतण्डुला ।
*तण्डुलः कृमिहामोघा कैरला मृगगामिनी" ॥

टीका०—वेल्लषट्कं विडङ्गे । 'वेल्ल धारणे' । अच् । वेल्लम् ।

"तण्डुलाख्या विडङ्गे स्याद् धान्यादिनिकरेऽपि च"

इति विश्वप्रकाशः । 'विड आक्रोशे' । '†त्रादिभ्यश्च' (उ० १. १२५) इत्यङ्गच् । विडङ्गः । बाहुलको गुणाभावः ॥

बला वाट्यालकः

१. 'सिं' ख. पाठः. २. 'सिं' घ. ङ. च. छ. ज. पाठः. ३. 'धान्यैः अ' क. ज. पाठः.

‡ 'गण्डीरः सी', ¶ 'वज्रकण्टकः', * 'तण्डुली कृ' इति धन्वन्तरिः । † 'तरलादिभ्यश्च' इति मुद्रितोणादिपाठः.

क्षीर०—वलत्यनया वला । वलकृद् वा । वटति वाट्यालकः । चन्द्रनन्दनो 'वलाभद्रौ नदीहृद्या तथा वाट्यालक' इत्याह ॥

टीका०—[1]वलाद्वयं वालिआंड इति ख्याते । वाटीमलतीति वाट्यालकः । स्वार्थे कः ॥

घण्टारवा तु शणपुष्पिका ।

क्षीर०—घण्टेव रौति घण्टारवा । शणस्येव पुष्पाण्यस्याः शणपुष्पी । 'पाककर्ण—' (४. १. ६४) इति ङीष् । आह च—

"शणपुष्पी बृहत्पुष्पी †स चोक्तः शम[3]कण्टकः" ॥

टीका०—घण्टारवाद्वयं घण्टारवायाम् । 'शणु दा[4]ने' । तालव्यादिः । अच् । शणस्येव पुष्पमस्या इति शणपुष्पिका । इवार्थे कः ॥

मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसेति च ॥ १०७ ॥

क्षीर०—मृद्वीका सौकुमार्यात् । गोस्तनाभा गोस्तनीति विशेषोऽपि सामान्यवृत्तिः । द्राति रसवत्त्वाद् द्राक्षा । आह च—

"द्राक्षा चारुफला कृष्णा *विलोला कालमेषिका ।
‡स्वाद्वी गुडा मधुरसा मृद्वीका गोस्तनी स्मृता" ॥

टीका०—मृद्वीकापञ्चकं द्राक्षायाम् । मृद्वीकेति । 'मृद क्षोदे' । §'पर्परीकादयश्च' (उ० ४. २०) इतीकन्वुगागमौ । स्वाद्वीति । 'वोतो गुणवचनात्' (४. १. ४४) इति ङीष् ॥

---

१. 'वे' घ. ङ. छ., 'वा' ज. पाठः. २. 'आ इ' घ. ङ. छ. पाठः. ३. 'मै' ख. पाठः. ४. 'ने । अच् । तालव्यादिः श । ' घ. ङ. छ. पाठः. ५. 'म' ख. पाठः.

---

† 'सा चोक्ता शणघण्टिका', * 'प्रियाला तापसप्रिया', ‡ 'स्वादुपाका म' इति धन्वन्तरिः । § 'पर्फरी' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत् ।
त्रिभण्डी रोचनी

क्षीर०—सर्वास्त्वनुभूतयो यस्यां सा सर्वानुभूतिः, नानारसेत्यर्थः । सरति सरला, विरेचनीत्वात् । सरलेत्येके । त्रयः पुटाः छादका अस्याः त्रिपुटा । त्रिपुटो वा । त्र्यश्रेत्येके । त्रिभिर्वर्तते[2] वर्त्यते छाद्यते वा त्रिवृता । त्रिवृच्च त्रिपुटात्वात् । त्रिभिर्भण्ड्यते[3] उत्पाद्यते त्रिभण्डी । रोचयति रुचिकर्त्री रोचनी । रेचनीत्येके[4] ॥

टीका०—सर्वानुभूतिसप्तकं शुक्लतेवडीति ख्यातायाम् । त्रिवृत् तान्ता । रोचनीति[5] । करणे ल्युट् ॥

श्यामापालिन्यौ तु सुषेणिका ॥ १०८ ॥
काला मसूरविदलार्धचन्द्रा कालमेषिका ।

क्षीर०— पालयति पालिनी[6] । सुषिणोति सुषेणी । आह च—

"श्यामा त्रिवृन्मालविका मसूरविदला च सा ।
कालार्धचन्द्रा ‡पालिन्दी सुषेणा कालमेष्यपि ॥
*शुक्ला चापि त्रिभण्डी स्यात् काकाक्षी[7] सरला त्रिवृत् ।
सर्वानुभूतिस्त्रिपुटा ¶त्रियन्ता[8] कूटवाहिनी ॥
रोचनी रेचनी चैव कण्ठविशोभणी तथा[9]" ॥

---

१. 'चटिकाः', २. 'त्रियते', ३. 'त्रिभं' क. ग. घ. ङ. पाठः. ४. 'क्र' क. ख. च. झ., 'क' ज. पाठः. ५. 'रे' क. ख. च. ज. झ. पाठः. ६. 'न्ती' क. ग. पाठः. ७. 'तार्क्ष्याक्षी' क. ग. घ. ङ. पाठः. ८. 'त्र्यश्रा कूटनाशिनी' क. पाठः. ९. 'अहसी रे' क. ग. घ. ङ. पाठः.

---

§ अतः परं 'कृष्णामाह' इत्यधिकं ख. पुस्तके परमवतारिकात्वेन दृश्यते । ‡ 'कालिन्दी', * 'शुक्लभाण्डी त्रि', ¶ 'त्र्यस्रा कुमुदगन्धिनी' इति धन्वन्तरिः ।

टीका० — कृष्णायामेवास्यां श्यामासप्तकम् ।

"कृष्णात्रिवृति काला स्त्री नीलीमञ्जिष्ठयोरपि" ॥

मधुकं क्लीतकं यष्टीमधुकं मधुयष्टिका ॥ १०९ ॥

क्षीर० — यष्टीरूपं मधुकं यष्टीमधुकम् एकदेशाद् मधुकम् । क्ली-वत्वं तकतीति प्रतीपवृत्तिवचनत्वात् क्लीतकं क्लीतसंज्ञं वा । आह च —

"मधुयष्टी च यष्टी च यष्टीमधु मधुस्रवा ।
* यष्टीमधुकं मधुकं यष्ट्याह्वं मधुयष्टिका ॥
तल्लक्षणं §क्लीतकं च"

इति ॥

टीका० — मधुकचतुष्कं यष्टिमधुकायाम् । मधुकं ह्रस्वमध्यम् ॥

विदारी क्षीरशुक्लेक्षुगन्धा

क्षीर० — विदार्य भक्ष्यते विदारी । क्षीरेण शुक्ला । इक्षुसमग-न्धा । माधुर्यात् क्षीरविदारीयं कृष्णा । भूकूश्माण्डोऽयं प्राक्षु ॥

क्रोष्ट्री तु या सिता ।

क्षीर० — कृष्णा[1] च भूतकूश्माण्डा[2] मण्डली[3] न[4] सृजतीति (?) । क्रो-ष्ट्री तु लक्षणया । आह च —

"¶ विदारी क्षीरशुक्ला तु स्वादुकन्दा सृगालिका ।
‡ऋष्यकर्मा विदारी च §क्रोष्ट्री ऋष्यविदारिका ॥"

व्यर्थे इक्षुगन्धा, विदारी कालाक्षको गोक्षुरश्च ॥

---

१. 'तिवृ' क. ग. घ. छ. पाठः. २. 'ष्णो भूकू', ३. 'ण्डः', ४. 'न संसृ' ख. पाठः.

---

* 'ष्टीकं मधुकं चैव य', § 'तनकं' राजनिघण्टुः. ¶ 'विदारिका मता शुक्ला स्वा', ‡ 'वृष्यकन्दा वि', § वृष्यवल्ली विडालिका' इति धन्वन्तरिः ।

टीका० — या सिता शुक्ला विदारी तत्र विदारीचतुष्कम्। विदारी च भूकुष्माण्डः। क्षीरशुक्लेतिच्छेदः॥

अन्या क्षीरविदारी स्यान्महाश्वेतर्क्षगन्धिका॥ ११०॥

क्षीर० — ऋक्षान् गन्धयत्यर्दयति ऋक्षगन्धा। आह च —

"अन्या क्षीरविदारी स्यादिक्षुगन्धेक्षुवल्ल्यपि।
क्षीरवल्ली क्षीरकन्दा क्षीरशुक्ला पयस्विनी॥"

त्र्यर्थे महाश्वेता, नीलस्यन्दा यवशर्करा क्षीरविदारी च। तथा ऋक्षगन्धा, मूलकं रक्तवालुकं क्षीरविदारी च। तथा क्षीरशुक्ला, क्षीरविदारी क्षीरकाकोली नीलस्यन्दा चेति॥

टीका० — अन्येति शुक्लेतरविदारी तत्र क्षीरविदारीत्रयम्। महत्यश्वेता महाश्वेता। ऋक्षगन्धेतिच्छेदः॥

लाङ्गली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी।

क्षीर० — लाङ्गली हलाकारा। शकुलादनी मत्स्यभक्षणी। आह च —

"जलपिप्पल्यभिहिता शारदी तोयपिप्पली।
मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गली शकुलादनी"॥

टीका० — लाङ्गलीचतुष्कं काश्वद इति ख्याते। सप्तपर्णे शारद्युक्ता॥

खराश्वा कारवी दीप्यो मयूरो लोचमस्तकः॥ १११॥

क्षीर० — खरमश्नुते खराश्वा। कारोरियं कारवी, कर्मण्येत्यर्थः। दीप्योऽग्निदीपनः। मीनात्यग्निमान्द्यं मयूरः। लोच्यते लुच्यते वा मस्त-

---

१. 'चाश्रकू' घ. ङ. छ., 'चकू' क. ख. पाठः. २. 'द' ख. पाठः. ३. 'कु' क. ग. घ. पाठः. ४. 'होली' क. ग. घ. पाठः. ५. 'णात्।' ख. पाठः. ६. 'कौ' ख. पाठः.

कोऽस्य बर्बराकारत्वाल्लोचमस्तकः । लोचमर्कट इत्येके । आह च—

"अजमोदा वस्तमोदा दी(प्ये ? प्य)को लोचमर्कटः ।
*खराश्वा कारवल्ली च मोचा हस्तिमयूरकः ॥"

ऽयर्थे मयूरः, अपामार्गोऽजमोदा तुत्थकश्च ॥

टीका० — खराश्वा[1]पञ्चकं मयूरशिखेति ख्यातायाम् ॥

गोपी श्यामा शारिवा स्याच्चन्दनोत्पलशारिवा ।

क्षीर० —गोपायति गोपी । श्यामा श्यामवर्णा । यच्छाश्वतः—

"शारिवायां निशि श्यामा श्यामा च हरिता सिता" ।

शीर्यन्तेऽनया दोषाः शारिवा । चन्दना आह्लादनत्वात् । अनन्तेत्येके । उत्पलाभपुष्पा उत्पलशारिवा । आह च—

§"शारिवा फणिजिह्वा च गोप्यास्फोताथ चन्दना" ॥

टीका० — गोपीपञ्चकं श्यामा[2]लतायाम् । नागजिह्वाप्येभिरुच्यत इति केचित् । अनन्ताद्वयमनन्तमूल इत्यन्यः । गां पाति रक्षतीति गोपी । शारिबा तालव्यादिः ॥

योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ वृद्धरप्याह्वयो इम ॥ ११२ ॥

क्षीर० — योजनीयं योगे साधु वा योग्यम् । ऋध्नोति ऋद्धिः सिध्य(त ? ती)ति सिद्धिः । वृद्धेरप्याह्वया इमे वृद्धेरोषधिविशेषस्यापि योग्यादीनि नामानि । आह च—

---

१. 'स्वा' घ. ङ. छ. पाठः. २. 'म' क. ख. घ. च. ज. पाठः, ३. 'च ल' ख. पाठः.

---

* 'खराह्वा कारवी वह्निर्मोदा ह', § 'सारिवा शारदा गोपा गोपवल्ली प्रतानिका' इति धन्वन्तरिः ।

"ऋद्धिर्वृद्धिः सुखं सिद्धी रथाङ्गं मङ्गलं वसु ।
*शिवं भद्रं युगं योग्यं लक्ष्मीः सर्वजनप्रिया ॥"

लक्ष्यते लक्ष्मीः ॥

टीका०—योग्यचतुष्कमष्टवर्गपठितायामृद्ध्याख्यायामोषधौ वृद्ध्याख्यायां च । वृद्धिनाम्नोऽप्यौषधस्याह्वया इमे इति. योग्यवृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ च । जीवकर्षभकमेदा महामेदा काकोली क्षीरकाकोली ऋद्धिर्वृद्धिरित्यष्टवर्गः ॥

कदली वारणा बुद्धा रम्भा मोचांशुमत्फला ।
काष्ठीला

क्षीर०— केन वायुना दलयते कदली । वारणाः पुष्यन्ते यया [1]वारणपुषेत्येके । रमन्तेऽस्यां रम्भा । मुञ्चति त्वचं मोचा । अंशुमन्ति फलान्यस्या अंशुमत्फला भानुफलाख्या। ईषद् अष्ठीलमस्याः काष्ठीला । निस्सारेत्येके । आह च—

"कदली सुकुमारा च रम्भा भानुफलेत्यपि ।
§निस्सारा वारणा बुद्धा मोचा हस्तिपुषा तथा" ॥

टीका०— कदलीषट्कं कदल्याम् । शीतवीर्यत्वात् कं वातं दलयतीति कदली । पचादिगौरादी । बुषं जलं वृणोतीति वारणबुषा । मूर्धन्यषा । दन्त्य[4]सेति [5]केश्चित् । पृषोदरादित्वात् तद्विपर्यासः ॥

मुद्गपर्णी तु काकपर्णी सहेत्यपि ॥ ११३ ॥

क्षीर०— सहा क्षुद्रसहाख्यात्र । द्व्यर्थे हि सहा, मुद्गपर्णी बला †नाकुली च । यतो महासहा माषपर्ण्युच्यते ॥

१. 'णा । बुष्यन्ते' क. ग. घ. पाठः. २. 'च' क. ग. घ. पाठः. ३. 'त् ष्ठी' क. ग. पाठः. ४. 'सा चेति' क. ख. च. ज. झ. पाठः. ५. 'केचित्' घ. ङ. छ. ज. पाठः.

* 'ऋषिसृष्टा सु', § 'दीर्घपत्रा च निःसारा मोचा हस्तिविषाणिका ॥', † 'तरणी च' इति धन्वन्तरिः ।

टीका० — मुद्गपर्णीत्रयं मुद्गवनीति ख्यातायाम् । मुद्गस्येव पर्णमस्या इति मुद्गपर्णी ॥

वार्ताकी हिङ्गुली सिंही भण्डाकी दुष्प्रधर्षिणी ।

क्षीर० — वार्ताकं देश्यां भण्डाकम् । कण्टकार्या अन्येयमित्ययं मन्यते । वैद्यास्त्वभिन्नामाहुः । यदाह — 'हिङ्गुली बृहती'ति ॥

टीका० — वार्ताकीपञ्चकं वातिङ्गणे । वार्ताकीति । 'वृतु वर्तने' । 'बलाकादयश्च' (उ० ४. १४) इत्याकः वृद्धिश्च । 'पिप्पल्यादयश्च' (ग० ४. १. ४१) इति ङीष् ।

"वातिङ्गणस्तु वार्ताकुर्वार्ताकः शाकबिल्वकः ।
भण्डाकी राजकूश्माण्डो वार्ताकी दुष्प्रधर्षिणी ॥ "

इति रभसः । 'वार्ताकुरेषा गुणसप्तयुक्ता' इति वैद्यके स्त्रियां वार्ताकुः ॥

नाकुली सुरसा नागसुगन्धा गन्धनाकुली ॥ ११४ ॥
नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी छत्राकी सुवहा च सा ।

क्षीर० — नकुलानां प्रिया नाकुली । नागसुगन्धा सर्पसुगन्धत्वात् । छत्राकी छत्राभपत्रा । सुष्ठु वहत्यामोदं सुवहा । अर्धेन रास्ना अर्धेन सर्पाक्षीति गौडः । वैद्यास्तु नाकुलीगन्धनाकुल्यौ विदारीक्षीरविदारीवद् भिन्ने मन्यन्ते । आह च —

"नाकुली सर्पगन्धा च सुगन्धा भोगिगन्धिका ।
सैव सर्पसुगन्धेति तथा *चानीतिपत्रिका ॥
अन्या †सहा सुगन्धा तु सुवहा गन्धनाकुली ।
सर्पाक्षी नकुलेष्टा च छत्राकी विषमर्दिनी" ॥

टीका० — नाकुलीनवकं §रास्नायाम् । नकुलस्य हृद्या नाकुली । अत

१. 'त्रत्वात् । सु' ख. ग. च. पाठः.

* 'विरिजप', † 'महासु' इति धन्वन्तरिः । § नवकमिति नागस्थाने रास्नापाठेन ।

एव नकुलेष्टा । 'रास्नासास्नास्थूणावीणाः' (उ० ३. १५) इत्यत्र रास्ना निपातिता ॥

विदारिगन्धांशुमती सालपर्णी स्थिरा ध्रुवा ॥ ११६ ॥

क्षीर० — विदार्या गन्धोऽस्त्यस्या विदारिगन्धा । अंशवः सन्त्यस्यामंशुमती । दीर्घमूलत्वात् । सालस्येव पर्णान्यस्याः सालपर्णी । आह च —

"*सालपर्णी स्थिरा सौम्या †त्रिपर्ण्या त्रिगुहा ध्रुवा ।
विदारिगन्धांशुमती दीर्घमूला §च पर्णिनी" ॥

टीका० — विदारिगन्धापञ्चकं सालपर्ण्याम् । सालस्येव पर्णमस्या इति सालपर्णी दन्त्यसा । तालव्यशापीति कश्चित् ॥

तुण्डिकेरी समुद्रान्ता कार्पासी बदरेति च ।

क्षीर० — तुण्डिकान् गवादीनीरयति कण्टकित्वात् तुण्डिकेरी । समुद्रः कण्टकैः कृतरक्षोऽन्तोऽस्याः समुद्रान्ता । दूरप्रसराद् वा । कल्पते कार्पासी । बदराणीव फलानि सन्त्यस्या बदरा । यद् माला — 'कार्पासो बदरः प्रोक्तो बादरोऽपि च' । चव्यश्च । द्व्यर्थे तुण्डिकेरी, विम्बा कार्पासी च । त्र्यर्थे समुद्रान्ता, कार्पासी यवासकः स्पृक्का च ॥

टीका० — तुण्डिकेरीचतुष्कं कार्पास्याम् । यत्फलं कार्पासः । 'कृञः पासः' (उ० ५. ४५) कार्पासी । ह्रस्वादिरपि दृश्यते ॥

भारद्वाजी तु सा वन्या

क्षीर० — वने भवा सा कार्पासी भारद्वाजी भरद्वाजसृष्टेत्यागमः । भद्रापि ॥

---

१. 'तिपद्यन्ती गु' क. ग. घ. पाठः. २. 'ति' ख. ङ. पाठः.

---

* 'शालिप', † 'त्रिपर्ण्यतिगु', § 'सुपत्रिका' इति धन्वन्तरिः ।

टीका०— कार्पास्येव वनभवा भारद्वाजी । भरद्वाजेन निर्वृत्तेत्यण् ॥

[1]शृङ्गी तु वृषभो वृषः ॥ ११६ ॥

क्षीर०— शृङ्गाणि सन्त्यस्याः शृङ्गी । अत एव वृषाख्यः । आह च—

"ऋषभो *धूर्वहो धीरो मातृको वृषभो वृषः ।
विषाणी ¶ककुदीन्द्राक्षो बन्धुरो गोपतिः स्मृतः" ॥

टीका०— शृङ्गीत्रयमष्टवर्गपठिते ऋषभाख्यौषधे । ऋषभवृषौ मुद्गवर्ग एवोक्तौ ॥

गाङ्गेरुकी नागबला झषा ह्रस्वगवेधुका ।

क्षीर०— गाङ्गमीरयति पवित्रत्वाद् गाङ्गेरुकी । नागानां बलकृन्नागबला । झषति हिनस्ति गन्धेन झषा । गवि जले इन्धे गवेधुका । आह च—

"गाङ्गेरुकी नागबला खर†बन्धनिका झषा ।
विश्वदेवा तथारिष्टा खण्डा ह्रस्वगवेधुका" ॥

टीका०— गाङ्गेरुकीचतुष्कं गो[2]रक्षचाडल इति ख्याते ।

"गाङ्गेरुकी नागबला भषा गोरक्षतण्डुला"

इति कोशान्तरम् ।

"झषा नागबलायां स्याज्झषो मत्स्ये झषं वि[3]ले" ॥

धामार्गवो घोषकः स्याद्

क्षीर०— धाम अर्जति धामार्गवः । घोषति शब्दायते घोषकः ॥

---

१. 'क' क. ख. च. ज. झ. पाठः. २. 'पाड इ' झ. पाठः. ३. 'खि' क. ख. ज. झ. पाठः.

---

* 'दुर्धरो धी', ¶ 'ककुभीन्द्रा', † 'गन्धिनि' इति धन्वन्तरिः ।

टीका० —धामार्गवद्वयं घोष इति ख्याते । 'घुष शुद्धौ' । घञ् । घोषः । ततः स्वार्थे कः ॥

महाजाली स पीतकः ॥ ११७ ॥

क्षीर० — स धामार्गवः पीतपुष्पो महाजाली । जालं वितानम् । आह च —

> ''धामार्गवः कोशफलो राजकोशातकी[1] तथा ।
> कार्कोटकी[2] पीतपुष्पा महाजाली तथोच्यते'' ॥

टीका०— स एव घोषकः पीतपुष्पो महाजाली । इत्यन्ता ॥

ज्यौत्स्नी पटोलिका जाली

क्षीर० — ज्यौत्स्नी रात्रौ भासनात् । पटति विस्तीर्यते पटोली । जाली सविताना ॥

टीका० — ज्यौत्स्नीत्रयं पटोलीति ख्यातायाम् ॥

नादेयी भूमिजम्बुका ।

क्षीर०— भूमेर्जम्बूः ।

> ''ऐरावतो नागरङ्गो नादेयी भूमिजम्बुका''

इत्युक्तापि भ्रान्त्यात्रोपात्ता ॥

टीका०— नादेयीद्वयं भूजम्ब्वाम् ॥

स्याल्लाङ्गली त्वग्निशिखा

क्षीर० — लाङ्गलवद् भेदनाल्लाङ्गली । अग्निशिखा स्प्रष्टुमशक्यत्वात् । अग्निमुखीत्येके । आह च —

---

१. 'कस्तथा', २. 'कर्णाट' ख. पाठः.

"कलिकारी तु *फलिनी विशल्या गर्भपातिनी ।
लाङ्गल्यग्निमुखी सैरी दीप्ता§नन्तेन्दुपुष्प्यपि ॥"

द्व्यर्थे अग्निमुखी, भल्लातकी लाङ्गली च ॥

टीका०—लाङ्गलीद्वयं लाङ्गलिआ इति ख्याते विषे ॥

काकाङ्गी काकनासिका ॥ ११८ ॥

क्षीर०— काकस्येवाङ्गं नासारूपं फलमस्याः काकाङ्गी । काकजङ्घेत्येके । आह (च)—

"काकनासा ध्वाङ्क्षनासा काकतुण्डफला च सा" ॥

टीका०—काकाङ्गीद्वयं काकजिह्वीति ख्यातायाम् । काउआरो[1]टीति ख्यातायामिति केचित् ॥

गोधापदी तु सुवहा

क्षीर०—गोधाया इव पादा अस्या गोधापदी । कुम्भपद्यादि । हंसपदी च ॥

टीका०—गोधापदीद्वयं हंसपादिकायाम् । यत्र गोहालिआया इति नीचोक्तिः । गोधाया इव पादोऽस्या इति गोधापदी । 'कुम्भपदीषु च' (५. ४. १३९) इत्यकारलोपो ङीप् च नित्यमनेनैव । 'पादः पत्' (६. ४. १३०) इति पद्भावः ॥

मुसली तालमूलिका ।

क्षीर०—मुस्यति खण्डयति दोषान् मुसली । द्व्यर्थे तालपत्री, मुसली मिश्रेया च ॥

---

१. 'ठो' क. ख. घ. पाठः.

---

* 'हलिनी', § 'नक्तन्दुपुष्पिका' ॥ इति धन्वन्तरिः ।

टीका०—मुसलीद्वयं तालमूलिकायाम्। एतन्नवं गोवाकस्येव॥

अजशृङ्गी विषाणी स्याद्

क्षीर०— अजस्येव शृङ्गाण्यस्या अजशृङ्गी कर्कटशृङ्गीत्यर्थः।

"शृङ्गी कर्कटशृङ्गी च ‡कुलिङ्गा कर्कटाह्वया"॥

टीका०— अजशृङ्गीद्वयमेणशृङ्गीति ख्यातायाम्। इयमजशृङ्गाकारा नेत्रौषधिः बहुक्षीरा सकण्टका॥

गोजिह्वादार्विके समे॥ ११९॥

क्षीर०—गोजिह्वाभपत्रा। दारयति रोगान् दार्विका। ओषधिविशेषः॥

टीका०—गोजिह्वाद्वयं **दर्विशाके**। एतत् क्षेत्र एवोत्पद्यते। गोरिव जिह्वा गोजिह्वा। दर्विः तर्दूः। तदाकारत्वाद् दर्विका॥

ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्ल्यपि

क्षीर०—नागवल्ली फणिलता पातालानीतत्वात्॥

टीका०—ताम्बूलवल्लीत्रयं **पर्णे**। ताम्बूलीति। §'तमेर्णिद् बुक् च' इति ऊलज्बुगागमौ। णित्त्वाद् वृद्धिः। नागलोकस्येव वल्ली नागवल्ली॥

अथ द्विजा।

हरेणू रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी॥ १२०॥

क्षीर०—द्विर्जायते द्विजा। हरति हरेणुः। रेणुका भस्मयोगात्।

---

१. 'गु' क. ख. पाठः. २. 'कु' ख. ग. पाठः. ३. 'णासिंहाति' घ. ङ. छ. ज. पाठः. ४. 'वाताभिहितत्वा' ग. घ. ह. पाठः.

---

‡ 'कुलीरा क' इति धन्वन्तरिः। § इदं 'खर्जिपिञ्जादिभ्यः—' (उ० ४ ९१) इति सूत्रे वाक्यरूपेण दृश्यते। 'तमेर्बुग् वृद्धिश्च' इति च तदानुपूर्वी।

कुन्त्या दुर्वाससा दत्ता कौन्ती। भस्मना धूल्या गन्धयति भस्मगन्धिनी। आह च—

"रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा।
भस्मग†र्भा पाण्डुपत्री स्मृता कौन्ती हरेणुका॥"

गन्धद्रव्यं चैतत्॥

टीका०—द्विजाषट्कं रे[१]णुकायाम्। 'हृकृभ्यामेणुः' (उ० २.१)। हरेणुः।

"कलायेऽपि हरेणुर्ना रेणुकायां स्त्रियां भवेत्"

इति रुद्रः॥

एलावालुकमैलेयं सुगन्धि हरिवालुकम्।
वालुकं च

क्षीर०—एलावद् वलते एलावालुकम्। हरि पिङ्गं वालुकम्। त्र्यर्थे सुर[२]भिगन्धि, सल्लकी सु[३]रसा एलावालुका च॥

टीका०—एलावालुकपञ्चकमेलावालुके सुगन्धिद्रव्ये॥

अथ पालङ्क्या मुकुन्दः कुन्दकु[५]न्दुरू॥१२१॥

क्षीर०—पाल्यते पालङ्क्या। मुखात् कुन्द इव मुकुन्दः, मुञ्चति रसं वा। कुं द्यतीति कुन्दः। आह च—

"कुन्दुरुः स्यात् कुन्दुरुकः ‡कुन्दश्चासौ विलक्ष्यपि।
मुकुन्दस्तीक्ष्णगन्धश्च ‖पालङ्क्यो भीषणो बलिः"॥

१. 'करेणु' घ. ङ. च. छ. ज. पाठः. २. 'भिः स', ३. 'रा ए' ग. घ. ङ. पाठः. ४. 'न्ध' घ. ङ. छ. पाठः. ५, ६. 'न्दु' ख. पाठः.

† 'न्धा', ‡ 'शिखरी कुन्दगोपुरः। मुकुन्द', ‖ 'पालिन्दो भी' इति धन्वन्तरिः।

टीका०—पालङ्क्याचतुष्कं कुन्दुरिति ख्याते सुगन्धिद्रव्ये । पालङ्क्या डाबन्ता ॥

बालं ह्रीबेरबर्हिष्ठोदीच्यं केशाम्बुनाम च ।

क्षीर०—वलते वालम् । जिह्रेतीव ह्रीबेरम् । बर्धते वर्द्धते बर्हिष्ठम् । उदीचीभवमुदीच्यम् । केशपर्यायं वाल्न्वात् । अम्बुनाम तृड्घ्नत्वात् । आह च—

"वालकं वारि तोयं च ह्रीबेरं जलजम्बु च ।
केशं वज्रमुदीच्यं च "पिङ्गमागसनं रुचम्" ॥

टीका०— वालपञ्चकं वालके । बर्हिषि तिष्ठतीति बर्हिष्ठः । अम्बष्ठवत् षत्वम् । उदग्देशे भवमुदीच्यम् । 'द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्' (४. २. १०१) । केशस्य अम्बुनश्च यानि नामानि तान्यस्यापीति केशाम्बुनाम च ॥

कालानुसार्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु ॥ १२२ ॥
शैलेयं

क्षीर०— कालमनुसरति शीतोष्णाभ्यां कालानुसार्यम् । वृद्धं कालस्थायि । अश्मनः पुष्पमश्मानं पुष्णाति वा तदुपजत्वात् । शीतत्वेन शिवं शीतशिवम् । शिलायां भवं शैलेयम् । आह च—

"शैलेयं पलितं वृद्धं जीर्णं कालानुसार्यकम् ।
स्थविरं च शिलादद्रुः शिलापुष्पं शिलाभवम्" ॥

टीका०— कालानुसार्यपञ्चकं शैलजे । वृद्ध इतिच्छेदः । अश्मनः पुष्पमश्मपुष्पम् । अत एव शैलेयम् । शीतशिवं समस्तं नाम ॥

---

१. 'कम्बुरि' घ. ङ. छ. पाठः. २. 'न्वौ । पा' क. ख. च. ज. झ. पाठः. ३. 'क' ख. पाठः. ४. 'वम् । अथ शीतशिवं सैन्धवं मिश्रेयो वेत्याहुः न तु (?) शि' क. ग. घ. ङ. पाठः. ५. 'ष्ठं' ख. पाठः.

---

* 'पिङ्गमाचमनं कच', † 'क' इति धन्वन्तरिः ।

तालपर्णी तु दैत्या गन्धकुटी मुरा ।

गन्धिनी

क्षीर०— दैत्या मुराख्या[1] दैत्यनामत्वात् । 'मुर संवेष्टने' । आह च—

"मुरा गन्धवती दैत्या गन्धाढ्या गन्धमालिनी ।
सुरभि‡र्भूसुगन्धा च कुटी गन्धकुटी स्मृता" ॥

टीका०— तालपर्णीपञ्चकं मुरायाः । मुरो नाम दैत्यः तन्नामधेयतया दैत्या ॥

गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभी रसा ॥ १२३ ॥

महेरणा कुन्दुरुकी सल्लकी ह्लादिनीति च ।

क्षीर०— गजैर्भक्ष्यते गजभक्ष्या । सुष्ठु वहति स्रवति सुवहा । सुस्रवेति वैद्याः । महदीरणमस्या महेरणा । सत्कृत्य लक्ष्यते* आस्वाद्यते गजैः सल्लकी । ह्लादोऽस्त्यस्या ह्लादिनी । आह च—

"सल्लकी वल्लकी ह्लादा सुरभिः सुस्रवा रसा ।
अश्वमूत्री कुन्दुरुकी गजभक्ष्या महेरणा" ॥

टीका० — गजभक्ष्याष्टकं सल्लक्याम् । स्वादुत्वाद् गजानां भक्ष्या गजभक्ष्या योपधा । सुरभिः[2] पक्षे ङ्यन्ता । 'सल गतौ' । क्वुन् । सल्लकी । दन्त्यसा । गौरादिपाठान्निपातनाल्लकारद्वित्वम् । ह्लादते[3] इति ह्लादिनी ॥

अग्निज्वालासुभिक्षे तु धातकी धातुपुष्पिका ॥ १२४ ॥

क्षीर०— अग्नेर्ज्वालेव रक्ता । मद्यपाचनीत्वाद् वा । सुभिक्षा सुलभा । धातुरक्ता धातकी । धातुपुष्पीत्वात् । आह च—

---

१ 'ख्याया दै' घ. ङ. छ. पाठः. २. 'भी' क. ख. घ. ङ. छ. पाठः. ३. 'क' क. ख. पाठः.

---

‡ 'भूरिगन्धा' इति धन्वन्तरिः । * 'लायते' इति स्यात् । लातेराल्लोपः क्वुनः कित्त्वात् ।

"धातकी ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा मद्य पाचनी ।
पार्वतीया सुभिक्षा च वह्निपुष्पा च शब्दिता" ॥

टीका०— अग्निज्वालाचतुष्कं धातक्याम् ॥

पृथ्वीका चन्द्रबालैला निष्कुटिर्बहुला

क्षीर०—पृथ्वीका बहुफला पत्त्रैलात्वाद् वा । एवं बहुला । चन्द्रस्य कर्पूरस्य बाला पुत्रीव चमत्कारात् । मुखे दौर्गन्ध्यं विनयत्येला । निष्क्रान्ता कुटेः कोशान्निष्कुटिः । आह च—

"[1]पत्त्रैला बृहदेला च [*]त्रिदिवा त्रिदिवोद्भवा ।
[¶]स्थलैला त्वक्सुगन्धा च पृथ्वीका कन्यका पुटा ॥"

इति । इन्दुः त्र्यर्थे तु पृथ्वीका, हिङ्गुपत्त्रिका उपकुञ्चिका सूक्ष्मैला चेत्याह । त्र्यर्थे त्रिपुटा, त्रिवृत् सूक्ष्मैला चेति । लक्ष्यश्चात्र रूपनिश्चयः ॥

टीका०—पृथ्वीकापञ्चकमेलायाम् । इल धातोरच् । एला । पक्षे ङीषि निष्कुटी ॥

अथ सा ।

सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुल्या कोरङ्गी त्रिपुटा त्रुटिः ॥ १२५ ॥

क्षीर०—सा एला सूक्ष्मा । उपकुञ्चत्युपकुञ्चा । तुल्या अल्पत्वात् । कुरति शब्दायते कोरङ्गी । त्रिपुटा त्र्यश्रीः । त्रुट्यति त्रुटिः सूक्ष्मत्वैकत्वात् । आह च—

---

१. 'टी बहु', २. 'टी ।' क. घ. ङ. छ. पाठः. ३. 'अत्र च' ग. घ. ङ. पाठः. ४. 'हुः', ५. 'त्वात्' क. च. पाठः.

---

* 'वासिनी', † 'भद्रैला', § 'त्रिपुटा त्रिपुटोद्भवा', ¶ 'स्थूलैला' इति धन्वन्तरिः ।

"सूक्ष्मैला द्राविली तुत्था कोरङ्गी बहुला त्रुटिः ।
एला कपोतवर्णा च चन्द्रबाला च निष्कुटी ॥"

अर्थे त्रिपुटा, त्रिवृत् सूक्ष्मैला च ॥

टीका० — उपकुञ्चिकापञ्चकं सूक्ष्मैलायाम् । तुत्थोक्ता ॥

व्याधिः कुष्ठं वारिभव्यं वाप्यं पाकलमुत्पलम् ।

क्षीर० — व्याधिः पर्यायार्थः कुष्ठत्वात् । कौ तिष्ठति कुष्ठम् । 'अम्बाम्बगोभूमि—' (८. ३. ९७) इति षत्वम् । कुष्णाति रोगं वा । वारिषु तोयाशयेषु भवति वारिभव्यम् । 'भव्यगेय —' (३. ४. ६८) इति साधुः । वाप्यां भवं वाप्यम् । व्याप्यमित्येके । पाकलं व्याधित्वात् । पाकं लाति वा । उत्पलं दाहहृत्त्वात् । उत्पलपुष्पत्वाद् वा । आह च —

"कुष्ठं रोगो गदो व्याधिरुत्पलं पाकलं रुजा ।
वाप्यं वानीरजं रामं *कौवीरं वारिभव्यकम्" ॥

टीका० — व्याधिषट्कं कूड इति ख्याते । व्याधिनामतया व्याधिः । तथा च रभसः —

"कौबेरं भासुरं कुष्ठं पारिभाव्यं गदाह्वयम्"

इति । 'कुष निष्कर्षे' । 'हनिकुषि —' (उ०. २. २) इत्यादिना क्थन् । कुष्ठम् ॥

शङ्खिनी चोरपुष्पी स्यात् केशिनी

क्षीर० — शङ्खिनी शौक्ल्यात् । चोरपुष्पी धनहरीत्वात् । रात्रौ विकासाद् वा । केशाः सन्त्यस्याः केशिनी । चन्द्रनन्दनोऽत्र —

---

१. 'त्रिपुटा त्रु' ख. घ. ङ. पाठः. २. 'व्यमिति' क. पाठः. ३. 'व्या' ग. घ. ङ. पाठः. ४. 'तिरुजं' क. ग. घ. ङ. पाठः. ५. 'वे' ज., 'श्र' घ. ङ. छ., 'श्रि' क. ख. झ. पाठः. ६. 'र' क. ख. पाठः.

* 'कौबेरं' इति धन्वन्तरिः ।

"चण्डा धनहरी चोरपुष्पी [illegible] च [illegible]।
तथा निशाचरी च स्यात् [illegible]" ॥

टीका० — शङ्खिनीत्रयं चोरपुष्पीति [illegible]॥

अथ वितुन्नकः ॥ १२६ ॥

झटामलाऽज्झटा ताडी शिवा [illegible] च ।

क्षीर० — वितुद्यते वितुन्नकः । झटा [illegible] झटा । अमला आमलकीत्वात् । अज्झटा आश्चर्यकारि[illegible] । [illegible] । ताडयति मलं ताडी । आमलकीत्वात् [illegible] । [illegible] तामलकी । आह च —

"तामलक्¶युत्तमा ताडी तमाल‡ [illegible]।
§वितुन्नकस्त्वज्झटा च झटा चामलकीति च" ॥

टीका० — वितुन्नषट्कं भूम्यामलक्याम् । वितुद्यते । तुदेः क्तः । ततः कन् । वितुन्नकम् । अज्झटा अकारादिः । तामलकी तकारादिः ।

"तामलक्यज्झटा सूक्ष्मफला क्षेत्रामलक्यपि"

इति रत्नमाला ॥

प्रपौण्डरीकं पौण्डर्यम्

क्षीर० — प्रकर्षेण पुण्डरीकस्येव दाहहृत्त्वात् प्रपौण्डरीकम् । अस्यैकदेशानुकाराल्लोके पौण्डर्यम् । आह च —

"प्रपौण्डरीकं चक्षुष्यं †पौण्डर्यं पौण्डरीयकम्" ।

स्थलपद्ममिति गौडः ॥

¶ 'क्यजटा ता', ‡ 'तु तमालिनी', § 'वितुन्नभूता [illegible] स्यामलक्यपि', † 'पुण्डर्यः पुण्ड' इति धन्वन्तरिः ।

टीका० — [illegible] पुण्डरीकवृक्षे ।

“[illegible] पुण्डरीयकम्”

इति रभसः ॥

अथ तुन्नः कुबेरकः ॥ १२७ ॥

कुणिः कच्छः कान्तलको नन्दीवृक्षः

क्षीर० — तुद्यते तुन्नः । कुबेरः कुत्सितशरीरः । अत एव कुणिः । णिस्थाने नि पेठुः । कच्यते कच्छः । आह च—

“*तुणिस्तुन्नक आपीतस्तुणिकः कच्छकस्तथा ।
§कुबेरकः §कान्तलको नन्दीवृक्षोऽथ ¶नन्दकः ॥”

अश्वत्थाकारोऽयम् ॥

टीका० — तुन्नवद्रुः क्षीरवति नन्दीवृक्षे । अ(श्वत्थ)वृक्ष इति केचित् । तदुक्तम्—

“अश्वत्थसदृशाकारो नन्दीवृक्ष उदाहृतः”

इति ॥

अथ राक्षसी ।

चण्डा धनहरी क्षेमदुष्पत्रगणहासकाः ॥ १२८ ॥

क्षीर० — रक्ष्यन्तेऽस्या राक्षसी । क्षियति वसत्यस्मिन् गन्धः क्षेमः । दुष्पत्रश्चोरकत्वात् । गणं हासयति गणहासकः । कोहनत्वात् । आह च—

१. ‘तु’ क. ख. पाठः. २. ‘नः’ ख. पाठः. ३. ‘गू’ क. ख., ‘गलत्’ च. झ. पाठः. ४, ५. ‘णु’ ग. घ. पाठः.

* ‘तूणिस्तूणीक पीतस्तु णिकः कच्छक’, § ‘कुठेरकः’, § ‘कान्तल’, ¶ ‘नन्दिकः’ इति धन्वन्तरिः ।

"चोरकः [illegible]
[illegible]

गन्धद्रव्यं [illegible] ॥

टीका० — [illegible]

व्याघ्रायुधं व्याघ्रनखं [illegible]

क्षीर० — व्याघ्रायुधं [illegible] करोति चक्रकारकम् । आह च —

"नखमन्यत् व्याघ्रनखं [illegible]
व्यर्थं व्याघ्रनखं [illegible]"

टीका० — व्याघ्रायुधचतुष्कं व्याघ्रनखस्य [illegible]

सुषिरा विद्रुमलता [illegible] ॥ १४६ ॥
धमन्यञ्जनकेशी च

क्षीर० — नली [illegible] । नटति वायुना नर्तकीत्वात् । [illegible] अञ्जनकेशी । आह च —

"नलिका विद्रुम[illegible]
सुषिरा [illegible]"

टीका० — सुषिरापञ्चकं [illegible]

[illegible]

---

१. 'प्यु' ग. घ. पाठः. २. [illegible] पाठः.

---

† 'कोपनकः', ४ 'फलचोर' [illegible] इति धन्वन्तरिः ।

शुक्तिः शङ्खः खुरः कोलदलं नखम्

क्षीर०— हन्ति हनुः तीक्ष्णाग्रत्वात् । हट्टे विलसति हट्टविलासिनी वेश्येव । नखयोगाच्छुक्त्याकृतिः । अत एव शङ्खः । खुरिति विलिखति खुरः । शफिकृत्वाद् वा । कोलदलं बदरीपत्राख्ययेन्दुनोक्तत्वात् । न खनति नखम् । आह च—

"नखः कररुहः शिल्पी करजोऽथ खुरः †शिफः ।
शुक्तिः शङ्खश्चलः कोशी हनुर्नागहनुः सहः" ॥

टीका० — धमनीचतुष्कं **हट्टविलासिन्याम्** । तरणिवद् धमनिः । 'कृदिकारादक्तिनः' (ग० ४. १. ४९) इति ङीषपि ।

"हनुर्हट्टविलासिन्यां कपोलावयवेऽपि च"

इति । शुक्तिपञ्चकं **नखाख्ये गन्धद्रव्ये** । कोलदलं बदरीपत्रकमित्यर्थः ॥

अथाढकी ॥ १३० ॥

काक्षी मृत्स्ना तुवरिका मृतालकसुराष्ट्रजे ।

क्षीर०— आढकी लङ्ख्याधान्याख्या । *तुवरीत्वात् तुवरो हि कषायो रसः । कषति काक्षी । प्रशस्ता मृद् मृत्स्ना । 'सस्नौ प्रशंसायाम्' (५. ४. ४०) । म्रियतेऽनेन मृता हेम(?) मृतालकम् । सुराष्ट्रदेशे जाता । आह च—

१. 'च ॥ अ' क. ख. पाठः. २. 'लि' घ. ङ. छ., 'ला' झ. पाठः. ३. 'त्रमि' झ. पाठः. ४. 'न हे' ख. पाठः.

† 'शफः' इति धन्वन्तरिः । * इदं 'मृत्स्ना' इत्यस्मादनन्तरं पाठ्यं भाति ।

"सौराष्ट्री चामृता *मङ्गः काशी काच्छी सुराष्ट्रजा ।
अजिता तुवरी §स्तुल्या मृत्स्ना मृत्स्ना मृतालकम्" ॥

टीका०— आढकीसदृशं डुमरीति ख्यातायाम् । तुवररसयोगात् तुवरिका । मृताल(क)मित्येकं नाम । तथा च—

"अजाता तुवरी स्तुल्या मृत्स्ना मृत्स्ना मृतालकम्"

इति । द्वितकारं मृत्तालकमित्यन्यः । नान्द्वयमिति केचित् ॥

कुटन्नटं दाशपुरं वानेयं परिपेलवम् ॥ १३१ ॥
प्लवगोपुरगोनन्दकैवर्तीमुस्तकानि च ।

क्षीर०— कुटन् नटति कुटन्नटं, कुटन्नटापि । दशपुरे भवं दाशपुरम् । दाशान् पिपर्ति वा कैवर्तीमुस्तकत्वात् । प्लवते लघुत्वात् प्लवम् । अत एव गोनन्दम् । आह च—

"परिप्लवं प्लवं वन्यं †गोपुरं स्यात् कुटन्नटम् ।
‡शतपुष्पं दाशपुरं ¶गोनन्दं जीर्णबुध्नकम्" ॥

टीका०— कुटन्नटाष्टकं कैवर्तीमुस्तके । यत्र नालकीति प्रसिद्धिः । तदुक्तं—

"परिप्लवं प्लवं वन्यं (स्यात्) कुटन्नटसंज्ञकम् ।
जायते मुस्तकाकारं शैवालयवसञ्चये ॥"

वने पानीये जातं वानेयम् ।

---

१. 'ताला परिस्तु' ख. पाठः. २. 'तु' ङ. छ. पाठः. ३. 'म् । द्वि' ञ. पाठः. ४. 'टम् । द' ख. पाठः. ५. 'क इति ख्याते । य' घ. ङ. छ. पाठः.

---

* सज्ञाकाङ्क्षी', § 'तुल्या मृ', † 'गोपुटं स्या', ‡ 'सित', ¶ 'गोनर्दं जीर्णपुष्पकम् ।' इति धन्वन्तरिः ।

" कैवर्तीमुस्तके क्लीबं शोणके ना कुटन्नटम् "

इति ॥

ग्रन्थिपर्णं शुकबर्हं पुष्पं स्थौणेयकुक्कुरे ॥ १३२ ॥

क्षीर०— ग्रन्थिप्रधानानि पर्णान्यस्य ग्रन्थिपर्णम् । ग्रन्थीन् पिपर्ति वा ग्रन्थिमत्त्वात् । शुकस्येव बर्हाणि पर्णान्यस्य शुकबर्हम् । शुकं बर्हमिति पदैकदेशत्वाद् वा द्वे संज्ञे । पुष्प्यति पुष्पम् । विकचाख्यम् । स्थूणाया इदं रूपं स्थौणेयम् । कुक्कुरं श्वाकृति । आह च—

" स्थौणेयकं †वह्निचूडं शुकपुच्छं शुकच्छदम् ।
‡ विकचं शुकबर्हं च हरितं शीर्णरोमकम् " ॥

टीका०— ग्रन्थिपर्णषट्कं ग्रन्थिपर्णे । ग्रन्थिषु पर्णान्यस्येति ग्रन्थिपर्णम् । 'शुच शोके' । 'शुकवल्कोल्काः' (उ० ३. ४२) इत्यनेन शुको निपातितः । बर्हिःपुष्पं नामैकमिति केचित् ॥

मरुन्माला तु पिशुना स्पृक्का देवी लता लघुः ।
समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोयिकेत्यपि ॥ १३३ ॥

क्षीर०— मरुन्मालेति सञ्ज्ञारुताख्ये द्वे एव संज्ञे एते । अयं तु तुशब्दादेकं मन्यते । मरुत्सहिता माला वा । पिशुना गन्धसूचना । स्पृशति गन्धैः स्पृक्का । देवी देवपुत्रीत्वात् । वधूः आशावधूत्वात् । कोटिभिर्वर्षति मधु कोटिवर्षा । लङ्कायामूयते लङ्कोयिका, समुद्रान्तत्वात् । अन्यः—

" स्पृक्का माला पङ्कमुष्टिर्नीली देवी लता गुरुः ।
देवपुत्री च लङ्कोयी शीता पङ्कजमुष्टिका ॥

१. 'गु' ग. घ. पाठः.

† 'वर्हिचू', ‡ 'विकर्ण शु' इति धन्वन्तरिः ।

स्रग्मारुता कोटिवर्षा निर्माल्याशावधूः स्मृता ॥"

धन्वन्तरिश्च—

"§ स्पृक्का स्पृग् ब्राह्मणी देवी ‡लता लङ्कायिकेत्यपि ।
पङ्कमुष्टिर्देवपुत्री निर्माल्या पिशुना वधूः ॥"

व्यर्थे समुद्रान्ता, कार्पासी यवासकः स्पृक्का च ॥

टीका०—मरुद्दवकं पिण्डीक इति स्वामी । तन्मतेऽस्यैकवचनद्वि-वचनान्तपाठभेदात् सङ्घातविगृहीतम् ।

"स्पृक्का स्रग् ब्राह्मणी देवी लता लङ्कोपिका मरुत् ।
पङ्कमुस्तिर्देवपुत्री निर्माल्या पिशुना वधूः ॥"

इति कोशान्तरम् । 'पिश अवयवे' । ¶'क्षिपिपिशिनिधिभ्यः कित्' (उ० ३.५५) इत्युनन् । पिशुना । लघुशब्द उक्तः । देवी कोटिवर्षेति च पदम् । वर्षेति नामो-दधौ पृथगपि ॥

तपस्विनी जटा मांसी जटिला लोमशामिषी ।

क्षीर०—जटाः सन्त्यस्या जटा जटिला च । अत एव तपस्वि-नी । समांसत्वान्मांसी । अत एवामिषी । आह च—

"जटा च पिशिती पेशी क्रव्यादी च तपस्विनी ।
द्वितीया गन्ध*मांस्यन्या भूतकेशी जटा स्मृता ॥
पिशाची पूतना केशी भूतकेशी च लोमशा" ॥

---

१. 'नान्त' घ. ङ. छ. पाठः.　२. 'पृक्का च' क. ख. ञ. पाठः.

---

§ 'स्पृक्कासृग्',　‡ 'मालाली कोटिका लता । पञ्चमुष्टि' इति मुद्रितधन्वन्तरिपाठः ।
¶ 'क्षुधिपिशि' इति मुद्रितोणादिपाठः ।　* 'मांसी स्यात् केशी भूतजटा' इति धन्वन्तरिः ।

टीका० — तपस्विनीषट्कं मांसीनाम्नि गन्धद्रव्ये । मधुरिकायां मिसीशब्द उक्तः । जटा अर्शआदिः । जटिला पिच्छादिः । लोमशा लोमादिः ॥

त्वक् पत्त्रमुत्कटं भृङ्गं त्वचं चोचं वराङ्गकम् ॥ १३४ ॥

क्षीर०—त्वग् वृक्षशकलत्वात् । पत्त्राकृति पत्त्रम् । उत्कटं चमत्कारात् । भृङ्गं कार्ष्ण्यतैक्ष्ण्याभ्याम् । चोचमग्निचोदकम् । वराङ्गं त्वग्रूपम् । आह च—

"त्वचं वराङ्गं भृङ्गं त्वक् चोचं *शकटमुत्कटम्" ॥

टीका० — त्वक्पत्त्रषट्कं गुडत्वचि । रभसकोशे त्वगपि पृथगस्य नाम । तथा च — 'त्वचि वराङ्गकमि'त्यादि ॥

कच्छूरको द्राविडकः काल्यको वेधमुख्यकः ।

क्षीर० — कृन्तति त्वग्दोषं कच्छूरकः हरिद्राभः । द्रावयति द्राविडकः । कल्यकारी काल्य(क)ः । आह च —

†"कच्छूरो गन्धमूलं च द्राविडः §काल्य एव च ।
वेधमुख्यो दुर्लभश्च कस्यचित् ‡सम्मता शटी" ॥

टीका० — कर्बुरचतुष्[1]कं हरिद्राभे । कचोलभलतीति ख्यातायाम् । प्रायो द्रविडदेशे भवती[2]ति द्राविडकः ॥

ओषध्यो जातिमात्रे स्युरजातौ सर्वमौषधम् ॥ १३५ ॥

---

१. 'ष्कं क', २. 'ति द्रा' घ. ङ. छ. पाठः.

---

* 'शकलमु', † 'कर्चूरो', § काश्यं एव', ‡ 'सम्मतः सठी ॥' इति धन्वन्तरिः ।

क्षीर०—ओषं धयत्योषधिः फलपाकान्ता जातिः । सैवेष्टा[1] रोगहृत् । सर्वमिति क्षौद्रघृततैलाद्यमप्यौषधम् । 'ओषधेरजातौ' (५.४.३७) इत्यण् ॥

टीका०—ओषध्यो जातिमात्रे स्युरित्यस्यार्थः—लतादिजातय ओषध्यः, न तु त्रिफलाकल्कादयः । 'उष दाहे' । थञ् । ओषो (धी)यते अस्य ओषधिः । पक्षे ङीषपि । 'जात्याख्यायामेकस्मिन्—' (१. २. ५८) इति बहुवचनम् । अजातावित्यादि । लतादिजातेरन्यत्र यत्किमपि रोगापनयनकरं तदौषधम् । 'ओषधेरजातौ' (५. ४. ३७) इत्यण् ॥

तद्विशेषान् शाकादीनाह—

शाकाख्यं पत्त्रपुष्पादि

क्षीर०—शक्यतेऽनेन भोक्तुं शाकम् । श्यति देहं वा । पत्त्रं निम्बादेः । पुष्पं कोविदारादेः । आदिशब्दात् फलं वार्ताकादेः । मूलं मूलकबिसादेः । कन्दं सूरणादेः । अङ्कुरो वंशादेः । आह च—

"मूलपत्त्रकरीराग्रफलकाण्डा[2]विरूढकाः ।
त्वक् पुष्पं कवकं चेति शाकं दशविधं स्मृतम्[3]" ॥

अविरूढकं तालास्थिमज्जेति गौडाः । वयं तु क्षेत्रोद्धृतस्य फलमूलादेः (सैदा ?) नवोद्भिन्नानङ्कुरान् विरूढाख्यान् बुध्यामहे । कवकं छत्रिका ॥

टीका०—पत्रपुष्पादि च शाकाख्यं शाकनामकम् । आदिना अग्रमध्यादीनां ग्रहणम् । तदुक्तम्—

"मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाधिरूढकम् ।
त्वक् पुष्पं कवकं चेति शाकं दशविधं स्मृतम् ॥"

---

१. 'वौषधं रो', २. 'ण्डास्थिरू', ३. 'तम् ॥ 'अस्थिरू', ४. 'स्वेदत्वद्भि' ख. पाठः.

मूलं मूलकादिः । करीरं वंशस्य । अग्रं वेत्रादि । फलं कर्कारी[1]कूश्माण्डादि । काण्डं ताडोपलादि । अधिरूढं तालबीजाङ्कुरादि । त्वक् कदल्यादि । पुष्पं वङ्गासनादि । कवकं कोण्डूकम् । 'शो तनूकरणे' । 'इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्' (उ० ३. ४३) इति बाहुलकः कन् । शाकम् ॥

शाकविशेषमाह —

तण्डुलीयोऽपमारिषः ।

क्षीर० — ताडयति दोषांस्तण्डुलीयः । लघुतण्डुलाभबीजो वा । अपमृषत्यपमारिषः । आह च —

"तण्डुलीयक उद्दिष्ट*श्चण्डालो[2] तण्डुलेरकः ।
भण्डीरस्तण्डुलीबीजो मेघनादो घन§स्वरः " ॥

टीका० — तण्डुलीयद्वयं खोडिआशाक इति ख्याते ॥

विशल्याग्निशिखानन्ता फलिनी शक्रपुष्प्यपि ॥ १३६ ॥

क्षीर० — लाङ्गली इयं पूर्वोक्तापि शाकत्वादिहोपात्ता ॥

टीका० — विशल्यापञ्चकमग्निशिखायाम् ।

"तिन्दुकाकारपत्रस्तु विटपोऽग्निशिखा मता"

इत्यस्या रूपम् ॥

स्याद् वृष्य[3]गन्धा छगलाण्ड्यावेगी वृद्धदारकः ।
जुङ्गः

क्षीर० — वृष्य[4]वद् गन्धयति वृष्यगन्धा । ऋक्षगन्धेति च पाठभेदः । छगलस्येवाण्डान्यस्थीन्यस्याः, छगलाण्डी । आवेगी वृष्यत्वात् । उद्वे-

---

१. 'र्तं' क. ख. पाठः. २. 'ता' ख. पाठः. ३. 'ऋक्षग', ४. 'ऋक्षव' क. ग. घ. पाठः. ५. 'वृष्यग' ग. घ. ङ. पाठः.

---

* 'स्तण्डुलस्तण्डुलीयकः । ', § 'स्वनः' इति धन्वन्तरिः ।

जको वा। वृद्धं वृद्धत्वं दारयति वृद्धदारकः। वृद्धं दारकीकुरुते वा। जुङ्गति वृङ्क्ते दोषान् जुङ्गः। 'जुगि वर्जने'। आह च—

"वृद्धदारक आवेगी जुङ्गको जीर्णवालुकः।
*अन्तःकोरकपुष्पी स्या†दजाण्डीछगलाण्ड्यपि॥"

त्र्यर्थे वृष्यगन्धा, वृद्धदारकः पिण्डालकं विदारी च॥

टीका०—ऋक्षगन्धापञ्चकं वृद्धदारके। छगलान्त्री आवेगीति च-च्छेदः। जुङ्गश्चवर्गादिः॥

ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयःस्था सोमवल्लरी॥१३७॥

क्षीर०—ब्राह्मी पावनीत्वात्। मत्स्याक्षी मत्स्याक्षिपुष्पा। वयसः स्थैर्यकृत्। त्र्यर्थे सोमवल्ली, वाकुची गुडूची ब्राह्मी च॥

टीका०—ब्राह्मीचतुष्कं सोमलतायाम्। ब्राह्मीशाक इति केचित्।

"ब्राह्मी वयःस्था मत्स्याक्षी ब्रह्मी तत् सोमवल्लरी"

इति शब्दार्णवः। अतो ह्रस्वादिरपि। ब्रह्मी॥

पटुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती।

क्षीर०—हिमावती हिमवज्जातत्वात्। आह च—

"क्षीरिणी काञ्चनक्षीरी ‡पटुपर्णी च [1]कर्शनी।
तिक्तदुग्धा हैमवती हेमदुग्धा हिमावती।
§स्वर्णक्षीरा स्वर्णवती सुवर्णक्षीरिकापि च॥"

---

१. 'शि'

---

* 'वृद्धः कोटरपु', † 'दजान्त्री छगलान्त्र्यपि', ‡ 'कटु', ⁑ 'घोषिणी', § 'सर्वक्षीरी स्वर्णदुग्धा सु' इति धन्वन्तरिः।

ऽयर्थे हैमवती, *हिमावती हरीतकी श्वेतवचा च ॥

टीका० — पटुपर्णीचतुष्कं **स्वर्णक्षीरिकायाम्** । अमरावतीवद्धिमावती ।

"हेमपीतं पयस्तस्या हिमवद्भूमिसम्भवा"

इत्यस्या रूपम् ॥

हयपुच्छी तु काम्बोजी माषपर्णी महासहा ॥ १३८ ॥

क्षीर० — हयपुच्छाकृतिः । कम्बोजदेशे भवा काम्बोजी । महासहेति मुद्गपर्यायः । सहाया भिन्नेयम् । आह च —

"माषपर्णी तु काम्बोजी कृष्णवृन्ता महासहा ।
आर्द्रमाषा सिंह†वृन्ता मांसमाषाश्वपुच्छिका" ॥

टीका० — हयपुच्छीचतुष्कं **माषपर्ण्याम्** । अम्लानेऽपि महासहोक्ता ॥

तुण्डिकेरी रक्तफला बिम्बिका पीलुपर्ण्यपि ।

क्षीर० — तुण्डिकेरी ओष्ठोपमफलत्वाद् बिम्बामिव बिम्बी । आह च —

"बिम्बी रक्तफला तुण्डी तुण्डिकेरफला च सा ।
ओष्ठोपमफला §गोह्ला[1] पीलुपर्णी च तुण्डिका ॥"

द्व्यर्थे तुण्डिकेरी, बिम्बी कार्पासी च ॥

टीका० — तुण्डिकेरीचतुष्कं तेलाकोच[2] इति ख्याते ॥

बर्बरा कबरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ॥ १३९ ॥

---

१. 'गोष्ठा पी' ख., 'गोणा पी' ग. घ. पाठः. २. 'ल' झ. ञ. पाठः.

---

* 'सीहुण्डः ह', † 'विना मांस मासाश्व', § 'गोह्ला पी' इति धन्वन्तरिः ।

क्षीर० — वर्वरा कुटिलह्रस्वकेशाभा। अत एव कवरी। आह च—

"अजगन्धा खरपुष्पा वस्तगन्धा *विगन्धिका।
†कवरी वर्वरा गन्धा तुङ्गी ‡पूतिमयूरकः।"

टीका० — वर्वरापञ्चकं [1]वावींगीति ख्याते शाके॥

एलापर्णी तु सुवहा रास्ना युक्तरसा च सा।

क्षीर० — रस्यते रास्ना। आह च—

"रास्ना युक्तरसा रस्या श्रेयसी रसनी रसा।"

ऽयर्थे सुवहा, रास्ना शेफालिका नाकुली च॥

टीका० — एलापर्णीचतुष्कमे[2]लापर्णीति ख्यातायाम्। इयं क्षुद्राम्लफला। नाकुल्यां रास्नोक्ता॥

चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बष्ठाम्ललोणिका॥ १४०॥

क्षीर० — चाङ्गं दन्तपटुत्वमीरयति चाङ्गेरी। चुक्रन्ते व्यथन्तेऽस्याश्चुक्रिका। अम्बे तिष्ठत्यम्बष्ठा। अम्लेन लुनात्यम्ललोणिका। अपभ्रष्टोऽयम्। आह च—

"क्षुद्राम्लिका तु चाङ्गेरी लोणिका चाम्ललोणिका"।

ऽयर्थे अम्बष्ठा, पाठा माचिका चाङ्गेरी च। तथा चुक्रिका, अम्लिका चाङ्गेरी षण्डाकी चेति॥

टीका० — चाङ्गेरीपञ्चकं वि[3]रालीति ख्यातायाम्॥

---

१. 'वार्वारप' घ. ङ. छ. पाठः. २. 'ला' घ. ङ. छ पाठः. ३. 'रेराली' ङ. छ. पाठः.

---

* 'विगन्धिका', † 'कारवी च', ‡ 'पूतिमयूरिका।' इति धन्वन्तरिः।

सहस्रवेधी चुक्रोऽम्लवेतसः शतवेध्यपि ।

क्षीर० — आह च —

"*चुक्रोऽम्लवेतसो भीमो रसालो§ऽम्बिलवेतसः ।
रक्त+स्रावो वेत¶सालः शतवेधी च §वेधकः ॥"

ऽर्थे चुक्रकः, वृक्षाम्लोऽम्लवेतसश्चुक्रश्च । तथा सहस्रवेधी, अम्लवेतसो हिङ्गुः[1] कस्तूरी च ॥

टीका० — सहस्रवेधीचतुष्कमम्लवेतसे शुक्र इति ख्याते । सहस्रं वेधितुं शीलमस्येति सहस्रवेधी । ताच्छीलिको णिनिः एवं शतवेधी ॥

नमस्कारी गण्डकाली समङ्गा खदिरीत्यपि ॥ १४१ ॥

क्षीर० — नमस्कारी अञ्जलिरूपपत्रत्वात् । गण्डेषु ग्रन्थिषु कृष्णा गण्डकाली । समान्यङ्गान्यस्याः समङ्गा । खदिरी कृष्णसूक्ष्मपत्रत्वात् । आह च —

"रक्तपादी शमीपत्रा समङ्गाञ्जलिकारिका ।
नमस्कारी †गण्डकाली रास्ना खदिरिकेत्यपि" ॥

टीका० — नमस्कारीचतुष्कं खइरीति ख्याते शाके ॥

जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुःस्रवा ।

क्षीर० — जीवन्त्यनया जीवन्ती । आह च —

"जीवन्ती जीवनीया च ‡जीवा जीवनवर्धनी ।
मङ्गल्यनामधेया च शाकश्रेष्ठा यशस्करी ॥"

---

१. 'क' ग. पाठः. २. 'काकसूची च' क.ग., ३, ४. 'बदरी', ५. 'बदरि' ख. पाठः.

---

* 'अम्लोऽम्ल', § 'म्लो वीरवे', + 'स्रावी', ¶ 'साम्लः', § 'भेदकः', † 'गन्धकारी स्पर्शसंकोचपर्णिका ॥', ‡ 'जीवनी जवव' इति धन्वन्तरिः ।

टीका०— जीवन्ती(पञ्चकं षट्कं) जीवन्तीति ख्यातायाम् । इयं च पवनालप्रख्यच्छविः । मधुः स्त्रीलिङ्गा ॥

कूर्चशीर्षो मधुरकः शृङ्गह्रस्वाङ्गजीवकाः ॥ १४२ ॥

क्षीर०— कूर्चं शीर्षोऽस्य कूर्चशीर्षः । शृङ्गः शृङ्गाभः । जीवयति जीवकः । जीवतीति वा दीर्घायुष्ट्वात् । आह च—

"जीवकः शृङ्गकः [1]सर्जो दीर्घायुः कूर्चशीर्षकः ।
ह्रस्वाङ्गो मधुरः स्वादुः प्राणदश्चिरजीव्यपि" ॥

टीका०— कूर्चशीर्षपञ्चकमष्टवर्गपठिते जीवके । ह्रस्वाङ्गेतिच्छेदः ॥

किराततिक्तो भूनिम्बोऽनार्यतिक्तः

क्षीर०— किरातदेशे भवस्तिक्तरसः किराततिक्तः । अनार्यः किरातः । आह च—

"किराततिक्तको हैमः [S]काण्डतिक्तः किरातकः ।
भूनिम्बोऽनार्यतिक्तश्च कैरातो रामसेनकः" ॥

टीका०— किराततिक्तत्रयं [3]चिरायित इति ख्याते । किरातदेशजस्तिक्तः किराततिक्तः । अनार्या म्लेच्छाः, तेषां तिक्तोऽनार्यतिक्तः ॥

अथ ससला ।

विमला सातला भूरिफेना चर्मकसेत्यपि ॥ १४३ ॥

क्षीर०— सपति समवैति समला । सातं सुखं लाति सातला । भूरयः फेनाभा बिन्दवोऽस्या भूरिफेना । चर्मैव कसति वर्धते चर्मकसा ।

---

१. 'स्येव दया' क. ख. च. पाठः. २. 'गो' ख. पाठः. ३. 'चरायिक इ' ङ. पाठः.

---

† 'क्ष्वेडो दी', S 'काण्डास्तिक्तः', इति वन्तारः ।

चर्मकषेत्येके । आह च—

"सातला सप्तला सारी *बिन्दुला विमलामला ।
वहुफेना चर्मकसा फेनादीप्ता §सनालिका ॥"

टीका०— सप्तलापञ्चकं पाश्चात्ये सप्तलाख्ये गन्धद्रव्ये । चर्मघासस्य नामेत्यन्यः । चर्मकषा मूर्धन्यषा ॥

वायसोली स्वादुरसा कायस्था

क्षीर०— वायसवदवलीयते वायसोली काकोल्याख्या । काये तिष्ठतीति कायस्था विज्ञाने । आह च—

"काकोली मधुरा शुक्ला क्षीरा ध्वाङ्क्षोडिका मता ।
†कायस्था स्वादुमांसी च वायसोली च ‡कायिका ॥"

त्र्यर्थे स्वादुरसा, **पृथ्वीका शतावरी काकोली च ॥

टीका०— वायसोलीत्रयमष्टवर्गपठितकाकोल्याम् ॥

अथ मकूलकः ।

निकुम्भो दन्तिका प्रत्यक्छ्रेण्युदुम्बरपर्ण्यपि ॥ १४४ ॥

क्षीर०— मङ्क्यते चित्रत्वान्मकूलकः । नियतः कुम्भो निकुम्भः । दन्ताभा दाम्यन्त्यनया दोषा वा दन्ती । आह च—

"¶दन्तशीघ्रा निकुम्भा स्यादुपचित्रा मकूलकः ।
तथोदुम्बरपर्णी च विशल्या च §घुणप्रिया ॥"

त्र्यर्थे प्रत्यक्छ्रेणी, द्रवन्ती दन्ती च ॥

---

* 'विदुला', § 'मरालि', † 'वयःस्था', ‡ 'कर्णिका', ** 'मृद्वीका', ¶ 'दन्ती', § 'गुण' इति धन्वन्तरिः ।

टीका०— सुकूलकपञ्चकं दन्तिमूले ॥

अजमोदा तूग्रगन्धा ब्रह्मदर्भा यमानिका।

क्षीर०— अजवन्मोदो गन्धो यस्या अजमोदा। ब्रह्मदर्भा। यच्छत्यग्निमान्द्यं यमानिका। इयमशाके पूर्वोक्तापीह शाकत्वात् पुनरुक्ता। यवानीं मत्वा ग्रन्थकृद् भ्रान्तः। आह च—

"यवानी दीप्यको दीप्यो यवासाह्वयनामकः।
यमानिकोग्रगन्धा च दीपनीया च दीपनी" ॥

पूर्वोक्ता हि खराश्वैवाजमोदा ब्रह्मकुशा च। तथाच वैद्याः—

"अजमोदा ब्रह्मकुशा खराश्वा चोलमर्कटः।
पल्लीमोदा वस्तमोदा सैव हस्तिमयूरकः" ॥

टीका०— अजमोदाचतुष्कं यवानिकायां। द्विविधा यवानी। एका गन्धद्रव्यम्। अपरा क्षेत्रयवानी च। अविशेषादुभयोरिदमिष्यते। दुष्टो यवो यवानी। 'इन्द्रवरुण—' (४. १. ४९) इत्यादिना 'यवाद् दोषे' (वा०४. १. ४९) इति वचनाद् ङीषानुकौ ॥

मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे ॥ १४७ ॥

क्षीर०— पुष्करमूले त्रीणि नामानि। पद्मपत्रमिति ग्रन्थकृद् भ्रान्तः। यतः पद्मवर्णं लिपिभ्रान्त्या पद्मपर्णमिति बुद्धवान्। यदाह—

"मूलं पुष्करमूलं च पौष्करं पुष्कराह्वयम्।
काश्मीरं पुष्करजटाचीरं तत् ‡पद्मवर्णकम्" ॥

---

१. 'धू' घ. च. पाठः. २. 'यमतिशाकेव पू' ग. घ. ङ. पाठः.

---

‡ 'फलपत्रकम्' इति धन्वन्तरिः।

टीका० — पौष्करे मूले पुष्करमूल इति वणिजां ख्याते पौष्करत्रयम् ॥

अव्यथातिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी ।

क्षीर० — अत्यर्थं[1] चरति व्याप्नोतीत्यतिचरा । पद्माभा च । चरति चारटी । आह च —

"पद्मचारिण्यतिचरा पद्मा पद्मवतीति[2] च ।
चारटी[3] गन्धमूला च लक्ष्मीः श्रेष्ठा*खुपुष्पिका ॥"

त्र्यर्थे अव्यथा, हरीतकी महाश्रमणी पद्मचारिणी च ॥

टीका० — अव्यथापञ्चकं पद्मचारिण्यामुत्तरापथख्यातायाम् । चारटीति । चरेर्ण्यन्तात् 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४.८२) । 'पिप्पल्यादयश्च' (ग० ४.१.४१) इति ङीष् ॥

काम्पिल्यः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीत्यपि[4] ॥ १४६ ॥

क्षीर० — कम्पिल्यदेशे भवः काम्पिल्यः । चन्द्रो ह्लादनात्, श्वैण्याद्वा । रेचनीति[5] सभ्यः पाठः । यदाह —

"‡काम्पिल्यकोऽथ रक्ताङ्गो रेची रेचनकस्तथा ।
¶चरको लोहिताङ्गश्च §कर्कशो रक्तचूर्णकः ॥"

इन्दुः —

"कर्कशाख्यः करम्भः स्यात् स काम्पिल्यः पटोदकः" ॥

टीका० — काम्पिल्यपञ्चकं शुण्डारोषणीति[6] ख्यातायाम् । अस्याश्च वल्कलचूर्णं सिन्दूरवद् रक्तम् । अतोऽसौ रक्ताङ्गो रक्तचूर्णश्च । काम्पिल्लशब्दाद्

---

१. 'न्तं' ख, पाठः. २. 'चरा ।' ३. 'णी' ग, घ, ङ, पाठः. ४. 'रे' ख, पाठः. ५. 'चेकनी' ख, पाठः. ६. 'शु' ज, पाठः.

---

* 'सुपुष्पिका ।', ‡ 'कम्पिल्लको', ¶ 'रञ्जनो लो', § 'कम्पिल्लो र इति धन्वन्तरिः ।

'वुञ्छण'दिना सङ्काशादिपाठाद् ण्यः । काम्पिल्यः ॥

प्रपुन्नाटस्त्वेडगजो दद्रुघ्नश्चक्रमर्दकः ।

पद्माट उरणाक्षश्च

क्षीर०— प्रपुनाति, पुनरटति वा प्रपुन्नाटः । एडवन्मेषाक्षत्वाद् गज्यते शब्द्यते एडगजः । चक्राणि दद्रुमण्डलानि मृद्गाति चक्रमर्दकः । पद्मवदटति पद्माटः । उरणवन्मेषवदक्षीण्यस्य उरणाक्षः । यद् वैद्याः—

"चक्रमर्दः स्मृतश्चक्री प्रपुन्नाटश्च नामतः ।
एकरेणो दद्रुहरो मेषाक्ष्येडगजश्च सः" ॥

टीका०— प्रपुन्नाटषट्कमेडच्याम् । प्रपुन्नाट एकनकार इति केचित् । कृमिघ्नवद् दद्रुघ्नः । इको ह्रस्वादिसूत्रेण पूर्वपदह्रस्वत्वम् । चक्राकारतया चक्रं दद्रूः । तन्मर्दनाच्चक्रमर्दकः । उरणाख्यो मेषनामा ॥

पलाण्डुस्तु सुकन्दकः ॥ १४७ ॥

क्षीर०— पिपर्ति धातून् पलाण्डुः ॥

टीका०— पलाण्डुद्वयं पलाण्डौ । बाहुलकात् पलेराण्डुः । पलाण्डुः । शोभनं कन्दं मूलमस्येति सुकन्दः । ततः कन् ॥

लतार्कदुर्द्रुमौ तत्र हरिते

क्षीर०— तत्र नीले पलाण्डौ । लतार्को लताकोख्यः । दुष्टो द्रुमोऽपवित्रत्वाद् दुर्द्रुमः । धन्वन्तरिस्त्वभेदेनाह—

"पलाण्डुर्यवनेष्टश्च सुकन्दो मुखदूषणः ।
हरिणोऽन्यः पलाण्डुश्च लतार्को दुर्द्रुमश्च सः ॥"

यत् सुश्रुतः—

---

१. 'इव मेषा' ख. पाठः. २. 'इन्द्रायाः' ख. पाठः. ३. 'च्याम् ।' ज. पाठः. ४. 'कम् । त' क. ख. पाठः.

"लशुनो दीर्घपत्रश्च पिच्छगन्धो महौषधम् ।
हिरण्यश्च पलाण्डुश्च लताकी चापवारिता ॥
गृञ्जनो लवणेष्टश्च पलाण्डोर्दश जातयः ॥"

टीका० — [1]लताकद्वयं हरितपलाण्डौ ॥

अथ महौषधम् ।

लशुनं गृञ्जनारिष्टमहाकन्दरसोनकाः ॥ १४८ ॥

क्षीर०— महदौषधं सर्वरोगजित्त्वात् । लसतिच्छिनत्ति रोगान् लशुनम् । गृज्यते कुत्सितं शब्द्यते गृञ्जनः । न रिष्यत्यरिष्टः । रसोनः पञ्चरसत्वात् । आह च —

"रसोनो लशुनोऽरिष्टो म्लेच्छकन्दो महौषधम् ।
महाकन्दो रसोनोऽन्यो गृञ्जनो दीर्घपत्रकः ॥"

महौषधगृञ्जनादीनामाकृतिभेदेऽपि रसाद्यैक्यादभेदं मन्यन्ते ॥

टीका०— महौषधषट्कं [2]रसाउण इति ख्याते । 'अश भोजने' । अशेर्लश च' (उ० ३. ९७) इत्युनन् लशादेशः । लशुनम् । तालव्यवत् । अम्लरसेनोनो रसोनः । ततः स्वार्थिकः कः । गृञ्जनारिष्टे द्वे [3]नामनी ॥

पुनर्नवा तु शोफघ्नी

क्षीर०— पुनर्नवो विशाखत्वात् । आह च —

"पुनर्नवो विशाखश्च क[4]ठिल्लः ‡सशिलाटकः ।
वृश्चिकः क्षुद्रवर्षाभूर्दीर्घपत्रः [5]कठिल्लकः ॥"

१. 'पताकद्व' घ. ङ. च. छ. पाठः. २. 'सुराउ' ङ. छ., 'सराउ' घ., 'रत्साउ' च. पाठः. ३. 'म्नी ॥' ज पाठः. ४. 'ठि' ख. पाठः. ५. 'कुटिल्ल' ग. घ. ङ. पाठः.

‡ 'शशिवाटिका' इति धन्वन्तरिः ।

"ज्योतिष्मती तु कटभी स्यात् सुवर्णलतेति च ।
‡सज्योतिष्काग्निभासा च लवणोक्ता तु §दुर्दिना ॥"

त्र्यर्थे (लता), प्रियङ्गुः शारिवा ज्योतिष्मतीति च । त्र्यर्थे पारावतपदी, ज्योतिष्मती काकजङ्घा च ॥

टीका० — पारावताङ्घ्रिपञ्चकं ज्योतिष्मतीलतायाम् ।

"जीवन्ती पीततैला च चन्द्रलेख्या च सोच्यते"

इति तन्त्रान्तरम् ॥

वार्षिकं त्रायमाणा स्यात् त्रायन्ती बलभद्रिका ॥१५०॥

क्षीर० — वर्षासु भवं वार्षिकम् । आह च—

"त्रायमाणा कृतत्राणा त्रायन्ती त्रायमाणिका ।
*बलभद्रा बला देवा वार्षिकं गिरिसनुजम्" ॥

टीका० — वार्षिकचतुष्कं त्रायमाणेति ख्यातायाम् ॥

विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिर्वाराही बदरेत्यपि ।

क्षीर० — वाराही वराहक्रान्ता । अत एव गृष्टिर्घर्षणात् । त्र्यर्थे बदरा, सुवर्चला अश्वगन्धा वाराही च ॥

टीका० — विष्वक्सेनप्रियाचतुष्कं वाराह्याम् । वराहक्रान्तायामिति केचित् ॥

मार्कवो भृङ्गराजः स्यात्

क्षीर० — मर्कति सम्पृच्यते मार्कवः । भृङ्गवद् राजते, भृङ्गवद् रञ्जयति वा कृष्णीकरोति भृङ्गराजः । भृङ्गरजोऽपि । आह च—

१. 'गृ' क. ख. पाठः. २. 'हाक्रान्ता' घ. ङ. छ., 'हक्रान्ता' क. ख. च. पाठः.

‡ 'ज्योतिष्कायाग्नि', § 'दुर्जना', * 'बलदेवा बलभद्रा वार्षि', इति धन्वन्तरिः ।

"भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कवो भृङ्ग एव च ।
* अङ्गारकस्त्वेकरजो भृङ्गारः केशरञ्जनः" ॥

टीका० — मार्कवद्वयं भृङ्गराजे ॥

काकमाची तु वायसी ॥ १५१ ॥

क्षीर० — काकवन्माचयति वर्णेन सम्पृच्यते काकमाची । अत एव वायसी । कालमाच्यपि । आह च —

"काकमाची §ध्वान्तमाची ‡काकमाद्दा च वायसी" ॥

टीका० — काकमाचीद्वयं काकमायीति ख्यातायाम् ॥

शतपुष्पा सितच्छत्रातिच्छत्रा मधुरा मिसिः ।
अवाक्पुष्पी कारवी च

क्षीर० — शतपुष्पा बहुपुष्पा । सितच्छत्राभा । अवाञ्च्यधोमुखानि पुष्पाण्यस्या अवाक्पुष्पी । कारोरियं कारवी । कर्मण्या । आह च —

"शतपुष्पा मिसिर्घोषा [१]माडका माधवी †सहा ।
अतिच्छत्रा त्ववाक्पुष्पी शताह्वा कारवी स्मृता" ॥

टीका० — शतपुष्पासप्तकं सबुष्येति ख्याते शाके । केचिदवाक्पुष्पीद्वयं हेठामुण्डीति ख्यातायां वदन्ति । 'पाककर्णपर्ण —' (४. १. ६४) इत्यादिना ङीष् । अवाक्पुष्पी ॥

सरणा तु प्रसारिणी ॥ १५२ ॥

तस्यां कटम्भरा राजबला भद्रबलेति च ।

क्षीर० — सरति वातसङ्कोचो[३] न प्रवर्तते, दूरमनया सरणा । स-

---

१. 'साधका' ख. पाठः. २. 'लु' ङ. पाठः. ३. 'च न च व' ख. पाठः.

---

* 'भृङ्गारको भृङ्गरेणुर्भृङ्गा', § 'ध्वाङ्क्षमा', ‡ 'काकाह्वा चैव वा', † 'पीतिका', 'शिफा ।' इति धन्वन्तरिः ।

रणीति युक्तः पाठः। कटं बिभर्ति कटम्भरा। राजरूपा मुख्या बला बल-कृत्। आह च—

"प्रसारणी सुप्रसरा सरणी सारणी च सा।
चारुपर्णी राजबला भद्रपर्णी प्रतानिका"॥

टीका०— सरणापञ्चकं [1]भादालीति ख्यातायाम्॥

जनी जनूका जननी जन्तुका चक्रवर्तिनी॥ १५३॥
संस्पर्शा

क्षीर०— जायतेऽस्या जन्तुः जनी। जनूं करोति जनूका, जननी च। सम्यक् स्पर्शोऽस्याः संस्पर्शा। आह च—

"*जनूकारा च जतुकृज्जननी जन्तुकारिका।
संस्पर्शा च जनी चैव जतुका चक्रवर्तिनी"॥

टीका०— जनीषट्कं जनीत्येव ख्याते सुगन्धिद्रव्ये॥

अथ षटी गन्धमूली षड्ग्रन्थिकेत्यपि।
कच्छूरोऽपि पलाशोऽपि

क्षीर०— षड्ग्रन्थिकैकदेशः षटीति मूर्धन्यादिमाहुः। पलाशाः सन्त्यस्य पलाशः। आह च—

"†षटी षडी पलाशश्च ज्ञेया पृथुपलाशिका।
सुगन्धमूला गन्धाली §सुगन्धा सुव्रता वधूः॥"

कस्यचित् सम्मतः शठीति। कच्छूरस्य षटीत्वं, षट्याः कच्छूरत्वं चेतीह कच्छूरोपादानम्। अर्थे षटी, गन्धपलाशः कच्छूर इति॥

---

१. 'भ' ङ. छ., 'भादायी' घ. पाठः.

---

* जन्तुकारी जन्तुकृष्णा जतुका रञ्जनी स्मृता। जननी चैव संहर्षा जन्तुका च'
† 'सटी सडी प', § 'षड्गन्धा' इति धन्वन्तरिः।

टीका० — शटीपञ्चकं शट्याम् । 'सती गन्धशटी शटी' इति रभसः । शुणीशटीशरदशोक[1]' इति शभेदः । कच्चूरो दीर्घवचचर्यायिनध्यः ॥

कारवेल्लः कटिल्लकः ॥ १५४ ॥

सुषवी च

क्षीर० — कारेण वेल्लति कारवेल्लः । कटिं लाति कटिल्लकः । कटत्वाद्वणोति वा । सुष्टु सूयते सुषवी ॥

टीका० — कारवेल्लत्रयं करवेल[2] इति ख्याते । सुशवी[3]ति । 'शर्व गतौ' । तालव्यादिः । अच्[4] । एतच्चोपाध्यायसर्वस्वे दामोदरेणोक्तम् ॥

अथ कुलकः पटोलस्तिक्तकः पटुः ।

क्षीर० — कोलति संस्त्यायति कुलकः । कुत्सितं लक्यते* स्वाद्यते वा । पटति सरत्वात् पटोलः । तिक्तो रसेन । पटुर्देहपटुत्वकृत् । लवणानुसर इत्येके । आह च —

"पटोलः कुल†कस्तिक्तः पटुकः कर्कशच्छदः" ॥

टीका० — कुलकचतुष्कं पटोले । 'अट पट गतौ' । '§कपिकलिग[5]डिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच्' (उ० १. ६९) । पटोलः ॥

कूष्माण्डकस्तु कर्कारुः

क्षीर० — कौ ऊष्माणमण्डयति, कुत्सित ऊष्मा अण्डे[6] बीजेऽस्य वा पित्तकारित्वात् कूश्माण्डः । कुष्यते वा करोति वा तृप्तिं कर्कश्वासाविर्यर्तिं आरुः वस्तिशोधन(स ? क)रत्वात् कर्कारुः ॥

---

१. 'कोश' इ' घ. ङ. छ. पाठः. २. 'वि' ख. झ., 'विल्ल इ' घ., 'फल' ज. पाठः. ३. 'वी' ज. पाठः. ४. 'च' ख. ज. पाठः. ५. 'न्धि' क. ज. झ. पाठः. ६. 'ण्डेषु बीजेष्वस्य' ख. पाठः.

---

* सल्लकशब्देऽपि लकधातुरुक्तः । स तु मृग्यः । † 'कः प्रोक्तः पाण्डुकः' इति धन्वन्तरिः । § 'कपिगडि' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

टीका० — कूश्माण्डद्वयं कूष्माण्डे ॥

एर्वारुः कर्कटी स्त्रियौ ॥ १९९ ॥

क्षीर० — आ ईर्यते एर्वारुः । कटुचिर्भिटी । 'उर्वारुकमिव बन्धनाद्' इति श्रुतेरुर्वारुः । स्वादुचिर्भिटीमाहुः । ह्रस्वः कर्कः कर्कटी । ग्रामटीवल्लौकिकष्टप्रत्ययः ॥

टीका० — उर्वारुद्वयं कर्कट्याम् ।

"उर्वारुरिति ह्रस्वोऽयमु(रं ? रुं) बीजं प्रचक्षते ।
आरुश्चारुरिति स्मृत्या उर्वारुरिति कथ्यते ॥"

इति धातुपारायणम् । 'उन्मत्तो धुत्तूरः उर्वारुः कर्कटी स्याद्' इति पुंस्काण्डे रत्नकोशः ॥

इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात्

क्षीर० — इष्यते इक्ष्वाकुः । क्षत्रियधनत्वात् । कटुका तुम्बी 'तुबि अर्दने' । आह च —

"कटुका *फलिनी तुम्बी लम्बा पिण्डफला तथा ।
इक्ष्वाकुः क्षत्रिय†धनस्तिक्तबीजो महा‡बलः" ॥

टीका० — इक्ष्वाकुद्वयं तितिलाबू इति ख्यातायाम् ॥

तुम्ब्यलाबूरुभे समे ।

क्षीर० — न लम्ब्यतेऽलाबूः । काका नञ् । न लाति वान्तर्जलम् इति स्त्रीत्वेनार्थतोऽपि समे । अत्रेन्द्राद्याः —

---

१. 'द्र', २. 'द्र' ख. पाठः. ३. 'यं गुरं' घ. ङ. छ., 'यमिरं' क. ख. ज. पाठः. ४. 'गु', ५. 'स्तू' क. ख. पाठः. ६. 'तिलबू' च., 'तिलम्बू इ' घ. पाठः. ७. 'अल्पार्थे न' ख. पाठः. ८. 'नापि' ख. पाठः.

---

* 'लाम्बुनी', † 'वरा तिक्त', ‡ 'फला' इति धन्वन्तरिः ।

"अलाबूस्तुम्बुकः प्रोक्तो [1]लजालाबूरलाबुनी ।
भक्षालाबुर्महातुम्बू[2]ः" ॥

टीका० — तुम्बीद्वयमलाब्वाम् । तुम्बी । 'तुबि तुबि अर्दने' । पचादि-गौरादी । 'नञि लम्बेर्नलोपश्च' (उ० १. ९०) इति ऊः । अलाबूः । ह्रस्वादिदीर्घान्ता । आङ्पूर्वा दीर्घादिरिति कलापाः ॥

चित्रा गवाक्षी गोतुम्बी

क्षीर०— गोतुम्बापभ्रंशोऽयम् । गवाक्षीत्वात् । आह च—

"ऐन्द्रीन्द्रवारुणी ‡द्राक्षा इन्द्रवारुर्विषादिनी ।
गवादनी क्षुद्रफला वृषभाक्षी गवाक्ष्यपि ॥"

[3]अर्थे चित्रा, *विशाला द्रवन्ती चेति । विशालायाश्चित्रात्वाद् भ्रान्तोऽत्र ग्रन्थकृत् । गवाक्षीविशे[5]षोऽपि वा विशालेति न दोषः ॥

टीका० — चित्रात्रयं गोतुम्बायाम् ॥

विशाला त्विन्द्रवारुणी ॥ १५६ ॥

क्षीर०— विशाला महाफलत्वात् । इन्द्रवदश्नुते[6]ऽणोति इन्द्रवारुणी । आह च—

"अन्येन्द्रवारुणी प्रोक्ता विशाला तु महाफला ।
आत्मरक्षा चित्रफला †थ्रबुसी त्रपुसी च सा" ॥

---

१ 'जलला' ख. पाठः. २. 'बू', ३. 'म्बा' ख. पाठः. ४. 'र्वाद् दी' क. ख. घ. ङ. छ. ज. पाठः. ५. 'षो वा' ख., 'षोऽपि न वा वि' ग. घ. पाठः. ६. 'तुम्बिनी त्र' ख. पाठः.

---

‡ 'न्द्राह्वाथेन्द्रवारुर्मृगादनी', * 'इन्द्रवारुणी बृहद्दन्ती', † 'त्रपुसी त्रपुसा च सा' इति धन्वन्तरिः ।

टीका० — विशालाद्वयं गोरक्षकर्कट्याम् ॥

अर्शोघ्नः सूरणः कन्दः

क्षीर० — सु ऊर्यते प्रेर्यते सूरणः। कन्दति त्विष्यते कन्दो मूलविशेषः ॥

टीका० — अर्शोघ्नत्रय मोल्ल[1] इति ख्याते ॥

गण्डीरो[2] ना समष्ठिला ।

क्षीर० — गण्डी सृक्कणी ईरयति गण्डीरः। पुंसि। सम्यगस्थीनि लाति समष्ठिला। साण्डत्वात्। समष्ठिला च शाकम्। यन्माला— 'गण्डीरो ना समष्ठीला' ॥

टीका० — गण्डीरद्वयं शुण्ठीआ इति ख्याते शाके ॥

कलम्ब्यपोदका स्त्री तु मूलकं हिलमोचिका ॥ १५७ ॥

वास्तुकं शाकभेदाः स्युः

क्षीर० — कं[3] लम्बतेऽस्याः कलम्बी। अपगतोदका जाङ्गलत्वाद् अपोदका। मत्स्यकालीति धन्वन्तरिसंज्ञितम्। मूलकत्वा[4]दुपदंशत्वे ह्रस्य[5] शाकत्वम्। 'यो ह्युभयोर्भवति, लभते सोऽन्यतरव्यपदेश'मिति। हिलाद् वीर्यान्मोचयति हिलमोचिका। वसन्त्यस्मिन् गुणा वास्तुकं *(शाकभेदाः स्युः?) क्षारपत्राख्यम्। कलम्ब्याद्याः पञ्चैते शाकप्रकाराः। 'शाकाख्यं पत्रपुष्पादि' इत्यत आरभ्य वा। यन्माला—

१. 'मौ' ख. घ. ङ. छ. पाठः. २. 'रस्तु स' ग. घ. ङ. पाठः. ३. 'क' ग. घ ङ. पाठः. ४. 'मनुप, ५. 'ष्य' क. ग. घ. ङ. पाठः.

* धनूरेखान्तर्गतं 'पञ्चैते' इत्यतः परं पाठ्यम् इति भाति।

"मण्डूकपर्णी पालङ्क्या चिल्लिका चाप्यपोदिका ।
चाङ्गेरी हिममोचा च कलम्बी शाकजातयः" ॥

टीका० — कलम्ब्यादयः पञ्च प्रत्येकं स्वनामप्रसिद्धाः शाकविशेषाः । के जले लम्बत इति कलम्बी । पचादिर्गौरादी । उपशब्दोऽधिकार्थः । अधिकमुदकमस्या इत्युपोदिका । चौव[1] इति ख्याता । 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' (६. ३. ५७) । वुन् । *हिलमोचा[2] । हिलमचीति[3] ख्याता । मूलकं प्रसिद्धम् । 'मूल रोहणे' । चुरादिः । पचाद्यच् । ततः 'स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्' (५. ४. ३) । वास्तुप्रभवत्वाद् वास्तुकम् । 'रम्या वास्तुकवास्तवस्तर्वैकिका' इति प्रयोगोऽपि । वस्तेरुल्कादित्वाद् ऊकञि वास्तूको दीर्घमध्योऽपीत्युणादिः ।

"पटोलपत्रवास्तूकं काकमाचीयवर्जनात्"

इति वैद्यकप्रयोगः ॥

दूर्वा तु शतपर्विका ।
सहस्रवीर्याभार्गव्यौ रुहानन्ता

क्षीर०— दूरं वाति, दूर्व्यते पशुभिर्वा दूर्वा । *भृगोरियं भार्गवी । सहस्रवीर्या बहुपर्वा महाप्रभावा वा । रोहति मूले रुहा । अनन्ता दूरप्रसरणात् । नीलदूर्वेयम् । यदाह —

"नीलदूर्वा स्मृता शष्पं शाद्वलं हरिता तथा ।
शतपर्वा Sशातवीर्या शतवेल्ल्य‡सिता लता ।
सहस्रवीर्यानन्ता च §दुर्दना[6] भार्गवी रुहा" ॥

---

१. 'पो' ज., 'वो' ख., 'चोन्' क., 'वोप इ' च., 'अपोथ इ' झ. पाठः. २, ३. 'भि' क. ख. ङ. छ. पाठः. ४. 'यमिता इ' क., 'यकिता इ' ङ. छ. ज. पाठः. ५. 'पर्व्यसि' ख. पाठः. ६. 'र्व' ख. पाठः.

---

* 'पदद्वयमिदं व्युत्क्रमेण व्याख्यातम् । S 'शीत', ‡ 'पि शीतला ।' § 'दुर्मना' इति धन्वन्तरिः ।

टीका०—दूर्वाषट्कं दूर्वायाम् । दूर्वेति । 'उर्वी तुर्वी थुर्वी दुर्वी धुर्वी हिंसार्थाः' । 'गुरोश्च हलः' (३. ३. १०३) इत्यः । 'उपधायां च' (८. २. ७८) इति दीर्घः । शतं पर्वाण्यस्या इति शतपर्विका । 'शेषाद् विभाषा' (५. ४. १५४) इति कप् ।

"सहस्रवीर्यानन्ता च दुर्मरा भार्गवी रुहा"

इति तन्त्रान्तरम् ॥

अथ सा सिता ॥ १५८ ॥

गोलोमी शतवीर्या च गण्डाली शकुलाक्षकः ।

क्षीर०— गोरिव लोमान्यस्य गोलोमी । आह च—

"श्वेतदूर्वा च गोलोमी श्वेत*गर्भा सिता लता" ।

नीलश्वेतयोः पर्यायविपर्ययो[२]ऽद्रेष्यः ॥

कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमस्त्रियाम् ॥ १५९ ॥

क्षीर०— कुरून् देशं विन्दति कुरुविन्दः । मेघपर्यायोऽम्बुधरत्वात् । मुस्यति खण्डयति रोगान् मुस्ता । लक्ष्ये त्रिलिङ्गः ॥

टीका०—गोलोमीचतुष्कं श्वेतदूर्वायाम् । कुरुविन्दचतुष्कं मुस्तके । मेघनामा मेघपर्यायसंज्ञकः ॥

स्याद् भद्रमुस्तको गुन्द्रा

क्षीर०—गुणैर्द्रान्ति रोगा अस्या गुन्द्रा । धन्वन्तरिरभेदेनाह—

"मुस्तमम्बुधरो मेघो घनो राजकशेरुकः ।
भद्रमुस्ता वराहोऽब्दो गाङ्गेयः कुरुविन्दकः" ॥

---

१. 'भर्गा सि' ख. पाठः. २. 'न्वे' क. ग. घ. ङ. पाठः.

---

* 'दण्डा सि' इति धन्वन्तरिः ।

टीका०— भद्रमुस्तकद्वयं नागरमुस्तके ॥

चूडाला चक्रलोच्चटा।

क्षीर०— उच्चटत्युपलमुच्चटा । चक्राङ्कोऽयम् ॥

टीका०— मूडालत्रयं उच्चडं इति ख्याते। अयमल्पपत्रस्तृणविशेषः॥

वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः ॥ १६० ॥
शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः।

क्षीर०— वन्यते वंशः। त्वचि सारत्वात् त्वक्सारः। 'सृ स्थिरे' (३.३.१७)। घञ्। 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (६.३.१४) इति सप्तम्या वा अलुक्। कर्म इयर्ति कर्मारः। तृणानां ध्वज इव मुख्यः। यवाभं फलमस्य यवफलः। वेणते, वयति (वा) वातेन वेणुः। मा क्रियतेऽनेन मस्करः। 'मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः' (६.१.१५४)। तेजयति तेजनः। द्व्यर्थे तेजनः, शरो वेणुश्च ॥

टीका०— वंशदशकं वंशे। 'वृकृभूवमिकुभ्यः शन्' । वंशः। त्वगेव सारोऽस्येति त्वक्सारः। 'हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्' (६.३.९) इत्यलुकि त्वचिसारः। शतपर्वा नान्तः। यव इव फलमस्येति यवफलः। 'अज गतिक्षेपणयोः'। *'अजिवृजिरीभ्यो निच्च' (उ० ३.३८) इति करणे नुः। 'अजेर्व्यघञपोः' (२.४.५६) इति वीभावः। गुणः। (वेणुः)। 'मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः' (६.१.१५४) इति सुटा मस्करः। अपरं पातालवर्ग उक्तम्। 'तिज निशाने'। ल्युट्। तेजनः ॥

---

१. 'मृ' ज., 'मृटाल' च., 'मृढाल' झ. पाठः. २. 'ट' झ., 'ल' ज. पाठः. ३. 'अम' घ. ङ. छ., 'अथम' ज. पाठः. ४. 'शकन्' ज. 'शक्' च. झ. पाठः. ५. 'क्' क. पाठः. ६. 'वि' ङ. छ. पाठः.

---

* 'अजिवृरीभ्यो निच्च' इति मुद्रितोणादिपाठः।

कीचका वेणवस्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धुताः ॥ १६१ ॥

क्षीर०— कीति चकति कीचकः । कीचेति कायति वा ॥

टीका०— ये कीटादिभिः कृतरन्ध्रपङ्क्यो वेणवः शब्दं कुर्वन्ति, ते कीचकाः ॥

ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी

क्षीर०— ग्रथ्यते ग्रन्थिः । पर्वति पर्व । पिपर्ति परुः ॥

टीका०— ग्रन्थित्रयं ग्रन्थौ । एतच्च क्रमादागतम् । 'ग्रथ ग्रन्थ सन्दर्भे' । इः । ग्रन्थिः । पर्व नान्तम् । परुः सान्तम् । यस्तु रत्नकोशे पुंस्काण्डे पठ्यते —'मज्जा सारो ग्रन्थिः परुः परागः कुसुमरेणुः' इति स उदन्तः ॥

गुन्द्रस्तेजनकः शरः ।

क्षीर०— गुन्द्रो दर्भविशेषे रूढः । यदाहुः—'दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यम्' । तेजयति निशिनोति तेजनः । शृणाति पारुष्याच्छरः ॥

टीका०— गुन्फत्रयं शरे । शृणातेः पचाद्यच् । शरः ॥

नडस्तु धमनः पोटगलः

क्षीर०— नडत्यर्दति नडः । 'नल गन्धे' । धमनोऽन्तःसुषिरत्वात् । धमिः सौत्रः । यथा—'धाम्नो धातं काञ्चनस्येव राशिः'१। पोटेन संश्लेषेण गलति पोटगलः । आह च—

"नलो नटो नडश्चैव स च पोटगलः स्मृतः ।
धमनो नर्त*कश्चेति" ॥

---

१. 'म्म' क. घ. ज्ञ. पाठः.

---

* 'को रन्ध्री' इति धन्वन्तरिः ।

टीका०— नडत्रयं नले ॥

अथो काशमस्त्रियाम् ॥ १६२ ॥

इक्षुगन्धा पोटगलः

क्षीर०— काशते काशः कोकिलाक्षपर्यायः। इक्षुगन्धेत्येके। अ-र्थे पोटगलः, काशो नडश्च ॥

टीका०— काशत्रयं काशे। 'काशृ दीप्तौ'। तालव्यान्तः। पचाद्यच्। अपचयविवक्षायां गौरादित्वान्ङीप्। काशीति च ॥

पुंभूम्नि तु बल्वजाः।

क्षीर०— वलन्ते बल्वजाः। तृणविशेषाः ॥

टीका०— बाँल्व इति ख्याते बल्वजाः ॥

रसाल इक्षुः

क्षीर०— रस्यते रसालः। इष्यते इक्षुः ॥

टीका०— रसालद्वयमिक्षौ। आम्रे रसाल उक्तः। इष्यते सर्वैरिति इक्षुः। 'इषेः क्सुः' (उ० ३. १५८) ॥

तद्भेदाः पुण्ड्रकान्तारकादयः ॥ १६३ ॥

क्षीर०— पुण्ड्रदेशजत्वात्, पौण्ड्रोऽपि। कान्तमृषमियर्ति कान्ता-रकः। कान्तारका भोगा अस्य वा। आदिशब्दात् कोशकराद्याः। आह च—

---

१. 'वयत्रवि' च., 'पिच' ज. पाठः. २. 'दीप्तौ' क. ख. घ. ङ. छ. पाठः. ३. 'बाष्प इ' क., 'बाल्ल इ' ख., 'बब्ब इ' झ., 'बाल्व इ' ज. पाठः. ४. 'मीरयति का' क. ग. घ. ङ. पाठः.

"इक्षुः कर्कटको वंशः कान्तारो वेणु†निस्मृतिः ।
इक्षुरन्यः पौण्ड्रकश्च रसालः सुकुमारकः ॥
अन्यः §कोशकरादिः स्यादिक्षुयोनीक्षु*पालिका ।
तथान्य इक्षुगन्धा स्यादिक्षुरः कोकिलाक्षकः" ॥

टीका०— इक्षुविशेषे प्रत्येकं पुण्ड्र(क ?)द्वयम् । आदिना कोशकारग्रहणम् ॥

स्याद् वीरणं वीरतरं

क्षीर०— वीरयते[1] वीरणम् । तृणभेदः ॥

टीका०— वीरणद्वयं वीयण इति ख्याते ॥

मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् ।

अभयं

क्षीर०— अस्य वीरणस्य मूलम् । उश्यते काम्यते उशीरम् । अभयं रोगहृत्त्वात् । आह च —

"उशी$रममृणालं स्यादभयं समगन्धिकम् ।
रणप्रियं वीरतरं वीरं वीरण¶मूलिका" ॥

नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम् ॥ १६४ ॥

लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे ।

क्षीर०— न द्यति नडदम् । अपारुष्यात् । नलति वा । अत एवामृणालमहिंस्रम् । जले आशेते जलाशयम् । शीतवीर्यत्वात्[2] । लाति दो-

१. 'ति', २. 'द्वा ।' ख. पाठः.

† 'निस्वनः', § 'करकशाली स्या', * 'वालिका' $ 'रं च मृ', ¶ 'मूलकम्' इति धन्वन्तरिः ।

षान् ला मज्जा सारोऽस्य लामज्जकम्। लघुगुणेन लीयते लघुलयम्। अवलीयते दाहोऽनेनावदाहम्। इष्टं कापथमस्याधोवानकत्त्वादिष्टकापथम्। आह च—

"लामज्जकं *सरालं स्यादमृणालं लयं लघु।
इष्टकापथकं शीघ्रं दीर्घमूलं जलाशयम्" ॥

द्व्यर्थेऽमृणालं, लामज्जकमुशीरं च। तथा सेव्यं, लामज्जकमुशीरं चेति। अवदाहमवदत्तमाहुः। तच्चोशीरं नलदम्। यदिन्दुः— 'अवदत्तं रणप्रियम्'। ग्रन्थकृत्तु सेव्यामृणालयोर्नलदोशीरैकार्थत्वाद् भ्रान्तः ॥

टीका०— उशीरदशकं वीरणमूले। 'वश कान्तौ'। 'वशः किन्' (उ० ४. ३१)। ईरन्। सम्प्रसारणम्। उशीरम्। 'बहुलवचनात् पत्वे मूर्धन्यषमपी'ति काचिदुणादिवृत्तिः। लघुलयं नामद्वयमिति केचित्। अवदाहमिष्टकापथमितिच्छेदः ॥

नलादयस्तृणं

क्षीर०— तृणजातीया इत्यर्थः। तृण्यतेऽद्यते पशुभिस्तृणम् ॥

टीका०— नलादयो नलकाशादिस्तृणजातिप्रभेदः ॥

गर्मुच्छ्यामाकप्रमुखा अपि ॥ १६६ ॥

क्षीर०— गर्मुच्छ्यामाकौ तृणधान्यविशेषौ। गीर्यते गर्मुत्। श्यामं वर्णमकति श्यामाकः। प्रमुखशब्दान्नीवाराद्याः। तृणगर्मुती एकार्थे इत्येके ॥

---

१. 'सु' ख. पाठः.　२. 'द्व' घ. पाठः.

---

* 'सनालं' इति धन्वन्तरिः।

टीका०— न केवलमेते, गर्मुच्छ्यामाकप्रमुखा अपि **तृणम्**। गिरतेः 'ग्रो मुट् च' (उ० १. १००) इति उतिप्रत्ययमुडागमाभ्यां गर्मुत्। कानासिडा इत्यस्य प्रसिद्धिः। मयण इति केचित्। 'श्यैङ् गतौ'। 'बलाकादयश्च' (उ० ३. १७५) इत्याकन्मुडागमौ। श्यामाकः।

"तृणधान्यं तु नीवारः श्यामाकं श्यामको भवेत्"

इति शाश्वतः। प्रमुखशब्देन कोद्रवादीनां ग्रहणम्॥

अस्त्री कुशः कुथो दर्भः पवित्रम्

क्षीर०—कौ शेते कुशः। कोथति कुथः। दृणाति पारुष्याद् दर्भः। दृभ्यते वा। पूयतेऽनेन पवित्रम्। 'सग्रन्थिं पवित्रकम्' इति स्मृतिः॥

टीका०—कुशचतुष्कं कुशे। वंशवत् कुशः। *'दृदलिभ्यां भः' (उ० ३. १५२)। दर्भः। 'पुवः संज्ञायाम्' (३. २. १८५) इतीत्रः। पवित्रम्॥

अथ कत्तृणम्।

पौरं सौगन्धिकं ध्यामदेवजग्धकरौहिषम्॥ १६६॥

क्षीर०— कुत्सितं तृणं कत्तृणम्। 'तृणे च जातौ' (६. ३. १०३) इति कोः कत्। पुरे भवं पौरम्। सुग(न्धि ? न्धः) प्रयोज(नं सुरभिः ? नमस्य)। ध्यायते पशुभिर्ध्यामम्। धूसरवर्णं वा। देवैर्जग्धमिव जर्जरत्वात्। यत्र तत्र रोहति रौहिषम्। 'रुहेर्वृद्धिश्च ‡दीचाम्' (उ० १. ५०)। आह च—

"कत्तृणं §शकलिर्भूरिर्भूतिकं रौहिषं नलम्।

---

१. 'न्थिकं पवित्रम् इ' ख. पाठः.

---

* 'दृदलिभ्यां दः', ‡ 'श्च' इति मुद्रितोणादिपाठः। § 'सकलं भूतिर्भूतिदं रोहिषं तृणम्। ध्यामकं श्यामकं पौरं पाटलं देवदंशकम्॥' इति धन्वन्तरिः।

व्यापकं क्रामकं पौरं पुद्गलं देवजग्धकम् ॥''

त्र्यर्थे सौगन्धिकं, नीलपद्मं कत्तृणं गन्धपाषाणं च ॥

टीका० — कत्तृणषट्कं रामकर्पूराख्यतृणे। कुत्सितं तृणं कत्तृणम्। 'तृणे च जातौ' (६. ३. १०३) इति कोः कद्भावः। 'रुहेर्वृद्धिश्च' (उ० १. ५०) इति टिषच्। रौहिषम्।

''कत्तृणे रौहिषं क्लीबं पुलिङ्गो हरिणान्तरे''

इति मूर्धन्ये रभसः ॥

छत्रातिच्छत्रवालघ्नौ मालातृणकभूस्तृणौ।

क्षीर० — छत्राकारस्तृणविशेषश्छत्रा। अतिक्रान्तश्छत्रमतिच्छत्रः। छत्रातिच्छत्रमित्येके। पारुष्याद् वालं हन्ति वालघ्नः। मालारूपाणि तृणान्यत्र मालातृणकः। भुवस्तृणं भूस्तृणम्। पारस्करादित्वात् सुट्, भूरव्ययं वा। आह च —

*''भूस्तृणे रौहिणे भूतिर्भूतिकोऽथ कुटुम्बकाः।
मालातृ‡णश्च वालघ्नश्छत्रातिच्छत्रकस्तथा'' ॥

टीका० — छत्रातिच्छत्रद्वयं छत्राकारे सुगन्धाख्ये द्रव्ये। तदुक्तं —

''सुगन्धाख्यं च कटुकं छत्रातिच्छत्रकं तथा।
छत्रकार इति ख्यातो मूले छत्रेव चाकृतिः ॥''

इति।

''आतपत्रं मतं छत्रं छत्रा मधुरिका मता।
अतिच्छत्रोऽपिच्छत्रा स्याच्छत्रा धान्याकमप्यथ ॥''

---

१. 'रिकैथ' ग. घ. पाठः.

---

* 'भूतृणो रौहिषो भूतिर्भूतिकोऽथ कुटुम्बकः', ‡ 'णः प्रलम्बश्चच्छत्रोऽतिच्छ' इति धन्वन्तरिः।

इति रुद्रः । अतिच्छत्रेति पृथगपि । वालं केशं हन्तीति वालघ्नः । कृमिघ्नवत् । पृषोदरादित्वाद् षत्वम् । मालातृणकद्वयं गाडथेढ[1] इति ख्याते इक्कतडपत्रस[2]मानें । रामकर्पूरं बहुपर्वकाण्डं कर्पूरगन्धि च । अतो भेदः । भूस्तृणमिति पारस्करादिः ॥

शष्पं बालतृणं घासो यवसं

क्षीर०— शस्यते शष्पम् । 'शसु हिंसायाम्' । बालं नवम् । घस्यतेऽद्यते घासः । यूयते यवसम् ॥

टीका० — शष्पद्वयं **नवतृणे** । शष्पमिति । 'शसु हिंसायाम्' । *'खष्पशिष्पशष्पबाष्पपुष्पपर्परूपकूर्पशिल्पतल्पाः' (उ० ३. २८) इति पप्रत्ययः। अन्त्यस्य च षत्वम् । ए[3]वं तालव्यादिरोष्ठ्योपधश्च । अमरमालायां तु पुंस्युक्तः । घासद्वयं **गवादीनामदनीये** । अदेः कर्मणि 'घञपोश्च' (२. ४. ३८) इति घस्लादेशः । घासः । यौतेर्वेतसवदसुच् । यवसः । द्वौ दन्त्यसौ । उणादौ यावसो वृद्धोऽपि दर्शितः ॥

तृणमर्जुनम् ॥ १६७॥

क्षीर०— अर्ज्यतेऽर्जुनम् । 'यवसं च तृणमर्जुनम्' इति भागुरिः॥

टीका० — तृणद्वयं **सामान्यतृणे** । तिण इति ख्याते इति केचित् । 'तृण अदने' । 'घञर्थे कविधानम्' (वा० ३. ३. ५८) इति कर्मणि कः । तृणम् । 'अर्ज सर्ज अर्जने' । 'तृणाख्यायां †णित्' (उ० ३. ५९) इत्युनन् । अर्जुनम्॥

तृणानां संहतिस्तृण्या

क्षीर०— पाशादित्वाद् यः ॥

---

१. 'गन्धथेढ इ' ज., 'गान्धथेथ इ' घ., 'गान्धिघ्ने इ' ज. पाठः. २. 'ककड' ख., 'क्कड' ज. पाठः. ३. 'अयं ता' घ. ङ. छ. पाठः.

---

* 'खष्पशिल्पशष्पबाष्परूपपर्पतल्पाः', † 'चिद्' इति मुद्रितोणादिपाठः।

टीका० —तृणमेलके तृण्या । पाशादित्वाद् यः ॥

नड्या तु नडसंहतिः ।

क्षीर०— प्राग्वद् यः ॥

टीका०— नडसंहतौ नड्या ॥

तृणराजाह्वयस्तालः

क्षीर०— तृणराजस्तृणद्रुममध्ये मुख्यत्वात् । तलति प्रतिष्ठति बहुमूलत्वात् तालः । भूमिपिशाचो देश्याम् ॥

टीका० —तृणराजद्वयं ताले । तृणराजनामेत्यर्थः । 'तल प्रतिष्ठाकरणयोः' । घञ् । तालः ॥

नालिकेरस्तु लाङ्गली ॥ १३८ ॥

क्षीर० —नालिकान् नालयुक्तान् पुष्पादीन् ईरयति नालिकेरः । हलाकारपत्त्रशाखत्वाल्लाङ्गली । तत्फलं वा ॥

टीका० —नालिकेरद्वयं नालिकेरे । 'नालिकेरजा जारकेलिना' इति विदग्धे गतप्रत्यागतम् । वासवदत्तायां तु—महावीरैरिव नारिकेलिधरैरुपवनपादपैः' उपशोभितम् इति सम्बन्धः । अथवा प्रथमो डकारः, द्वितीयो लकारः, तृतीयो रेफः । तथा च द्विरूपकोशः — 'नारिकेलादिषु त्रैधम्' इति । लाङ्गली नान्तः ॥

घोण्टा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरः

क्षीर० —घुणन्ति भ्रमन्त्यनया घोण्टा । पवनेन पूगः । क्रामति क्रमुकः । गुवन्त्यनेन संसकत्वाद् गुवाकः । खानि प्रीणाति खपुरः ॥

---

१. 'इयः ।', २., ३. 'कुः' क. ङ. घ. ज. ञ. पाठः. ४. 'णयति' ख. पाठः.

टीका० — घोण्टापञ्चकं **गुवाके** । *'छापूञ्खलिभ्यः कित्' (उ० १. १२९) इति पुनातेर्गन्प्रत्ययः । पूगः । 'गुपू रक्षणे' । 'बलाकादयश्च' (उ० ३. १७९) इत्याकः, अन्तस्य च वत्वं गुणाभावश्च निपात्यते । 'गुवागोऽपि[1] च गूवाक' इति तारपालः ॥

अस्य तु ।

फलमुद्वेगम्

क्षीर० — अस्य पूगस्य फलम् । उद्गतो वेगोऽस्योद्वेगम् । ‡स्रंसकत्वात् ॥

टीका० — उद्वेगं फलमेव, न तरुः । 'द्विहीनं प्रसवे सर्वम्' इति क्लीबत्वम् ॥

एते च

क्षीर० — पूगादयः शब्दाः फलवृत्तयोऽपि क्लीबे । 'फले लुक्' (४. ३. १६३) । घोण्टा तु 'हरीतक्यादिभ्यश्च' (४. ३. १६७) इति लुक् । 'लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने' (१. २. ५१) इति वृक्षे फले च स्त्रियाम् ॥

हिन्तालसहितास्त्रयः ॥ १६९ ॥

खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः ॥ १६९½ ॥

क्षीर० — एते तालनालिकेरपूगास्त्रयो हिन्तालेन चतुर्थेन सहिताः खर्जूराद्याश्चत्वारस्तृणप्रधाना वृक्षाः । ताली जात्यन्तरम् । एवं खर्जूरी

---

१. 'गूवाकोऽपि' ञ. पाठः.

---

* 'छापूखडिभ्यः कित्' इति मुद्रितोणादिपाठः । ‡ 'पदादस्मादनन्तरं 'पूगादयः' इत्यादिव्याख्यावाक्यानि योजयित्वा 'एते च हिन्ताल' इति पठनीयं भाति ।

भूमिखर्जूरः। हिनोति वर्धते हिन्तालः। ख(र्जुरी?र्जनी)ति खर्जूरः। 'खर्ज व्यथने'। [1]केत्यते ज्ञायते गन्धेन केतकी। नाडयति नाडी॥

इति वनौषधिवर्गः॥

टीका०—एते तालनालिकेरगुवाकादयस्त्रयो हिन्तालसहिताश्चत्वारः। खर्जूरादयश्चत्वारः। एवमष्टौ तृणद्रुमा इत्युच्यन्ते। 'खर्ज मार्जने'। 'खर्जि-पिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' (उ० ४. ९१)। खर्जूरः। तैंडश्चौरादिकाद्र्न्। गौरादि ङीष्। ताली। स्वल्पः खर्जूरः खर्जूरी। गौरादिः। इयं प्रसिद्धैव॥

इति वन्द्यघटीयश्रीसर्वानन्दकृतौ टीकासर्वस्वे

वनौषधिवर्गः॥

अथ सिंहादिवर्गः।

सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः।

क्षीर०—हिनस्ति सिंहः। मृगाणां द्वीप्यादिशशान्तानामिन्द्रः। पञ्चास्यो विस्तृतास्यः। 'पचि विस्तारवचने'। कर्मणि घञर्थे कः। मुख-पादैर्वोद्धृतत्वाद्वा। हर्यक्षः कपिलाक्षः। अत एव हरिः। हरत्याकर्षति वा। कण्ठीरवो देश्याम्॥

टीका०—सिंहषट्कं सिंहे। हिनस्ति मृगानिति सिंहः। 'तृह हिसि हिंसायाम्'। पचादिः। पृषोदरादित्वाद् वर्णविपर्यासः। मृगाः पशवः, तेषामिन्द्रो राजा मृगेन्द्रः। विस्तृतमुखत्वात् पञ्चास्यः। 'पचि विस्तारवचने'।

---

१. 'कम्यते' ख. पाठः. २. 'न', ३. 'ना' ङ. छ. पाठः. ४. 'द्यः' घ. ङ. पाठः.

घञर्थे कः । हरिणी पिङ्गले अक्षिणी अस्येति हर्यक्षः । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्' (५. ४. ११३) इति समासान्तः षच् । के शिरसि सरतीति केसरः, सटा । तद्योगात् केसरी । अत इनिः । 'आपिङ्गललोलकेसरं रामबलम्' (स०१३. श्लो० ३१) इति भाषासमावेशे भट्टिः । हरति मृगानिति हरिः । §इः (उ० ४. १४०) इति इः ॥

शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे

क्षीर० — शृणाति[1] शार्दूलः । द्वौ वर्णावीयते[2], द्वीपोऽस्त्यस्य वा तन्निवासित्वाद् द्वीपी । व्याजिघ्रति व्याघ्रः । चित्रकायः पञ्चशिखरश्च ॥

टीका० — शार्दूलत्रयं **व्याघ्रे** । शृणातीति शार्दूलः । 'शॄ हिंसायाम्' । 'खर्जपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' (उ० ४. ९१) । 'कमेर्दुक् चे'त्यनुवर्तमाने 'शृणातेर्दीर्घश्च' इत्युलच् दुगागमो दीर्घश्च । द्वीपं चर्म, तद्योगाद् द्वीपी । अत इनिः । क्वचिद् व्याघ्रद्वीपिनोर्भेद उक्तः । व्याजिघ्रतीति व्याघ्रः । 'आतश्चोपसर्गे' (३. १. १३६) इति कः । 'द्वीपिव्याघ्रयोरल्पमहत्तया भेदः' इति चाणक्यटीकाकृतोक्तम् ॥

तरक्षुस्तु मृगादनः ॥ १ ॥

क्षीर० — तरं क्षिणोति मार्गं रुणद्धि तरक्षुः । अरण्यश्वा तरक्षुरित्येके । वृकोऽपि ॥

टीका० —तरक्षुद्वयं **स्वल्पव्याघ्रे** । अयं कुक्कुरप्रायो व्याघ्रपुच्छश्च । तरन् प्लवन् क्षिणोति हिनस्तीति तरक्षुः । 'तरिनम्योर्डुवः' इति बाहुलको डुः । मृगादनो नन्द्यादिः ॥

---

१. 'णो' ख. ग. पाठः. २. 'र्णौ पीय' ख. पाठः.

---

§ 'अच इः' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरः किटिः।

दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा क्रोडो भूदार इत्यपि॥ २॥

क्षीर०— वरमाहन्ति वराहः। सूयतेऽत्यर्थं सूकरः। घर्षति घृष्टिः। पीनत्वात् कोलः। 'कुल संस्त्याने'। पोत्रं मुखाग्रमस्य पोत्री। किरति क्ष्मां किरः। 'इगुपध—' (३. १. १३५) इति कः। केटति किटिः। 'किट गतौ'। 'क्रुड घनत्वे'। अस्मात् क्रोडः।

"कुद्दालः (पुंसि) मुस्तादो दंष्ट्रास्त्रो मुखलाङ्गलः"

इति भुग्नः॥

टीका०— वराहद्वादशकं सूकरे। वरमाहन्तीति वराहः। 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३. २. १०१) इति डः। 'शुचः करः शूकरः' इति पृषोदरादित्वाद् धातुप्रदीपे तालव्य उक्तः। 'नारायण इव सौकर्यसमासादितधरणीमण्डलः' इति वासवदत्तायां दन्त्यः।

"तालव्या अपि दन्त्याः स्युः शम्बशूकरपांशवः"

इति पुरुषोत्तमः। वर्षतीति घृष्टिः। 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' (३. ३. १७४) इति कर्तरि क्तिच्¹। बदर्यां कोल उक्तः। पोत्रं सूकरमुखम्। तद्योगात् पोत्री। किरतीति किरः। 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' (३. १. १३५)। गिरिवत् किरिः। क्वचित् किटिरिति पाठः। सोऽपि 'इगुपधात् कित्' (उ० ४. १२१) इत्यनेन साधुरिति चान्द्राः। दंष्ट्रिघोणिनौ व्रीह्यादी। क्रोशतीति क्रोडः। पृषोदरादिः। कर्मण्यणि भूदारः॥

कपिप्लवङ्गप्लवगशाखामृगवलीमुखाः।

मर्कटो वानरः कीशो वनौकाः

---

१ 'क्तिन्' इति मुद्रितोणादिपाठः।

क्षीर०— कम्पते चलति कपिः । प्लवैर्गच्छति प्लवङ्गः । 'गमेः सुपि खश्च डित्' । डे प्लवगः । 'गमश्च' (३. २. ४७) इति खचि प्लवङ्गमोऽपि । शाखासञ्चारी मृगः शाखामृगः । वलयो मुखेऽस्य वलीमुखः मृगयते मृगः । म्रियते मर्कटः, कुम्भकर्णनिगीर्यत्वात् । वा न रमते वानरः । पक्षे नरो वेति वा । चिकेति जानाति कीशः । कीशब्दमीष्टे वा । वने ओकोऽस्य वनौकाः । हरिर्नानार्थे । कृष्णमुखो गोलाङ्गूलः । कापेयं चापलादिकम् ॥

टीका०— कपिनवकं मर्कटे । चलस्वभावात् कपिः । '*अभिकम्प्योर्नलोपश्च' (उ० ४. १४५) इति किः । प्रवप्लवौ गतिविशेषौ । ताभ्यां गच्छतीति प्लवङ्गः[1] प्लवगः । प्रवङ्गः प्रवगश्च भुजङ्गभुजगवद्[2] व्युत्पद्यौ । शाखाप्रसक्तो मृगः शाखामृगः । शाकपार्थिवादिः । श्लथं चर्म वली । सा मुखेऽस्येति वलीमुखः । मर्केः सौत्राद् गत्यर्थात् 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४. ८२) मर्कटः । नर इव वानरः । वाशब्द इवार्थे । मयूरव्यंसकादित्वात् समासः । को वातः । तदपत्यं किः । स एवेशोऽस्येति कीशः । दिवौकोवद् वनौकाः ॥

अथ भल्लुके ॥ ३ ॥

ऋक्षाच्छभल्लभालूकाः

क्षीर०— भल्लति हिनस्ति भल्लुकः । दीर्घमध्योऽपि । लक्ष्यं त्वत्र[3] —'दधति कुहरभाजामत्र भल्लूकयूनाम्' । ऋक्ष्णोति ऋक्षः । अच्छ आभिमुख्येन भल्लति अच्छभल्लः । अच्छेत्याभिमुख्यार्थोऽव्ययम् । भलति भालूकः । भाल्लूकोऽपि ॥

टीका०— भल्लूकचतुष्कं भाल्लूके[4] । 'भल भल्ल परिभाषणहिंसादानेषु' ।

---

१. 'ङ्गमः प्रवङ्गमः । प्र' क. ख. पाठः. २. 'ङ्गमभुजङ्गव' क. ख. पाठः. ३. 'च—द' ज. पाठः. ४. 'ल्ल' क. ख. घ. ङ. च. छ. पाठः.

---

* 'कुडिक.........' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

'उल्कादयश्च' (उ० ४. ४१) इत्यूकन् । 'उवर्णोपधत्वाद् वृद्ध्यभावः' इति धातुप्रदीपे भल्लूकोऽत्र(ह्रो ? ह्रो)दीर्घमध्यो व्युत्पादितः । केचिच्छन्दोभङ्गभिया ह्रस्वमध्यमव्युत्पन्नं भल्लुकं पठन्ति । 'ऋषि गतौ' । 'ऋषेर्जातौ' (उ० ३. ६७) इति सः, किच्च । ऋक्षः । अच्छभल्लेति सङ्घातविगृहीतम् । तथा च हर्षचरिते— 'अच्छभल्लचर्मनिर्मितेन भल्लीप्रायप्रभृते'त्यादि । 'अच्छौ निर्मलभल्लूकावि'त्यन्यः । 'भल्लौ भाल्लूकबाणौ स्तः' इति धरणिश्च । भाल्लूक इति । पूर्ववदूकन् । 'अत उपधायाः' (७. २. ११६) इति वृद्धिः ।

"खड्गी गण्डी गण्डकः स्याद् ऋक्षभाल्लूकभल्लुकाः"

इति विक्रमादित्यः ॥

गण्डके खड्गखड्गिनौ ।

क्षीर०— गण्डति संहन्यते गण्डकः । खेडति भिनत्ति खड्गः । खड्गं शृङ्गमस्यास्ति खड्गी । वाध्रीणसोऽपि ॥

टीका०— गण्डकत्रयं गण्डके । 'गडि वदनैकदेशे' । कुन् । गण्डकः । अर्शआद्यचि खड्गः । अस्य शृङ्गं खड्गः । तद्योगात् खड्गी ॥

लुलापो महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभाः ॥ ४ ॥

क्षीर० — लुडति पङ्के लुलापः । महति मह्यां शेते वा महिषः । महोऽपि । वाहं हयसमूहं द्वेष्टि वाहद्विषत् । 'द्विषोऽमित्रे' (३. २. १३१) इति शतृप्रत्ययः । वाहं द्विषन्नित्येके । घर्मार्तः कं जलमासरति कासारः । ईषत् सरति वा महाकायत्वात् । सीरिभिदान्तैर्भाति सीरिभः कुटुम्बी, तस्यायं सैरिभः । रजस्वलोऽपि ॥

टीका० — लुलापपञ्चकं महिषे । अप्सु लुलतीति लुलापः । 'लुठ संश्लेषणे' । लुड इत्येके । वर्णदेशनायां पवर्गान्त उदाहृतः । इगुपधलक्षणः कः ।

---

१. 'ह्रू' घ. ङ. छ. झ. पाठः. २. 'भल्लूक' ञ. पाठः. ३. 'ह्रु' ङ. छ. पाठः. ४. 'बाध्रण' ख., 'वाध्रीण' घ. ङ. पाठः. ५. 'सो' ग. ङ. पाठः. ६. 'नः' ग. च. ङ. पाठः.

लडयोरेकत्वस्मरणम् । पृषोदरादित्वादच्[1] । राजदन्तादित्वात् परनिपातः । 'मह पूजायाम्'। 'अविमह्योष्टिषच्' (उ० १.४८) । महिषः । मूर्धन्यषः । वाहोऽश्वः । तस्य द्विषन् अरिः । वाहद्विषन् । के जले सरतीति कासरः । 'अन्येषामपि —' (६.३.१३७) इति दीर्घः । वर्णदेशनायां सैरिभो दन्त्यादौ पठितः ॥

स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः ।

सृगालवञ्चकक्रोष्टुफेरुफेरवजम्बुकाः ॥ ५ ॥

क्षीर० —-शिनोति शिवा । शकुनावेदनी वा । सृगालेऽपि स्त्रीलिङ्गः । यच्छाश्वतः —

"शिवः कीलं शिवा क्रोष्टा भवेदामलकी शिवा" ।

गां मिनोति मीनाति वा गोमायुः । मृगान् धुर्वति मृगधूर्तकः । असृगालाति सृगालः । सरति सृजति वा । क्रोशति क्रोष्टा । फे इत्यव्यक्तं राति फेरुः । फेरवश्च । जमति जम्बुकः । †जम्बवश्च सर्वभक्षत्वात् । 'जमु अदने' । फेरुण्डोऽपि ॥

टीका०— शिवादशकं **सृगाले** । चतुष्पदजातीनां द्विलिङ्गतेति वक्ष्यति । तदपवादोऽयम् । शिवेति । मृगाल्यां सृगाले च शिवाशब्दः स्त्रियामित्यर्थः । भूरि अनन्ता मायास्येति भूरिमायः । गां मिनोतीति गोमायुः । गोः पूर्वा मायुर्गोमायुरित्यन्ये । 'कृवापा —' (उ० १.१) इत्यादिना उण् । 'मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च' (६.१.५०) इत्यात्वम् । आतो युक् । मृगेषु वन्यपशुषु धूर्तकः मृगधूर्तकः ।

"शृगालो वञ्चके दैत्यविशेषे ‡म+लुः[2] स्त्रियाम्"

इति तालव्यादौ रभसः । "रणं सृगालीपरिगतमप्यसृगालीशोभितम्" इति कुमार[3][4]

1. 'प्' क. ख. पाठः. 2. कः । 'स' ख. पाठः. 3. 'यू' च. पाठः. 4. 'री' घ. ङ. छ. पाठः.

† 'जम्बूकश्च' इति भानुजिदीक्षितः । ‡ 'शृगालो वञ्चके दैत्यभेदे ना डमरे स्त्रियाम्' इति मेदिनी ।

चरिते इत्यादिः । 'वञ्चु कौटिल्ये' । ण्वुल् । वञ्चकः । क्रोष्टेति । 'क्रुश आह्वाने रोदने च' । सेतुवत् तुन् । तृज्वद्भावः । अनङादेशः । ... इति रूपेऽस्य भेदः ॥

ओतुर्बिलालो मार्जारो वृषदंशक आखुभुक् ।

क्षीर० — विशन् आलात्याखून् विलालः । विलान्दलति पर्याप्नोति वा, विलति भिनत्त्याखून् वा । विट् आलमस्य । अशुचित्वाद्वा । 'विड आक्रोशे' अस्माद्वा । आखुभ्यो गृहं मार्ष्टि मार्जारः । वृषानाखून् दशति वृषदंशः । आखुभोजी ॥

टीका० — ओतुपञ्चकं बिडाले । 'अव रक्षणे' । सेतुवत् तुन् । 'ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च' (६. ४. २०) इति वकारस्योपधायाश्च ऊठ् आदेशः । गुणः । स्त्रियामप्योतुः । 'बिड आक्रोशे' । 'तमिविशिबिडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्यः'* (उ० १. ११५) इति कालन् । 'मृजू शुद्धौ' । 'कञ्जिमृजिभ्यां चित्' (उ० ३. १३७) इत्यारन् । 'मृजेर्वृद्धिः' (७. २. ११४) इति वृद्धिः । मार्जारः । वृषमाखुं दशतीति वृषदंशकः । कर्मण्यणन्तात् स्वार्थे कः । आखुभुग् । जान्तः ॥

त्रयो गौधेरगौधारगौधेया गोधिकात्मजे ॥ ६ ॥

क्षीर० — जलेशयादन्ये बिलेशया गौधेयाः । अन्ये गोधायां जाता जात्यन्तरमित्येके । 'गोधाया ढ्रक्' (४. १. १२९) । 'आरगुदीचाम्' (४. १. १३०) । शुभ्रादित्वाद् ढक् ॥

टीका० — गौधेरत्रयं स्थूलगोधिकात्मजे । 'गोधाया ढ्रक्' (४. १. १२९) इति ढ्रक् । ढस्य एयः । 'लोपो व्योर्वलि' (६. १. ६६) इति यकारलोपः ।

१. 'ञ' ज., 'चु' क. पाठः. २. 'बिलस्थान्' ख. पाठः. ३. 'बि' क. ख, 'वि' छ. पाठः. ४. 'भृ' घ. ज. पाठः.

* 'तमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्यः कालन्' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

'यस्येति च' (६. ४. १४८) इत्याकारलोपः। गौधेरः। 'आरगुदीचाम्'(४. १. १३०) इत्यारक्। गौधारः। शुभ्रादित्वाद् ढक्। गौधेयः॥

श्वावित् तु शल्यः

क्षीर— श्वानं विध्यति श्वावित्। 'नहिवृतिवृषि—' (६. ३. ११६) इति दीर्घः। शलति शल्यानि किरति वा शल्यको बिलेशयः॥

टीका०— श्वाविद्द्वयं सेज्जके[1]। श्वानं विध्यतीति श्वावित्। धान्तः। तालव्यादिश्च[2]। व्यधेः क्विप्। नहिवृति—' (६. ३. ११६) इत्यादिना दीर्घः। 'शल शल्ल आशुगमने'। सानसिधर्णस्यादिना यप्रत्ययेन[3] शल्यो निपातितः॥

तल्लोम्नि शलली शललं शलम्।

क्षीर०— तस्य लोम्नि शलल्याद्याख्या। यन्माला— 'श्वाविच्छलाका शलली'। 'शल गतौ'॥

टीका०— शललीत्रयं श्वाविल्लोम्नि। यत्र सोर्ज्जकाठि[4] इति प्रसिद्धिः। 'शल हुल पत्ल गतौ'। वृषादिकलच्। गौरादिङीष्। शलली। स्त्रीत्वाभावे शललम्। पचाद्यचि शलम्॥

वातप्रमीर्वातमृगः

क्षीर०— वातं प्रमिमीते वाताभिमुखवर्धनात्॥

टीका०— वातप्रमीद्वयं वावटहरिण[5] इति ख्याते। 'वातप्रमीः' (उ०४. १) इत्यनेनैव सूत्रेण वातोपपदात् प्रपूर्वान्माङो निपातितः। 'वातप्रमी-

---

१. 'सै' ख. पाठः. २. 'श्च। व्यायः व्य' ङ. छ. पाठः. ३. 'न नि' ङ. छ पाठः. ४. 'ज्जाकाशी इ' ज. पाठः. ५ 'र इ' ख., 'र' क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. पाठः.

वातमृगः' इति पुंस्काण्डेऽमरमाला । 'वातप्रमीः स्त्रियां कर्कन्धिवत्' इति पुरुषोत्तमः ।

"अमा वातप्रमीं विद्याच्छला वातप्रमीरिति ।
द्वौ तु वातप्रमी शेषं ग्रामण्या सदृशं स्मृतम्" ॥

कोक ईहामृगो वृकः ॥ ७ ॥

क्षीर० — कोकते गृह्णाति, कवते वा कोकः । ईहा मृगस्येवास्य ईहामृगः । ईहां मृगयते वा । इडां वकते इडावृकः । एतदेवैकदेशेन वृक इत्युक्तः । आरण्यश्चेत्येके । 'कुक वृक आदाने' ॥

टीका० — कोकत्रयं **कोके** । अयं कुक्कुरप्रमाणः । कपिलवर्णः । 'कुक वृक आदाने' । अचि कोकः । ईहते काङ्क्षते मृगानिति ईहामृगः । कर्मण्यण् (३. २. १) । राजदन्तादित्वात् परनिपातः । 'अन्येषामपि' (६. ३. १३७) इति दीर्घः । वृणातेः 'सृवृसि*भृशुषिमुषिभ्यः †कित्' (उ० ३. ४१) इति कः । वृकः ॥

मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः ।

क्षीर० — मृग्यते व्याधैर्मृगः । कौ रङ्गति कुरङ्गः । वातमयते वातायुः । 'वानं शुष्कमयते वानायु'रित्येके । ह्रियते गीतेन हरिणः । अजिनस्य योनिः अजिनयोनिः ॥

टीका० — मृगपञ्चकं **हरिणे** । व्याधैर्मृग्यत इति मृगः । 'मृग अन्वेषणे' । चुरादिणिचि कर्मणि घञ् । अथवा 'एरच्' (३. ३. ५६) । अदन्तत्वानिगुपधत्वाल्लघूपधगुणाभावः । 'कुरच्छेदने' । 'त्रादिभ्यश्च' (उ० १. १२९) इत्यङ्गच् । कुरङ्गः । वातमेतीति वातायुः । बाहुलकाञ्जुण् । पाण्डौ हरिण

१. 'वा याति वा को' क. ग. घ. ङ. पाठः. २. 'ईहस्पृहस्ते' ख. पाठः. ३. 'ण-पिङ्गल' घ. ङ. छ. पाठः. ४. 'दिः । णि' ङ. छ. पाठः.

* 'भू', † 'कक् इ' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

उक्तः। हरिणस्य चर्मण[1] उपयुज्यमानस्य योनिः अजिनयोनिः। 'जिनो बुद्धो रुरुरूप उत्पत्तिस्थानमेषामिति (अ?) जिनयोनयः' इत्यन्यः॥

ऐणेयमेण्याश्चर्माद्यम्

क्षीर०— विकारेऽवयवे च ('एण्याढञ्') (४. ३. १५९) इति ढञ्॥

टीका० — एणो हरिणविशेषो वक्ष्यते। स्त्रियामेणी। तस्याश्चर्मादि ऐणेयम्। विकारार्थे 'एण्या ढञ्' (४. ३. १५९) इति ढञ॥

एणस्यैणम्

क्षीर०— विकारादौ 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' (४. ३. १५४)॥

टीका० — एणस्य पुरुषस्य मांसादिकं विकार ऐणम्। 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' (४. ३. १५४)॥

उभे त्रिषु॥ ८॥

क्षीर०— ऐणेयमैणं च वाच्यलिङ्गे॥

टीका० — उभे ऐणेयैणे त्रिषु। ऐणेयं चर्म। ऐणेयी त्वक्। ऐणेयः पादः॥

कदली कन्दली चीनश्चमूरुप्रियकावपि।
समूरुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः॥ ९॥

क्षीर०— के दलति कदली। कन्दे लीयते कन्दली। ई(ञ?न्न)-न्तौ[2]। चिनोति चीनः। चामति चमूरुः। प्रीयते प्रियकः। समूयते समूरुः। चित्रवर्णः। एते चर्मण्युपयुक्ताः॥

टीका०— कदल्यादयः षड् **मृगजातयः**। यथा मृगशब्दः सामान्य-पशौ हरिणे च वर्तते[3], यथावा लोहशब्दः सुवर्णादौ लोहे च, तथाजिनयोनिश-

१. 'च कर्म' ङ. छ. पाठः. २. 'लीङ् गतौ। चि' क. ग. घ. ङ. पाठः. ३. ते, त' घ. ङ. छ. पाठः.

ब्दोऽपि मृगसामान्ये मृगविशेषे च । अमरव्याख्यातत्वात् अजिन(?)योनि...स्य । कद-
ल्युक्ता । कन्दलीति । 'कदि कदि क्लदि आह्वाने रोदने च' । वृषादिकलच् ।
गौरादिङीष् ।

"त्रिलिङ्गं कन्दलं चीनं सनूरुः प्रियकस्तथा ।
चमूरुः कन्दली नारी पद्मिनेऽजिनजन्तवः ॥"

इत्यमरमाला । 'चिञ् चयने' । 'नुमौ दीर्घश्च' (उ० ३. १३) इति बाहुल-
को नः दीर्घश्च । चीनः ॥

कृष्णसाररुरुन्यङ्कुरङ्कुशम्बररौहिषाः ।
गोकर्णपृषतैणर्श्यरोहिताश्चमरो मृगाः ॥ १० ॥

क्षीर०— अमी मृगविशेषाः । कृष्णेन सारः शबलः । रौतीति
रुरुः । न्यञ्चति न्यङ्कुः । न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् । रमते रज्यते वा र-
ङ्कुः । शं वृणोति शम्बरः । रोहिषाख्ये तृणे भवः रौहिषः । पृषतो बि-
न्दुभिश्चित्रः । मत्वर्थीयोऽच् । एत्येणः । इयर्त्यृश्यः । 'ऋष गतौ' इत्य-
स्मान्मूर्धन्यः षः स्यात् । रोहितो रक्तत्वान् । चामति चमरः ॥

टीका०— कृष्णसाराद(यस्त्रयो ? यो द्वा)दश प्रत्येकं ...द्रिष्ठ(?) हरिण-
विशेषाः । कृष्णः सारो वर्णोऽस्येति कृष्णसारः । वर्णवाची सारशब्दस्तालव्या-
दिः । स च शृणोतेर्घञा साध्यः । न्यङ्कुः । नाउँण्ण इति ख्यातः । 'नावञ्चेः'
(उ० १. १७) इत्युः । 'न्यङ्क्वादीनां च' (७. ३. ५३) इति कुत्वम् । 'रञ्ज
रागे' । न्यङ्कुवद् रङ्कुः । सम्बरो दन्त्यादिस्तालव्यादिश्चेति कामदेवनाम्नि
व्युत्पादितः । एतस्य ककुदि लम्बमानं रोम भवति । 'रुहेर्वृद्धिश्च' (उ० १. ५०)
इति टिषच् । रौहिषः । मूर्धन्यषः । गोरिव कर्णोऽस्य गोकर्णः । गोन इति
ख्यातः । 'पृषिरञ्जिभ्यां कित्' (उ० ३. १११) इत्यतच् । पृषतः । 'पृषतो बिन्दु-
चित्रितः' इति माधवः ।

१. 'कृत्नः' ङ. छ. पाठः.　२. 'श्वेति ची' क. पाठः.　३. 'रौति' क. ग. घ. ङ. पाठः.　४. 'णो' क. ख. पाठः.　५. 'डुनाङ इ' ज. पाठः.　६. 'ह्रि' क. ख. पाठः.

"पृषन्मृगे †(++) क्लीबं पृषतोऽप्यनयोर्नरि"

इति रभसः। एणः सुनयनः स्वल्पमृगः। ऋश्यो नीलवर्णो घोटकप्रमाणः त्रिशृङ्गः। अस्य मृगी रोहिन्नामधेया। तथा च 'पुमान् स्त्रिया' (१. २. ६७) इत्यत्र भाष्यम्— 'हंसस्य वरटा, कच्छपस्य डुलिः, ऋश्यस्य रोहिद्' इति।

"गतो रोहिद्भूतां रिरमयिषुमृश्यस्य वपुषा"

इति माहिम्नः स्तोत्रं च। 'बलवदृश्यादृश्ये' इति वृन्दावने पादान्तयमकात् तालव्यवानृश्यः। रोहितो घोटकरूपोऽश्वमृगः। तथा च 'रोहितोऽश्वमृग' इति कोष्ठाध्यक्षप्रधानटीका। महिषाकृतिश्चमरः। यत्पुच्छं चामरम्। 'अर्तिक*मिचमिभ्रमिदेविवाशिवंसिभ्यश्चित्' (उ० ३. १३२) इत्यरन्॥

गन्धर्वः शरभो रामः सृमरो गवयः शशः।
इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गवाद्याः पशुजातयः॥ ११॥

क्षीर०— गन्धयत्यर्दयति गन्धर्वः। शृणाति शरभः। रमन्तेऽस्मिन् रामः। सरति सृमरः। गुवति गवते वा गवयः। शशति प्लुत्या गच्छति शशः। आदिशब्दाद् धुंकयादयः। गवाद्या वक्ष्यमाणाः। पाश्यन्ते पाशैः पशवः॥

टीका०— गन्धर्वादयः षड्, मृगेन्द्राद्याः सिंहाद्याश्चमरान्ता अतिक्रान्ता ये, ये च वैश्यवर्गोक्ता गवोष्ट्रादयः, ते पशुशब्दवाच्याः। गन्धर्व उक्तः। शृणातेः 'कृशृशलिगर्दिभ्योऽभच्' (उ० ३. १२२)। शरभः।

"अष्टपादूर्ध्वनयनः शरभो वनगोचरः"

इति महाभारतेऽस्य रूपम्।

"उत्पादका न बहवः कवयः शरभा इव"

---

१. 'टप्र', २. 'क', ३. 'भिः' ङ. छ. पाठः. ४. 'तं' क. ख. पाठः. ५. 'ता' घ. ङ. छ. पाठः. ६. 'धुलुक' क. ग. ङ. पाठः. ७. 'ते च प' घ. ङ. छ. पाठः.

---

† 'पृषन्मृगे पुमान् विन्दौ न द्वयोः पृषतोऽपि ना' इति मेदिनी। * 'मिभ्रमिचमिदेविवासिभ्यश्चित्' इति मुद्रितोणादिपाठः।

इति वाणप्रयोगाद् ऊर्ध्वं पादचतुष्टयमस्येति । शश उक्तः । नर्तेः 'नृतिस्यन्दः कमरन्' (३. २. १६०) । नृमरः । यथा गौः, गवयस्तथा । 'शश प्लुतगतौ' । अच् । शशः । द्वितालव्यः ॥

उन्दुरुर्मूषिकोऽप्याखुः

क्षीर॰ — उन्दयत्युन्दुरुः । अदन्तोऽपि । मूषति मूषिकः । आ खनत्याखुः । पुंध्वजोऽपि स्त्रियाम् । खनको गुहाशयो गताटश्च ।

"चुच्छुन्दरी गन्धमूषी दीर्घा चेति तु मूषिका ।"

पृषो नानार्थे ॥

टीका॰ — उन्दुरुत्रयमुन्दुरौ । 'उन्दुरुरुन्दूरुरुन्दरः' इति शब्दार्णवः । मुष्णातीति मूषिकः । 'मूषेर्दीर्घश्च' (उ॰ २. ४४) इति किकन् दीर्घत्वं च । 'खनु अवदारणे' । आङ्पूर्वः । 'खनिशृभ्यां डिच्च' (उ॰ १. ३४) इत्युः । आखुः ॥

गिरिका बालमूषिका ।

क्षीर॰ — गिरति गिरिका । 'खटाखुर्बालमूषिका' इति भुग्नः ॥

टीका॰ — गिरिकाद्वयं लिङ्गलीति ख्यातायाम् । मूषिकेति । अजादिषु चटका मूषिका इति ज्ञापकात् टाप् ॥

सरटः कृकलासः स्याद्

क्षीर॰ — सरति सरटः । कृकं शिरोग्रीवं लासयति कृकलासः । कृकिलास इत्यपपाठः । प्रतिसूर्यः शयानकश्च जाहको गात्रसङ्कोची हलो लाङ्गलिकेति च वाच्यम् ॥

१. 'पदम' ङ. छ., 'पादम' घ. पाठः. २. 'उदुरुरूदरुरुदरः' घ. पाठः. ३. 'रूदू- दुरुरुदरः' ङ. छ. पाठः. ४. 'ति' च. पाठः. ५. 'सोऽथ मु' ख. ङ. पाठः. ६. 'ल' क. ग. पाठः. ७. 'ला लञ्जलिकेति वा' क. ग. घ. ङ. पाठः.

टीका०—सरटद्वयं कृकलासे। *'सर्तेरटन्' (उ० ४. ८१)। सरटः। कृकेण कण्ठेन लसति क्रीडतीति कृकलासः। घञन्तः॥

मुसली गृहगोधिका ॥ ९२ ॥

क्षीर०—मुस्यति भिनत्ति मुसली। 'मुस खण्डने'। मुशलीति गौडः। शिखी कलाङ्गश्च। गृहगोलिकेति सभ्यः पाठः। यस्या घरघोलीति प्रसिद्धिः॥

टीका०—मुसलीद्वयं जेठि इति ख्यातायाम्। 'ज्येष्ठा स्याद् गृहगोधिका' इति वोपालितः। मुसली दन्त्यसा। ङ्यन्ता। वर्णदेशनायां 'मूर्धन्यमध्योऽपि मुषलो दृश्यत' इत्युक्तम्॥

लूता स्त्री तन्तुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः।

क्षीर०—लूयते लूता। तन्तून् वयति तन्तुवायः। ऊर्णा नाभावस्योर्णनाभः। मर्कट इवारोहावरोहणान्मर्कटकः। जालिको जालकारश्च॥

टीका०—लूताचतुष्कं कीटमर्कटे। लूतेति। 'हसिमृग्रिणवामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन्' (उ० ३. ८६)। तन्तून् वयत इति तन्तुवायः। 'ह्वावामश्च' (३. २. २) इति वेञः कर्मण्युपपदेऽण्। 'आतो युक्—' (७. ३. ३३)। ऊर्णाकृतिस्तन्तुरूर्णा। सा नाभावस्येत्यूर्णनाभः। 'ङ्यापोः—' (६. ३. ६३) इत्यादिना ह्रस्वत्वम्। समासान्तः 'अच्' (५. ४. ७५) इति योगविभागादच्। एतदुक्तं भाष्ये। तथा च माघः—'प्रजा इवाङ्गादरविन्दनाभाद्†' (स० ३. श्लो० ६५) इति। मर्कटक इत्यल्पार्थे कन्॥

---

१. 'न क्री' ङ. छ. पाठः. २. 'स्स' क. ग. घ. पाठः. ३. 'लिका जा' ख. पाठः. ४ 'विनृग्रि' छ. पाठः. ५. 'भेः इ' घ. ङ. च. छ. झ. पाठः.

---

* 'सर्तेरटिः' इति मुद्रितोणादिपाठः। † 'नाभेरिति' माघे पाठो दृश्यते।

नीलङ्गुस्तु क्रिमिः

क्षीर०—नीलतीति नीलङ्गुः । क्रामति क्रिमिः । 'क्रमितमि-*स्तमिस्तम्बामत इच्च' । (उ० ४. १२३) । कर्णजलूकोऽपि ॥

टीका०—नीलङ्गुद्वयमतिक्षुद्रे जन्तुमात्रे । ‡ 'खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गु-लिगुहिङ्गुः'[1] (उ० १. ३७) इत्यनेन लगेर्धातोर्ङ्वन्तस्यो नीलङ्गुः कुप्रत्ययेन निपातितः । 'क्रमिगमिनमितमिस्तम्भामत इच्च' (उ० ४. १२३) इत्यनेन क्रमतेः किः । धात्वकारस्येकारः । क्रिमिः । साहचर्येन पुल्लिङ्गौ[2] । 'संसारपङ्कक्रिमेः' इति नारकस्तुतौ प्रयोगः ।

"द्रुमामये भवेत् पुंसि कीटं च कृमि च क्रिमिः"

इति रभसः । तथा च

"लुम्पन्ति कीटकृमयः परितस्तथैते"

इति शिष्टप्रयोगश्च ॥

कर्णजलौका शतपद्युभे ॥ १३ ॥

क्षीर०—शतं पादा अस्याः शतपदी । 'कुम्भपदीषु च' (५. ४. १३९) इति साधुः । उभे द्वे स्त्रियाम् ॥

टीका०—कर्णजलौकाद्वयं कानाजुन्तीति[3] ख्यातायाम् । जलौकाशब्देन टाबन्तेन सकारान्तेन वा समासः । † शतपादिति । गोधापदीतिवत् कुम्भपद्यादि-ष्वभावाद् न ङीप् । 'शतपात् कर्णजलौके'ति भागुरिः ॥

वृश्चिकः शूककीटः स्याद्

---

१. 'ही' घ. ङ. च. छ. पाठः. २. 'ङ्गः' ङ. छ. पाठः. ३. 'न्री' ज. पाठः.

---

* 'शतिस्तम्भामत', ‡ 'खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु' इति मुद्रितोणादिपाठः । † अयं शब्दः कुम्भपद्यादिषु परिगणितः । अनुसरति च परिगणनं भानुजिर्दीक्षितः ।

क्षीर० — वृश्चति वृश्चिकः । 'ओव्रश्चू छेदने' । शूकः कण्टकः, तत्प्रधानः कीटः । भ्रमरभेदोऽयम् ॥

टीका० — वृश्चिकद्वयं शुआँउड इति ख्याते । 'ओ व्रश्चू छेदने'। 'वृश्चिकृषोः किकन्' (उ० २. ४२) । 'स्तोःश्चुना श्चुः' (८. ४. ४०) इति श्चुत्वम् । ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणम् । वृश्चिकः । शूकाकारं लोम शूकः । तालव्यादिः । अभेदोपचारात् । शूकश्चासौ कीटश्चेति शूककीटः ॥

आलिद्रूणौ तु वृश्चिके ।

क्षीर० — आलमनर्थोऽस्त्यत्राली । द्रूणति द्रूणः । 'द्रूण हिंसायाम्' । द्रुण इत्येके । विषकीटोऽयम् ॥

टीका० — अलित्रयं वृश्चिके ।

"अलं वृश्चिकलाङ्गूलं द्रुण आडी तु वृश्चिकः"

इति हलायुधः । 'भृङ्गवृश्चिकयोरली' ति ह्रस्वादौ रभसः । अलयोगादली । इन्नन्तः । 'द्रुण हिंसागतिकौटिल्येषु' । इगुपधलक्षणः कः । द्रुणः ॥

पारावतः कलरवः कपोतः

क्षीर० — परापतितोऽयं पारावतः । 'जपादित्वाद् वत्वम्(?)। रञ्जकश्च । केन पवते कपोतः । 'कस्य वायोः पोतः' इत्यागमः । आरण्योऽयम् । आद्यस्तु गृहकपोतः । अयं त्वभेदं मन्यते ॥

टीका० — पारापतत्रयं पारापते । पारादप्यापततीति पचाद्यच् । पारापतः । 'खगे द्वौ प्रथमे नर्ले' इत्युत्पलिनी(?) । तदा पृषोदरादित्वात्

---

१. 'आड' ङ. च. छ. ज. पाठः. २. 'याम् । कद्रु' क. ग. घ. ङ. पाठः. ३. 'व' क. घ. च. झ. पाठः. ४. 'ग' क. ख. घ. च. पाठः.

वत्वम् । कलरव इति बहुव्रीहिः । 'कब्रृ वर्णे' । 'कबेरोतच् पश्च' (उ० १. ६५) इत्योतच् पश्चान्तादेशः । कपोतः ॥

अथ शशादनः ॥ १४ ॥

पत्री श्येनः

क्षीर०—पत्री, सामान्यमपि विशेषे वर्तते । यच्छाश्वतः—

"श्येनाख्यो विहगः पत्री पत्रिणौ शरपक्षिणौ" ।

माला च—' श्येनः पत्री शशादनः ' । श्यायते श्येनः ॥

टीका०—शशादनत्रयं श्येने । श्येनशब्दश्च सञ्चारणसामलादौ प्रसिद्धः । तन्मध्ये कोऽपि शशमप्यत्तीति शशादनः । साहचर्यादन्येऽपि । पत्रं पक्षोऽस्यास्तीति पत्री । प्रशंसायामिनिः । 'श्यैङ् गतौ' । 'श्यास्त्याहृञविभ्य इनच्' (उ० २. ४८) । श्येनः ॥

उलूकस्तु वायसारातिपेचकौ ।

क्षीर०—उलति नेत्राभ्यां वहत्युलूकः । 'ऊर्ध्वोल्लोकनादि'ति निरुक्तम् । पेचयति पीयते वा पेचकः ॥

टीका०—उलूकत्रयं पेचके । 'उच समवाये' । 'उल्कादयश्च' (उ० ४. ४१) । इत्यूकः चकारस्य च लकारः । उलूकः । पचतेश्छन्दस्यामिपच्योरलिट्येत्वं वक्तव्यम्[1] । पेचकः ॥

व्याघ्राटस्तु भरद्वाजः

क्षीर०—व्याजिघ्रन्नटति व्याघ्राटः । भरद्वाजस्यापत्यं, भरद्वाजोऽस्य वा भरद्वाजः । चाटकेराख्यः ॥

टीका०—व्याघ्राटद्वयं कर्णचटके । कचित् करटाख्यः । व्याघ्रमटतीति 'कर्मण्यण्' (३. २. १) ॥

---

१. 'व्यम् ॥' ङ. छ. पाठः.

खञ्जरीटस्तु खञ्जनः ॥ १९ ॥

क्षीर० — खं जनयति ॥

टीका० — खञ्जरीटद्वयं **खञ्जने** । खञ्जनो नन्द्यादिः ॥

लोहपृष्ठस्तु कङ्कः स्याद्

क्षीर० — लोहवर्णं पृष्ठमस्य । कङ्कते कङ्कः ॥

टीका० — लोहपृष्ठद्वयं **कङ्के** । दृढत्वाल्लोहमिव पृष्ठमस्ये लोहपृष्ठः । 'ककि वकि गत्यर्थे' दण्डकः । पचादिः । कङ्कः ॥

अथ चाषः किकीदिविः ।

क्षीर० — चषति चाषः । किकीति दीव्यति वाशते किकीदिविः । द्वे नामनी इत्येके । किकिदिविरित्यन्ये ॥

टीका० — चाषद्वयं **सुवर्णचटके** । 'चष भक्षणे' । मूर्धन्यान्तः । कर्मणि घञ् । चाषः । 'इक्षुपक्षिभिदोश्चासः' इति तु दन्त्यान्ते रभसः । *'कृपिसृपिच्छविकिकिदीविः' (उ० ४. ५७) इत्यनेन किकिदीविर्निपातितः । अत्र दीकार एव दीर्घः । तथा च रत्नकोशे आर्या— 'किकिदीविश्चासः स्याद्' इति । अन्यथार्याभङ्गः । 'किकिदिविसंज्ञश्चासः' इति वोपालितेन सर्वं ह्रस्वमुक्तम् । 'चाषः किकीदिविः स्मृतः' इति व्याडिना द्वितीयो दीर्घ उक्तः ॥

कलिङ्गभृङ्गधूम्याटाः

क्षीर० — के लिङ्गं चूडास्य कलिङ्गः । भृङ्गवद् कृष्णः । धूम्येवाटति धूम्याटः । धूम्य आटश्च पदैकदेशत्वात् ॥

---

१. 'रीति' ख. पाठः. २. 'स्येति लो' क. ख. च. झ. पाठः. ३. 'कीदीवि' ख. ग. ङ. पाठः. ४. 'ञ् । इ' घ. ङ. छ. पाठः. ५. 'षः' क. ख. झ. पाठः.

---

* 'कृविघृष्विच्छविस्थविकिकीदिविः' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

टीका० — पिच्छेति ख्याते कलिङ्गत्रयम्। कलिं गहनं गच्छतीति कलिङ्गः। पृषोदरादिः। '‡भृञो नुम् च' (उ० १. १३०) इति नुम्। भृङ्गः। धूमसंहतिर्धूम्या। तामटतीति धूम्याटः। 'कर्मण्यण्' (३. २. १)॥

अथ स्याच्छतपत्रकः॥ १६॥

दार्वाघाटः

क्षीर० — शतं बहवः पत्राणि पक्षा अस्य शतपत्रकः। दार्वो हन्ति दार्वाघाटः। 'दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम्' (वा० ३. २. ४९)॥

टीका० — [1]काण्टोकेति ख्याते शतपत्रकद्वयम्। उत्पतनसाधनं शतं पत्राण्यस्येति शतपत्रः। दारु आहन्तीति दार्वाघाटः। हन्तेराङ्पूर्वाद् दारूपपदे 'दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम्' (वा० ३. २. ४९) इत्युपसङ्ख्यानादण् नकारस्य च टकारः॥

अथ सारङ्गः स्तोककश्चातकः समाः।

क्षीर० — सरति, सरणमङ्गति वा सारङ्गः। सह आरङ्गति वा। यूथचारित्वात्। स्तोकं कायति वाशते याचते वा स्तोककः। चतते याचते चातकः॥

टीका० — शारङ्गत्रयं चातके। 'शृ हिंसायाम्'। '†शृस्वृञां वृद्धिश्च' (उ० १. १२७) इत्यङ्गच्। एवमुणादौ तालव्यादिः शारङ्गः।

"वारणवराहहरिवरगोगणसारङ्गसङ्कुलमहासालम्" (स० १३. श्लो० ३८)

इति भट्टिभाषासमावेशे दन्त्यादिः। स्तोकमेव कं शिरोऽस्येति स्तोककः। धातुप्रदीपे तु — 'ष्टुच प्रसादे'। कर्मणि घञ्। इत्ये[2]वं स्तोकः साधितः। ततः स्वार्थे कः।

---

१. 'भुटोके' ङ., 'उटोके' छ., 'क्केटके' ज., 'टोखेति' च. पाठः. २. 'व' क. घ. ज. झ. पाठः.

---

‡ 'भृञः किदुट् च', † 'सृवृञोर्वृद्धिश्च' इति मुद्रितोणादिपाठः।

"सारङ्गः स्तोककः स्तोकोऽहिवर्णो वाग्ग्रहोऽम्बुपः"

इति केसरमालापि। 'चदे चते याचने'। ण्वुल्। चातकः॥

कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुधः॥ १७॥

क्षीर०— कृकेण शिरोग्रीवेण वक्ति कृकवाकुः। कुगुचारणेन कुटति कुक्कुटः। शिखी कालश्च॥

टीका०— कृकवाकुचतुष्कं कुक्कुटे। कृकेन गलेन वक्तीति कृकवाकुः। 'कृके वचः कश्च' (उ०१. ६) इति ञुण्, कश्चान्तादेशः। ताम्रवच्चूडा अस्येति ताम्रचूडः। 'कुक वृक आदाने'। क्विप्। कुक्। 'कुट कौटिल्ये'। कुटतीति कुटः। पचाद्यच्। तस्य 'गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्' (१. २. १) इति ङिद्भावान्न लघूपधगुणः। कुक् चासौ कुटश्चेति कुक्कुटः॥

चटकः कलविङ्कः[1] स्यात्

क्षीर०— चटति भिनत्त्याहारं चटकः। कं शिरो लुनाति चलति कलविङ्कः[2]॥

टीका०— गमडेति ख्याते [3]चटकद्वयम्। चटेः क्वुन् चटकः॥

तस्य स्त्री चटका

क्षीर०—'अजाद्यतष्टाप्' (४. १. ४)। क्षिपकादित्वादित्त्वाभावः॥

टीका०— तस्य चटकस्य स्त्री चटका। 'अजाद्यतष्टाप्' (४. १. ४)॥

तयोः।

पुमपत्ये चाटकैरः

क्षीर०— चटकस्य चटकाया वा अपत्यं पुमान्। 'चटकाया ऐरक्' (४. १. १२८)। 'चटकाच्च' इत्युपसङ्ख्यानात्॥

१., २. 'पि' ग. ङ. पाठः. ३. 'चा' ङ. छ. पाठः.

टीका० — तयोश्चटकाचटकयोः पुमपत्ये चाटकैरः। 'चटकाया ऐरक्' (४. १. १२८)॥

स्त्र्यपत्ये चटकैव हि ॥ १८ ॥

क्षीर० — स्त्री च तदपत्यं च तत्। 'स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः' (वा० ४. १. १२८)। 'लुक् तद्धितलुकि' (१. २. ४९) इति टापो लुक्यपि स्त्रीत्वाट्टाप्॥

टीका० — चटकाचटकयोः स्त्र्यपत्ये चटकेत्येव स्यात्। 'स्त्रियामपत्ये लुग् वक्तव्यः' (वा० ४. १. १२८) इत्यैरक्प्रत्ययस्य लुक्। ततष्टाप्॥

कर्करेटुः करेटुः स्यात्

क्षीर० — कर्केति रेटते. केति रेटने वाशते॥

टीका० — काङ्करेटु इति ख्याते कर्करेटुद्वयम्। कर्कः सिताश्व इव रेटतीति कर्करेटुः। वृक्षादीनां शिरसि रेटतीति करेटुः। 'रेट परिभाषणे'। 'कृपावा —' (उ० १. १) इत्यादिना बाहुलक उण्।

" कर्करेटुः करेटुः स्यात् खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः "

इति पुंस्काण्डेऽमरमाला।

" स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोरगाः "

इति स्त्रीपुंसत्वमपि केचिन्मन्यन्ते॥

कृकणक्रकरौ समौ।

क्षीर० — कृकं नयति कृकणः। कृ इति कणति वा कृकणः। क्रेति करोति वाशते क्रकरः॥

टीका० — कयरेति ख्याते कृकणद्वयम्। कृकेण गलेन अणतीति कृकणः। पचादिः। 'अण शब्दार्थः'॥

वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि ॥ १९ ॥

क्षीर० — परभृतः काकीपुष्टत्वात् । कोकते चित्तं गृह्णाति कोकिलः । अपि कायति पिकः । जलकण्ठस्ताम्राक्षश्च ॥

टीका० — वनप्रियचतुष्कं कोकिले । 'वा प्रियस्य' (वा० २.२.३५) इत्यनेन प्रियवण इत्यपि । विजातीयेन भृतः पुष्टः परभृतः । 'कुक अदने' । सलिलवद् बाहुलक इलच् । कोकिलः । अपिहितः कायतीति पिकः । कप्रत्ययान्तः । अपिरन्तर्धौ ॥

काके तु करटारिष्टबलिपुष्टसकृत्प्रजाः ।
ध्वाङ्क्षात्मघोषपरभृद्बलिभुग्वायसा अपि ॥ २० ॥

क्षीर० — काशब्दं कायति, ककते वा लौल्यात् काकः । केति रटति करटः । नास्ति रिष्टं हिंसास्य मृतभुक्त्वाद् वा अरिष्टः । बलिभिः पुष्टो वैश्वदेवभागभुक्त्वाद्[1] बलिपुष्टः । सकृत् प्रजायते सकृत्प्रजः । एकाण्डप्रसवात् । ध्वाङ्क्षति काङ्क्षति ध्वाङ्क्षः । आत्मानं स्वं नाम घोषयत्यात्मघोषः । काकेति वाशनात् । परान् पिकान् बिभर्ति परभृत् । वय एव वायसः । प्रज्ञादित्वादण् वयते वा । एकदृष्टिश्चिरजीवी मौकलिकश्च ॥

टीका० — काकदशकं काके । का इति शब्दं कायतीति काकः । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३.२.३) । कम् आत्मानं रटतीति करटः । अत एवात्मानं घोषयतीत्यात्मघोषोऽपि । 'कर्मण्यण्' (३.२.१) । रिष्टं मरणलक्षणम् । तदस्य नास्तीत्यरिष्टः । बलिना पुष्टो बलिपुष्टः । सकृदेकवारं प्रजा सन्ततिरस्येति सकृत्प्रजः । 'ध्राक्षि ध्राक्षि ध्वांक्षि घोरवाशिते' । पचाद्यच् । ध्वाङ्क्षः । परं कोकिलं बिभर्ति पुष्णातीति परभृत् । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ३.२.१०१) इति क्विप् । वय एव वायसः । प्रज्ञादित्वादण् ॥

---

१. 'गार्हत्वाद्' ख. पाठः.

द्रोणकाकस्तु काकोलः

क्षीर० — वृद्धकाकोऽद्रिकाको वा। यदाहुः —

"द्रोणकाको वृद्धकाकोऽप्यद्रिकाको वनाश्रयः"।

'द्रुण हिंसायाम्'। द्रोणोऽपि ॥

टीका० — डाढकाकेति ख्याते द्रोणकाकद्वयम्। विपर्यये काकोल उक्तः ॥

दात्यूहः कालकण्ठकः।

क्षीर० — द्वितीयं तृतीयं वा रूपं वहति द्विरूपत्वात्। तस्यापत्यं दात्यूहः। 'देविकाशिंशपा —' (७. ३. १) इत्यात्वम्। कालः कण्ठोऽस्य कालकण्ठकः। कालाः कण्टका रोमोद्भेदा अस्य वा कालकण्टकः। जलरङ्कोऽपि ॥

टीका० — डौंऊकेति ख्याते दात्यूहद्वयम्। कल एव कालः। स्वार्थेऽण्। कालोऽव्यक्तध्वनिः कण्ठेऽस्येति कालकण्ठः ॥

आतापिचिल्लौ

क्षीर० — आतापिचिल्लौ सिंहावलोकितेन समाविल्येव। आतापयत्यातापिः। चिल्लति चिल्लः। 'चिल्ल शैथिल्ये' ॥

टीका० — आतापिद्वयं चिल्ले। 'तायृ पूजादौ'। आवश्यके णिनिः आतायी। 'चिल्ल शैथिल्ये'। अच्। चिल्लः ॥

दाक्षाय्यगृध्रौ

---

१. 'सा' च. ज., 'ढका' ङ. छ. पाठः. २. 'जो' क. ग. ङ. पाठः. ३. 'डाके' ङ. छ., 'धातुके' ज. पाठः. ४. 'ण्ठो' ङ. छ. पाठः. ५. 'तपत्य' ख. पाठः.

क्षीर०— समावित्येव । दक्षते दाक्षाय्यः । †'हृदयदक्षिस्पृहिभ्य आय्यः' (उ०३. ९६) । ततोऽपत्येऽण् । गृध्यति मांसे गृध्रः ॥

टीका०— दाक्षाय्यद्वयं गृध्रे ॥

कीरशुकौ समौ ॥ २१ ॥

क्षीर०— कीशब्दमीरयति कीरः । शुको नीलत्वात् । शुवतीत्येके । प्रियदर्शनोऽपि ॥

टीका०— कीरद्वयं शुके । कीति शब्दं रायतीति कीरः । 'रै शब्दे' । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३. २. ३) । 'शुक गतौ' । तालव्यादिः । इगुपधलक्षणः कः । शुकः ॥

क्रुङ् क्रौञ्चः

क्षीर०— क्रुञ्चति क्रुङ् । प्रज्ञादित्वाद् वा अण् । स्त्रियामजादित्वात् क्रुञ्चा ॥

टीका०— क्रौञ्चे क्रुङ्द्वयम् । क्वचिद् ढेकेति[3] ख्यातः । क्रुङ् इति । 'क्रुञ्चु कौटिल्याल्पीभावयोः' । ऋत्विगादिनों क्विन् । निपातनान्न नकारलोपः । संयोगान्तलोपः 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' (८. २. ६२) इति कुत्वं ङकारः । स्त्रियां क्रुञ्चा । हलन्तादप्यजादिगणपाठाट्टाप् । क्रुञ्चाया अपत्यं क्रौञ्चः । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४. १. १२०) इति ढकि प्राप्ते

"बडवाया वृषे वाच्ये अण् क्रुञ्चाकोकिलात् स्मृतः"

इत्यण् ॥

अथ बकः कह्वः

क्षीर०— वक्ति बकः । न्यङ्क्वादि । बकोटोऽपि । के जले, केन वा ह्वयते कह्वः ॥

---

१. 'द' क. ख. घ. ङ. छ. पाठः. २. 'करोति' ङ. छ., 'कारयती' च. ज. पाठः. ३. 'ङ्के' क. ख. च. पाठः. ४. 'त्वात् क्वि' क. ख. पाठः.

---

† 'श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य.' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

टीका० — बकद्वयं बके । 'वक कौटिल्ये' । अच् । क इति शब्दं ह्वयत इति कह्वः । 'ह्वेञ् स्पर्धायामाह्वाने च' । 'सर्वत्र सम्प्रसारणिभ्यो डो वक्तव्यः' इति डः ॥

पुष्कराह्वस्तु सारसः ।

क्षीर०—सरसिभवाँनाह्वयते सरसि(?) भवः सारसः । लक्ष्मणाख्यौ[3], विलीनाङ्गो, दीर्घजङ्घश्च ॥

टीका० — पुष्कराह्वद्वयं सारसे । पुष्कराह्वः पद्मनाला । 'सारसवत्ता विहता' इति वासवदत्ता । अतो द्विदन्त्यः सारसः ॥

कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गाह्वयनामकः ॥ २२ ॥

क्षीर० — कवते वाशते कोकः । चकते चक्रः । चक्रेति वाक् आख्या अस्य चक्रवाकः । रथाङ्गश्चक्रमाह्वयो नामास्य रथाङ्गाह्वयः, रथाङ्गनामा च ॥

टीका० — चक्रवाके कोकचतुष्कम् । पूर्ववत् कोकचक्रौ । चक्रेण चक्रशब्देनोच्यत इति चक्रवाकः । 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' (३. ३. १९) इति घञ् । चक्रं रथाङ्गमुच्यते । तस्याह्वयो रथाङ्गाह्वयः, स नामास्येति रथाङ्गाह्वयनामकः ॥

कादम्बः कलहंसः स्याद्

क्षीर० — कदम्बस्यायं सङ्घचारित्वात् कादम्बः । कलो मधुरवाग् हंसः ॥

टीका० — कायम्बेति ख्याते कादम्बद्वयम् । नीचे कादम्ब उक्तः ॥

---

१. 'यां शब्दे च' क. ख. च., 'यां वाचि । स' ज. पाठः.   २. 'वः सा' ख. पाठः.
३. 'ह्यो ली' ख. पाठः.   ४. 'न्त्यः ॥' क. ख. झ. पाठः.

उत्क्रोशकुररौ समौ ।

क्षीर०— उच्चैः क्रोशत्युत्क्रोशः । कुरति कुररः । 'कुर शब्दे' । कुरेति शब्दं राति वा ॥

टीका०— कुरलेति[1] ख्याते उत्क्रोशद्वयम् । उच्चैः शब्दायत इत्युत्क्रोशः । पचादिः । 'कु शब्दे' । 'कुवः करन्' (उ० ३. १३३) कुररः ॥

हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः ॥ २३ ॥

क्षीर०— हन्ति तमोऽच्छत्वाद्[2] हंसः । अत एव श्वेतगरुतः । श्वेता गरुतः पक्षा अस्य श्वेतगरुत् । सामान्येनावयवान्तरस्य[3] नानात्वात् । तद् वक्ष्यते राजहंसा इत्यादि । चक्रमिवाङ्गमेषां, चक्रवन्मण्डलीकृतपक्षा आसत इति । वक्राङ्ग इत्येके । मानसाख्ये देवसरसि ओकोऽस्य मानसौकाः ॥

टीका०— हंसचतुष्कं हंसे । हन्तेः 'वृतॄवदिहनिकमि§कषियुमुचिभ्यः सः'[4] (उ० ३.६२) । हंसः । दन्त्यसः । श्वेतगरुतः श्वेतपक्षाः । चक्रवाकस्येवाङ्गमस्येति चक्राङ्गः ॥

राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः ।

क्षीर०— चञ्चुसहितैश्चरणैरिति लक्षणे तृतीया ॥

टीका०— ये लोहितैश्चञ्चुचरणैर्लक्षिताः, सिताश्च शरीरेण, ते राजहंसाः । चञ्चुचरणैरिति । प्राण्यङ्गत्वाद् बहुवचनस्याप्राप्तिः । अतः कृतद्वन्द्वैकवद्भावस्यैकशेषः । यथा—

---

१. 'क' झ. पाठः. २. 'गच्छति हंसः । श्वे', ३. 'चक्राङ्गो वृत्तत्वात् । वक्रा' ख. घ. पाठः. ४. 'सः । द' ङ. छ. पाठः.

---

§ 'कशिभ्यः सः' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

"ग्रीवाकुञ्चिलकाटेषु नित्यं स्वेदः प्रशस्यते"

इति ॥

मलिनैर्मल्लिकाक्षास्ते

क्षीर०— मलिनैश्चञ्चुचरणैस्ते सिता मल्लिकाकाराक्षाः शुक्लापाङ्गत्वात् ॥

टीका०— ते हंसाः मलिनैः किञ्चिद् धूम्रैश्चञ्चुचरणैर्लक्षिता मल्लिकनामानः। 'मल मल्ल धारणे'। 'इन्' (उ० ४. ११९) इतीन्। ततः कन्।

"मल्लिको हंसभेदे ना तृणशूल्यां तु मल्लिका"

इत्यर्धनारीश्वरः। मल्लिकाक्षः क्षान्त इति केचित्।

"भूषिते परितो यस्य लोचने कृष्णराजिभिः।
कृष्णं च तारकामात्रं मल्लिकाक्षः स उच्यते ॥"

इत्यश्वभेदो हंसभेदश्च। एतच्छब्दार्णव उक्तम्।

"एतस्मिन् मदकलमल्लिकाक्षपक्ष"

इति भवभूत्यनुप्रासोऽपि ॥

धार्तराष्ट्राः सितेतरैः ॥ २४ ॥

क्षीर०— ते कृष्णैश्चञ्चुचरणैः। धृतराष्ट्रे अमात्ये भवाः धार्तराष्ट्राः। राजहंसेभ्यो न्यूनत्वात् ॥

टीका०— सितेतरैः कृष्णैश्चञ्चुचरणैर्लक्षिता हंसा धार्तराष्ट्राः। शिवादित्वादण् ॥

शरारिराटिराडिश्च

क्षीर०— शृणात्येनां शरारिः। अटत्याटिः। अतत्यातिः। एताः स्त्रियाम् ॥

---

१. 'न्यं' ज. पाठः. २. 'णो' ग. पाठः. ३. 'त्यनेन वा श' ख. पाठः. ४. 'नादातिः' क. छ. पाठः.

टीका० — शराटिद्वयं शराटौ । शृणोतेर्बाहुलक आरिः । शरारिः । 'सरमिव शरालिकम्भितमच्छोदं नाम सर' इति कादम्बरी । अटतेराङ्पूर्वाद् 'इन्' (उ० ४. ११९) इतीन् । आटिः । 'अत सातत्यगमने' । 'अज्यतिभ्यां च' (उ० ४. १३२) इतीण् । आतिः । स्त्रियां ङ्यन्तापीति केचित् ॥

बलाका बिसकण्ठिका ।

क्षीर० — **बलाहकान् कायति, बलेन अकति याति वा बलाका । बिसमिव कण्ठोऽस्या बिसकण्ठिका । बिसकामुकेत्येके । शारिका[1] गौरा पीतपदेति वाच्यम् ॥**

टीका० — **स्वल्पबकजातौ** बलाकाद्वयम् । 'बल बल्ल संवरणे' । 'बलाकादयश्च' (उ० ४. १४) इत्याकः । मृणालवत् कण्ठोऽस्या इति बिसकण्ठिका । दन्त्यसा ॥

हंसस्य योषिद् वरटा

क्षीर० — **व्रियते वरटा । स्त्रीविषयत्वाज्जातेर्ङीष् नास्ति । वरलापि ॥**

टीका० — **हंस्यां** वरटा । वृणातेः 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४. ८२)

"वरला हंसकान्ता स्याद् वारला वरटा मता" ॥

इति हलायुधे त्रैरूप्यम् ॥

सारसस्य तु लक्ष्मणा ॥ २५ ॥

क्षीर० — **योषिदित्येव । लक्ष्मणीत्येके । अत एव लक्ष्मणाख्यासौ ॥**

टीका० — **सारसयो[2]षिति** लक्ष्मणा ।

" वाल्मीकेररहितरामलक्ष्मणानाम्"

---

१. 'शारिका गौरादि पिकप' ख. पाठः. २. 'स्य तु ल' इ. छ. पाठः.

इति माघे मकारवान् । कादम्बर्यां तु — 'मदमुदितमिव अकटुकं मलकरसाकुल-क्षणम्' इत्यच्छोदवर्णनायां मकाररहितोऽपि ॥

जतुकाजिनपत्त्रा स्यात्

क्षीर० — जतीव कृष्णपिङ्गत्वात् जतुका । अजिनं पत्त्राणि पक्षा अस्या अजिनपत्त्रा । चर्मचटकत्वात् ॥

टीका० — जतुकाद्वयं चर्मचटके ।

"रात्रौ जतुकं चर्मचटकजतूकौ स्त्रियाम्"

इति चवर्गादौ रभसः ।

"निशाटश्चक्रवाकिर्मिचर्मजतुकावल्गुलक्रम्"

इति विभाकरवर्मा । चर्मैव पक्षोऽस्या अजिनपत्त्रा ॥

परोष्णी तैलपायिका ।

क्षीर० — परमुष्णमस्याः परोष्णी । शीतासहत्वात् । परं विरुद्धं वा तेजसान्धकारचरत्वात् । तैलं पिबतीव तैलपायिका । नित्यमास्यविकासात् । चतुःसंज्ञेत्येके । कुचविट्टा विगुडिका निशाटनी च ॥

टीका० — परोष्णीद्वयं तैलाटकृ इति ख्यातायाम् । नासाच्छिन्निकाया वाजगुडीति ख्यातायां तैलाम्बुलद्दकायां वेति केचित् ॥

वर्वणा मक्षिका नीला

क्षीर० — वृणोति वर्वणा । मक्ष्यन्ते रुष्यन्तेऽस्यै मक्षिका ॥

टीका० — नीलकाचवर्णा गोमयादिमक्षिका वर्वणाख्या । 'जानपद —' (४. १. ४२) इत्यादिना प्राणिवृत्तेर्ङीपविधानान्नीलीति पाठः । नीलेति लेख-

---

१. 'नि नै', २. 'के । तैलस्यायित्वदर्शनात् । कुचविट्टावत् गुल्मिका' क. पाठः

कदोषः । 'वर्वणा नीलमक्षिका' इत्यमरमाला । अतो नीलमक्षिकेति सविशेषणं नाम ॥

सरघा मधुमक्षिका ॥ २६ ॥

क्षीर० — सरति घातयति सरघा ॥

टीका० — सरघाद्वयं मधुमक्षिकायाम् । सरघा दन्त्यादिः ॥

पतङ्गिका पुत्तिका स्याद्

क्षीर० — पतति पतनमङ्गति वा पतङ्गिका । पुत् कुत्सितं तनोति पुत्तिका । मधुमक्षिकाभेदोऽयम् । यन्निमिः —

"माक्षिकं तैलवर्णं स्याद् घृतवर्णं तु पौत्तिकम् ।
भ्रामरं तु भवेच्छुक्लं क्षौद्रं तु कपिलं भवेत्" ॥

टीका० — पतङ्गिकाद्वयं पुत्तिकाख्यमधुमक्षिकाविशेषे । तथा च वैद्यके — 'पौत्तिकं भ्रामरं क्षौद्रं मधु' इत्युक्तम् ॥

दंशस्तु वनमक्षिका ।

क्षीर० — दशति दंशः ॥

टीका० — डाश इति ख्याते दंशद्वयम् । दशतीति दंशः । पचादिः ॥

दंशी तज्जातिरल्पा स्याद्

क्षीर० — दंशी दंशजातीया । जातेर्ङीष् ॥

टीका० — तज्जातिः क्षुद्रा कुजीति ख्याता दंशी ॥

गन्धोली वरटा द्वयोः ॥ २७ ॥

---

१ क ' ड. छ. पाठः.

क्षीर० — गन्धयत्यर्दयति गन्धोली। गन्धाल्वीत्येके। तृणानि वरटा। तैलाटाख्या॥

टीका० — गन्धोलीद्वयं वरलीति ख्यातायाम्।

"वरटा वरटीहंस्योस्तन्त्वतौ वरटः स्मृतः"

इति तारपालः॥

भृङ्गारी चीरुका चीरी झिल्लिका च समा इमाः।

क्षीर० — आकृत्या भृङ्गमियर्ति भृङ्गारी। चीति रौति चीरुका। चीति रिणाति चीरी। झिल्ल्याद्यभेदात् तत्तुल्यशब्दा झिल्लिका। 'केऽणः' (७.४.१३) इति ह्रस्वः। 'झिल्लिकाझङ्कृतीनाम्' इति तु लक्ष्यम्॥

टीका० — भृङ्गारीचतुष्कं चिल्लीति ख्यातायाम्। 'चिरुका ह्रस्वादिर्दीर्घादिश्च' इति वर्णविवेकः। †'शुषिचिमिञां दीर्घश्च' (उ० २.२८) इति चिञो रक्, दीर्घश्च, ङीप् च। चीरी॥

समौ पतङ्गशलभौ

क्षीर० — शलति शमं लभतेऽग्नौ वा शलभः॥

टीका० — पतङ्गद्वयं फडिङ्ग इति ख्याते। 'पतेरङ्गच् पक्षिणि' (उ० १.१२४) इत्यङ्गच्। पतङ्गः। 'शल गतौ'। तालव्यादिः। शरभवच्छलभः॥

खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः॥ २८॥

क्षीर० — खे द्योतते खद्योतः। ज्योतिरियङ्गते चलतीति ज्योतिरिङ्गणः। इन्द्रगोपको ज्योतिर्माली कीटमणिश्च॥

---

१. 'चीरिकाद्य' क. ग. घ. ङ. पाठः. २. 'का। चक्राह्वया लोहपृष्ठ इन्दिन्दिरो लङ्कदेश्याम्। के' क. ग. घ. ङ. पाठः. ३. 'फडिङ्ग' च. पाठः.

---

† 'शुषिचिमीनां दीर्घश्च' इति मुद्रितोणादिपाठः।

टीका० — खद्योतद्वयं ज्योतिरिङ्गणीति ख्यातेः। खे द्योतत इति खद्योतः। पचादिः। ज्योतिस्तारका, तद्वद् इङ्गति गच्छतीति ज्योतिरिङ्गणः। 'चलनशब्दार्थादकर्मकाद् युच्' (३.२.१४८)। 'पूर्वपदात् संज्ञायामगः' (८.४.३) इति णत्वम् ॥

मधुव्रतो मधुकरो मधुलिण्मधुपालिनः।
द्विरेफपुष्पलिड्भृङ्गषट्पदभ्रमरालयः ॥ २९ ॥

क्षीर० — मधु व्रतयति भुङ्क्ते मधुव्रतः। **अलत्यली, अलिश्च। द्वौ रेफौ स्तोऽस्य द्विरेफः।** [†]भृजति, बिभर्ति वा भृङ्गः। **'भृजी भर्जने'। षट् पदानि चरणान्यस्य षट्पदः। भ्रमति भ्रमरः। चञ्चलीकभसलेन्दिन्दिरलोलम्बा देश्याम् ॥**

टीका० — मधुव्रताद्येकादशकं **भ्रमरे**। मधु करोतीति मधुकरः। तथाच **वैद्यके** — 'पौत्तिकं भ्रामरं क्षौद्रं मधु' इति। [*]मधु व्रतयति भुङ्क्ते इति मधुव्रतः। [S]व्रताद् भोजने तन्निवृत्तौ वा (वा० ३.१.२१) 'मुण्डमिश्र —' (३.१.२१) इति णिजन्तात् 'कर्मण्यण्' (३.२.१)। मधुलिट्पुष्पलिहौ हकारान्तौ, क्विबन्तौ च। अलति अवश्यं भूषयतीत्यली। नान्तः। ह्रस्वादिः। भ्रमर इति नाम्नि द्वौ रेफावस्येति द्विरेफः। भृजो गन्प्रत्ययेन भृङ्गः। 'अर्तिकमिचमिभ्रमिदेविवाशिवासिभ्यश्चित्' (उ० ३.१३२) इत्यरन्। भ्रमरः। अलिरिति ह्रस्वादिः। 'इन्' (उ० ४.११८) इतीन्। स्वरार्थो नः ॥

मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक्।
शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलास्यपि ॥ ३० ॥

१. 'ज्योतिरिङ्गणी' क. ङ. छ पाठः. 'झंहिणी' ज पाठः.

---

† 'भर्जत' इति स्यात्। * व्युत्क्रमेण व्याचष्टे। S 'व्रताद् भोजनतन्निवृत्त्योः' इति मुद्रितवार्त्तिकपाठः।

क्षीर० — मीनात्यहीन् मयूरः । बर्हमस्यास्तीति 'फलबर्हाभ्यामिनच्' (वा० ५.२.१२२) । इनिश्च । शिखा अस्यास्ति शिखावलः 'दन्तशिखात् संज्ञायाम्' (५.२.११३) । शिखी । व्रीह्यादित्वादिनिः । मेघनादमनुलसति नृत्यत्यवश्यं मेघनादानुलासी । चन्द्रकी शुक्लापाङ्गश्च ॥

टीका० — मयूरनवकं मयूरे । 'मङ गतौ' । '[illegible] ऊरन्' (उ० ४.९१) । मयूरः । बर्हयोगाद् बर्हिणः । [illegible] । व्रीह्यादित्वादिनिः । बर्ही । नान्तः । 'दन्तशिखात् संज्ञायाम्' (५.२.११३) वलच् । शिखावलः । शिखिकेकिनौ व्रीह्यादित्वादिनिः । मेघनादानुलसनं [illegible] मेघनादानुलासी । नान्तः ॥

केका वाणी मयूरस्य

क्षीर० — के मूर्ध्नि कायति केका ॥

टीका० — मयूरध्वनौ केका ॥

मेचकः चन्द्रकमेचकौ ।

क्षीर० — चन्द्रप्रतिकृतिश्चन्द्रकः । मेचको मिश्रवर्णत्वात् । यत् कात्यः —

"बर्हिकण्ठसमं वर्णं मेचकं ब्रुवते बुधाः" ॥

टीका० — मेचकद्वयं मयूरपिच्छस्थेऽक्षिसंस्थाने ॥

शिखा चूडा

क्षीर० — मयूरस्येत्येव । अन्यत्रोपचारात् ॥

टीका० — शिखाद्वयं मयूरशिरस्थचूडायाम् । ज्वालायां शिखोक्ता ॥

---

1. 'प्रकृतिराह्लादकत्वाच्चन्द्र' क. ग. घ ङ. पाठः.

शिखण्डस्तु पिच्छबर्हे नपुंसके ॥ ३१ ॥

क्षीर० —शिखाभिर्डयते शिखण्डः। पिच्छति पिच्छम् । बर्हते नृत्तेनोर्ध्वीभवति बर्हम् । प्रचलाकोऽपि । कलापो नानार्थे ॥

टीका० —शिखण्डत्रयं मयूरपिच्छे।

"मारुतयोगाद् गुणवन्नवशाशिखण्डानां
शुक्लापाङ्गविलम्बिनवशशिखण्डानाम्"

इति बृन्दावनयमकम्। 'बर्ह बल्ह परिभाषणादौ'। घञ्। बर्हः।

"सति कुसुमसनाथे कं हरेदेष बर्हः"

इति कालिदासः। अतः पुल्लिङ्गोऽपि ॥

खगे विहङ्गविहगविहङ्गमविहायसः ।
शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः ॥ ३२ ॥
पतत्रिपत्रिपतगपतत्पत्ररथाण्डजाः ।
नगौकोवाजिविकिरविविष्किरपतत्रयः ॥ ३३ ॥
नीडोद्भवा गरुत्मन्तः पित्सन्तो नभसङ्गमाः ।

क्षीर० —खे गच्छति खगः। 'अन्यत्रापि दृश्यते' (वा० ३.२.४८) इति डः। विहायसा गच्छति। 'गमेः सुपि खच् वक्तव्यः' (वा० ३.२.३८) 'विहायसो विह च'। 'डे च'। ख(श्च? च्च) डित्'। विजिहीते विहायाः। यच्छाश्वतः—

"विदुर्विहायसं व्योम पक्षिणश्च विहायसः"।

शक्नोतीति। 'शकेरुनोन्तोन्त्युनयः' (उ० ३.४९)। पतत्यनेन पतत्रं पत्रं पक्षः। 'पुंसि संज्ञायां घः' (३.३.११८) पतैर्गच्छति पतगः। पततीति पतत्। पत्राणि पक्षा रथोऽस्य पत्ररथः। नग ओकोऽस्य नगौकाः। वाजो वेगोऽस्यास्ति वाजी। विकिरति पक्षे विकिरः। 'विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा' (६.१.१५०)। वाति, वयति वा विः। 'वेञो डित्*'।

१. 'ड' क. ख. पाठः. २ 'तं' ख ञ. पाठः. ३. 'नाथः इ' ड. छ. पाठः. ४. 'डिः।' क. ग. घ. पाठः.

* 'डिच्' इति मुद्रितोणादिपाठः।

(उ० ४. ७३) । पत्त्राणि सन्त्यस्य पतति वा पतत्री । 'पतेरत्रिनिः' (उ० ४. ७०) । पतेरत्रिरिति भ्रान्त्या ग्रन्थकृदिदन्तं मन्यते । पतितुमिच्छन् पित्सन् । 'सनि मीमा—' (७. ४. ५४) इतीसभ्यासलोपौ । नभसा गच्छति नभसङ्गमः । गमेः सुप्युपसङ्ख्यानात् खच् । 'वाचंयमपुरन्दरौ च' (६. ३. ६९) इति चकारान्मुमागमः । 'अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभिपतिपणिभ्योऽसच्' (उ० ३. ११७) इति नभसशब्दोऽकारान्तोऽपि । पतङ्गा नानार्थे ॥

टीका० — खगादयः सप्तविंशतिः सामान्यपक्षिणि । खे गच्छतीति खगः । डप्रकरणे 'अन्यत्रापि—' (वा० ३. २. ४८) इति डः । 'विहायसो विह च' (वा० ३. २. ३८) इति खच् । 'खच्च डिद्वा भवतीति वक्तव्यम्' (वा० ३. २. ३८) इति खचो डित्वम् । विहगः । 'डे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः' (वा० ३. २. ३८) इति विहादेशः । विहगः । 'विहायसो विह च' इति खच् । विहङ्गमः । विहायाः सान्तः । विपूर्वाज्जहातेः 'वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि णिच्च' (उ० ४. २२२) इत्यसुन् । णित्वाद् युगागमः । 'शकॢ शक्तौ' । 'शकेरुनोन्तोन्त्युनयः' (उ० ३. ४९) इति उन, उन्त, उन्ति, उनिप्रत्ययाः कर्तव्याः । अतः शकुनशकुन्तशकुन्तिशकुनयः । प्रथमम् अण्डेन जायते, ततः शावकेन । अतो द्विजः । (पतत्र)पत्त्रयोगात् पतत्त्रिपत्त्रिणौ । अत इनिः । पतन् उड्डयमानो गच्छति पतगः । पृषोदरादिः । पतन् शकुन्तः । पत्त्रमेव रथ इवास्येति पत्त्ररथः । नगाः वृक्षाः, नगोकसो नगौकसः । व्रजत्यनेनेति वाजः । 'वज व्रज गतौ' । घञ् । वाजः । तद्योगाद् वाजी । किरतेः इगुपधलक्षणः कः । विकिरः । विरिति । 'वेञो डिः' (उ० ४. ७३) 'विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा' (६. १. १५०) इति पक्षे सुट् । 'परिनिविभ्यः सेवसित—' (८. ३. ७०) इति षत्वम् । विष्किरः । 'पतेरत्रिन्' (उ० ४. ७०) । पतत्रिः । इदन्तः । गरुत्मान् उक्तः । पित्सन्त इति । पतेः सन् शतृप्रत्ययश्च । 'सनिमीमाघुरभलभशकपतपदामच इस्' (७. ४. ५४) इतीस् । अभ्यासलोपश्च ।

* 'पतेरत्रिन्', ‡ 'भिनयिपदिपणि[illegible]' इति [illegible] । [illegible] वाच्यः' इति मुद्रितवार्तिकपाठः । [illegible] इति मुद्रिताष्टाध्यायीपाठः ।

नभसोऽकारान्तोऽप्युणादावुक्तः । तस्माद् 'गमेः सुप्युपसङ्ख्यानम्' (वा० ३. २. ३७) इति खच् । नभसङ्गमः ॥

तेषां विशेषा हारीतो मद्गुः कारण्डवः प्लवः ॥ ३४ ॥

तित्तिरिः कुक्कुटो लावो जीवञ्जीवश्चकोरकः ।

कोयष्टिकष्टिट्टिभको वर्तको वर्तिकादयः ॥ ३५ ॥

क्षीर०— पक्षिविशेषाः । हारिणं वर्णमितो हारीतः । मज्जति मद्गुः । जलकाकः । न्यङ्क्वादिः । करण्डे भवं कारण्डं पञ्जरवर्त्म वाति कारण्डवः । प्लवते प्लवः । तित्तिशब्दं राति तित्तिरिः । कुक्शब्दं कोटति कुक्कुटः । लाति लूयते वा लावः । जीवेन सहचरेण जीवति जीवञ्जीवः । बाहुलकत्वात् खच् । चकते ज्योत्स्नया तृप्यति चकोरः । को यजते कोयष्टिकः । पक्षिविशेषः । टिट्टिशब्दं भाषते टिट्टिभकः । वर्तते इति वर्तकः । ‡'शकुने साधुः (?) प्राचाम्' (७. ३. ४५) इति । पक्षे वर्तिका । आदिशब्दात् कपिञ्जलादयः ॥

टीका०— हारीतत्रयोदशकं प्रत्येकं **स्वनामप्रसिद्धेषु पक्षिषु** । हारीतो हरिआल इति ख्यातः । मज्जतीति मद्गुः । पानीयका*(रि ? कि)का । 'टुमस्जो शुद्धौ' । तरुवद्गुः । कारण्डवः । प्लवः पिल इति ख्यातः । तित्तिरिरिति । 'तरतेः सन्वत् तुक् चाभ्यासस्य' इति किः । तित्तिराचित्रपक्षकपिञ्जला अप्यस्य नामानि । कुगिति कुभति शब्दायत इति कुकुभः । कुभिः सौत्रो[२] धातुः । लावः प्रसिद्धः । 'जीवन् जीवो जीवजीवः' इति शुभाङ्गकोषः । 'कठिचकिभ्यामोरन्' (उ० १. ६७) । चकोरः । कोयष्टिकः कोण्डेति ख्यातः । टिट्टीति शब्देन भातीति टिट्टिभः । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३. २. ३) ततः स्वार्थे कः । वर्तिकाद्वयं **बाटहीति** ख्यातायाम् । 'वृतेस्तिकन्' (उ०३.

---

१. 'शिखरितिट्टि' क. ग. घ. ङ. पाठः. २. 'त्र' क. ख. च. ज. पाठः.

---

‡ 'वर्तका शकुनौ प्राचाम्' इति मुद्रितवार्तिकपाठः । * 'मद्गुः सलिलवायसे' 'मद्गुस्तु जलकाकः स्यात्' इति केशवयादवौ ।

१४७) इति तिकन् । वर्तिका । 'वर्तिका शकुनौ प्राचाम्' (वा० ७. ३. ४५) इति विभाषा इत्त्वनिषेधेन वर्तका । उभयोरनयोः रूपभेदेन प्रदर्शनार्थमावृत्तम् । आदिना शारिकादयः ॥

गरुत् पक्षश्छदः पत्त्रं पतत्त्रं च तनूरुहम् ।

क्षीर० — गिरति खं गरुत् । 'मृग्रोरुतिः' (उ० १. ९९) । 'पक्ष परिग्रहे' । छाद्यतेऽनेनाङ्गं छदः । 'छादेर्घे—' (६. ४. ९६) इति ह्रस्वः । पतत्यनेन पत्त्रम् । पतन्तं त्रायते पतत्त्रम् ॥

टीका० — गरुदादिषट्कं पक्षे । मरुद्वत् गरुत् । छाद्यतेऽनेनेति छदः । घः । 'छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य' (६. ४. ९६) इति ह्रस्वः । 'गरुत्पक्षौ तनौ छदे' इति क्लीबकाण्डे पालितः । 'दाम्नीशस—' (३. २. १८२) इत्यादिना ष्ट्रन् । पत्त्रम् । 'अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन्' (उ० ३. १०५) । पतत्त्रम् । तन्वा रोहते जायत इति तनूरुहम् ॥

स्त्री पक्षतिः पक्षमूलं

क्षीर० — मूलं 'पक्षात् तिः' (५. २. २५) ॥

टीका० — पक्षतिद्वयं पक्षमूले । 'पक्षात् तिः' (५. २. २५) पक्षतिः ॥

चञ्चुस्त्रोटिरुभे स्त्रियौ ॥ ३६ ॥

क्षीर० — चञ्चति चलति चञ्चुः । त्रोटयति त्रोटिः । तुण्डं च ॥

टीका० — चञ्चुद्वयं खोट इति ख्यातायाम् । 'चञ्चु तञ्चु त्वञ्चु गत्यर्थाः' । राहुवञ्चुण् । 'स्फुरति [illegible]' इत्यतो गौणोऽपि । 'त्रुट छेदने' । इन् । त्रोटिः । ङीपि त्रोटी ॥

प्रडीनोड्डीनसंडीनान्येताः खगगतिक्रियाः ।

क्षीर०— प्रकृष्टमूर्ध्वं संहतं च डयनम् । 'स्वादय ओदितः' इति निष्ठानत्वम् । एता इति विडीनाद्युपलक्षणार्थम् ॥

टीका०— प्रडीनत्रयं **पक्षिणामेकैकं गमनविशेषे ।** प्रथममुड्डयनाय क्रमः प्रडीनम् । वियद्गमनमुड्डीनम् । वृक्षादिषु पतनं संडीनम् । प्रादिपूर्वाद् डीङो भावे क्तः । 'ओदितश्च' (८. २. ४५) इति नत्वम् । ओदितां मध्ये पाठसामर्थ्यादनिट् ॥

पेशीकोषो द्विहीनेऽण्डं

क्षीर०— पेशीनां मांसखण्डानां कोषः । अमति निःसरत्यस्माद् अण्डम् । तिस्रः संज्ञा इति गौडः ॥

टीका०— पेशीत्रयं **पक्षिडिम्बेति**[1] ख्याते । 'पिश अवयवे' । घञ् । गौरादिङीष् । एवं तालव्यवती । 'कुष निष्कर्षे' । कर्मणि घञ् । एवं मूर्धन्यषः । कोषः ।

"भावानुरक्तवनितासुरभौ शपेय-
मालभ्य चाम्बु तृषितः करकोशपेयम् ॥"

इति तु तालव्यानुप्रासे घटकर्परः । 'अण रण गतौ' । 'जमन्ताड्डः' (उ० १. ११९) अण्डम् ॥

कुलायो नीडमस्त्रियाम् ॥ ३७ ॥

क्षीर०— कौ लीयते, कुलेमेति[2] **वा कुलायः । नीयतेऽस्मिन**[3] **नीडम् ॥**

टीका०— पक्षिवासे कुलायद्वयम् । कुलान्यायन्तेऽत्रेति कुलायः 'ईड स्तुतौ' । निपूर्वाद् घञ् । नीडः ॥

---

१. 'डिम्बेति' ज. पाठः. २. 'कं लयेति कु', ३. 'निडीय' क. ग. घ. ङ. पाठः.

पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः ।

क्षीर०— पुनाति पोतः । पात्येनं स्तनं पिबति वा पाकः । ऋभ्यतेऽर्भकः । डयते डिम्भः । प्रथते वर्धते. पृथु कायति वा पृथुकः । (श्ये ? श्य)ति शवति वा शावः । शेतेऽत्यर्थं शिशुः ॥

टीका०— पोतसप्तकं सामान्यशिशौ । पोत उक्तः । पिबतीति पाकः । भेकवत् कन् । 'ऋ गतौ' । 'अतिगृभ्यां भन्' (उ० ३. १५३) । ततः कन् । अर्भकः । शाव एव शावकः । 'शव गतौ' । घञ् ।

"नवनमेरुफलावलिरावभौ शुकपिशा कपिशावकुलाकृतिः"

इति कप्फिणाभ्युदयः । 'शो तनूकरणे' । 'शः कित् सन्वच्च' (उ० १. २०) इति उः । द्वितालव्यः शिशुः ॥

स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वं

क्षीर०— स्त्री च पुमांश्च तौ स्त्रीपुंसौ । 'अचतुरविचतुर—' (५. ४. ७७) इति साधुः । मेथते सङ्गच्छते मिथुनम् । द्वौ द्वौ इति द्वन्द्वम् । 'द्वन्द्वं रहस्य—' (८. १. १५) इति साधुः । यत् कालिदासः — 'द्वन्द्वानि भावं क्रियया विवव्रुः' (कुमा० स० ३. श्लो० ३५) ॥

टीका०— स्त्रीपुंसयोर्युग्मे मिथुनम । मिथिः सौत्रो धातुर्हिंसार्थः । 'क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित्' (उ०३. ५५) ॥

युग्मं तु युगलं युगम् ॥ ३८ ॥

क्षीर०— युज्यते धर्मिवृत्त्या युग्मम् । धर्मवृत्तौ तु युगम् । 'तद्गाति युगलम् । मत्वर्थीयो वा लच् ॥

१. 'तः । पत्त्यस्मिन् नमति तन्मात्रं वा स्त' क. पाठः.　२. 'ते पिबति स स्त' ख. पाठः.　३. 'ति' ख. पाठः.　४. 'म्भः अन्याधन्वात् । प्र' क. ग. घ. ङ. पाठः.　५. 'भ्यः क्युन्' ङ. छ. पाठः.　६. 'गः । घ' ख. पाठः.

† 'भ्यः कित्' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

टीका०— द्वन्द्वचतुष्कं सामान्येन युग्ममात्रे । द्वौ द्वौ इति द्वन्द्वम् । 'द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु' (८. १. १५) इत्यनेन द्वन्द्वमन्तःस्थोपधं निपात्यते । 'द्वन्द्वं द्वन्दं युगलं युग्मं युगं मिथुनं मिथः' इति व्याडिः । तथा च पृषोदरादित्वाद् वकारविकल्पः । तिग्मवद् युग्मम् । युगलमिति । पृषोदरादित्वात् कलच् । युजेः इगुपधलक्षणः कः । युगम् ॥

समूहनिवहव्यूहसन्दोहविसरव्रजाः ।
स्तोमौघनिकरव्रातवारसङ्घातसञ्चयाः ॥ ३९ ॥
समुदायः समुदयः समवायश्चयो गणः ।
स्त्रियां तु संहतिर्वृन्दं निकुरम्बं कदम्बकम् ॥ ४० ॥

क्षीर०— **समूह्यते ढौकते समूहः । निवहति निवहः । व्यूह्यते व्यूहः । सन्दुह्यते सम्पूर्यते सन्दोहः । विस्रियते विसरः । व्रज्यते व्रजः । 'गोचरसञ्चर—' (३. ३. ११९) इति साधुः । स्तूयते स्तोमः । उह्यते ओघः । न्यङ्क्वादिः । निकीर्यते निकरः । व्रियते व्रातः । वारः । सञ्चीयते सञ्चयः । समुदयनं समुदायः । अयतेर्घञ् । समुदय इति । इणोऽच् । सम(वय?वाय्य)ते समवायः । चीयते चयः । गण्यते गणः । वृणोति वृन्दम् । निकुरति निकुरम्बम् । कदम्बप्रतिकृतिकेसरसञ्चयात्मकत्वात् कदम्बकम् । कुत्सितमम्बते वा ॥**

टीका०— समूहादयो द्वाविंशतिः **समूहे** । समूहव्यूहयोः कर्मणि घञ् । निवहसन्दोहविसराः पचाद्यजन्ताः । गोचरसञ्चरादिना व्रजो निपातितः । स्तोम इति । 'ष्टुञ् स्तुतौ' । स्तोमवन्मन् । 'उच समवाये' । घञ् । 'चजोः कु घिण्यतोः' (७. ३. ५२) इति कुत्वम् । 'यथासङ्ख्यमत्र नेष्यते' इति वचनाद् घकारः । ओघः । किरतेः, निकरः । 'ॠदोरप्' (३. ३. ५७) । निपूर्वः । 'व्रातेन जीवति' (५. २. २१) इत्यत्र व्रातः साधुः । दुहेर्वृणातेरयतेश्च गत्यर्थाद् घञि सन्दोहवारसमुदायाः । सङ्घात इति । 'हन्त्यर्थाश्च'

---

१. 'द्वौ द्व' ङ. छ. पाठः. २. 'ह', ३. 'तेः' क. ग. घ. ङ. पाठः. ४. 'घः।' क, ख. च. ज. पाठः.

इत्यस्माद् हनश्चौरादिकात् पचाद्यच् । 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (७. ३. ३२) इति तत्वम् । 'हो हन्तेः—' (७. ३. ५४) इति कुत्वम् । हन्तेः क्तिन् । संहतिः । तुशब्दः स्त्रीलिङ्गं निवर्तयति, न नाम । वृन्दम् इति । 'अब्दादयश्च' (उ० ४. ९८) इत्यनेन दन् नुमागमगुणाभावौ च निपात्यन्ते । 'कडिकडिभ्योऽम्बच्' कदम्बः । ततः कन् ॥

वृन्दभेदाः

क्षीर०—समूहविशेषाः । वक्ष्यन्त इति शेषः ॥

टीका०—इदानीं वर्गादयो वृन्दभेदाः ॥

समैर्वर्गः

क्षीर०—सजातीयैः प्राणिभिरप्राणिभिश्च समूहो वर्गः । वृज्यते विजातीयेभ्य इति वर्गः ॥

टीका०—तत्र समानैः प्राणिभिरप्राणिभिर्वा वृन्दं वर्गः । यथा कवर्गः । 'वृजी वर्जने' । घः ॥

सङ्घसार्थौ तु जन्तुभिः ।

क्षीर०—प्राणिभिः समूहः । संहन्यते सङ्घः । 'सङ्घोद्घौ गणप्रशंसयोः' (३. ३. ८६) इति साधुः । यथा गोसङ्घः । मेघसङ्घाद्युपचारात् । सरति सार्थोऽध्वगवृन्दम् ॥

टीका०—सङ्घद्वयं **प्राणिसमूहे** । यथा भिक्षुसङ्घः । वणिक्सार्थः । अन्यत्रोपचारात् । 'सङ्घोद्घौ गणप्रशंसयोः' (३. ३. ८६) इत्यप्, टिलोपघत्वे च । सङ्घः । 'सर्तेर्णित्' (उ० २. ५) इति थक् । सार्थः ॥

सजातीयैः कुलं

---

१. 'गांयः । वृ', २. 'दधन । मा' ड. छ. पाठः.

क्षीर० — जन्तुभिरित्येव । कुलं बन्धुषु विप्रकुलम् ॥

टीका० — सजातीयैरेव जन्तुभिर्वृन्दं कुलम् । यथा ब्राह्मणकुलम् । 'कुल संस्त्याने' । इगुपधलक्षणः कः । अन्यत्रोपचारात् ॥

यूथं तिरश्चां पुन्नपुंसकम् ॥ ४१ ॥

क्षीर० — **वृन्दमित्येव । यथा मृगयूथः । 'यु मिश्रणे' ॥**

टीका० — तिरश्चामेव वृन्दं यूथम् । यथा हस्तियूथम् । 'यु मिश्रणे' । 'तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः' (उ० २. १२) इत्यनेन थक् दीर्घत्वं च निपात्यते । 'रथयूथेन महता' इत्यादिप्रयोगो गौणः ॥

पशूनां समजः

क्षीर० — **संवीयते समजः । 'समुदोरजः पशुषु' (३. ३. ६९) इत्यप् ॥**

टीका० — **गवादिपशूनां वृन्दे** समजः । 'समुदोरजः पशुषु' (३. ३. ६९) इत्यजेरप् । 'अजिव्रज्योश्च' (७. ३. ६०) इति कुत्वनिषेधः । अघञपोरिति प्रतिनिषेधान्न वीभावः ॥

अन्येषां समाजः

क्षीर० — **पशुभ्योऽन्येषां वृन्दम् । यथा श्रोत्रियसमाजः ॥**

टीका० — पशुभ्योऽन्येषां वृन्दं समाजः । यथा नृपसमाजः । घञ् । अन्यत्रोपचारात् ॥

अथ सधर्मणाम् ।

स्यान्निकायः

क्षीर० — **समूह इत्येव । यथा श्रमणनिकायः । निचीयते निकायः । 'निवासो*पचिति—' (३. ३. ४१) इति घञ् । कत्वं च ॥**

---

१. 'मूलव' क. ग. घ. पाठः.

---

* 'सचिति' इति मुद्रिताष्टाध्यायीपाठः ।

टीका० — समानधर्मैकत्वेन प्राणिनां वृन्दे निकायः । यथा भिक्षुनि-कायः । 'सङ्घे चानौत्तराधर्ये' (३. ३. ४२) इति चिनोतेर्घञ् आदेश्च कादेशः ॥

पुञ्जराशी तूत्करः कूटमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥

क्षीर० — धान्यादेरुच्छ्रितं वृन्दम् । पुञ्ज्यते पुञ्जः । राश्यते राशिः । राशिः सौत्रो दीप्त्यर्थः । उत्कीर्यते उत्करः । कूट्यते कूटः ॥

टीका० — पुञ्जचतुष्कं धान्यादिकूटे । पुंसो जातः पुञ्जः । राशिरिति । 'अशिपणाय्यो रुड्लुकौ च' (उ० ४. १३२) इति इञ्, रुडागमश्च । राशिस्त्रि-योरिति त्रिकाण्डे पठ्यते । किरतेः 'ऋदोरप्' (३. ३. ५७) । उत्करः । कूट उक्तः ॥

कापोतशौकमायूरतैत्तिरादीनि तद्गणे ।

क्षीर० — कपोतादीनां समूह एतानि वर्तन्ते । 'अनुदात्तादेरञ्' (४. २. ४४) । आदिशब्दात् काकादिः ॥

टीका० — कपोतशुकतित्तिरीणां गणे यथायोगं कापोतादयः स्युः । 'अनुदात्तादेरञ्' (४. २. ४४) । कापोतम् । अन्यत्र 'तस्य समूहः' (४. २. ३७) इत्यण् ॥

गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृह्यकाश्च ते ॥ ४३ ॥

क्षीर० — छ्यो(द्य?घ)न्ते छेकाः । पञ्जरादौ स्थाप्यन्ते । गृह्य-न्ते गृह्यकाः । 'पदास्वैरि—' (३. १. ११९) इति क्यप् । स्वार्थे कन् ॥

इति सिंहादिवर्गः ॥

---

१. 'र्मा' ङ. छ. पाठः. २. 'छाय' क. ख, घ. ङ. पाठः. ३. 'शि' ख., 'रु । सिं' क. ङ. पाठः.

टीका० — क्रीडार्थं योषितां मृगपक्षिणो गृहासक्ता गृहसंलग्नाः। तत्र छेकद्वयम्। 'स्थेका' इति पाठे तिष्ठतेः 'क्रिय इकन्' (उ० २. ४६) इति बाहुलक इकन्। गृह्यका इति। 'पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च' (३. १. ११९) इति क्यप्। अनुकम्पायां कन्॥

इति वन्द्यघटीयसर्वानन्दकृतौ टीकासर्वस्वे

सिंहादिवर्गः॥

अथ मनुष्यवर्गः।

मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः।
स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः॥ १॥

क्षीर० — मनोरपत्यं मानुषो मनुष्यश्च। 'मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च' (४. १. १६१)। म्रियते मर्त्यः। स्वार्थे यत्। मानव इतीदमर्थेऽण्। अपत्यार्थेऽञ्यद्भ्यां बाधितत्वात्। नृणाति नरः। 'नॄ नये'। पाति पुमान्। पञ्चभिर्भूतैर्जायते पञ्चजनः। पुरि शयनात्, पूरणाद्वा पुरुषः। 'अन्येषामपि—' (६. ३. १३७) इति वा दीर्घः। नयति ना। 'नयतेर्डिच्च' (उ० २. १००) इत्यृन्॥

टीका० — मनुष्यैकादशकं मानुषे। मनोरपत्यानि मनुष्याः। मानुषाश्च। 'मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च' (४. १. १६१)। मर्तो भूलोकः, तत्र भूता मर्त्याः। दिगादित्वाद्[1] यत्। दितिजा इव मनुजाः। मनोरिमे मानवाः। 'तस्येदम्' (४. ३. १२०) इत्यण्। 'नॄ नयने'। पचाद्यच्। नराः। पुमांस[2] इति। पातेः 'पूञः सुन्[3]मुग्घ्रस्वश्च'। पञ्चभिः पृथिव्यादिभिर्महाभूतैर्जायन्त इति पञ्चजनाः। 'जन

---

१. 'दिश' क. ख. ज. झ., 'दिग्भ्यो य' च. पाठः. २. 'सः पु' ङ. छ. पाठः. ३. 'म्सुं' क. ख. पाठः.

टापि योषितेति केचित् । 'स्त्री वधूर्योषिता रामा' इति त्रिकाण्डशेषश्च । अल्पबलत्वादबला । अल्पार्थे नञ् । 'जुष परितर्कणे' । घञ् । जोषा चवर्गादिः । योतेर्बाहुल्कात् सप्रत्ययेनान्तःस्थादिरपि । उभयमेवेति वर्णदेशना । नृशब्दान्नरशब्दाच्च 'नृनरयोर्वृद्धिश्च' (ग०४. १. ७३) । ङीन्वृद्धी । नारी । सीमन्तः केशरचना, तद्योगात् सीमन्तिनी । '*वहेर्धश्च' (उ०१. ८६) इत्यूः, धश्चान्तादेशः । वधूः । प्रतीपमसम्मुखं द्रष्टुं शीलमस्या इति प्रतीपदर्शिनी । ताच्छील्ये णिनिः । वमतेः, 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३. १. १४०) । वामा । 'वन ध्वन शब्दे' । कर्तरि क्तः । वनिता । 'मह पूजायाम्' । सलिलवदिलच् । महिला ॥

विशेषास्त्वङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना ।
प्रमदा मानिनी कान्ता ललना च नितम्बिनी ॥ ३ ॥

क्षीर०—प्रकृष्टान्यङ्गान्यस्या[1] अङ्गना । 'अङ्गात् कल्याणे' (ग०५. २. १००) इति[2] पामादित्वात् नः । बिभेति तच्छीला भीरुः । 'भियः क्रुक्लुकनौ' (३. २. १७४) । कामयते कामिनी । वामे पुंबाधके लोचने अस्या वामलोचना । प्रकृष्टो मदः कामवेगो[3]ऽस्त्यस्याः प्रमदा । मानः प्रणयकोपोऽस्त्यस्या मानिनी । काम्यते कान्ता । ललति, लॅल्यते[4] वा ललना । 'लल विलासे' । 'लल ईप्सायाम्' । नितम्बिनी गुरुनितम्बा ॥

सुन्दरी रमणी रामा

क्षीर०— विशेषा इत्येव । सुष्ठु द्रियते सुन्दरी । रमन्तेऽस्यां रमणी । रमते रामा । ज्वलादित्वाण्णः ॥

टीका० — अङ्गनाद्द्वादशकं प्रत्येकं स्त्रीविशेषे । प्रशस्ताङ्गयोगादङ्गना । 'लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः' (५. २. १००) इति वर्तमाने, 'अङ्गात्

१. 'नि सन्त्यस्या' ख. पाठः. २. 'ति लोमादीति नः' ग. घ. ङ. पाठः. ३. 'गोऽस्याः' ग. घ. ङ. पाठः. ४. 'ल' ख. पाठः.

* 'वहो धश्च' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

दन्त्यान्तः । 'कर्तर्युपमाने' (३. २. ७९) इति णिनिः । उत्तमेति । उच्छन्दा-दतिशायने तमप् । उत्कृष्टवर्णा वरवर्णिनी ॥

'शीते सुखोष्णसंहिता ग्रीष्मे या सुखशीतला ।
भर्तृभक्ता च या नारी नीचा च वरवर्णिनी ॥'

इति रुद्रः ॥

कृताभिषेका महिषी

क्षीर० — नृपत्नीत्येव । श्रीमहादेवीत्वे कृताभिषेका । यथा वास-वदत्ता । मह्यते पूज्यते महिषी ॥

टीका० — कृताभिषेका बद्धपट्टा नृपत्नी महिषी ॥

भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः ।

क्षीर० — पद्मावत्याद्याः । भोगोऽस्त्यस्यां भोगिनी[4] । ता महि-षीत इतराः ॥

टीका० — महिषीतोऽन्याः नृपस्त्रियो भोगिन्यः । भोगयोगादिनिः ॥

पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी ॥ ७ ॥
भार्या जायाथ पुंभूम्नि दाराः

क्षीर० — 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' (४. १. ३३) इति पत्नी । पाणि-र्गृहीतोऽस्याः । 'बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात्' (४. १. ५२) इत्यत्र *'पाणिगृ-हीतादीनां विशेषे' (वा०४ . १. ५२) इति ङीप् । द्वितीया धर्मसहाया । सह

---

१. 'सर्वाङ्गी' क. ख. च. ज. झ. पाठः. २. 'वा' ख. पाठः. ३. 'त्वेन कृ' क. ग. घ. ङ. पाठः. ४. 'नी । प' ख. पाठः.

---

* 'पाणिगृहीती भार्यायाम्' इति मुद्रितवार्तिकपाठः । पाणिगृहीत्यादीनामर्थविशेषे इति तु काशिका ।

टीका० — कुटुम्बिनीद्वयं **पुत्रादिमत्याम्**। पुरं गृहं धरतीति। 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा०३. १. ३०८) इतीक्। पृषोदरादित्वान्नुमि पुरन्ध्रिः। पक्षे ङीष्। पुरन्ध्री ॥

सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ॥ ६ ॥

क्षीर० — पतिसेवैव व्रतं यस्याः सा पतिव्रता। यत् स्मृतिः — 'नास्ति स्त्रीणां पृथग् यज्ञो न व्रतम्' इति। सैव सुचरित्रत्वात् सती साध्वी च ॥

टीका० — सुचरित्राचतुष्क**मखण्डितचारित्रायाम्**। सतीति। 'अस भुवि'। शतृ। 'उगितश्च' (४. १. ६) इति ङीप्। साध्वीति 'वोतो गुणवचनाद्' (४. १. ४४) इति ङीष्। ङीषभावे साधुः। पतिः व्रतमिव कमनीयोऽस्या इति पतिव्रता ॥

कृतसापत्निकाध्यूढाधिविन्ना

क्षीर० — कृतं सापत्नकं सपत्नीभावोऽस्याः। अधि उपर्युह्यते द्वितीयास्या अध्यूढा। अधिविन्दत्यस्यामधिविन्ना ॥

टीका० — कृतसापत्निकात्रयं **प्रथमपरिणीतायाम्**। कृतमुत्पादितं सापत्न्यं नाम आत्मनो यस्याः सा कृतसापत्निका। षिद्गौरादिङीष्। केऽणो ह्रस्वादि। 'हलस्तद्धितस्य' (६. ४. १५०) इति यलोपः। अधिशब्दः प्रागर्थः। प्रागूढा अध्यूढा। 'विदिर्[1] लभे'। निष्ठानत्वादधिविन्ना। 'अधिपूर्वो विन्दतिः प्रागूढत्वापवादने वर्तते' इति केचित्। तन्मते कनिष्ठानामधिविदेः कर्तृत्वम्। तथा च रघुः —

"अधिविविदुरमात्यैराहृतास्तस्य यूनः
प्रथमपरिगृहीते श्रीभुवौ राजकन्याः"।

(स० १८. श्लो० ५३)

---

१. 'दृ लाभे' ज्ञ. पाठः.

अथ स्वयंवरा ।

पतिंवरा च वर्या(च?)

क्षीर० — स्वयं वृणीते स्वयंवरा । 'संज्ञायां भृतवृजि'—(३. २. ४६) ति खच् । पतिं वृणीते पतिंवरा । खच् । व्रियतेऽनया वर्या । 'अवद्यपण्य—' (३. १. १०१) इति साधुः । वरमर्हति वा ॥

टीका० — स्वयंवरात्रयं स्वेच्छया **पत्यन्वेषिण्याम्** । स्वयं वृणोति पतिमिति स्वयंवरा। पचाद्यच् । विश्वम्भरावत् खच् । पतिंवरा । पतिवरणेऽनिरुद्धा वर्या । 'अवद्यपण्य—' (३. १. १०१) इत्यादिना यत् ।

अथ कुलस्त्री कुलपालिका ॥ ७ ॥

क्षीर० — कुलस्य सम्पादयित्री स्त्री ॥

टीका० — कुलस्त्रीद्वयमव्यभिचारेण **कुलरक्षिकायाम्** । कुलं पालयतीति कुलपालिका । कर्मण्यणन्तात् स्वार्थे कः ॥

कन्या कुमारी

क्षीर० — कनति कन्या । 'कन दीप्तौ' । अघ्न्यादिः । 'कन्यायाः कनीन च' (४. १. ११६) इति लिङ्गाद् ङीब् नास्ति । कुमारयति क्रीडति कुमारी । कुत्सितो मारोऽस्या वा । अनूढत्वात् ॥

टीका० — प्रथमे वयसि वर्तमानायां कन्याद्वयम् ।

"अष्टवर्षा भवेद् गौरी दशवर्षा तु कन्यका ।
सम्प्राप्ते द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयते ॥"

इह त्वभेदोपचारादेकत्वम् । 'कन दीप्तिकान्तिगतिषु' । 'अघ्न्यादयश्च' (उ० ४. १२३) इति यत् । 'कन्यायाः कनीन च' (४. १. ११६) इति निपातनान्न

---

१. 'ऽवद्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु इति य' क. ख. ग. ज. झ. पाठः.

'वयसि प्रथमे' (४. १. २०) इति ङीप् । कुमार उक्तः । 'वयसि प्रथमे' इति ङीपि कुमारी ॥

गौरी तु नग्निकानागतार्तवा ।

स्यान्मध्यमा दृष्टरजाः

क्षीर० —

"अष्टवर्षा भवेद् गौरी दशमे नग्निका भवेद्"

इति स्मार्तो विशेषो नाश्रितः । गौरते(?)गौरी । न लज्जते नग्निका । 'ओलस्जी व्रीलने'* । ऋतौ भवमार्तवम् रजः । ‡'अजाद्यतष्टाप्' (४. १. ४) । 'वयसि प्रथमे' (४. १. २०) ङीप् स्यात् ॥

टीका० — गौरीत्रयमष्टवर्षायाम् । 'ओलस्जी व्रीले'* । निष्ठा । 'श्वीदितो निष्ठायाम्' (७. २. १४) इतीडभावः । 'ओदितश्च' (८. २. ४५) इति नत्वम् । पृषोदरादित्वादादेर्नत्वम् । अल्पार्थे कः । टाबादि । अन्तरनागतमार्तवमस्या इत्यनागतार्तवा । मध्यमाद्वयं प्रथमं दृष्टरजसि । भवार्थे 'मध्यान्मः' (४. ३. ८) मध्यमा । दृष्टरजाः सान्तः ॥

तरुणी युवतिः समे ॥ ८ ॥

क्षीर० — 'नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानाम्' (वा० ४. १. १५) इति ङीप् । 'यूनस्तिः' । (४. १. ७७) ॥

टीका० — तलुनीद्वयं त्रिंशद्वर्षाणि यावत् प्राप्तयौवनायाम् । तरतेः 'कृवृदारिभ्य उनन्' (उ० ३. ५३) इति वर्तमाने 'त्रो रश्च लो वा' (उ० ३. ५४) इत्युनन् । पक्षे तरुणी च । 'नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसङ्ख्यानम्' (वा०४. १. १५) इति ङीप् । युवन्शब्दाद् 'यूनस्तिः' (४. १. ७७) । ङीषि युवती च । युवतिशब्दः स्त्रीमात्रेऽपि । तथाच वात्स्यायनः — 'धर्मार्थविद्यानां कालाननुपरोधयन् कामसूत्रं तदङ्गविद्याश्च पुरुषोऽधीयीत; प्राग् यौवनाद् युवतिः' ॥

---

१. 'रुणाद्द' च. पाठः.

---

‡ अत्र 'स्यान्मध्यमा' इति पाठ्यम् । * 'व्रीडायाम्' इति मुद्रितधातुपाठः ।

समाः स्नुषाजनीवध्वः

क्षीर० — स्नौति स्नुषा । जायतेऽस्यां जनी । वधूटी च । ग्रामटिकावत् ॥

टीका० — स्नुषात्रयं **पुत्रादिभार्यायाम्** । 'ष्णु प्रस्रवणे' । 'ष्णुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित्' (उ० ३. ६६) इति सः । स्नुषा । मूर्धन्यान्ता । जनी गौरादिः । भार्यापर्यायोऽपि जनीशब्दः । तथाच हर्षचरिते — 'परागपिञ्जमञ्जरीसंयुज्यमानमधुपजनीजनितमुद' इति ॥

चिरण्टी तु सुवासिनी ।

क्षीर० — चिरिणोति चिरण्टी । चरति चरण्टीत्येके । 'वयस्यचरमे' (वा० ४. १. २०) इति ङीप् । सुष्ठु वसति सुवासिनीति द्रमिडः ॥

टीका० — चिरण्टीद्वयं **परिणीतायामपरिणीतायां वा पितृगेहस्थायां दुहितरि** । चिरण्टी । 'वयस्यचरम इति वक्तव्यम्' (वा० ४. १. २०) इति ङीप् । स्वा ज्ञातयः, तत्र वस्तुं शीलमस्या इति स्ववासिनी । ताच्छीलिको णिनिः । सुपूर्वात् सुवासिनीत्यपि सोमनन्दी ॥

इच्छावती कामुका स्याद्

क्षीर० — 'लषपतपद—' (३. २. १५४) इत्युकञ् ॥

टीका० —इच्छावतीद्वयं **धनगीतनृत्तादीच्छायुक्तायाम्** । कामयत इति कामुका । 'कमु कान्तौ' । लषपतादिना उकञ् । 'अत उपधायाः' (७. २. ११६) इति वृद्धिः । 'नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः' (७. ३. ३४) इति वृद्ध्यभावस्य 'अवमिकम्याचमीनामिति वक्तव्यम्' (वा० ७. ३. ३४) इति निषेधः ॥

वृषस्यन्ती तु कामुकी ॥ ९ ॥

क्षीर० — वृषमिच्छत्यात्मनः । क्यच् । 'अश्वक्षीरवृषलवणाना-

१. 'धूः । वधूटी', २. 'ला: ।' ग, घ, ठ. पाठः ३. 'का । ल' ङ. छ. झ. पाठः

मात्मप्रीतौ क्यचि' (७. १. ५१) इत्यत्र 'अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम्' (वा० ७. १. ५१) इत्यसु(न्? क्)। 'जानपदकुण्ड—' (४. १. ४२) इति मैथुनेच्छायां ङीषि कामुकी ॥

टीका० — वृषस्यन्तीद्वयं मैथुनेच्छायुक्तायाम्।

"शुक्ले मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः"

इत्यमरः। बीजधातृवचनो वा वृषशब्दः। तथाच 'वृषो यो गर्भमाधत्त' इति न्यासः। 'बन्धौ वा बीजधातरि बीजघोटके वृष' इति शालिहोत्रेऽपि।

"वृषो न देयो गर्भिण्या अश्वाया नापि तर्दनम्"

इति कामशास्त्रेऽप्यसकृद्बीजनिषेकसमर्थो वृष उच्यते। अतश्च शुक्लं बीजधातारं वा पुरुषमिच्छन्ती वृषस्यन्ती। क्यच्। 'अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम्' (वा० ७. १. ५१) इत्यसुक्। ततः शतृङीब्नुगागमाः। जानपदादिङीषि कामुकी ॥

कान्तार्थिनी तु या याति सङ्केतं साभिसारिका।

क्षीर० — यद् भरतः —

"हित्वा लज्जाभये श्लिष्टा मदनेन मदेन या।
अभिसारयते कान्तं सा भवेदभिसारिका ॥"

ण्वुलन्तोऽयम्। वासकसज्जा विरहोत्काण्ठिता विप्रलब्धा कलहान्तरिता प्रोषितभर्तृका स्वाधीनपतिकेत्येता[2] नायिका अन्वर्थत्वान्न लक्षिताः ॥

टीका० — सङ्केते या प्रियार्थं व्रजति साभिसारिका। तथाच भारतीये —

"हित्वा लज्जां समाकृष्टा मदेन[3] मदनेन वा।
याभिसारयते कान्तं सा भवेदभिसारिका ॥"

सर्तेर्ण्वुल् ॥

---

१. 'श्रो' क. ख. च. ज. पाठः. २. 'त्यन्या नायिकाः सन्त्य' क. ग. घ. ङ. पाठः. ३. 'दनेन मदेन च।' ङ. छ. पाठः.

पुंश्चली धर्षणी बन्धक्यसती कुलटेत्वरी ॥ १० ॥
स्वैरिणी पांसुला च स्यात्

क्षीर० — पुमांसं चलति पुंश्चली । धर्षति धर्षणी । बध्नाति बन्धकी । कुलान्यटति कुलटा । पचाद्यच् । शकन्ध्वादिः । कुत्सितं लटतीत्येके । एति तच्छीला इत्वरी चपला । 'इणनशिजिसर्तिभ्यः क्वरप्' (३. २. १६३)। स्वेन ईर्ते तच्छीला स्वैरिणी । स्वस्येरेरिणोर्वृद्धिः । पांसुर्मालिन्यहेतुरस्त्यस्याः पांसुला ॥

टीका० — पुंश्चल्यष्टकमसत्याम् । परिणेतृपुंसश्चलतीति पुंश्चली । पचादिषु टित्त्वं पठ्यते । अतः 'टिड्ढाणञ् —' (४. १. १५) इत्यादिना ङीप् । 'पुमः खय्यम्परे' (८. ३. ६) इति सकारः । 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये' । 'अर्तिगृ...' (उ० २. ६८) इति बाहुलकादणि । ङीप् । धर्षणी । बन्धमनुबन्धं कारयतीति बन्धकी । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३. २. ३) । गौरादिः । सती उक्ता । नञा असती । कुलान्यटतीति कुलटा । पचादिः । शकन्ध्वादिः । स्वेच्छाप्रसरणशीलत्वाद् इत्वरी । 'इण् गतौ' । 'इण्नशिजिसर्तिभ्यः क्वरप्' (३. २. १६३) स्वेनेरितुं शीलमस्या इति स्वैरिणी । 'स्वादीरेरिणोर्वृद्धिर्वक्तव्या' (वा० ६. १. ८९) इति वृद्धिः । 'पंसि नाशे' । 'अर्जिदृशिकम्यमिपंसिबाधामृजिपशितुग्धुग्दीर्घहकाराश्च' (उ० १. २७) इति कुप्रत्ययः । षण्णां धातूनां यथासङ्ख्यमृज्यादयः षड् भवन्ति । ततश्च पंसेर्दीर्घः । पांसुः, पापम् । दन्त्यसः । तथाच

"कणिकाभिरपां सुखरा वृन्दावनमारुताश्च ववुरपांसुखराः"

इति वृन्दावनयमकम् । ततः सिध्मादिलच् । पांसुला ।

"तालव्या अपि दन्त्याः स्युः शम्बशूकरपांशवः"

इति शभेदः ॥

---

१. 'री । इ' ग. घ. ड. पाठः. २. 'त्वाङ्ङीप्' ड. छ. पाठः. ३. 'स्यादि' ज. पाठः. ४. 'दिङ्ङी' च. पाठः. ५. 'णिः धर्षणिः री' क. ख. झ. पाठः. ६. 'श' क. ख. च. झ. पाठः.

---

* 'अर्हेरनिः'. § 'धुग्' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

अशिश्वी शिशुना विना ।

क्षीर० — 'सख्यशिश्वीति भाषायाम्' (४. १. ६२) इति साधुः ॥

टीका० — अनपत्यायामशिश्वी । 'सख्यशिश्वीति भाषायाम्' (४. १. ६२)इति ङीष् ॥

अवीरा निष्पतिसुता

क्षीर० — न विद्येते वीरौ पतिपुत्रौ यस्याः सा अवीरा ॥

टीका० — पतिपुत्ररहितायामवीरा । 'वीरा पतिपुत्रवती' इति नाममाला । नञा अवीरा । निष्पतिसुता नामेति केचित् ॥

विश्वस्ताविधवे समे ॥ ११ ॥

क्षीर० — विश्वसिति स्म विश्वस्ता । विगतो धवो भर्तास्या विधवा ॥

टीका० — विश्वस्ताद्वयं **विधवायाम्** । 'श्वस प्राणने' । 'निष्ठा' (३. २. १०२) इति कर्तरि क्तः । विगतभर्तृका विधवा ॥

आलिः सखी वयस्या च

क्षीर० — अलत्यालिः । यच्छाश्वतः —

"आलिः सखी सेतुरालिरालिरावलिरिष्यते" ।

समानं ख्याति सखी । वयसा तुल्या वयस्या । 'नौवयोधर्म—' (४. ४. ९१) इति यत् । सध्रीची च ॥

टीका० — आलित्रयं **सख्याम्** । 'अल भूषणादौ' । आङ्पूर्वाद् 'इन्' (उ० ४. ११९) इति इन् । 'निवार्यतामालि ! किमप्ययं वटुः' (कु० स० ५. श्लो० ८३) इति कालिदासोऽपि । अशिश्वीवद् ङीषि सखी । वयसा तुल्या वयस्या । 'नौवयोधर्म—' (४. ४. ९१) इत्यादिना यत् ॥

पतिवत्नी सभर्तृका ।

क्षीर० — 'अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्' (४. १. ३२) । ङीप् च ॥

टीका० — पतिवत्नीद्वयं जीवद्भर्तृकायाम् । पतियोगान्मतुप् । 'अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्' (४. १. ३२) इति नुक् । नान्तत्वाद् ङीप् । पतिवत्नी । सभर्तृकेति । 'शेषाद् विभाषा' (५. ४. १५४) इति कप् । पतिभर्तृशब्दाभ्यामग्निसाक्षिकपाणिग्रहणकर्तोच्यते, न तु प्रभुमात्रम् ॥

वृद्धा पलिक्नी

क्षीर० — असितपलितयोः 'छन्दसि क्नमेके', 'भाषायामपीष्यते' (वा० ४. १. ३९) इति ङीप् ॥

टीका० — वृद्धाद्वयं वृद्धायाम् । पलिक्नीति । पलितशब्दाद् असितपलितयोः 'छन्दसि क्नमेके', 'भाषायामपीष्यते' (वा० ४. १. ३९) इति तकारस्य क्नादेशः, ङीप् च ॥

प्राज्ञी तु प्रज्ञा

क्षीर० — प्रजानातीति प्रज्ञा । 'इगुपधज्ञा —' (३. १. १३५) इति कः । प्रज्ञादिभ्यः स्वार्थे वाण् ॥

टीका० — प्राज्ञीद्वयं, या किमपि सप्रकर्षं जानाति, तत्र । प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण् । प्राज्ञी । प्रज्ञेति । 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' (३. १. १३५) ॥

प्राज्ञा तु धीमती ॥ १२ ॥

क्षीर० — प्रज्ञास्त्यस्याः प्राज्ञा । *'प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः' (५. २. १०१) ॥

टीका० — प्राज्ञाद्वयमतिशयितबुद्धियुक्तायाम् । 'प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः' (५. २. १०१) । टाप् । प्राज्ञा ॥

---

* 'प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः' इति मुद्रिताष्टाध्यायीपाठः ।

शूद्री शूद्रस्य भार्या स्यात्

क्षीर० — 'पुंयोगादाख्यायाम्' (४. १. ४८) ङीष् ॥

टीका० — भिन्नजातिरपि या शूद्रभार्या, सा शूद्री । 'पुंयोगादाख्यायाम्' (४. १. ४८) इति ङीष् ॥

शूद्रा तज्जातिरङ्गना ।

क्षीर० — शूद्रजातीया स्त्री शूद्रा । 'शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः' (वा० ४. १. ४) इत्यजादित्वात् टाप् ॥

टीका० — या पुनः शूद्रस्य सुता द्विजातेरपि भार्या, सा शूद्रा । 'शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः' (वा० ४. १. ४) इति जातिविवक्षायां टाप् ॥

आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा ॥ १३ ॥

क्षीर० — आभीरजातीया, महाशूद्रस्य स्त्री च, जातिलक्षणे पुंयोगे च ङीष् । (शूद्रा तज्जाति[1]?) वैश्यभेद एवाभीरो गवाद्युपजीवी[2] । अन्यत्र महती चासौ शूद्रेति महाशूद्री ॥

टीका० — आभीरी गवाम्बूपजीविनी वैश्यजातिप्रभेदः । तत्र आभीरीद्वयम् । जातौ पुंयोगे च समा समानरूपेत्यर्थः । पुंयोगविवक्षायां, 'पुंयोगादाख्यायाम्' (४. १. ४८) इति ङीष् । जातिविवक्षायां, 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' (४. १. ६३) इति ङीष् ॥

आर्याणी स्वयमार्या स्यात्

क्षीर० — स्वयं पुंयोगेन विना । †'आर्यक्षत्रियाभ्यां स्वार्थे वा'

---

१. 'तिरङ्गना वै' ख. पाठः. २. 'विषु । अ' क. ग. घ. ङ. पाठः.

---

† 'अर्य' इति मुद्रितवार्त्तिकपाठः ।

(वा० ४. १. ४९) इति ङीपानुकौ । पक्षे टाप् । योपधत्वाज्जातिलक्षणो ङीप् नास्ति ॥

टीका० — या स्वयमार्या वैश्यजातिर्यस्यकस्यचिद् भार्या, तत्रार्याणी द्वयम् । †'आर्यक्षत्रियाभ्यां वा' (वा०४. १. ४९) इति ङीपानुकौ । आर्याणी । पक्षे टाप् । योपधत्वाद् 'जातेरस्त्री—' (४. १. ६३) इत्यादिना ङीप् न भवति । स्वयमिति जातिद्वारेण, न पुंयोगेन । अन्यथा शूद्रापि वैश्यभार्या आर्याणी स्यात् ॥

क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ।

क्षीर० — स्वयमित्येव ॥

टीका० — या स्वयं क्षत्रियजातिर्यस्यकस्यचिद् भार्या, तत्र क्षत्रियाद्वयम् । पूर्ववद् ङीपादि ॥

उपाध्यायाप्युपाध्यायी

क्षीर०— उपेत्याधीयतेऽस्याः । अपादाने स्त्रियामुपसङ्ख्यानाद् घञ् वा च ङीप् ॥

टीका० — उपाध्यायीद्वयं स्वतो विद्योपदेशिन्याम् । 'इङश्च' (३. ३. २१) इत्यत्र 'अपादाने स्त्रियामुपसङ्ख्यानम्' इति घञ् । 'तदन्ताच्च वा ङीप्' (वा० ३. ३. २१) इति पक्षे ङीप् च ॥

स्यादाचार्यापि च स्वतः ॥ १४ ॥

क्षीर०— स्वयमत्र व्याख्याकृदाचार्या । (स्वेन ? स्वतो) जातावित्यर्थः । योपधत्वाद् जातेः ङीप् नास्ति ॥

टीका० — स्वतो या मन्त्रव्याख्याकृत्, सा आचार्या । 'चरेराङि चागुरौ' (वा०३. १. १००) इति ण्यत् । स्वत इति क्रियाद्वारेण, न पुंयोगेन ॥

---

१. 'म', २. 'अ' न. पाठः. ३. 'यादिद्व' ङ. छ. पाठः. ४. 'स्वत इतरेयं जा' ख. पाठः.

---

† 'अर्यक्षत्रियाभ्यां स्वार्थे वा' इति मुद्रितवार्त्तिकपाठः ।

आचार्यानी तु पुंयोगे

क्षीर०— 'इन्द्रवरुण —' (४. १. ४९) इति ङीषानुकौ। अत्र, 'आचार्यादणत्वं च इति वक्तव्यम्' ॥

टीका०— आचार्यस्य भार्या मूर्खाप्याचार्यानी। 'आचार्यादणत्वं चेति वक्तव्यम्' (वा० ४. १. ४९) इति ङीषानुकौ णत्वाभावश्च। एतत्तु पुंयोगेन, न क्रियाद्वारेण ॥

स्यादार्या क्षत्रियी तथा।

उपाध्यायान्युपाध्यायी

क्षीर०— पुंयोग इत्येव। †'उपाध्यायमातुलाभ्यां वा' (वा०४. १. ४९) इति पक्षे ङीषानुकौ ॥

टीका०— आर्यस्य वैश्यस्य भार्या शूद्रापि आर्या। क्षत्रियस्य भार्या वैश्यापि क्षत्रियी। उपाध्यायानीद्वयं मूर्खायामप्युपाध्यायभार्यायाम्। 'मातुलोपाध्यायाभ्यां वा' (वा० ४. १. ४९) इति ङीषानुकौ। पक्षे 'पुंयोगादाख्यायाम्' (४. १. ४८) इति ङीष् ॥

पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा ॥ १५ ॥

क्षीर०— 'पुट संश्लेषणे'। उभयव्यञ्जना पोटा नपुंसकाख्या।

टीका०— पुंसः स्त्रियाश्च चिह्नं वहति स्त्री पोटा। 'पोटायुवतिस्तोक —' (२. १. ६५) इत्यत्र साधुः ॥

वीरपत्नी वीरभार्या

क्षीर०— 'नित्यं सपत्न्यादिषु' (४. १. ३५) इति नान्तत्वाद् 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (४. १. ५) इति ङीप् ॥

१, २. 'अ' च. पाठः.

---

† 'मातुलोपाध्याययोरानुग्' इति मुद्रितवार्तिकपाठः।

टीका० — वीरपत्नीद्वयं वीरभार्यायाम् । वीरः पतिरस्या इति वीरपत्नी । 'नित्यं सपत्न्यादिषु' (४. १. ३५) इति नुक् । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (४. १. ५) ॥

वीरमाता तु वीरसूः ।

क्षीर० — 'सत्सूद्विष —' (३. २. ६१) इति क्विप् । 'वीरप्रसूर्जगति भार्गव! रेणुकैव' (अङ्क० २. श्लो० २९) इति बालरामायणे । वीरस्य प्रसूर्मातेत्यर्थः ॥

टीका० — वीरमातृद्वयं वीरजनन्याम् । वीरसूरिति । 'सत्सूद्विष —' (३. २. ६१) इत्यादिना क्विप् ॥

जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका ॥ १६ ॥

क्षीर० — जनयितुं प्रवृत्ता प्रजाता । प्रसूतिका । 'सूतकापुत्रकावृन्दारकाणाम् —' (वा० ७. ३. ४५) इति पक्षे इत्त्वम् । आख्याग्रहणात् पुंयोगेऽपि ङीप् नास्ति ॥

टीका० — जातापत्याचतुष्कं प्रसूतायाम् । प्रपूर्वो जनिर्गर्भविमोचने । 'गत्यर्थाकर्मक —' (३. ४. ७२) इत्यादिना कर्तरि क्तः । प्रजाता । प्रसूतैव कना प्रसूतिका । 'वा सूतकापुत्रकावृन्दारकाणामुपसङ्ख्यानम्' (वा० ७. ३. ४५) इति इत्वविकल्पः । तेन प्रसूतका च ॥

स्त्री नग्निका कोटवी स्याद्

क्षीर० — 'विवस्त्रा योषिन्मुक्तकेशी' इत्यागमः । कोट्टेन लज्जावशात् कुटिलत्वेन वेति याति कोट्टवी ॥

टीका० — नग्नस्त्रीसामान्ये कोट्टवी । गौरादिः ॥

दूती सञ्चारिका समे ।

क्षीर० — दूयन्तेऽस्यां मौख्र्यधिया दूती । सञ्चारयति सन्देशं प्रापयति सञ्चारिका ॥

टीका० — दूतीद्वयं दूत्याम् । 'दुतनिभ्यां दीर्घश्च' (उ० ३. ९०) इति क्तः । दूती । सञ्चारयति यथाभिलषितमिति सञ्चारिका । ण्वुल् ॥

'शत्वात्' ख. ग. घ. ङ. पाठः. २. 'नाभिया' ङ. पाठः.

क्षीर० — विप्रश्नो दैवप्रच्छनम्, शुभाशुभेक्षणं वास्त्यस्याः। दैवं शुभाशुभं कर्म जानाति दैवज्ञा। अन्तःपुरस्यापुंस्प्रवेश्यत्वात् ॥

टीका० — विप्रश्निकात्रयं शुभाशुभनिरूपिकायां शबरिकायाम्। विविधः प्रश्नो विप्रश्नः। ईक्षणं शुभाशुभदर्शनम्। उभयत्रैव मत्वर्थे ठन्। दैवं शुभाशुभं जानातीति दैवज्ञा। 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३. २. ३) ॥

अथ रजस्वला।

स्त्रीधर्मिण्यपि चात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ॥ २० ॥
ऋतुमत्यप्युदक्यापि

क्षीर० — रजोऽस्त्यस्या रजस्वला। 'रजःकृष्यासुति —' (५. २. ११२) इति वलच्। स्त्रीधर्मो रजोऽस्त्यस्याः स्त्रीधर्मिणी। अन्यपत्यमात्रेयी। मलिनाद् रजसि ङीष्। मलादिनन्ताद् वा ङीष्। ऋतुः रजोऽस्त्यस्याः ऋतुमती। उदकात् संज्ञायां यति उदक्या। 'उदकमर्हति पुष्पिता' इति माला। 'पुष्पवत्यवीः' इति प्राच्याः पेठुः। अव्यते रक्षोभ्योऽवीः।[1] 'अवितॄस्तृतन्त्रिभ्य ईः' (उ० ३. १५९) 'अविरात्रेयी' इत्येके। यत् कात्यः — 'अविं स्त्रीधर्मिणीं विद्यात्' ॥

टीका० — रजस्वलाष्टकं रजस्वलायाम्। 'रजःकृष्यासुतिपरिषदो[2] वलच्' (५. २. ११२)। रजस्वला। स्त्रीधर्मः ऋतुः, तद्योगादिनिः। स्त्रीधर्मिणी। अवीरिति। 'अवितॄस्तृतन्त्रिभ्य ईः (उ० ३. १५९)। शुभ्रादित्वाद् ढक्। आत्रेयी। दिगादिषु 'उदकात् संज्ञायाम्' (ग० ४. ३. ५४) इति पाठाद् यत्। उदक्या ॥

स्याद् रजः पुष्पमार्तवम्।

क्षीर० — पुष्पं सुतफले हेतुत्वात्। रजः। ऋतुरेवार्तवम्। ऋतुः स्त्रीरजः। ऋतौ गर्भग्रहणकाले भवं वा। ऋतुः प्राप्तोऽस्य वा ॥

टीका० — रजस्त्रयं स्त्रीरजसि। ऋतुरेवार्तवम्। प्रज्ञाद्यण् ॥

---

१. 'व्युक्तेरवेरन्योऽविः।' क. ग. घ. ङ. पाठः. २. 'षदो' क. ख. ङ. छ. पाठः.

श्रद्धालुर्दोहदवती

क्षीर० — 'निद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्' (३. २. १५८) । **दोहदं** गर्भिण्यभिलाषोऽस्त्यस्या **दोहदवती** ॥

टीका० — श्रद्धालुद्वयं **गर्भवशादन्नपानाद्यभिलाषिण्याम्** । श्रद्धा स्पृहोच्यते । 'स्पृहिगृहि —' (३. २. १५८) इत्यादिना ताच्छीलिक आलुच् ॥

निष्कला विगतार्तवा ॥ २१ ॥

क्षीर० — **निष्क्रान्ता कलाभ्योऽशुद्धिभ्यो निष्कला । क्षीणर्तुः** ॥

टीका० — निष्कलाद्वयं **हीनरजस्कायाम्** । कला रजः । 'गौरादिङीषि निष्कली' इति धातुप्रदीपादिः । 'विकली चास्या नाम' इति गोवर्धनः ॥

आपन्नसत्त्वा स्याद् गुर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी ।

क्षीर० — **आपन्नं गृहीतं सत्त्वं गर्भोऽनया आपन्नसत्त्वा । गुरुर्गर्भोऽस्त्यस्या गुर्विणी । व्रीह्यादित्वादिनिः । गुर्वीति च भागुरिः । अन्तर्विद्यतेऽस्या अन्तर्वत्नी । 'अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्' (४. १. ३२) ॥**

टीका० — आपन्नसत्त्वाचतुष्कं **गर्भवत्याम्** । आपन्ना सत्त्वं गर्भम् आपन्नसत्त्वा । 'प्राप्तापन्ने च द्वितीयया' (२. २. ४) इति समासः । गुरुः इनोऽस्या इति गुर्विणी । चान्द्राणां पिप्पल्यादिः । 'पूर्वपदात् —' (८. ४. ३) इत्यादिना णत्वं केचिदाहुः । आपन्नसत्त्वा गुर्वी स्यादिति पाठः । पुरुषोत्तमदेवेन गुर्विणीत्यस्य दुर्घटेऽसाधुत्वमुक्तम् । तन्त्रान्तरेषु च गुर्वीत्येव पाठो दृश्यते । पतिवत्नीवदन्तर्वत्नी । मतुप् निपातनादिति तु विशेषः ॥

क्षीर०—गणिकानां समूहो गाणिक्यम्। 'गणिकाया†श्च वक्तव्यम्' (वा० ४.२.४०) इति यञ्। गर्भिणीनां समूहो गार्भिणम्। 'इनण्यनपत्ये' (६.४.१६४) इति प्रकृतिभावः। 'नस्तद्धिते' (६.४.१४४) इति टिलोपः प्राप्तः। युवतीनां समूहो यौवतम्। 'युवत्या अ(णि ?)पुंवद्' इति गणपाठाद् 'भ(स्य टेस्त ? स्याढे त)द्धिते' (वा० ६.३.३५) इति पुंवद्भावो नास्ति॥

टीका०— गणिकागर्भिणीयुवतीनां समूहो गाणिक्यादिः। 'गणिकाया†श्च यञ् वक्तव्यः' (वा० ४.२.४०) इति यञ्। गाणिक्यम्। गार्भिणमिति। 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४.२.३८)। 'भस्याढे तद्धिते' (वा० ६.३.३५) इति पुंवद्भावो वक्तव्यः। 'सिद्धश्च प्रत्ययविधौ' इति वचनात् पुंवद्भावे ईकारनिवृत्तिः। 'इनण्यनपत्ये' (६.४.१६४) इति प्रकृतिभावाद् 'नस्तद्धिते' (६.४.१४४) इति न टिलोपः। यौवतमिति। युवतिशब्दस्य प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्ते कृते णित्वात् शेषमनुदात्तमिति 'अनुदात्तादेरञ्' (४.२.४४) इत्यञ्बाधनार्थं भिक्षादिषु युवतिपाठादण्। भिक्षादिषु युवतिपाठसामर्थ्यादेवात्र पुंवद्भावो न भवतीति जयादित्यः। तेन यौवतमेव भवति। भाष्ये तु भिक्षादिपाठोऽस्य प्रत्याख्यातः। तदा च यौवनमिति पाठः। तथा च प्रयोगः—

"स्वरूपमिति नेपथ्यं कलाकुशलयौवनम् (?)।
यस्य पुण्यकृतः प्रे[1]ष्यं सफलं तस्य यौवनम्॥"

इति॥

पुनर्भूर्दिधिषूरूढा द्विः

क्षीर०—पुनर्भवति पुनर्भूः। देधेष्टि वाच्या भवति दिधिषूः। द्वौ वारौ द्विः ऊढा संस्कृता। यदाह—

"अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः"

मनुस्त्वन्यथाह—

---

१. 'प्रै' ङ. च. छ. पाठः.

---

† 'या यञ्' इति मुद्रितवार्त्तिकपाठः।

"ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा।
सा चाग्रेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषूर्मता॥"

टीका०—पुनर्भूद्वयं वारद्वयं विवाहितायाम्। पुनः परिणेतारं भूता प्राप्तेति पुनर्भूः। 'भू प्राप्तावात्मनेपदी' इति क्विप्। 'अन्दूदृम्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूः' (उ० १.९३) इत्यनेन दिधिपूर्वात् स्यतेः ऊप्रत्ययैत्वाभ्यां दिधिषूनिपातिता॥

तस्या दिधिषुः पतिः।

क्षीर०—तस्याः पुनर्भ्वाः पतिर्दिधिषुः। किञ्च,

"पुनर्भूपतिरुक्तश्च पुनर्भूर्दिधिषूस्तथा"

इत्येषोऽप्युदन्तः। दिधि(षु?षू)मिच्छन्त्यात्मन इति क्यच्। क्विप्॥

टीका०—दिधिष्वाः स्वामी दिधिषुः। पृषोदरादित्वाद्ध्रस्वत्वम्॥

स तु द्विजोऽग्रेदिधिषूः सैव यस्य कुटुम्बिनी॥२३॥

क्षीर०—अग्रे अनन्यभार्यत्वात् प्रधाना दिधिषूर्यस्य सोऽग्रेदिधिषूः। समासान्तविधिरनित्यः॥

टीका०—पुनर्भूरेव यस्य कुटुम्बिनी पुत्रपौत्रप्रतिष्ठिता सः अग्रेदिधिषुः पृषोदरादिः। द्विजस्यैव पुनर्विवाहोपदेशात्। तेन द्विज इत्युक्तम्। 'परपूर्वा स्त्री दिधिषूरग्रेदिधिषु (स्त ? स्तु त)त्पुरन्ध्रीकः' इति नाममालायां सामान्यनिर्देशः॥

कानीनः कन्यकाजातः सुतः

क्षीर०—'कन्यायाः कनीन च' (४. १. ११६) अण् च कानीनः॥

टीका०—कानीनोऽनूढायां जातपुत्रे। 'कन्यायाः कनीन च' (४. १. ११६) इत्यण् कनीनादेशश्च॥

अथ सुभगासुतः।

१. 'त् सूतेस्य' ख. पाठः. २. 'ये पत्वाभ्यां' ड. छ. पाठः.

सौभागिनेयः स्यात्

क्षीर० — 'कल्याण्यादीनामिनङ्' (४. १. १२६) इति ढगिनङौ। सौभागिनेयः। एवं दौर्भागिनेयादुर्भेयम्। 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' (७. ३. १९) इत्युभयपदवृद्धिः। उत्तरत्र 'अनुशतिकादीनां च' (७. ३. २०) इति ॥

टीका० — सुभगा सुतद्वयं सुभगासुते। सौभागिनेय इति। 'कल्याण्यादीनामिनङ्' (४. १. १२६) इति ढक् इनङ् चान्तादेशः। 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च (७. ३. १९) इत्युभयपदवृद्धिः ॥

पारस्त्रैणेयस्तु परस्त्रियाः ॥ २४ ॥

क्षीर० — सुत इत्येव। परस्त्री कल्याण्यादि ॥

टीका० — कस्यचित् परस्त्रिया जातः पारस्त्रैणेयः। पूर्ववद् ढक् इनङ् च। अनुशतिकादिपाठादुभयपदवृद्धिः ॥

पैतृष्वसेयः स्यात् पैतृष्वस्रीयश्च पितृष्वसुः ।
सुतः

क्षीर० — 'पितृष्वसुश्छण्' (४. १. १३२), 'ढकि लोपः' (४. १. १३३) इति ज्ञापकाद् ढक् अन्तलोपश्च ॥

टीका० — पितृष्वसुः सुते पैतृष्वसेयद्वयम्। 'ढकि लोपः' (४. १. १३३) इत्यनेन ऋकारस्लोपः। 'ढकि लोपः' (४. १. १३३) इत्यस्मादेव ज्ञापकाद् ढक्प्रत्ययश्च। पैतृष्वस्रीय इति। 'पितृष्वसुश्छण्' (४. १. १३२) इति छण्। 'मातृपितृभ्यां स्वसा' (८. ३. ८४) इति प्रथमसकारे षत्वम् ॥

मातृष्वसुश्चैवं

क्षीर० — सुत इत्येव। 'मातृष्वसुश्च' (४. १. १३४) इति छणि मातृष्वस्रीयः। 'ढकि लोपः' (४. १. १३३) इति मातृष्वसेयः ॥

---

१. 'द्विः। अपत्यार्थे उ' क. ग. घ. ङ. पाठः. २ 'श्च इति छण्' ख. ज. झ. पाठ

टीका०—मातृष्वसुश्चैवमिति । पूर्ववद्ढगादि । 'मातृष्वसुश्च' (४. १. १३४) इति लक्षणापि ॥ मातृष्वसेयो मातृष्वस्रीयश्चेति मातृष्वसुः सुते ॥

वैमात्रेयो विमातृजः ॥ २८ ॥

क्षीर०—विरुद्धाया मातुरपत्यं वैमात्रेयः । असोदर्यो भ्राता । मातुः शुभ्रादित्वाड्ढक् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४. १. १२०) इत्यत्र स्त्रीप्रत्ययग्रहणात् । द्वैमातुरस्तूभयमातृकः ॥

टीका०—वैमात्रेयद्वयं मातुः सपत्नीसुते । विरुद्धा विभिन्ना माता विमाता, तस्या अपत्यं 'शुभ्रादिभ्यश्च' (४. १. १२३) इति ढक् ॥

अथ बान्धकिनेयः स्याद् बन्धुलश्चासतीसुतः ।
कौलटेयः कौलटेरः

क्षीर०—बन्धक्या अपत्यं बान्धकिनेयः । 'कल्याण्यादीनामिनङ्' (४. १. १२६) इति ढकि इनङादेशः । बन्धून् लाति बन्धुलः । कुलटाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४. १. १२०) 'क्षुद्रा(या? भ्यो)वा' (४. १. १३१) इति ढ्रक् च ॥

टीका०—बान्धकिनेयपञ्चकमसतीसुते । कल्याण्यादित्वाड्ढगिनङौ । बान्धकिनेयः । बन्धून् लातीति बन्धुलः । कौलटेय इति । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४. १. १२०) । कौलटेर इति । 'कुलटाया वा' (४. १. १२७) इत्यस्य कुलाटतन्योगात् प्रयुक्तः कुलटाशब्दोऽत्राकाशः । 'क्षुद्राभ्यो वा' (४. १. १३१) इत्यस्य दासीप्रभृतयः शीलरहिता अङ्गहीनाश्च । अतः कुलाटनात् प्रयुक्तकुलटाशब्दात् असतीवचनस्य कुलटाशब्दस्य परत्वादस्मात् 'क्षुद्राभ्यो वा' (४. १. १३१) इति ढ्रक् । तेन मुक्ते 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४. १. १२०) इति ढक् । तेन कौलटेरकौलटेयौ । क्षुद्रा अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च । अङ्गहीनाभ्यां यथा, काणेरकाणेयौ । शीलहीनाभ्यां यथा, दासेरदासेयौ ॥

भिक्षुकी तु सती यदि ॥ २९ ॥

---

१. 'न स्यात् सन्न्यासतो द्वे' क. ग. घ. ङ. पाठः. २. 'ङ्गा भि' ङ. छ. पाठः.

सौभागिनेयः स्यात्

क्षीर० — 'कल्याण्यादीनामिनङ्' (४. १. १२६) इति ढगिनङौ। सौभागिनेयः। एवं दौर्भागिनेयाद्युन्नेयम्। 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' (७. ३. १९) इत्युभयपदवृद्धिः। उत्तरत्र 'अनुशतिकादीनां च' (७. ३. २०) इति ॥

टीका० — सुभगासुतद्वयं सुभगासुते। सौभागिनेय इति। 'कल्याण्यादीनामिनङ्' (४. १. १२६) इति ढक् इनङ् चान्तादेशः। 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च (७. ३. १९) इत्युभयपदवृद्धिः ॥

पारस्त्रैणेयस्तु परस्त्रियाः ॥ २४ ॥

क्षीर० — सुत इत्येव। परस्त्री कल्याण्यादि ॥

टीका० — कस्यचित् परस्त्रिया जातः पारस्त्रैणेयः। पूर्ववद् ढक् इनङ् च। अनुशतिकादिपाठादुभयपदवृद्धिः ॥

पैतृष्वसेयः स्यात् पैतृष्वस्रीयश्च पितृष्वसुः।
सुतः

क्षीर० — 'पितृष्वसुश्छण्' (४. १. १३२), 'ढकि लोपः' (४. १. १३३) इति ज्ञापकाद् ढक् अन्तलोपश्च ॥

टीका० — पितृष्वसुः सुते पैतृष्वसेयद्वयम्। 'ढकि लोपः' (४. १. १३३) इत्यनेन ऋकारलोपः। 'ढकि लोपः' (४. १. १३३) इत्यस्मादेव ज्ञापकाद् ढक्प्रत्ययश्च। पैतृष्वस्रीय इति। 'पितृष्वसुश्छण्' (४. १. १३२) इति छण्। 'मातृपितृभ्यां स्वसा' (८. ३. ८४) इति प्रथमसकारे षत्वम् ॥

मातृष्वसुश्चैवं

क्षीर० — सुत इत्येव। 'मातृष्वसुश्च' (४. १. १३४) इति छणि मातृष्वस्रीयः। 'ढकि लोपः' (४. १. १३३) इति मातृष्वसेयः ॥

---

१. 'द्धिः। अपत्यार्थे उ' क. ग. घ. ङ. पाठः. २ 'श्च इति छण्' ख. ज. झ. पाठः.

टीका० — मातृष्वसुश्चैवमिति । पूर्ववदृहणादि । 'मातृष्वसुश्च' (४. १. १२४) इति छणपि । मातृष्वसेयो मातृष्वस्रीयश्चेति मातृष्वसुः सुते ॥

वैमात्रेयो विमातृजः ॥ २५ ॥

क्षीर० — विरुद्धाया मातुरपत्यं वैमात्रेयः । असोदर्यो भ्राता । मातुः शुभ्रादित्वाड्ढक् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४. १. १२०) इत्यत्र स्त्रीप्रत्ययग्रहणात् । द्वैमातुरस्तूभयमातृकः ॥

टीका० — वैमात्रेयद्वयं **मातुः सपत्नीसुते** । विरुद्धा विभिन्ना माता विमाता, तस्या अपत्यं 'शुभ्रादिभ्यश्च' (४. १. १२३) इति ढक् ॥

अथ बान्धकिनेयः स्याद् बन्धुलश्चासतीसुतः ।
कौलटेयः कौलटेरः

क्षीर० — बन्धक्या अपत्यं बान्धकिनेयः । 'कल्याण्यादीनामिनङ्' (४. १. १२६) इति ढकि इनङादेशः । बन्धून् लाति बन्धुलः । कुलटाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४. १. १२०) 'क्षुद्रा(या? भ्यो) वा' (४. १. १३३) इति ढ्रक् च ॥

टीका० — बान्धकिनेयपञ्चकमसतीसुते । कल्याण्यादित्वाड्ढगिनङौ । बान्धकिनेयः । बन्धून् लातीति बन्धुलः । कौलटेय इति । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४. १. १२०) । कौलटेर इति । 'कुलटाया वा' (४. १. १२७) इत्यस्य कुलाटनयोगात् प्रयुक्तः कुलटाशब्दोऽवकाशः । 'क्षुद्राभ्यो वा' (४. १. १३१) इत्यस्य दासीप्रभृतयः शीलरहिता अङ्गहीनाश्च । अतः कुलाटनात् प्रयुक्तकुलटाशब्दात् असतीवचनस्य कुलटाशब्दस्य परत्वादस्मात् 'क्षुद्राभ्यो वा' (४. १. १३१) इति ढ्रक् । तेन मुक्ते 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४. १. १२०) इति ढक् । तेन कौलटेरकौलटेयौ । क्षुद्रा अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च । अङ्गहीनाभ्यो यथा, काणेरकाणेयौ । शीलहीनाभ्यो यथा, दासेरदासेयौ ॥

भिक्षुकी तु सती यदि ॥ २६ ॥

---

१. 'न् । स्यात् सङ्ख्यावशतो द्वै' क. ग. घ. ङ. पाठः. २. 'द्रा भि' ङ. छ. पाठः.

तदा कौलटिनेयोऽस्याः कौलटेयोऽपि चात्मजः ।

क्षीर० — सा हि यदि भिक्षार्थिनी कुलान्यटति । 'कुलटाया वा' (४. १. १२७) इति ढगिनङौ । पक्षे ढगेव क्षुद्रात्वाभावात् । अङ्गशील-हीना हि क्षुद्राः ॥

टीका० — सती या भिक्षार्थिनी कुलान्यटति, न तु जारार्थं, सापि[1] कुलटा । तत्सुते कौलटिनेयद्वयम् । 'कुलटाया वा' (४. १. १२७) इति ढकि बान्धकिनेयवत् कौलटिनेयः ॥

आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः

क्षीर० — तनोति कुलं तनयः । सूयते सूनुः । सुवति सुतः । पुतो नरकात् त्रायते पुत्रः । पुनाति वा । 'पुवो ह्रस्वश्च' (उ० ४. १६६) इति क्रन् । दारकदायादौ च ॥

टीका० — आत्मजपञ्चकं **पुत्रे** । आत्मनो[2] जायते पुत्र इत्यात्मजः । 'अन्येष्वपि दृश्यते'(३. २. १०१) इति डः । तनोति मुदमिति तनयः । 'बलि-मलितनिभ्यः कयन्' (उ० ४. १०१) । 'सुवः कित्' (उ० ३. ३९) इति नुः । सूनुः । 'पु प्रसवैश्वर्ययोः' । कर्मणि क्तः । सुतः । 'पुवो ह्रस्वश्च' (उ० ४. १६६) इति क्रः । पुत्रः । पुन्नाम्नो नरकाद् घोरात् त्रायत इति वा ॥

स्त्रियां त्वमी ॥ २७ ॥

आहुर्दुहितरं सर्वे

क्षीर० — आत्मजादयः स्त्रियां वृत्ताः सर्वे दुहितृवाचकाः । गौरादि । पुत्री । दोग्धि पितरौ दुहिता ॥

---

१. 'क् । बा' क. ख. ज. झ. पाठः. २. 'त्मेव जा' क. ख., 'त्मैव जा' च., 'त्मा वै जा' ज. पाठः.

टीका० — आत्मजाद्याः पञ्च स्त्रीलिङ्गे वर्तमाना दुहितरमाहुः । तत्रात्मजसुततनयानाम् अजादिटाप् । सूनोर्लक्षणाभावान्न स्त्रीविधिः । पुत्रीति 'गौरादिः' केचिच्छार्ङ्गरवादिषु पुत्रं पठन्ति । तदा ङीन् । अन्यस्त्वाह 'पुत्राद् वे'ति पुत्रा पुत्री चेति ॥

अपत्यं तोकं तयोः समे ।

क्षीर० — **पुत्रे दुहितरि च सामान्ये वर्तते । अपतनमपत । अपाति साधु अपत्यम् । तूयते तोकम् । सन्ततिः सन्तानः प्रजा च ॥**

टीका० — तयोरिति । **दुहितरि पुत्रे** चापत्यद्वयम् । समं क्लीबे । नरके अपतनादपत्यम् । अघ्न्यादियत् । 'तु' इति सौत्राद् बाहुलकः कन् । तोकम् ॥

स्वजाते त्वौरसोरस्यौ

क्षीर० — **उरसा निर्मिते 'उरसोऽण् च' (४.४.९४) इत्यण्यतौ ॥**

टीका० — औरसद्वयं **स्ववर्णोढायां स्वयं जनिते पुत्रे** । उरसा निर्मित इत्यर्थे 'उरसोऽण् च' (४. ४. ९४) इत्यण्यतौ । संज्ञाधिकारनियमादात्मनैव पुत्रे जाते भवति, न तूरसा निर्मितं सुखमिति ॥

तातस्तु जनकः पिता ॥ २८ ॥

क्षीर० — **तनोति कुलं तातः । स्वार्थेऽण् । जनयति जनकः । पाति पिता । वप्ता च ॥**

टीका० — तातत्रयं **पितरि** । '†द्युतानिभ्यां दीर्घश्च' (उ० ३. ९०) इति क्तः । तातः । पातीति पिता । पातेः नप्तृनेष्टृत्व§ष्टृक्षत्तृहोत्रादिना निपातितः ॥

---

१. 'धर्मपत्न्यां स्व' ङ. छ. पाठः. २. 'णीयामूढा' झ., णीयां स्व' ञ. पाठः.

---

† 'दुत—', § 'ष्टृहो' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

जनयित्री प्रसूर्माता जननी

क्षीर०—'या जनित्री त्रिलोक्याः' इत्यन्तर्भाविनण्यर्थत्वात्। प्रसूयते प्रसूः। मात्यस्यां गर्भो माता ॥

टीका०—जनयित्रीचतुष्कं **मातरि**। ऋन्नेभ्यो ङीपि जनयित्री। 'सत्सूद्विष—' (३. २. ६१) इत्यादिना क्विप्। प्रसूः। 'माङ् माने'। 'तृन्-तृचौ *शंसिशसिशासिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ' (उ० २. ९४) इति तृच्। 'न षट्स्वस्रादिभ्यः' (४. १. १०) इति निषेधाद् ङीप् न भवति। जनैनीति कर्तरि ल्युट् ॥

भगिनी स्वसा।

क्षीर०—भगं कल्याणमस्त्यस्या भगिनी। सुष्ठु अस्यते स्वसा। ‡'सुञ्यसेर्ऋन्' (उ० २. ९६) 'न षट्स्वस्रादिभ्यः' (४. १. १०) इति ङीप् नास्ति ॥

टीका०—भगिनीद्वयं **भगिन्याम्**। भगो यत्नः तद्योगाद् भगिनी। सुपूर्वाद् 'असु क्षेपणे' इत्यतः 'सावसेर्ऋन्' (उ० २. ९६) इति ऋन्। स्वसा द्विदन्त्या। तथा च—'

''स्वसारमवलम्ब्याशु स्वसारमुपजप्यताम्''

इति कीचकवधः। एकत्र स्वं सारं बलमित्यर्थः ॥

ननान्दा तु स्वसा पत्युः

क्षीर०—न नन्दति भ्रातृजायया ननान्दा। नन्दिनी च। नन्देर्ऋन् ॥

टीका०—पत्युः **स्वामिनः स्वसा** ननान्दा। नञ्युपपदे 'नञि च नन्देः' (उ० २. ९८) इति ऋन्। वृद्धिश्च धातोः। बहुलवचनान्न नञो नलोपः।

१. 'षादिकि' ख. च. ज. पाठः. २. 'नयतीति क' ङ. छ. पाठः.

* 'शंसिक्ष—', ‡ 'सावसे' इति मुद्रितोणादिपाठः।

"ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननान्दा नन्दिनी च सा"
इति शब्दार्णवः ॥

नप्त्री पौत्री सुतात्मजा ॥ २९ ॥

क्षीर० — न पतत्यनया कुलम्। पुत्रस्यापत्यं पौत्री। सुतात्मजा ॥

टीका० — सुतस्य सुतायाश्चात्मजायां नप्त्रीद्वयम्। 'णसु प्रह्वत्वे शब्दे'। पितृवन्नप्तृ। 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (४. १. ५)। केचित् स्वस्रादिषु नप्तृशब्दं पठन्ति। तदा नप्तेति पाठः। तथा च रभसः—'नप्ता नप्त्री च पौत्रिका' इति। पौत्रीति। विदादित्वादनन्तरापत्येऽञ्॥

भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम्।

क्षीर० — यतते स्पर्धया याता। 'यतेर्वृद्धिश्च' (उ० २. ९७) इति ऋन्॥

टीका० — भ्रातृवर्गस्येति। रूढिवशात् पतिभ्रातृवर्गस्य भार्या यातर उच्यन्ते, जाव इति यासां प्रसिद्धिः। 'यती प्रयत्ने'। 'यतेर्वृद्धिश्च' (उ० २. ९७) इति ऋन् वृद्धिश्च॥

प्रजावती भ्रातृजाया

क्षीर० — 'ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः' (६. ३. २३) इति षष्ठ्या अलुङ् नास्ति सप्तमीसमासात्। यथा 'द्रक्ष्यसि भ्रातृजायाम्'॥

टीका० — प्रजावतीद्वयं भ्रातृभार्यायाम्। जायाशब्दस्यायोनिसम्बन्धवाचित्वाद् भ्रातृजायेत्यत्र 'ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः' (६. ३. २३) इति षष्ठ्या अलुङ् न भवति। भ्रातृभुक्ता जाया भ्रातृजाया। शाकपार्थिवादिः इति केचित्॥

मातुलानी तु मातुली ॥ ३० ॥

क्षीर० — 'इन्द्रवरुण—' (४. १. ४९) इति ङीषानुकौ। *'उपा-

* 'मातुलोपाध्याययोरानुग् वा' इति मुद्रितवार्त्तिकपाठः।

ध्यायमातुलाभ्यां वा' (वा० ४. १. ४९) इति पक्षे ङीष् ॥

टीका०—मातुलानीद्वयं **मातुलजायायाम्**। उपाध्यायान्युपाध्यायीवन्मातुलानी मातुली च ॥

पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः

क्षीर०—पत्युर्माता पत्न्याः श्वश्रूः। पत्न्या माता पत्युः श्वश्रूः। 'श्वशुरस्योकाराकारयोर्लोपश्च' (वा० ४. १. ६८) इत्यूङ् ॥

टीका०—पत्युः **स्वामिनः** पत्न्या **भार्यायाश्च** प्रसूर्माता श्वश्रूः। द्वितालव्याच्छ्वशुरशब्दात् 'श्वशुरस्योकाराकारयोर्लोपश्चेति वक्तव्यम्' (वा० ४. १. ६८) इत्यूङ् ॥

श्वशुरस्तु पिता तयोः।

क्षीर०—तयोः पतिपत्न्योरन्योन्यं पिता श्वशुरः। शु पूजितं कृत्वा अश्नुते ॥

टीका०—पतिपत्न्योः पिता श्वशुरः। शुपूर्वात् 'अशू व्याप्तावि'त्यतः ¶'शावशेराप्तौ' (उ० १. ४७) इत्युरन्। 'श्वश्रूस्तथा श्वशुरशाश्वतशिंशपाश्च' इति द्वितालव्ये शभेदः ॥

पितुर्भ्राता पितृव्यः स्याद्

क्षीर०—'पितृव्यमातुल—' (४. २. ३६) इति साधुः ॥

टीका०—पितुर्भ्राता पितृव्यः। पितृशब्दात् 'पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः' (४. २. ३६) इति व्यन् निपात्यते ॥

मातुर्भ्राता तु मातुलः ॥ ३१ ॥

---

१. 'माता च श्वश्रूः। श्वशु' ख. पाठः.

¶ 'से' इति मुद्रितोणादिपाठः।

टीका०—मातुर्भ्रातरि मातुलः । 'पितृव्यादिसूत्रेण मातृशब्दाड्डुलच्' ॥

स्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः

क्षीर०—* स्यायति स्यालः । 'स्यमु वितर्के' । अस्माद् वा । पत्युः स्याला इत्यर्थः ॥

टीका०—पत्न्याः भ्रातरः स्यालाः । 'स्याल वितर्के' । कल्यादिः चौरादिकश्च । ण्यन्तात् पचाद्यच् । 'स्यालसालसमसूरसूरयः' इति सभेदः । स्यां मधुपर्कं लातीति स्यालस्तालव्यादिरपीति केचित् ॥

स्वामिनो देवृदेवरौ ।

क्षीर०— स्वामिनः पत्युर्भ्राता कनिष्ठः पत्न्याः । दीव्यति देवा । 'दिवेर्ऋन्' (उ० २. ९९) । 'अर्तिकमिभ्रमिदेविवासिभ्यश्च' (उ० ३. १३२) इति देवरः ॥

टीका०— भर्तुः स्वामिनः कनिष्ठभ्रातरि देवृद्वयम् । ज्येष्ठस्तु श्वशुर एव । 'दिवेर्ऋन्' (उ० २. ९९) इति ऋन् । देवृ । अमरवद् देवरः । 'देवृदेवरदेवना' इति शब्दार्णवः ॥

स्वस्रीयो भागिनेयः स्याद्

क्षीर०— स्वसुरपत्यं स्वस्रीयः ॥

टीका०—स्वस्रीयद्वयं भागिनेये । 'स्वसुश्छः' (४. १. १४३) । स्वस्रीयः । ढकि भागिनेयः ॥

जामाता दुहितुः पतिः ॥ ३२ ॥

क्षीर०— जायां मिमीते जामाता ॥

---

* 'स्थै' इति 'ष्यै' इति वा कश्चन धातुः स्थितः मन्यते । ततः कालन् स्यात् ।

टीका०— जामातृद्वयं जामातरि । 'माङ् माने' । जापूर्वः । जामाता 'नप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृजामातृपितृदुहितृ —' (उ० २. ९९) इति निपातितः । दुहितुःपतिरिति समासोऽयम् । 'विभाषा स्वसृपत्योः' (६. ३. २४) इति षष्ठ्या अलुक् ॥

पितामहः पितृपिता

क्षीर०— 'पितृव्य—' (४. २. ३६) इत्यादिना साधुः ॥

टीका०— पितुः पिता पितामहः । ब्रह्मपर्याये उक्तः ॥

तत्पिता प्रपितामहः ।

क्षीर०— प्रगतः पितामहात् ॥

टीका०— पितामहस्य पिता प्रपितामहः । प्रकृष्टः पितामहः । प्रादिसमासः ॥

मातुर्मातामहाद्येवं

क्षीर० — मातुः पिता मातामहः । तत्पिता प्रमातामहः ॥

टीका० — एवमिति । यथा पितुः पिता पितामहः, तथा मातुः पिता मातामहः, तत्पिता च प्रमातामहः । पूर्ववद् डामहच् ॥

सपिण्डास्तु सनाभयः ॥ ३३ ॥

क्षीर० — समानः पिण्डो येषां ते सपिण्डाः । यत् स्मृतिः—

"सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते"[1] ।

सप्तमादूर्ध्वं सगोत्राः । समाना नाभिर्मूलमेषां सनाभयः । 'ज्योतिर्जनपद—' (६. ३. ८५) इति सत्वम् ॥

टीका० —सपिण्डद्वयं सप्तपुरुषावधिकेषु निकटज्ञातिषु । समानः

---

१. 'पिण्डाव' ङ. पाठः.

पिण्डो येषां ते सपिण्डाः। 'वान्यस्मिन् सपिण्डे—' (४. १. १६५) इति निपातनात् समानस्य सभावः । नाभिः सप्तपुरुषावधिकं कुलम् । समाना नाभिर्येषामिति सनाभयः । 'ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभि —' (६. ३. ८५) इत्यादिना समावः ॥

समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः ।

क्षीर० —समाने उदरे शयितः समानोदर्यः । 'समानोदरे शयित —'(४. ४. १०८) इति यत् । सोदरशब्दात् 'सोदराद् यः' (४. ४. १०९) 'विभाषोदरे' (६. ३. ८८) इति सत्वं च । समाने गर्भे भवः सगर्भ्यः । 'सगर्भसयूथसनुताद् यत्' (४. ४. ११४) छान्दसोऽपि लोकेऽप्यभिधानात् । सह जायते सहजो भ्राता ॥

टीका० — समानोदर्यचतुष्कमेकोदरभ्रातरि । 'समानोदरे शयित ओ चोदात्तः' (४. ४. १०८) इति यत् । समानोदर्यः । अस्मिन्नेवार्थे 'सोदराद् यः' (४. ४. १०९) । सोदर्यः । समाने गर्भे भवः सगर्भ्यः । 'सगर्भसयूथसनुताद् यत्' (४. ४. ११४) । 'समानस्यच्छन्दसि —' (६. ३. ८४) इत्यादिना सः । संज्ञाशब्दत्वाद् भाषायामप्यस्य प्रयोगः । समाने उदरे जातः सहजः । 'अन्येष्वपि—' (३. २. १०१) इति डः । सहशब्दोऽत्र समानार्थे । सोदरशब्दोऽप्यत्र । तथा च भट्टिः — 'त्वं सोदरस्यातिमदोद्धतस्य' (स० १२. श्लो० २) इति ॥

सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः ॥ ३४ ॥

क्षीर०—समानं गोत्रमस्य सगोत्रः । 'ज्योतिर्जनपद —'(६. ३. ८५) इति सत्वम् । ज्ञायते ज्ञातिः । वध्नाति बन्धुः । स्वार्थेऽण् । बान्धवः । एकः स्वो ज्ञातिवचनोऽन्य आत्मीयार्थः ॥

टीका० —सगोत्रषट्कं ज्ञातिसामान्ये । सनाभिवत् सगोत्रः । बन्धुरेव बान्धवः । प्रज्ञाद्यण् । जानातेः क्तिच् । ज्ञातिः । 'बन्ध बन्धने' । स्वरुवर्दुः ।

---

१. 'राद् यति वि' क. ग. घ. पाठः. २. 'द् ब' क. पाठः.

क्षीर० — भर्तरीत्यत्र। कुण्ड्यते दह्यतेऽनेन कुलमिति कुण्डः। 'कुडि दाहे' ॥

टीका० — जीवति भर्तरि जारजातः पुत्रः कुण्डः। 'कुण शब्दोपकरणयोः'। 'कुणादिभ्यः कित्' इति डः ॥

मृते भर्तरि गोलकः।

क्षीर० — जारज इत्यत्र। गुड्यते लज्जाकरत्वाद् गोप्यते गोलः।

"परनार्यां प्रजायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ।
पत्यौ जीवति कुण्डस्तु मृते भर्तरि गोलकः॥"

इति स्मृतिः ॥

टीका० — मृते भर्तरि जारजः पुत्रो गोलकः ॥

भ्रात्रीयो भ्रातृजः

क्षीर० — भ्रातुरपत्यं भ्रात्रीयः। 'भ्रातुर्व्यच्च' (४. १. १४४) इति वा छः। भ्रातृव्यस्तु नानार्थे ॥

टीका० — भ्रात्रीयद्वयं भ्रातुष्पुत्रे। 'भ्रातुर्व्यच्च' (४. १. १४४) इति चकाराच्छः। भ्रातृज इति पूर्ववड्डः ॥

भ्रातृभगिन्यौ भ्रातरावुभौ ॥ ३६ ॥

क्षीर० — भ्राता च भगिनी चेति। 'भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्' (१. २. ६८) इत्येकशेषः। एवं पुत्रौ ॥

टीका० — भ्रातृभगिन्यौ द्वे भ्रातरावित्युच्येते। 'भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृ§भ्यामन्यतरस्याम्' (१. २. ६८) इत्येकशेषः ॥

मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ।

क्षीर० — 'आनङृतो द्वन्द्वे' (६. ३. २५)। 'पिता मात्रा' (१. २. ७०) इत्येकशेषो वा। 'मातरपितरावुदीचाम्' (६. ३. ३२)

---

§ 'भ्याम्' इति मुद्रितायामार्षपाठः।

इत्यदन्तपूर्वपदः साधुः। प्रसूर्माता जनयिता पिता चेति द्वौ त्रिसंज्ञौ ॥

टीका० — मातापितरौत्रयं **मातापित्रोरेकवाच्यत्वे**। माता च पिता च मातापितरौ। 'आनङृतो द्वन्द्वे' (६. ३. २५) इत्यानङ्। पितराविति 'पिता मात्रा' (१. २. ७०) इत्येकशेषः। 'मातरपितराविति। 'मातरपितरावुदीचाम्' (६. ३.३२) इति पूर्वोत्तरपदयोररङ्॥

श्वश्रूश्वशुरौ श्वशुरौ

क्षीर० — 'श्वशुरः श्वश्र्वा' (१. २. ७१) इत्येकशेषो वा॥

टीका० — श्वश्रूश्वशुरौ द्वौ श्वशुरावुच्येते। श्वशुराविति 'श्वशुरः श्वश्र्वा' (१. २. ७१) इत्येकशेषविकल्पः॥

पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ॥३७॥

टीका० — पुत्रश्च दुहिता च पुत्रावित्युच्येते। भ्रातराविवैकशेषविकल्पः॥

दम्पती जम्पती जायापती भार्यापती च तौ।

क्षीर० — राजदन्तादौ जायायाः पत्यौ दंभावो जम्भावश्च निपात्येते। 'दं भार्या' इति निघण्टुः॥

टीका० — दम्पतीचतुष्कं **पतिपत्न्योर्युग्मे**, जम्पती दम्पती भार्यापती जायापती इति राजदन्तादिगणपाठात् पक्षे जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च निपात्येते परनिपातश्च॥

गर्भाशयो जरायुः पुंस्युल्बं च

क्षीर० — गर्भ आशेतेऽत्र गर्भाशयः। जरामेति जरायुः। उल्बत्यावृणोत्युल्बम्॥

कललोऽस्त्रियाम् ॥३८॥

क्षीर० — कलयति केलति वा कललः शुक्रशोणितसमवायः। प्रसिद्धत्वास्य पर्यायो नोक्तः। अस्त्रीत्वविधानार्थे विधिः। उल्बपर्यायः कलल इत्येके। यन्मुनिः — "तदुल्वं कललं च तत्" ॥

टीका० —गर्भाशयचतुष्कं मलं इति ख्यातं। गर्भ आशेतेऽस्मिन्निति गर्भाशयः। 'पुंसि संज्ञायाम्—' (३. ३. ११८) इति घः। 'किञ्जरयोः श्रिणः' (उ० १. ४) इति ञुण्। जरायुः।

"गर्भभेदे गृहे कुक्षौ सम्भवेऽसौ जरायुषि"

इति केसरमालायां सान्तोऽपि। 'उच समवाये'। 'उल्बादयश्च' (उ० ४. ९६) इति बन्प्रत्ययः चकारस्य लकारः गुणाभावश्च निपात्यते। चकारादुल्बं चास्त्रियाम्। तथा च "कललो जरायुरुल्व" इति पुंस्काण्डे रत्नकोशः। 'कड मदे'। वृषादिकलच्। लडयोरेकत्वस्मरणम्। कललः। कलयतेर्वा कललः। कलतिः कामधेनुः।

"लोक एष तिमिरोल्बवेष्टितो गर्भवास इव वर्तते निशि"

(कुमा० स० ८. श्लो० ९६) इति कालिदासः। अत उल्बोऽपि गर्भाशय एव। उल्बद्वयं गर्भप्रकृतिभूते द्रवात्मके कलल इत्यन्यः। तथा च "कललघनाङ्कुरास्थिचर्माङ्गजचेतनतो" इत्यादि निषेके वराहः। प्रयुक्तं च —

"मेरुरुल्वमभूत् तस्य जरायुश्च महीधराः" ॥

सूतिमासो वैजननः

क्षीर० —'दशमे मासि सूतवे' इति श्रुतेः

"नवमे दशमे वापि प्रबलैः सूतिमारुतैः।
निस्सार्यते बाण इव यन्त्रच्छिद्रेण सज्वरः॥"

इति स्मृतेश्च नवमो दशमो वा मासो विजनने भवो वैजननः॥

टीका० —सूतिमासद्वयं नवमे दशमे वा प्रसवमासे। विजननं गर्भविमोचनं तदस्मिन्नस्तीति वैजननो मासः। ज्योत्स्नादित्वादण्॥

गर्भो भ्रूण इमौ समौ।

क्षीर० —गीर्यते गर्भः। भ्रियते भ्रूणः। कुक्षिस्थः॥

१. 'तो' ज. पाठः.　२. 'दा' ख. पाठः.

टीका० — **कुक्षिगतसत्त्वे** गर्भद्वयम् । 'गॄ निगरणे ।' 'अर्तिगॄभ्यां भन्' (उ० ३. १५३) गर्भः । 'भ्रूण †आशायाम् ।' चुरादिः । पचाद्यच् । कृतादित्वाद् वाच् । भ्रूणः ॥

तृतीयाप्रकृतिः शण्डः क्लीबः पण्डो नपुंसकम् ॥ ३९ ॥

क्षीर० — स्त्रीपुंभ्यां तृतीया प्रकृतिर्लिङ्गम् । शाम्यति शण्डः षण्डोऽपि । क्लीबते क्लीबः । पण्डति पण्डः पण्डुश्च । न स्त्रीपुंसौ नपुंसकम् । 'नभ्राण्नपाद् —' (६. ३. ७५) इति साधुः । 'नपुंसको भवेदि'ति भाष्यात् पुंस्यपि ॥

टीका० — तृतीयाप्रकृतिपञ्चकं **नपुंसके** । तृतीयाप्रकृतिः तृतीयः प्रकार इत्यर्थः । समानजातीयौ स्त्रीपुंसावपेक्ष्य प्रथमा प्रकृतिः स्त्री । द्वितीया प्रकृतिः पुमान् । तथा च वररुचिप्रयोगः —

"वटाजटासटानां प्रथमा प्रकृतिः शिफानां च"

इति । कर्मधारयस्य पाक्षिकत्वाद् वाक्यमपि । तथा च —

"प्रकृतेश्च तृतीयायाः स्त्रियाश्चैवोपरिष्टके"

इति वाक्यप्रयोगश्च स्त्रीत्वं व्यनक्ति । पुंवद्भावपक्षे स्त्रीत्वं न गम्येत[2] । 'न कोपधायाः' (६. ३. ३७) इत्यत्र नेति योगविभागान्न पुंवद्भाव इति केचित् । तथा च वररुचिलिङ्गसूत्रं — "शैलायुधमङ्गलनगरबिम्बमुकुटानि विद्धि तृतीयप्रकृतौ" इति । शाम्यति लिङ्गाभावादिति शण्डः । 'शमु उपशमे ।' 'शमेर्डः' (उ० १. १०४) । अथवा 'वन षण सम्भक्तौ' । 'अमन्ताड्डः' (उ० १. ११९) । बहुलवचनात् सत्वाभावः । षण्डः । बहुलवचनादेव डकारस्य 'चुटू' (१. ३. ७) इतीत्संज्ञापि न भवति । 'क्लीबृ अधाष्टर्ये' ।

---

१. 'ण्ठः । शण्डोऽपि' ग. ङ. पाठः. २. 'म्यते । न' ङ. छ. ज. पाठः. ३. 'ल्या' ख. ङ. छ. पाठः. ४. 'य' ख. ज. पाठः.

---

† 'आशाविशङ्कयोः' इति मुद्रितधातुपाठः ।

इगुपधलक्षणः कः। क्लीबः। नपुंसकं 'नभ्राड्'—(६. ३. ७५) इत्यादि-सूत्रेण निपातितम्॥

शिशुत्वं शैशवं बाल्यं

क्षीर० —शिशोर्भावः शैशवम्। 'प्राणभृज्जाति—' (५. १. १२९) इत्य(ण्? ञ्)॥

टीका० —शिशुत्वत्रयं बालभावे शिशुकर्मणि च। शिशोर्भावः शिशुत्वम्। 'तस्य भावस्त्वतलौ' (५. १. ११९)। 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' (५. १. १३१) इत्यणि शैशवम्। 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' (५. १. १२४) इति ष्यञ्। बाल्यम्॥

तारुण्यं यौवनं समे।

क्षीर० —यूनो भावो यौवनम्। 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्' (५. १. १३०)॥

टीका० —तारुण्यद्वयं यौवने। पूर्ववत् ष्यञ्। तारुण्यम्। 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्' (५. १. १३०)। यौवनम्॥

स्यात् स्थाविरं तु वृद्धत्वं

क्षीर० —स्थविरस्य भावः स्थाविरम्। 'हायनान्त—' (५. १. १३०) इत्यण्॥

टीका० —स्थाविरद्वयं वृद्धभावे। युवाद्यणि स्थाविरम्। शिशुत्ववद् वृद्धत्वम्॥

वृद्धसङ्घेऽपि[1] वार्द्धकम्॥ ४०॥

क्षीर० —'गोत्रोक्षोष्ट्र—' (४.२.३९) इत्यत्र 'वृद्धाच्च' इति वक्तव्याद् वुञ्। मनोज्ञादित्वाद् भावकर्मणोरप्याहुः। यथा—"वार्द्धके मुनिवृत्तीनाम्" (रघु० स० १. श्लो० ८)॥

---

१. 'तु' ख. पाठः.

टीका॰ — वृद्धमेलककर्मभावेषु वार्द्धकम् । सङ्घेऽपीत्यपिशब्देन कर्मभावौ समुच्चीयेते ।

"भावे कर्मणि वृद्धस्य वार्द्धकं निकुरुम्बके"

इति बोपालितः। तत्र भावकर्मणोः 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च' (५. १. १३३) इति वुञ् । समूहे तु 'वृद्धाच्चेति वक्तव्यम्' (वा० ४. २. ३९) इति वुञ् ।

"वार्द्धक्यं श्लथसन्धिबन्धनतया निःस्थाननिर्धाम च"

इति शिष्टप्रयोगो ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् कुत्साकप्रत्ययान्तात् ष्यञि यथाकथञ्चिद् व्युत्पादनीयः ॥

पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादौ

क्षीर॰ — पलति शोभानेन पलितम् । 'पल गतौ' । आदिशब्दाद् रोमादौ च ॥

टीका॰ — केशे लोम्नि च यज्जरसा शौक्ल्यं, तत् पलितम् । 'फल निष्पत्तौ'। 'लोष्टपलितौ' (उ०३. ९२) इति क्तप्रत्ययः फकारस्य पकारः इडागमश्च निपात्यते ॥

विस्रसा जरा ।

क्षीर॰ — विस्रंसतेऽनया रुजा अङ्गं विस्रसा । जीर्यन्त्यनया जरा । 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' (३. ३. १०४) ॥

टीका॰ — विस्रसाद्वयं जरायाम् । 'स्रन्सु अधःपतने' । भिदाद्यङ् । 'गुरोश्च हलः' (३.३. १०३) इत्यकारप्रत्ययो वा । विस्रसा द्विदन्त्या । 'जॄष् वयोहानौ । षित्त्वादङ् । 'ऋदृशोऽङि गुणः' (७. ४. १६) । जरा ॥

स्यादुत्तानशया डिम्भा स्तनपा च स्तनन्धयी ॥ ४१ ॥

क्षीर॰ — उत्ताना शेते उत्तानशया । 'अधिकरणे शेतेः' (३. २. १५) इत्यत्र 'उत्तानादिषु कर्तृषु' इत्युक्तम् । डिम्भेति । प्राक् पक्षिक्रमे-

---

१. 'ष झष् व' क. ख. च झ. पाठः. २. 'स्रच् । डि' ख. पाठः.

णोक्तम् इह तु मानुषक्रमात् । स्तनं पिबति स्तनपा । 'सुपि' (३. २. ४) इति योगविभागात् कः । स्तनं धयति स्तनन्धयी । 'नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः' (३. २. २९) । खश् । धेटष्टित्त्वाद् ङीप् । स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः स्त्रीप्रत्ययप्रदर्शनार्थः ॥

टीका० — उत्तानशयाचतुष्कमतिबालायाम् । 'त्रिषु जगावराः' इति वक्ष्यमाणवचनात् त्रिलिङ्गत्वम् । स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्तु कामचारात् । उत्ताना शेत इत्युत्तानशया । 'उत्तानादिषु कर्तृषूपसङ्ख्यानम्' (वा०३. २. १५) इत्यच् । 'पुंवत् कर्मधारय—' (६. ३. ४२) इति पुंवद्भावः । डिम्भेति । 'डभि डिभि सङ्घाते' । डम्भ डिम्भ इत्येके । चुरादिपचादी । सिंहादिवर्गे पोतसामान्यपठितस्यापि डिम्भशब्दस्य पुनर्मनुष्यवर्गेऽभिधानमुत्तानशय एव मनुष्यशिशावस्य प्रवृत्तिः अन्यत्र प्रौढे मा भूदिति, अण्डजादीनां तूत्तानशयेऽनुत्तानशयेऽपि वृत्तिरिति सूचनार्थम् । स्तनपेति । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३. २. ३) । स्तनौ धयति पिबतीति स्तनन्धयी । 'नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः' (३. २. २९) इति खश् । धेटष्टित्त्वात् 'टिड्ढाणञ् —' (४. १. १५) इत्यादिना ङीप् ॥

बालस्तु स्यान्माणवकः

क्षीर० — बलति प्राणिति बालः । ज्वलादित्वाण्णः । 'बाड़ आप्लाव्ये' । अस्माद्वा ।

"अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः ।
नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः" ॥

स्वार्थे कन् ॥

टीका० — बालद्वयं षोडशवर्षपर्यन्ते । तथा च मनुः —
"आ षोडशाद् भवेद् बालस्ततस्तरुण उच्यते" ।

---

१. 'ज्ञनि' ख. पाठः.

'वल वल्ल संवरणे'। 'अकर्तरि च—' (३.३.१९) इति घञ्। बवयोरेकत्वस्मरणम्। बालः। 'वल भृतावि'ति चौरादिकाद् वा पचाद्यजन्तः।

"अज्ञाते कुत्सिते मृढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः।
नकारस्य तु मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः" ॥

माणव एव माणवकः। स्त्रियां माणविका।

"हारभेदे माणवको बाले कुपुरुषेऽपि च"

इति रभसः॥

वयःस्थस्तरुणो युवा।

क्षीर०—वयसि प्रत्यग्रे तिष्ठति वयःस्थः। तरति तरुणः। यौति मिश्रीभवति स्त्रिया युवा॥

टीका०— वयःस्थत्रयं **तरुणे**।

"वयो बाल्यादि पक्षी च यौवनं च क्वचिद् वयः"

इति रुद्रः। अतो वयसि यौवने तिष्ठतीति वयःस्थः। **'सुपि स्थः'** (३. २. ४) इति कः। 'स्थे च भाषायाम्' (६. ३. २०) इति सप्तम्या अलुङ् न भवति। तरतेः 'त्रो रश्च लो वा' (उ० ३. ५४) इत्युनन्। रेफस्य वा लत्वम्। तरुणः। यौतेः वृषन्शब्दवत् कनिन्। युवा नान्तः॥

प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नपि ॥ ४२ ॥

क्षीर०— प्रगतं वयोऽस्य प्रवयाः। तिष्ठति स्थविरः। वर्धते स्म वृद्धः। एवमादौ गड्डरिकाप्रवाहेण भूते क्तः। वर्तमाने तु युक्तः। शीलितादिवत्। जिनाति स्म जीनः। ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणम्। ल्वादित्वान्निष्ठानत्वम्। जीर्यते स्म जीर्णः। 'श्र्युकः किति' (७. २. ११) इत्यनिट्। 'जीर्यतेरतृन्' (३. २. १०४)। जरन्॥

टीका०—प्रवयष्षट्कं **वृद्धे**। प्रगतं वयो यौवनमस्येति प्रवयाः सान्तः। तिष्ठतेः शिशिरवन्निपातनात् स्थविरः। 'वृधु वृद्धौ'। क्तः। वृद्धः। 'ज्या वयोहा-

१. 'च्। अ', २. 'का' ङ. छ. पाठः. ३. 'श्रयति', ४. 'ठसारिका' क. ग. घ. ङ. पाठः.

नौ । 'ल्वादिभ्यश्च' (८.२.४४) इति निष्ठानत्वम् । ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम् । 'हलः' (६. ४. २) इति दीर्घः । जीनः । 'जॄष् झॄष् वयोहानौ' । गत्यर्थादिना क्तः । 'ऋत इद्धातोः' (७. १. १००) इतीकारः । रपरत्वम् । 'हलि च' (८. २. ७७) इति दीर्घः । जीर्णः । 'जीर्यतेरतृन्' (३. २. १०४) जरन् । स्त्रियां जरती ॥

वर्षीयान् दशमी ज्यायान्

क्षीर०—अतिशयेन वृद्धो वर्षीयान् । ईयसुनि 'प्रियस्थिर—'(६. ४. १५७) इति वर्षिआदेशः । दशमोऽवस्थाविशेषोऽस्यास्ति दशमी । 'वयसि पूरणात्' (५. २. १३०) इतीनिः ।

"इष्टो वयोदशोपेतः पञ्चमी सप्तमानि च" ।

अतिशयेन वृद्धो ज्यायान् । 'ज्य च' (५. ३. ६१), 'वृद्धस्य च' (५. ३. ६२) इति ज्यादेशः । 'ज्यादादीयसः' (६. ४. १६०) इत्यात्वम् ॥

टीका०— वर्षीयस्त्रयमतिवृद्धे । 'प्रियस्थिर—' (६. ४. १५७) इत्यादिना वृद्धस्य वर्षिआदेशः ईयसुन्प्रत्ययोऽपि । नवतेरूर्ध्वं दशमोऽवस्थाविशेषोऽस्यास्तीति दशमी नान्तः । 'वयसि पूरणात्' (५. २. १३०) इतीनिः । ज्यायानिति । 'वृद्धस्य च' (५. ३. ६२) इति वृद्धशब्दस्य ज्यादेशः ईयसुन् च[1] । 'ज्यादादीयसः' (६. ४. १६०) इत्यात्वम् । स्त्रियां दशमिनी ज्यायसी च ॥

पूर्वजस्त्वग्रियोऽग्रजः ।

क्षीर०—अग्रे जातोऽग्रियः । 'अग्राद् यत्' (४.४. ११६) । 'घच्छौ च' (४.४. ११७) इति घः । अग्रयाग्रीयौ च । अग्रिमपाठे "अग्रपश्चाड्डिमच्' (वा० ४. ३. २३) ॥

---

1. 'प्रत्ययोऽपि । ज्या' ङ. च, छ. पाठः.

---

‡ 'भ्यः' इति मुद्रिताष्टाध्यायीपाठः । * 'अग्रादिप' इति मुद्रितवार्त्तिकपाठः ।

क्षीर०—प्रशस्ताः केशाः सन्त्यस्य केशवः । 'केशाद् वोऽन्यतरस्याम्' (५.२.१०९) ॥

टीका०—केशवत्रयं **बहुकेशे** । 'केशाद् वोऽन्यतरस्याम्' (५.२.१०९) इति मत्वर्थीयो वः । केशवः । पक्षे इनिठनौ । केशी केशिकः ॥

वलिनो वलिभः समौ ॥ ४५ ॥

क्षीर०—वलिस्त्वक्सङ्कोचोऽस्यास्ति । पामादित्वान्नः । 'तुन्दिवलिवटेर्भः' (५.२.१३९) ॥

टीका०—वलिनद्वयं **जराश्लथचर्मयुक्ते** । पामादित्वान्मत्वर्थीयो नः । 'तुन्दिवलिवटेर्भः' (५.२.१३९) । वलिभः ॥

विकलाङ्गस्तु पोगण्डः

क्षीर०—पूयते अपसार्यते पोगण्डः ॥

टीका०—विकलाङ्गद्वयं **न्यूनाधिकाङ्गे** । "पोगण्डो विकलाङ्गः स्यात्" इति हलायुधः । "पोगण्डो विकलाङ्गकः" इति रत्नकोशश्च । अतः पकारादिः ।

"अपोगण्डस्तु वलिभिर्व्याप्तदेह उदीरितः ।
शिशुर्दश समा यावदपोगण्डः स्मृतो बुधैः ॥"

इति तु धरणिः । अपकृष्टं गण्यत इत्यपोगण्डः । 'गण गणने' । 'अमन्ताड्डः' (उ० १.११९) । पक्षे पृषोदरादित्वादवर्णलोपः ओत्वं च ॥

खर्वो ह्रस्वश्च वामनः ।

क्षीर०—खर्वति खर्वः । ह्रसति ह्रस्वः । वामोऽस्यास्ति वामनः । 'निखर्वः खर्दनः खर्वा' इति नाममाला ॥

टीका०—खर्वत्रयं **वामने पुरुषे** । विशेष्यनिघ्ने खर्वत्रिकं ह्रस्वमात्र इति न पुनरुक्तिः । 'कर्व खर्व गर्व दर्पे' । 'अकर्तरि च—' (३.३.१९) इति घञ् ।

खर्वः । 'तुस ह्रस ह्लस रस शब्दार्थाः' । 'अशूपुषि'— (उ० १. १५७) इत्यादिना बाहुलकः कन् ह्रस्वः । मन इव वामनः वाशब्द उपमार्थः । पृषोदरादित्वात् सकारस्य अकारः ॥

खरणाः स्यात् खरणसः

क्षीर० — खरा तीक्ष्णा खरस्येव वा नासिकास्य खरणाः *'खर-खुराभ्यां नस् वा वक्तव्यः' (वा० ५. ४. ११८) । पक्षे 'अञ् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात्' (५. ४. ११८) । 'पूर्वपदात् संज्ञायाम्---' (८. ४. ३) णत्वम् । क्षुद्रः क्षुद्रनासिकः ॥

टीका० — खरणोद्वयं गर्दभसमाननासिके । *'खरखुराभ्यां नस् वक्तव्यः' (वा० ५. ४. ११८) इति नासिकाया नसभावः । 'पूर्वपदात् संज्ञायामगः' (८. ४. ३) इति णत्वम् । खरणाः सान्तः । पक्षे 'अच्प्रत्ययोऽपीष्यते' इत्यच् ॥

विग्रो विगतनासिकः ॥ ४६ ॥

क्षीर० — 'वेग्रो वक्तव्यः' (वा० ५. ४. ११९) ॥

टीका० — छेदनादिना गतनासिके विग्रद्वयम् । 'वेग्रो वक्तव्यः' (वा० ५. ४. ११९) इति नासिकाया ग्रभावः । कवर्गद्वितीयादिरित्यन्यः ।

" खरणाः स्यात् खरणसो विग्रो विख्रो विनासिकः "

इति रभसश्च । कवर्गद्वितीयादिरुदन्तश्चेति शाकटायनः । कातन्त्रटीकायां च दुर्गसिंहेनोक्तं —

"विशब्दादपि खुखूग्राः स्युर्मतान्तरचोदिताः ।
विखुर्विखूस्तथा विग्रो नासाया विगमादिति ॥ "

यत्तु "विनसा हतबान्धवा" (स०५. श्लो०८) इति भट्टिः । 'णस कौटिल्ये' वि-पूर्वात् पचाद्यचि साधुः । अपरे तु नासिकापर्यायो नसाशब्दोऽस्तीति वर्णयन्ति ॥

---

* 'खुरखराभ्यां वा नस्' इति मुद्रितवार्त्तिकपाठः ।

खुरणाः स्यात् खुरणसः

क्षीर०—खुराकारा नासिका अस्य खुरणाः विकटघोणः ॥

टीका०— खुरणआदिद्वयं तीक्ष्णनासिके । पूर्ववन्नसादेशादि ॥

प्रज्ञुः प्रगतजानुकः ।

ऊर्ध्वज्ञुरूर्ध्वजानुः स्यात् संज्ञुः संहतजानुकः ॥ ४७ ॥

क्षीर०—प्रगते विरले वातादिदोषात्, तथा ऊर्ध्वे संहते च जानुनी अस्य । 'प्रसंभ्यां जानुनो ज्ञुः' (५. ४. १२९) । 'ऊर्ध्वाद् विभाषा' (५. ४. १३०) ॥

टीका०—यस्य नित्यं कादाचित्कं वा जानुनोर्मध्ये महदन्तरालं स प्रज्ञुः । प्रगते परिणाहेन गते जानुनी अस्येति प्रज्ञुः । 'प्रसंभ्यां जानुनो ज्ञुः' (५. ४. १२९) इति ज्ञुः । अदन्तोऽयमित्येके । तथा[1]च शाकटायनसूत्रं—'संप्राज्जानुनो ज्ञुज्ञौ' इति ।

"संप्राभ्यां जानुनो ज्ञुज्ञावूर्ध्वं तु स्याद् विभाषया ।
संहते जानुनी यस्य संज्ञुः संज्ञः स उच्यते" ॥

इति कातन्त्रटीकापि । ऊर्ध्वं तिष्ठतो यस्य दूरमुखे जानुनी भवतः, असावूर्ध्वज्ञुः । 'ऊर्ध्वाद् विभाषा' (५. ४. १३०) इति ज्ञुः । **संघाडा**[2] इति ख्याते संज्ञद्वयम् । प्रज्ञुवद् रूपम् ॥

स्यादेडे बधिरः

क्षीर०—एडः पशुरिव एडः । बद्धौ कर्णावस्य बधिरः ॥

टीका०—एडद्वयं **बधिरे** । शब्दमगृह्णन् कर्णो बधिरः । 'बध बन्धने' । तिमिरवत् किरच् । तथा महाभारते—"कर्णौ मे बधिरीकृतौ" । तद्योगात् पुरुषोऽपि

१. 'था ज्ञा' क. ख. ङ. च. छ. झ. पाठः. २. 'अण्डू इ' क. ख. ज. झ. पाठः.

बधिरः। 'स्वाङ्गाद्धीनात्' (ग० २. ३. १२७) इत्यर्शआदिगणसूत्रेण अच् ॥

कुब्जे गडुलः

क्षीर० —कुत्सितं उब्जः कुब्जः। पृषोदरादिः। गडुरस्यास्ति गडुलः। सिध्मादित्वाल्लच् ॥

टीका० —कुब्जद्वयं कुब्जे। 'उब्ज आर्जवे'। कुत्सितमुब्जतीति कुब्जः। शकन्ध्वादिः। पृष्ठगुडको गडुः तद्योगात् सिध्मादिलच्। गडुलः ॥

कुकरे कुणिः।

क्षीर० — 'कुण शब्दे'। 'कुपाणिः कुणिरि'ति नैरुक्ताः।
"कलम्बकस्त्ववाकर्णः खलतिस्त्वेन्द्रलुप्तिकः" ॥

टीका० —कुकरद्वयं कुम्प इति ख्याते। कुत्सितः करः कुकरः। अर्शआद्यच्। 'कुण शब्दोपकरणयोः'। 'इगुपधात् [1]किः' (उ० ४. १२१) इति किः। कुणिर्ह्रस्वादिरिति गोवर्धनीयोणादिवृत्तिः।

"नन्दीवृक्षे कुणिः पुंसि कुकरेऽप्यन्यलिङ्गकः"

इति कोशान्तरम्। 'कूण सङ्कोचने'। चुरादिर्दीर्घादिरिति धातुप्रदीपः। तथा च—"कूणं बाहुयुगमि"ति भासकविः ॥

पृश्निरल्पतनौ

क्षीर० —स्पृश्यते पृच्छ्यते वा पृश्निः ॥

टीका० —पृश्निद्वयमल्पदेहे। 'स्पृश संस्पर्शे'। 'घृणिपृश्निपार्ष्णि-*भूर्णिचूर्णिः' (उ० ४. ५३) इत्यनेन निप्रत्ययगुणाभावसलोपा निपात्यन्ते। 'पृषु सेचने'। पृश्निरिति गोवर्धनः। षकारस्य शकारः। शेषं समानम् ॥

---

१. 'यः', २. 'पा', ३. 'ते' ङ. छ. पाठः.

---

† 'किन्', * 'चूर्णिभूर्णि' इति मुद्रितोणादिपाठः।

श्रोणः पङ्गौ

क्षीर० — 'श्रोणृ सङ्घाते' । कुटिलजङ्घापादः ॥

टीका० — श्रोणद्वयं जङ्घाविकले । 'श्रु श्रवणे' । 'धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः' (उ० ३. ६) इति बाहुलको नः । श्रोणः । 'स्पदि किञ्चिच्चलने' । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० १. ११६) इति कुप्रत्ययः सकारलोपः दकारस्य च गकारः । पङ्गुः । स्त्रियां 'पङ्गोश्च' (४. १. ६८) इत्यूङि पङ्गूरिति रूपम् ॥

मुण्डस्तु मुण्डिते ॥ ४८ ॥

क्षीर० — मुण्डयते मुण्डः ॥

टीका० — मुण्डद्वयं मुण्डितमस्तके । 'मुडि मार्जने' । पचाद्यच् । मुण्डः । स्त्रियां मुण्डा । क्तप्रत्ययेन मुण्डितः ॥

वलिरः केकरे

क्षीर० — वलते वेष्टते[1] वलिरं नेत्रं तद्योगाद् वलिरः । के मूर्ध्नि करोत्यक्षिणी[2] चलत्तारकत्वात् केकरः । एनमुपाध्यायः काचरु इत्याख्यत्[3] ॥

टीका० — वलिरः केकरे[4] । वर्तत इति शेषः । वलते स्वरश्मिभिः स्वविषयं चेष्टत इति वलिरशब्देन चक्षुरभिधीयते, अत्र तु नेत्रतारकमपाङ्गं प्रत्याकृष्यावेक्षके पुरुषे मत्वर्थलक्षणया वलियोगाद् वर्तते । के शिरोन्तिके कर्णाभ्यर्णभागे करोत्यक्षिरश्मिसञ्चारमिति केकरः । 'डुकृञ् करणे' इति धातुः ॥

खोडे खञ्जः

क्षीर० — 'खुड प्रतिघाते' । 'खञ्ज गतिवैकल्ये' । खञ्जः । दुश्चर्मा दुर्नाेऽपि ॥

---

१. 'ते वलिरः । व' क. ग. घ. ङ. पाठः. २. 'त्यत्राक्षीणि च' ख. पाठः. ३. 'खचर इ' ख. पाठः. ४. 'रे । वलिरद्वयं टेरे । 'टेरे-वलिरकेकरौ' इति रभसः । व' क. ख. ञ. पाठः. ५. 'द्वि' क. ग. घ. ङ. पाठः.

टीका० — खोडद्वयं खोडे। 'खुडि गतिवैकल्ये'। 'खजि गतिवैकल्ये'। कृतादित्वादुभयत्राच्प्रत्ययः। बहुलवचनात् खुडेर्नुमागमाभावो गुणश्च। खोडः खञ्जः तद्योगादुभयत्र बधिरवदन्। "अथ खञ्जके। खोडखोरौ" इति रभसः॥

त्रिषु जगावर्गः।

क्षीर० — जगाशब्दादुत्तरा उत्तानशयादयः स्वङ्गान्तास्त्रिलिङ्गाः॥

टीका० — जगाशब्दादवग् अर्वाचीना उत्तानशयाद्याः स्वङ्गान्ता• त्रिषु॥

जडुलः कालकः पिप्लुस्तिलकस्तिलकालकः॥ ४९॥

क्षीर० — जडति[1] जडुलः ज(न्तुलोमज[2]तुल्यो लोमश)त्वाद् वा। काल एव कालकः। देहे कृष्णं लक्ष्म॥

टीका० — जटुलत्रयं जरुड इति ख्याते। पञ्चापीत्यन्ये। 'जट झट सङ्घाते'। 'हृषेरुलच्' (उ० १. १०१) इति बाहुलक उलच्। जटुलः। काल इव कालकः। इवार्थे कः। पिप्लुः खरुशङ्कादौ द्रष्टव्य इति कलिङ्गः। साहचर्याच्च पुंस्त्वम्। तिलकद्वयं तिलकाकृतौ देहकालके। तथा च —

"कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च।
वातपित्तमलोत्सेकात् तान् विद्यात् तिलकालकान्॥"

इति। तिलवत् कालकस्तिलकालकः। तदुक्तं — 'न हि गौरपिप्लुना तिलकालकेन[3] वा कुष्ठं भवति'॥

अनामयं स्यादारोग्यं

क्षीर० — आमयस्याभावोऽनामयम्। 'अव्ययं विभक्ति — ' (२. १. ६) इत्यर्थाभावेऽव्ययीभावः॥

---

१. 'तु', २. 'तुलो जतुमत्त्वा' ग. घ. पाठः. ३. 'नापि वा' ङ. छ. पाठः.

टीका० — अनामयद्वयं रोगाभावे । न विद्यते आमयोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः । अरोगभाव आरोग्यम् ॥

चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया ।

क्षीर० — कितेर्व्याधिप्रतीकारे सन् ॥

टीका० — रुजो व्याधेः प्रतिक्रिया चिकित्सा । 'कित निवासे' । 'गुप्तिज्किद्भ्यः सन्' (३. १. ५) इति व्याधिप्रतीकारे सन् । 'अ प्रत्ययात्' (३. ३. १०२) इत्यकारप्रत्ययः । टाप् च ॥

भेषजौषधभैषज्यान्यगदो जायुरित्यपि ॥ ५० ॥

क्षीर० — भिषज्यन्त्यनेन भिषज इति भेषजम् । भिषज् कण्ड्वादिः । 'अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः' (५. ४. २३) इति ञ्याभावे भेषजम् । भेषं रोगं जयतीति दुर्गः । 'ओषधेरजातौ' (५. ४. ३७) स्वार्थेऽण् । 'अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः' (५. ४. २३) स्वार्थे । भैषज्यम् । अविद्यमानो गदोऽस्यागदः । जयति रोगान् जायुः ॥

टीका० — भेषजपञ्चकमौषधे । भिषग् वैद्यः, 'तस्येदम्' (४. ३. १२०) इत्यण् । पृषोदरादित्वादेत्वम् । भेषजम् । औषधमिति । 'ओषधेरजातौ' (५. ४. ३७) इत्यण् । 'अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः' (५. ४. २३) । भैषज्यम् । नास्ति गदोऽस्मिन्नित्यगदः । जयति रोगानिति जायुः । 'कृवापाजि —' (उ० १. १) इत्यादिना उण् ॥

स्त्री रुग् रुजा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः ।

क्षीर० — रुज्यन्तेऽनया रुक् । क्विप् । रुजा । भिदाद्यङ् । व्याधीयतेऽपथ्यैर्व्याधिः । गदति व्यथां गदः । आमिनोत्यामयः । 'अम रोगे' अस्माद् वा । आमोऽपि ॥

टीका० — रुक्सप्तकं रोगसामान्ये । 'रुजो भङ्गे' । सम्पदादिपाठा[त्] अकर्तरि च कारके क्विप् । रुजेति । भिदादिपाठाद् अकर्तरि च कार[के]

अङ्। उपतापयति मानसमित्युपतापः। पचादिः। अकर्तरि च कारके घञि वा पचाद्यचि वा रोगः। विविधा आधयो मनसः पीडा अत्र इति व्याधिः। गद इति। 'गद व्यक्तायां वाचि'। 'खनो घ च' (३. ३. १२५) इति घित्करणाद(न्य)त्रापि घः। 'स्तन गदी देवशब्दे' इत्यत्र क्रनाद्यकारप्रत्ययान्तो वा। 'अम रोगे'। चुरादिः। पचाद्यच्। आमयो दीर्घादिः। अनित्यत्वाद् 'णेरनिटि' (६. ४. ५१) इति न णिलोपः। तथा(च) "पीते तृष्णि निरामयः" इति॥

पुमान् यक्ष्मा क्षयः शोषः

क्षीर० — यक्ष्यते पूज्यते रोगराजत्वाद् यक्ष्मा। राजयक्ष्मापि। क्षीयतेऽनेन क्षयः। शुष्यन्त्यनेन शोषः॥

टीका० — क्षयत्रयं क्षयरोगे। 'क्षिप् हिंसायाम्'। पचादिः। क्षयः। शुषेः पचाद्यच्। शोषः। 'यक्ष पूजायाम्'। चुरादिः। *'मनिन्' (उ० ४. १४६) इति मनिन्। यक्ष्मा॥

प्रतिश्यायस्तु पीनसः॥ ५१॥

क्षीर० — प्रतिश्यायते स्रवति प्रतिश्यायः। 'श्याद्व्यधा—' (३. १. १४१) इति णः। पीनं स्यति अन्तं नयति पीनसः॥

टीका० — प्रतिश्यायद्वयं पलिस इति ख्याते। 'श्यैङ् गतौ' रुजत्यर्थः। 'श्याद्व्यधा—' (३. १. १४१) इत्यादिना णः। आतो युक्। प्रतिश्यायः। पीनमवसाययति स्यति तनूकरोति वा पीनसो दन्त्यसस्तालव्यशो वा। वैद्यके तु पृथगेवेदं नामद्वयम्॥

स्त्री क्षुत् क्षुतं क्षवः पुंसि

क्षीर० — क्षवणं क्षुत्। क्विप्। क्तः। अप्॥

टीका० — क्षुत्त्रयं भाञ्जि इति ख्यातायाम्। 'टु क्षु शब्दे'। सम्पदादिक्विप्। क्षुत्। 'नपुंसके भावे क्तः' (३. ३. ११४)। क्षुतम्। 'ऋदोरप्' (३. ३. ५७)। क्षवः॥

---

* सर्वधातुभ्यो मनिन् इति मुद्रितोणादिपाठः।

कासस्तु क्षवथुः पुमान् ।

क्षीर० — कासतेऽनेन कासः । क्षौत्यनेन क्षवथुः ॥

टीका० — कासद्वयं कासे । 'कासृ शब्दकुत्सायाम्' । दन्त्यान्तः । भावे घञ् । कासः । पचाद्यचि वा । क्षवथुरिति । 'टु क्षु शब्दे' । 'ट्वितो-ऽथुच्' (३. ३. ८९) ॥

शोफस्तु श्वयथुः शोथः

क्षीर० — शवति विसर्पति शोफः शोथश्च । शूयतेऽनेन श्वयथुः ॥

टीका० — शोफत्रयं शोफे[2] । 'शुष शुन्फ ग्रन्थे' । तालव्यशः । 'अकर्तरि च—' (३. ३. १९) इति घञ् । शोफः । 'टुओश्वि गतिवृद्धयोः' । 'ट्वितोऽथुच्' (३. ३. ८९) । श्वयथुः । 'शु गतौ' । बाहुलकस्थन् । शोथः ॥

पादस्फोटो विपादिका ॥ ५२ ॥

क्षीर० — 'पादशतस्ये त्यन्यत्रापि' (वा० ५. ४. १) इति वक्त-व्याद् वुन्लोपौ वा ॥

टीका० — पादस्फोटद्वयं पावाभट्ट इति ख्याते । विपूर्वात् पदेः 'रो-गाख्यायां ण्वुल् बहुलम्' (३. ३. १०८) इति ण्वुल् । विपादिका ॥

किलाससिध्मे

क्षीर० — समे इति शेषः । के लसति किलासम् । सिध्यति सिध्मम् । श्वित्राख्यम् । सिध्मेति नान्तोऽपि ॥

टीका० — किलासद्वयं सिहुंलीति ख्याते । कुत्सितं लस्यते श्लिष्य-

---

१. 'थ', २. 'थे' ङ. छ. पाठः. ३. 'गु' ङ. छ, 'भु' क. ख. च, 'हुल्मीति' ज. पाठः

तेऽनेनेति किलासम् । पृषोदरादिः । 'षिधू हिंसासंराध्योः' । मनिन् । सिध्म नान्तम् । "सिध्मं शुप्मं कुट्टिमं युग्मम्" इत्यदन्तेऽप्यरुणः । सद्वयं दन्त्यम् ॥

कच्छूर्ना तु पाम पामा विचर्चिका ।

क्षीर० — कषति कच्छूः । पिबन्त्यङ्गं पाम । पामा । 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्' (४. १. १३) । विचर्चयति विचर्चिका । गुल्फादिसन्धिषु सूक्ष्मपिटकः ॥

टीका० — कच्छूचतुष्कं खसुरोगे । 'कष शिष जष झष हिंसार्थाः' । 'कषेश्छश्च' (उ० १. ८७) इत्यूप्रत्ययः छश्चान्तादेशः । कच्छूर्दीर्घान्ता । 'पा पाने' । मनिनि पामा नान्ता । पक्षे 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्' (४. १. १३) इति पामा डावन्ता । 'चर्च सङ्ख्याने' । चुरादिः । 'रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्' (३. ३. १०८) इति ण्वुल् । विचर्चिका ॥

कण्डूः खर्जूश्च कण्डूया

क्षीर० — कण्डूतिः कण्डूः । भावे क्विप् । 'अ प्रत्ययात्' (३. ३. १०२) । खर्जयति खर्जूः ॥

टीका० — कण्डूत्रयं कण्डूयायाम् । 'कड मदे' । 'कडेर्नुम् च' इत्यूप्रत्ययः । कण्डूर्दीर्घान्ता । कण्ड्वौ कण्डूः इति रूपम् । 'खर्ज मार्जने' । 'कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः' (उ० १. ८४) । खर्जूर्दीर्घान्ता । कण्डूयति । कण्डूर्नामधातुः । 'कण्ड्वादिभ्यो यक्' (३. १. २७) । 'अ प्रत्ययात्' (३. ३. १०२) इति भावे अकर्तरि कारके वा अप्रत्ययः । कण्डूतिरसाधुरिति भागवृत्तिः । बहुलवचनात् क्तिना साधुरिति रक्षितः । तथा च — "कण्डूतिर्वपनादपैति शिरसः" इति माधुराजः ॥

विस्फोटः पिटकस्त्रिषु ॥ ५३ ॥

---

१. 'मा सडा' ख. २. 'ण्डूः कण्डूया भा' ख. ३. 'ण्ड्वादिर्नाम' क. ख. च. झ.

क्षीर० — विस्फोटति विस्फोटा । पिटति संश्लिष्यति पिटकः ।

टीका० — विस्फोटद्वयं स्फोटा इति ख्याते । स्फुट 'विकसने' । घञ् । स्फोटः । 'पिट शब्दसङ्घातयोः' । वुन् । पिटकः पवर्गप्रथमादिः । "विस्फोटे विटिका स्त्रियाम्" इत्यमरमालायां वकारादिरपि ॥

व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः क्लीबे

क्षीर० — व्रणयति व्रणः । ईरयत्यङ्गमीर्मम् । इयर्त्यरुः । उस् ॥

टीका० — व्रणत्रिकं **व्रणमात्रे** । 'व्रण गात्रविचूर्णने' । पचादिः क्तादिर्वा । व्रणोऽस्त्रियामिति सम्बन्धः । 'ईर प्रेरणे' । बाहुलको मन् । ईर्ममस्त्रियामिति केचित् । 'ऋ गतौ' । 'अर्तिपृवपियजितनिधनि†त्रपिभ्यो नित्' (उ०२. ११७) इत्युसि अरुः सान्तं क्लीबे ॥

नाडिव्रणः पुमान् ।

क्षीर० — नाड्या व्रणम् । नाड्याः समासे पुंस्त्वम् ॥

टीका०— यो व्रणः सदा गलति, स नाडीव्रणः ॥

कोठो मण्डलकं

क्षीर० — कूयते शब्द्यते कोठः । मण्डलाकृतिमण्डलकम् ॥

टीका० — कोठद्वयं मण्डलाकोड्डु इति ख्याते । 'कुठ आलस्ये' । अच् । कोठः । मण्डलमुक्तं प्राक् । ततः 'कुत्सिते' (५. ३. ७४) इति कन् । मण्डलकम् ॥

कुष्ठश्वित्रे

क्षीर० — समे इति शेषः । कुष्णात्यङ्गं कुष्ठम् । कुत्सिते तिष्ठति वा । 'अम्बाम्बगोभूमि—' (८. ३. ९७) इति षत्वम् । श्वेजते श्वित्रम् ॥

---

१. 'फोड इ' क. ख. च. ज. झ. पाठः. २. 'ड्डु' ज. पाठः.

† 'तपि' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

टीका० — कुष्ठद्वयं श्वेतकुष्ठे। 'कुष निष्कर्षे'। 'हनिकुषि नीरमिकाशिभ्यः क्थन्' (उ० २. २.)। सामान्यस्यविवक्षारेऽपि कुष्ठम्। तथाच 'श्वित्रिकुष्ठकुलानि च' इति मनुः। 'श्विता वर्णे'। 'स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्विति—' (उ० २. १३) इत्यादिना रक्। श्वित्रम्॥

दुर्नामकार्शसी॥ ५४॥

क्षीर० — पापरोगत्वाद् दुर्नाम। इयर्त्यर्शः। गुदजं गुदकीलकं च॥

टीका० — दुर्नामकद्वयमर्शोरोगे। अमङ्गलतया दुः निन्दितं नाम अस्येति दुर्नामकम्।

"स्याद् दीर्घकोषिकायां स्त्री दुर्नाम क्लीबमर्शसि।"

'ऋ गतौ'। 'व्याधौ शुट् च' (उ० ४. १९७) इत्यसुन् शुडागमश्च। अर्शः। एवमुणादौ तालव्यवत् सान्तम्॥

आनाहस्तु विबन्धः स्याद्

क्षीर० — आनहनं विण्मूत्रविरोधः॥

टीका० — आनाहद्वयं मूत्रपुरीषयोर्विबन्धने। 'णह बन्धने'। आङ्पूर्वः। 'अकर्तरि च—' (३. ३. १९) इति घञ्। आनाहः। 'बन्ध बन्धने'। पूर्ववद् घञ्। विबन्धः॥

ग्रहणीरुक् प्रवाहिका।

क्षीर० — गृह्णाति ग्रहणी जाठरोऽग्निः[1]। तच्छैथिल्याद् रुग् रोगः। मलप्रवहणं प्रवाहिका। 'रोगाख्यायां ण्वुल्—' (३. ३. १०८)॥

टीका० — ग्रहणीद्वयं ग्रहणीरोगे। 'ग्रहेरणिः'† (उ० ५. ६८)

---

१. 'ग्निः। रु' ग. पाठः.

---

* 'नरिका'. † 'क्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दि'. ‡ 'निः' इति मुद्रितोणादिपाठः।

ग्रहणिः । ङीषि ग्रहणी च । रुगिति स्पष्टार्थम् । प्रवाहिकेति । 'रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्' (३. ३. १०८) इति ण्वुल् ॥

प्रच्छर्दिका वमिश्च स्त्री पुमांस्तु वमथुः समाः ॥ ५५ ॥

क्षीर० — प्रच्छर्दनं प्रच्छर्दिका । 'रोगाख्यायां ण्वुल्—' (३. ३. १०८) । वमनं वमिः । छर्दी च ॥

टीका० — प्रच्छर्दिकाचतुष्टयं वान्तौ । 'छर्द वमने' पूर्ववद् ण्वुल् । 'टुवम उद्गिरणे' । कृप्यादित्वादिक् । वमिः । छर्दिश्च । ट्वितोऽथुचि वमथुः ॥

व्याधिभेदा विद्रधिः स्त्री ज्वरमेहभगन्दराः ।

क्षीर० — विद्रात्यनया विद्रधिः विद्रो धीयतेऽस्यां वा । मेहति मूत्रयतेऽनेन मेहः । प्रमेहोऽपि । दीपप्रदीपवत् । भगं दारयति भगंदरः स्फिक्सन्धौ पिटकम् । 'पूःसर्वयोर्दारिसहोः' (३. २. ४१) इत्यत्र 'भगे च दारेः' (वा० ३. २. ४१) इति वक्तव्यात् खश् ।

"श्लीपदं पादवल्मीकं केशघ्नं त्विन्द्रलुप्तकम्" ॥

टीका० — विद्रध्यादयश्चत्वारः प्रत्येकं व्याधिभेदाः । विद्रधिरुदरान्तर्गतगण्डविशेषः । विद्रो द्रवो धीयतेऽ(स्मिन्नि?स्यामि)ति विद्रधिः । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३. ३. ९३) इति किः । ज्वरः प्रसिद्धः । 'ज्वर रोगे' । कृतादिः । मेहो बहुमूत्रता । 'मिह सेचने' । घञ् । 'भगे च दारेरिति वक्तव्यम्' (वा० ३. २. ४१) इति खच् । 'खचि ह्रस्वः' (६. ४. ९४) इति ह्रस्वः । भगन्दरः । असौ गुदसन्निधौ भवति ॥

अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं स्यात्

क्षीर० — व्याधिभेद इत्येव । अश्माभं शुक्रं राति ददात्यश्मरी ॥

टीका० — अश्मरीद्वयं मूत्रकृच्छ्रे । अ(श्म?श्मानं) शिलां राति ददातीत्यश्मरी । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३. १. ३) । गौरादिङीष् । मूत्रकृच्छ्रं मूत्रविबन्धमात्रम् । इह तु मूत्रविबन्धाविशेषादेकत्वम् ॥

पूर्वं शुक्रावधेस्त्रिषु ॥ ५६ ॥

क्षीर० — इत ऊर्ध्वं शुक्रात् पूर्वं मूर्छितान्ता वाच्यलिङ्गाः ॥

टीका० — अतःपरं शुक्रावधेः पूर्वं शब्दास्त्रिषु ॥

रोगहार्यगदङ्कारो भिषग् वैद्यश्चिकित्सके ।

क्षीर० — अगदः क्रियतेऽनेन अगदङ्कारः । 'कारे सत्यागदस्य' (६. ३. ७०) इति मुम् । भिषज्यति भिषक् । विद्यामधीते वेद वा वैद्यः । आद्यौ सामान्येनौषधादावपीत्येके ॥

टीका० — रोगहारिपञ्चकं वैद्ये । रोगहारीति ताच्छील्ये णिनिः । 'कारे सत्यागदस्य' (६. ३. ७०) इति मुम् । अगदङ्कारः । भिषक्छब्दः कण्ड्वादिः चिकित्सावचनो मूर्धन्यवान् । भिषज्यति चिकित्सति इति भिषक् । 'अन्येभ्योऽपि —' (३. २. १७८) इति क्विप् । 'यस्य हलः' (६. ४. ४९) इति यशब्दस्य लोपः । अकारसहितस्य यकारस्य लोपात् 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' (६. १. ७१) इति तुगभावः । आयुर्वेदात्मिकां विद्यां वेत्ति तदधीते इति वा वैद्यः । 'तदधीते तद् वेद' (४. २. ५९) इत्यण् । स्त्रियां वैद्यी । ङीप् । योपधा । चिकित्सा उक्ता । ततो ण्वुल् ॥

वान्तो निरामयः कल्य उल्लाघो निर्गतो गदात् ॥ ५७ ॥

क्षीर० — वमति वान्तः । वार्तं इति तु युक्तं, यद् वक्ष्यति 'वार्तं फल्गुन्यरोगे (तु ? च) त्रिषु' । वृत्तिरस्यास्ति वार्तः । 'प्रज्ञाश्रद्धा†र्चावृत्तिभ्यो णः' (५. २. १०१) । कलासु साधुः कल्यः । उल्लङ्घने स्मोल्लाघः । क्तः । 'अनुपसर्गात् फुल्लक्षीव—' (८. २. ५५) इति साधुः ॥

---

१. 'लिको णि' ङ. छ. पाठः.

---

† 'र्चाभ्यो णः' इत्येवाष्टाध्यायीपाठः.

टीका० — रोगादनन्तरनिर्गते नीरुजे वार्तचतुष्कम् । वृत्तिः जीवितं प्रशस्तमस्येति वार्त्तः । 'प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः' (५. २. १०१) । कलतिः कामधेनुः । 'अघ्न्यादयश्च' (उ० ४. ११२) इति यः । कल्यः । ('वा?रा)घृ लाघृ सामर्थ्ये' । 'अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः' (८. २. ५५) इति निष्ठायां उल्लाघः साधुः ॥

ग्लानग्लास्नू आमयावी विकृतो व्याधितोऽपटुः ।
आतुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्तः

क्षीर० — ग्लायति स्म ग्लानः । 'संयोगादेरातो धातोः—' (८. २. ४३) इति निष्ठानत्वम् । ग्लायति तच्छीलो ग्लास्नुः । 'ग्लाजिस्थश्च * क्स्नुः' (३. २. १३९) । आमयोऽस्त्यस्यामयावी । सर्वत्र आमयस्योपसङ्ख्यानाद् विनिर्दीर्घश्च । व्याधिः सञ्जातोऽस्य व्याधितः । अपटुर्मन्दः । आतोरत्यातुरः आतर(न्ति? ति) रोगं वा । अमितोऽम्यतेऽस्मादभ्यमितः अभ्यान्तः । 'रुष्यमत्वर —' (७. २. २८) इति वेट् ।

"सञ्जातमृत्युर्मरको मरिमारी च देवता ।"

इति श्रीहर्षः ॥

टीका० — ग्लानद्वयं क्षीणदेहे । 'ग्लै हर्षक्षये' । 'संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः' (८. २. ४३) इति निष्ठानत्वम् । ग्लानः । 'ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः' (३. २. १३९) । ग्लास्नुः । आमयाविसप्तकं रोगिणि । 'सर्वत्रामयस्योपसङ्ख्यानम्' (वा० ५. २. १२२) इति विनिः दीर्घश्च । आमयावी नान्तः । विकृत इति व्याधिसंयोगवृत्तेः कृञो हिंसार्थात् कर्मणि क्तः । 'तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्' (५. २. ३६) । व्याधितः । पटुर्न भवतीत्यपटुः । आतुर इति 'अत सातत्यगमने' । मद्गुरादित्वादुरच् दीर्घश्च । तथाच 'अभ्यमितोऽपटुरातुरः' इति रभसः । 'अम गत्यादिषु' । 'रुष्यमत्वरसङ्घुषास्वनाम्' (७. २. २८) इतीड्विकल्पः । अभ्यमितः । इडभावे 'अनुनासिकस्य —' (६. ४. १५) इत्यादिना दीर्घत्वेन अभ्यान्तः ॥

---

* 'ग्स्नुः' इति मुद्रिताष्टाध्यायीपाठः ।

मर्मा पामनकच्छुरौ ॥ ७८ ॥

क्षीर० — पामास्यास्ति पामनः । पामर इत्येके । द्रावपीति श्रीभोजः । कच्छूरस्यास्ति कच्छुरः । 'कच्छ्वा ह्रस्वत्वं च' (वा० ५. २. १०७) इति रः ॥

टीका० — पामनद्वयं पद्धरोगयुते । 'लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः' (५. २. १००) इति यथाक्रमं नः । पामनः । 'कच्छ्वा ह्रस्वत्वं च' (वा० ५. २. १०७) इति मत्वर्थे रः । ह्रस्वत्वम् । कच्छुरः ॥

दद्रुणो दद्रुरोगी स्याद्

क्षीर० — पामादित्वात् 'शाकी*पलाकीदद्रूणां ह्रस्वश्च' (वा० ५. २. १००) इति नः । दीर्यतेऽनया दद्रुः ॥

टीका० — दर्द्रुणद्वयं दर्द्रुयुक्ते । †'दरिद्रायालोपश्च' (उ० १. ९३) इत्यूप्रत्ययः धातोरिकाराकारयोर्लोपश्च । दर्द्रूः रेफयुक्तो दीर्घान्तश्च । ततो ‡'दर्द्रो ह्रस्वश्च' (ग० ५. २. १००) इति मत्वर्थीयो नः । दर्द्रुणः । 'द्वन्द्वोपतापगर्ह्याद्—' (५. २. १२८) इति मत्वर्थीय इनौ 'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य' (६. ३. ६१) इति ऊकारस्य ह्रस्वत्वे दर्द्रुरोगी ॥

अर्शोरोगयुतोऽर्शसः ।

क्षीर० — अर्शांसि सन्त्यस्यार्शसः । 'अर्शआदिभ्योऽच्' (५. २. १२७) ॥

टीका० — अर्शोरोगयुते अर्शसः । मत्वर्थे अर्शआद्यच् ॥

वातकी वातरोगी स्यात्

---

* 'पलाली' इति मुद्रितगणपाठः । † 'दरिद्रातेर्यालोपश्च' इति मुद्रितोणादिपाठः । ‡ 'शाकीपलालीदर्द्रूणां ह्रस्वत्वं च' इति मुद्रितगणपाठः ।

क्षीर० — वातो विद्यतेऽस्य वातकी । 'वातातिसाराभ्यां कुक् च' (५. २. १२९) इतीनिः ॥

टीका० — वातकिद्वयं वातरोगिणि । 'वातूलो वातकी' इति त्रिकाण्डशेषः । 'वरतनुर्वातूलतां लङ्घिता' इति राजशेखरश्च । 'वातातिसाराभ्यां कुक् च' (५. २. १२९) इति मत्वर्थे इनिः, कुक् च । वातकी ॥

सातिसारोऽतिसारकी ॥ ५९ ॥

क्षीर० — एकदेशविकृतत्वादतीसारक्यपि ॥

टीका० — सातिसारद्वयमतिसारयुक्ते । अतिसारेण युक्तः सातिसारः । वातकीवदतिसारकी । 'उपसर्गस्य घञि—' (६. ३. १२२) इति दीर्घत्वे सति अतीसारकीत्यपि ॥

स्युः क्लिन्नाक्षे चुल्लचिल्लपिल्लाः

क्षीर० — 'क्लिन्नस्य ‡ चुलचिलपिलो लश्च' (वा० ५. २. ३३) इति वक्तव्यात् साधवः ॥

टीका० — क्लिन्नाक्षे रोगादिना गलिताक्षे[1] चिल्लत्रयम् । 'क्लिन्नस्य चिल्पिल् लश्चास्य चक्षुषी' (वा० ५. २. ३३) इति वक्तव्येन क्लिन्नस्य चिल्पिलावित्येतावादेशौ भवतः । लश्च प्रत्ययः । चिल्लः पिल्लः । 'चुलादेशश्च वक्तव्य' (वा० ५. २. ३३) इति क्लिन्नस्य चुल् आदेशः लश्च प्रत्ययः । चुल्लः । उपचारेण पुरुषेऽप्येतेषां वृत्तिः ॥

क्लिन्नेऽक्ष्णि चाप्यमी ।

क्षीर० — चक्षुःक्लेदेऽपि । तेन चक्षुर्गतः क्लेदश्चुल्लो नाम रोगः तद्योगाच्चुल्लं चक्षुः । चुल्लचक्षुष्ट्वाच्चुल्लः पुमान् ॥

---

१. 'क्षे पुरुषे चि' क. ख. ड. छ. ज. पाठः.

---

‡ 'चिल्पिल् लश्चास्य चक्षुषी', इति मुद्रितवार्तिकपाठः ।

टीका० — अमी त्रिलद्वयो न केवलं नपुंसके, किन्तु क्लिन्नेऽप्यक्षिण ॥

उन्मत्त उन्मादवानि

क्षीर० — उन्मादो वातभूतानिदोषाच्चित्तविभ्रमः ॥

टीका० — उन्मत्तद्वयमुन्मादयुक्ते। 'न ध्याख्यापृमूर्छिमदाम्' (८. २. ५७) इति निष्ठातकारे नत्वाभावः। उन्मत्तः ॥

श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी ॥ ६० ॥

क्षीर० — श्लेष्मास्यास्ति सिध्मादित्वाल्लच्। पामादित्वान्नः ॥

टीका० — श्लेष्मलत्रिकं श्लेष्मयुक्ते। सिध्मादिलच्। श्लेष्मलः। पामादित्वान्नः। श्लेष्मणः। कफीति 'द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात् प्राणिस्थादिनिः' (५. २. १२८) ॥

न्युब्जो भुग्ने रुजा

क्षीर० — न्युब्जनान्न्युब्जः। घञ्। 'भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः' (७. ३. ६१) इति साधुः। भुग्नः कुब्जः। न्युब्जेन भुग्नत्वेन योगान्न्युब्जः पुमान्। यच्छाश्वतः—

"विद्यादधोगतं न्युब्जं न्युब्जः कुब्ज उदाहृतः" ॥

टीका० — रुजा व्याधिना वक्रे न्युब्जः 'उब्ज आर्जवे'। पचादिः। 'भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः' (७. ३. ६१) इति कुत्वाभावनिपातः ॥

वृद्धनाभौ तुन्दिलतुन्दिभौ।

क्षीर० — तुन्दिरुन्नता नाभिः। तुन्दस्तु जठरम्। इत्थं लच्। 'तुन्दिवलि—' (५. २. १३९) इति भः। तच्चैकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् (?) ॥

---

१. 'जा भु' ख. पाठः. २. 'न्द' ङ. पाठः.

टीका० — वृद्धनाभित्रयं **गोण्डनाभौ** । सिध्मादित्वाल्लच् । तुन्दिलः । 'तुन्दिवलिवटेर्भः' (५. २. १३९) । तुन्दिभः ॥

किलासी सिध्मलः

क्षीर० — सिध्मादित्वाल्लच् ॥

टीका० — किलासिद्वयं **सिध्मयुक्ते** । कफिवत् किलासी । सिध्मादित्वाल्लच् । सिध्मलः ॥

अन्धोऽदृक्

क्षीर० — 'अन्ध दृष्ट्युपसंहारे' । नास्ति दृगस्यादृक् ॥

टीका० — अन्धद्वयमन्धे । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' । चुरादिः । पचाद्यच् । अन्धं चक्षुरस्यास्ति अन्धः । खञ्जवदर्शआद्यच् । अदृक् शान्तः । 'दृशिर् प्रेक्षणे' करणे सम्पदादिक्विप् । नञ्समासः ॥

मूर्छाले मूर्तमूर्छितौ ॥ ६१ ॥

क्षीर० — मूर्छास्त्यस्येति 'प्राणिस्थादातो लच् —' (५. २. ९६) । 'क्षुद्रजन्तूपतापाच्चेष्यते' । मूर्छतीति मूर्तः । 'राल्लोपः' (६. ४. २१) इति छलोपः । 'न ध्याख्या'—(८. २. ५७) इति नत्वाभावः । मूर्छा सञ्जातास्य मूर्छितः । चुरादित्वान्मूर्छेः क्तो वा ॥

टीका० — मूर्छालत्रयं **मूर्छायुक्ते** । 'क्षुद्रजन्तूपतापाच्च' इति सिध्मादिगणसूत्रेण लच् । मुर्छालः । 'मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः' । क्तः । 'राल्लोपः' (६. ४. २१) इति छलोपः । उन्मत्तवन्नत्वाभावः । मूर्तः । व्याधितवन्मूर्छितः । क्रिप्विस्य धिकारो गतः ॥

शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च ।

क्षीर०— शोकति स्रवति शुक्रम्। तेजयति तेजः। असुन्। रीयते रेतः। 'रीङ् स्रवणे'। बीज्यते बीजम्। बीजिवल्लौकिकः। वीरे अक्रीव साधु वीर्यम्। 'वीर्वीर्यौ च' इति गणपाठाद् वा भावे यः। इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमिन्द्रियम्। 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्—' (५. २. ९३) इति साधुः॥

टीका०— शुक्रपदकं रेतसि। शुक्र उक्तः। 'तिज निशाने'। असुन्। तेजः। 'री गतिरेषणयोः'। 'स्रुरीभ्यां तुट् च' (उ० ४. २०३) इत्यसुन् प्रत्ययस्य तुडागमश्च। रेतः। हेतौ बीजमुक्तम्। 'शूर वीर विक्रान्तौ'। चुरादिः। 'अचो यत्' (३. १. ९७)। वीर्यम्।

"नृबीजमिन्द्रदैवत्यं तस्मादिन्द्रियमुच्यते"

इति मोक्षधर्मे। 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा' (५. २. ९३) इतीन्द्रियं निपातितम्। तत्रेतिकरणस्य प्रकारार्थत्वादिन्द्रदैवत्यमिन्द्रियमित्यपि सिध्यति॥

मायुः पित्तं

क्षीर०— मिनोति मलान् संमकत्वान्मायुः। पतति स्रंसति पित्तम्॥

टीका०— मायुद्वयं पित्ते। मिनोतेर्वायुवन्मायुः। अपिददातीति पित्तम्। 'डुदाञ् दाने'। क्तः। स च 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' (३. ४. ७१) इति कर्तरि। 'अच उपसर्गात् तः' (७. ४. ४७) इत्याकारस्य तकारः।

"वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः"

इत्यकारलोपः॥

कफः श्लेष्मा

क्षीर०— कात् फलति कफः। श्लिष्यति श्लेष्मा॥

---

१. 'ते वेति वा वी' क. ग. घ. ङ. पाठः. २. 'वीर्यमि' क. पाठः.

A 41

टीका० — कफद्वयं **श्लेष्मणि** । केन तोयेन स्फातिर्वृद्धिरस्येति कफः । पृषोदरादिः । 'श्लिष आलिङ्गने' । मनिन् । श्लेष्मा ॥

स्त्रियां तु त्वगसृग्धरा ॥ ६२ ॥

क्षीर० — 'त्वच संवरणे' । असृजो धरा ॥

टीका० — त्वगादिद्वयं **चर्मणि** । वल्कले त्वगुक्ता ।

"त्वचवेष्टितमस्थिपञ्जरं यदि कायं समवैषि योषिताम्"

इत्यदन्तोऽप्यश्वघोषेणोक्तः । असृजं वृणातीत्यसृग्वरा । पचादिः । केचिद् (वृ?धृ)ञ् धारणे साधयन्ति ॥

पिशितं तरसं मांसं पललं क्रव्यमामिषम् ।

क्षीर० — 'पिश अवयवे' । तरो बलमस्त्यत्र तरसं, तरत्यनेन कार्श्यं वा । मन्यते मांसम् । 'मां स भक्षयितामुत्र' इति नैरुक्ताः । पल्यतेऽनेन पललम् । यच्छाश्वतः —

"पललं तिलमिश्रं स्यात् पललं पिशितेऽपि च" ।

क्रव्यते क्रव्यम् । 'क्रुङ् गतौ' । आमिष्यते आमिषम् । जाङ्गलं च । पलं नानार्थे ॥

टीका० — पिशितषट्कं **मांसे** । 'पिश अवयवे' । तालव्यान्तः । क्तः । पिशितम् । तरतेः 'अत्यमिचमि—'(उ० ३. ११७) इत्यादिना बाहुलकोऽसच् । तरसम् । 'मन ज्ञाने' । 'मनेर्दीर्घश्च' (उ० ३. ६४) इति सः । मांसम् । 'पल गतौ' । वृषादिकलच् । पललम् । 'क्रव्ये च' (३. २. ६९) इति प्रतिषेधदर्शनान्मांसशब्दस्य पृषोदरादित्वात् क्रव्यभावः । क्रव्यम् । 'अम रोगे' । 'अमेर्दीर्घश्च' इति टिषच् दीर्घत्वं च । आमिषं मूर्धन्यवत् । चान्द्रलिङ्गानुशासने मांसामिषौ

---

१. 'वैषयो' ङ. छ. पाठः. २. 'ति' क. पाठः. ३. 'पृषोदरादि' ङ. छ. पाठः.

---

† 'वि' इति मुद्रितोणादिपाठः

पुन्नपुंसकयोरुक्तौ ।

" अभिघातनं प्रयत्नात् प्रमेदां परिवर्जयेन नव प्रभृति "

इति ज्योतिषे ह्रस्वादिरपि ॥

उत्तप्तं शुष्कमांसं यत् तद् वल्लूरं त्रिलिङ्गकम् ॥ ६३ ॥

क्षीर० — उत्तप्यते शोष्यते उत्तप्तम् । वल्लं लूनानि वल्लूरम् । ालिः सौत्रो वा ॥

टीका० — उत्तप्तत्रयं शुष्कमांसे । ऊर्ध्वं तप्तं उत्तप्तम् । 'वल वल्ल ावरणे' । 'खर्जपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' (उ० ४.९१) । वल्लूरं दीर्घमध्यम् ॥

रुधिरेऽसृग्लोहितास्त्ररक्तक्षतजशोणितम् ।

क्षीर० — रुणद्धि स्रोतांसि रुधिरम् । अस्यतेऽनेन सृज्यते वा-ृक् । लोहितं रक्तं च वर्णतः । अस्यतेऽस्रम् । शोणति शोणितम् । 'शोणृ वर्णे' ॥

टीका० — रुधिरसप्तकं रक्ते । मिहिरवद् रुधिरम् । असृग् जान्तम् । सृगालीपर्याये सकारो निरूपितः । 'असु क्षेपणे' । 'स्फायितञ्चिवञ्चि—' (उ० २. १३) इत्यादिना रक् । अस्रम् । क्षताज्जातं क्षतजम् । पूर्ववद् डः । 'शोणृ वर्णगत्योः' । क्तः । शोणितम् ॥

वुक्काग्रमांसं

क्षीर० — बुक्कयते स्वादुत्वान्मृग्यते बुक्का । नान्तः । पुंस्ययम् । स्त्रीत्येके । वृक्कापीति वैद्याः । अग्रं मुख्यम् ॥

टीका० — वृक्कद्वयं बुक इति ख्याते । वृक्क नान्तं क्लीबं च ।

" अग्रमांसं मतं वृक्कं मण्डल(कोऽग्रे ? के) मलाशये "

इत्यन्ये ।

"शोणितान्त्रे स्त्रियां वृक्का वृक्कं तु (समर ?) द्वयोः "

इति रभसः । 'बुक्क परिभाषणे' । पचाद्यचि बुक्कमित्यन्ये । 'बुक्को नरेऽग्रमांसे स्याद्' इति बोपालितः ॥

---

१. 'मादात् प' ङ. छ., 'यतां प' ज. पाठः. २. 'वृत्तिरिति' ञ. ज. पाठः.

हृदयं हृद्

क्षीर०— ह्रियते हृत्। जीवाधारपद्मम्। दान्तं प्रकृत्यन्तरम्॥

टीका०— हृदयद्वयं हृदये। चित्ते हृदयमुक्तम्। हरतीति हृत्। क्विप्। केचित्तु वृक्कादिचतुष्कमपि हृदये मन्यन्ते॥

मेदस्तु वपा वसा॥६४॥

क्षीर०— मेद्यति स्निह्यति मेदः। असन्तत्वात् क्लीबे। उप्यते वपा। वस्ते मांसं वसा। शुद्धस्य मांसस्य यः स्नेहः सा वसेति वैद्याः॥

टीका०— मेदस्त्रिकं मेदसि। 'ञिमिदा स्नेहने'। 'असुन्' इत्यसुन्। मेदः। शुषौ वपोक्ता। वसन्त्यत्र क्रिमय इति वसा। भिदादिपाठादङ्। 'जवसादनं वसादनम्' (स० १९. श्लो० ७८) इति माघयमकम्॥

पश्चाद्ग्रीवासिरा मन्या

क्षीर०— पश्चाद्भागे ग्रीवायां कृकाटिकायां सिरा मन्यते मन्या। 'संज्ञायां समज—' (३. ३. ९९) इति क्यप्॥

टीका०— ग्रीवायाः पश्चाद्भूता सिरा मन्या। 'मन ज्ञाने'। 'संज्ञायां समजनिषद—' (३. ३. ९९) इत्यादिना क्यप्। अझलादित्वान्नानुनासिकलोपः॥

नाडी तु धमनिः सिरा।

क्षीर०— नडस्येयं नाडी, सौषिर्यात्। धम्यते धमनिः। धमिः सौत्रः। सिनोति कायं सिरा। 'षिञ् बन्धने'॥

टीका०— नाडीत्रयं सामान्यसिरायाम्। नह्यतेऽनयेति नाडी।

---

१. 'द्याः। यच्छाश्वतः—पललं तिलमिश्रं स्यात् पललं पिशितेऽपि च॥ प' ख. पाठः.

पृषोदरादिः । 'धम' इति सौत्रो धातुः । 'अर्तिसृधृधम्यश्यवितॄ‡भ्यो निः' (उ० २. १०२) धमनिः । ङीपि धमनी । 'षिञ् बन्धने' । बाहुलकाे रक् । सिरा । दन्त्यसा । तथा च भारविः—

"निशितासिरतोऽभीको ह्येजतेऽमरणा रुचा" (?) (स० १५. श्लो० २२)

इति ।

"शिरो ना पिप्पलीमूले स्याद्धमन्यां च योषिति"

इति तालव्यादौ रभसः ॥

तिलकं क्लोम

क्षीर०— तिलति तिलकम् । क्लाम्यति क्लोम । उदर्यो जला-धारः । हृदयस्य दक्षिणे यकृत् क्लोम च, वामे प्लीहा पुष्करसश्चेतिरिति(?) वैद्याः ॥

टीका०— तिलकद्वयं फफुस इति ख्याते वृक्कप्राये । क्लोम नान्तम् । तथा च—'विगलत्क्लोम्नामरीणाममृग्' इति प्रयोगः । अदन्तमपि सिध्मनाम-न्युक्तम् ॥

मस्तिष्कं गोर्दं

क्षीर०— मस्तं मज्जा, मस्तमिष्यति मस्तिष्कम् । 'इष गतौ' । गुद्यते गोर्दम् । 'गुद परिवेष्टने' ॥

टीका०— मस्तिष्कद्वयं घिवीति ख्याते ॥

किट्टं मलोऽस्त्रियाम् ॥ ६५ ॥

क्षीर०— (कि?के)टति किट्टम् । 'किट गतौ' । निःस्नेहत्वाद् गच्छति रसात् किट्टम् । 'मल धारणे' । मलते धारयते कायं मलः ॥

---

१. 'ध्मस' क. ग. घ. ङ. पाठः. २. 'ट्ट', ३. 'तौ । मलयते' ख. पाठः. ४. ध्रियते' क. ग. घ. पाठः.

---

‡ 'तृभ्यो' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

टीका० — किट्टद्वयं मले। तदुक्तं—

''वसा शुक्रमसृङ् मज्जा कर्णविण्मूत्रविण्णखाः ।
श्लेष्माश्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते मला नृणाम्'' ॥

'मल मल्ल धारणे' । अच् । मलम् ॥

अन्त्रं पुरीतद्

क्षीर० — अमत्यनेनान्त्रम् । पूर्यते पुरीतत् । तान्तोऽयम् ॥

टीका० — अन्त्रद्वयमन्त्रे । 'अम रोगे' । 'अमिचिमिदिशसिभ्यः कित्' (उ० ४. १६९) इति त्रन्प्रत्ययः। अन्त्रम्। पुरीं शरीरं तनोतीति पुरीतत्। तान्तम्। पुर्युपपदात् तनोतेः क्विप् । 'गमः क्वौ' (६. ४. ४०) इत्यत्र 'गमादीनामिति वक्तव्यम्' (वा० ६. ४. ४०) इति वक्तव्येनानुनासिकलोपः। तस्य च 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' (१. १. ५७) इति सूत्रे अच इति विशेषणेन हलः पर्युदासात् स्थानिवद्भावाभावात् 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' (६. १. ७१) इति तुगागमः। 'अन्त्रं पुरीतदस्त्रियाम्' इति शब्दार्णवः ॥

गुल्मस्तु प्लीहा पुंसि

क्षीर० — गुल्यते[1] रक्ष्यते मांबाधिष्टेति[3] गुल्मः । प्लेहति प्लीहा नान्तः ॥

टीका० — गुल्मद्वयं प्लीहनि । 'प्लीह गतौ' । श्वन्नुक्षन्नादिसूत्रे प्लीहा नान्तो निपातितः ॥

अथ स्नसा।

स्नायुः स्त्रियां

क्षीर० — वस्ते छादयति कायं वस्नसा। स्नावा नभाकुश्र। स्नाय-

१. 'तु इ' ङ. छ. पाठः. २. 'द्य' क. ग. घ. ङ. पाठः. ३. 'मधिष्वधि गु' क. ग. ङ., 'मधुष्वधि' घ. पाठः.

त्यङ्गं स्नायुः। 'ष्णै वेष्टने'। महास्नायुर्मन्या कण्डरा स्नायुसङ्घात इति वैद्याः॥

टीका०—वस्नसाद्वयं नहर इति ख्याते। वसां स्यस्यति स्वीकरोतीति वस्नसा। पृषोदरादिः। द्विदन्त्यमा। 'स्नसा स्नायुश्च कथिता' इत्यमरमालायां द्व्यक्षरः। तदा 'ष्णसु अदने'। पचादिः। स्नातेर्बाहुलक उण्। 'आतो युक् चिण्कृतोः' (७. ३. ३३) इति युक्। स्नायुः॥

कालखण्डयकृती तु समे इमे॥ ६६॥

क्षीर०—दक्षिणपार्श्वे कृष्णमांसांशः कालखण्डः। कालखञ्जमित्येके। यमं करोति यकृत्॥

टीका०— कालखण्डद्वयमुदरदक्षिणपार्श्वस्थे कालजेति ख्याते। 'कालेजं कालखण्डम्' इति रभसः। कृष्णत्वात् कालखण्डम्। यकृत् तान्तम् अन्तस्थादि॥

सृणिका स्यन्दिनी लाला

क्षीर०—सरति सृणिका। स्यन्दते स्यन्दिनी। ललति लाला।

टीका०—सृणिकात्रयं लालायाम्। 'सर्तेर्नुट् च' (उ० ४. २३) इति इकन् किच्च नुडागमश्च प्रत्ययस्य। सृणिका। दीर्घमध्येति केचित्। 'स्यन्दू प्रस्रवणे'। आवश्यके णिनिः। स्यन्दिनी। 'लल ईप्सायाम्'। चुरादिः। 'एरच्' (३. ३. ५६)। लाला॥

दूषिका नेत्रयोर्मलम्।

क्षीर०—दूषयत्याक्षि दूषिका। दूषीकापि॥

टीका०—पिच्चोर्ड इति ख्याते दूषिका। 'दुष वैकृत्ये'। हेतुमण्णिच्। 'दोषो णौ' (६. ४. ९०) इत्युपधाया ऊत्वं, ततः 'कषिदूषिभ्यामिकन्' (उ०

---

१. 'स्त्रुका स्ना' क. घ. ङ. पाठः. २. 'साशयः का' ख. पाठः. ३. 'ले' ख. पाठः. ४. 'डि' क. ख. ग. च. पाठः.

४. १६)। दूषिका। केचिदीकन्प्रत्ययान्तं मन्यन्ते। तथा च—

"दूषीकापटलनिरुद्धलोचनान्ता दुर्गन्धा बहलमलोपलिप्तगात्रा"

इति गोपदत्तः। अत्र पक्षे अलीकादिरिति द्रष्टव्यम्। 'आः कीदृगत्रिमुनिलोचनदूषिकायाम्' इति मुरारिः।

"अत्र पिञ्छोडकं नेत्रमलं दूषी च दूषिका"

इति शब्दार्णवः। 'पञ्जडी दूषिका' इति संसारावर्तः॥

मूत्रं प्रस्रावः

क्षीर०—'प्रे द्रुस्तुस्रुवः (३. ३. २७) घञ्'॥

टीका०—मूत्रद्वयं **मूत्रे**। 'मूत्र प्रस्रवणे'। पचादिः।[1] मूत्रम्। 'सु स्रु' गतौ। 'प्रे द्रुस्तुस्रुवः' (३. ३. २७) इति अकर्तरि च कारके घञ्। प्रस्रावः॥

उच्चारावस्करौ शमलं शकृत्॥ ६७॥

पुरीषं गूढवर्चस्कमस्त्री विष्ठाविषौ स्त्रियौ।

क्षीर०—उच्चार्यते प्रेर्यते उच्चारः। अव अधः क्रियत इति 'वर्चस्केऽवस्करः' (६. १. १४८) इति साधुः। शाम्यति शमलम्। शक्नोत्यनेन शकृत्। पिपर्त्यन्त्रं[2] पुरीषम्। गूयते उत्सृज्यते गूढम्। वर्च एव वर्चस्कम्। विष्यतेऽनया विष्ठा। वेवेष्टि विट्। विशतीति सभ्याः॥

टीका०—उच्चारनवकं **विष्ठायाम्**। 'चरतेः घञ्' उच्चारः। किरतेः 'ॠदोरप्' (३. ३. ५७)। 'वर्चस्केऽवस्करः' (६. १. १४८) इति निपातनात् सुट्। अवकीर्यत इत्यवस्करः। 'शमु उपशमे'। 'शकिशम्योर्नित्' (उ० १. ११७) इति कलः। शमलम्। तालव्यादि। 'शक्लृ शक्तौ'। 'शकेर्ऋतन्'† (उ० ४. ५९) इति ऋतन्। शकृत्। 'पॄ पालनपूरणयोः'। 'शॄपॄभ्यां

1. 'चुरादिः। अचि मू' ख. पाठः. 2. 'विपृच्यते वि' क. ग. घ. ङ. पाठः.

† 'तिन्' इति मुद्रितोणादिपाठः।

कित्' (उ० ४. २७) इति इषन् । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (७. १. १०२) इत्युत्त्वम् । पुरीषम् । मूर्धन्यवत् । 'गु पुरीषोत्सर्गे' । 'नि॰क्ष्यसृस्वगृद्ध—' (उ० २. १२) इत्यादिना ढग्दीर्घत्वे । गूढम् । वर्च एव वर्चस्कः । कुत्सायां कन् । गूढवर्चस्कमस्त्रीति सम्बन्धः । 'विष विप्रयोगे' । बाहुलकः क्थन् । विष्ठा । तिष्ठते-र्विपूर्वात् 'आतश्चोपसर्गे' (३. १. १३६) इत्यङि वा विष्ठा । विषेरेव क्विपि विट् । षान्ता ॥

स्यात् कर्परः कपालोऽस्त्री

क्षीर० — कल्प्यते कर्परः । कृपो रो लो नाम्नि । बाहुलकात् । कं पालयति कपालः । मूर्धोर्ध्वास्थि । घटादिखण्डोऽप्युपचारात् ॥

टीका० — कर्परद्वयं शिरोस्थिखण्डे । 'कृप् सामर्थ्ये' । शीकरवद् बाहुलको रन् । कर्परः । कं वायुं पालयतीति कपालः । 'कर्मण्यण्' (३. २. १) ॥

कीकसं कुल्यमस्थि च ॥ ६८ ॥

क्षीर० — कीति कसति कीकसम् । कुले शरीरे साधु कुल्यम् । कोलति संस्त्यायति वा । अस्यते अस्थि ॥

टीका० — कीकसत्रयमस्थनि । किं नाम न कसति गच्छतीति कीक-सम् । पृषोदरादि । दन्त्यवत् । 'कुल संस्त्याने' । अघ्न्यादि । कुल्यम् । 'असु क्षेपणे' । 'असिसञ्जिभ्यां क्थिन्' (उ० ३. १५५) । अस्थि ॥

स्याच्छरीरास्थि कङ्कालः

क्षीर० — कङ्कानलति कं कालयति वा कङ्कालः । देहारम्भो-स्थिपञ्जरः करङ्कोऽपि ॥

टीका० — समुदितशरीरास्थि[illegible]रहितः कङ्कालः । शिरः को वायुः तावालाति बध्नातीति कङ्कालः ॥

पृष्ठास्थि तु कशेरुका ।

क्षीर० — कशारुकेति मुनिः । कश्यत इति । पृष्ठग्रन्थौ गडुः पुमान् ॥

टीका० — कङ्कालोपरि पृष्ठस्यास्थि कशेरुका । के शरीरे शेत इति कशेरुका ॥

शिरोस्थनि करोटिः स्त्री

क्षीर० — के रटति करोटिः करोटी[1] च ॥

टीका० — समुदितशिरोस्थि करोटिः । ङीषि दीर्घान्तापि ॥

पार्श्वास्थनि तु पर्शुका ॥ ६९ ॥

क्षीर० — पूर्यते पर्शुः ॥

टीका० — पाशोलीति ख्याते पर्शुका । 'स्पृश संस्पर्शने' । स्पृशेः श्वण्शुनौ पृ च' (उ० ५. २७) इति सूत्रम् । अकारानुबन्धरहितं द्वितीयप्रत्यय-मप्यनुमन्यन्ते[2] 'स्पृशेः श्वण्शुनौ पृ च' इति । तेन शुन्प्रत्ययः । धातोश्च पृ इत्यादेशः । ततः स्वार्थे कः । पर्शुका । एवं तालव्यशः ॥

अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनः

क्षीर० — अङ्गत्यङ्गम् । प्रत्येति प्रतीकः । अवयौत्यवयवः । अप-हन्यतेऽपघनः । 'अपघनोऽङ्गम्' (३. ३. ८१) इति साधुः ॥

टीका० — अङ्गचतुष्कं हस्ताद्यवयवे । 'अगि गतौ' । अच् । अङ्गम् । प्रतिपूर्वादिणो बाहुलकात् किकन् । प्रतीकः । अवपूर्वाद् यौतेरचि अवयवः । हन्तेः, 'अपघनोऽङ्गम्' (३. ३. ८१) इति करणे अप्प्रत्ययान्तो निपातितः । अपघनः ॥

अथ कलेबरम् ।

---

१. 'टीति वा ॥' घ. ङ., 'टश्च' ख. पाठः. २. 'ते' क. ख. ग. च. पाठः.

गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः ॥ ७० ॥

कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः ।

क्षीर० — काल्यते कलेवरम् । गाते गच्छति गात्रम् । उप्यते वपुः । संहन्यन्ते सङ्घ्यन्तेऽङ्गान्यस्मिन संहननम् । शीर्यते शरीरम् । वृष्यते सिच्यते, वर्षति मलान् वा वर्ष्म । विगृह्यते विग्रहः । 'ग्रहवृदृनिश्चि —' (३. ३. ५८) इत्यप् । चीयते कायः । 'निवासोपचितिशरीर-समाधानेष्वादेश्च कः' (३. ३. ४१) । दिह्यते देहः । मूर्छति वर्धते मूर्तिः । तन्यते तनुः । तनूश्च ॥

टीका० — कलेवरद्वादशकं शरीरे । कले रेतसि वरः कलेवरः । 'गमेरा च' (उ० ४. १७०) इति त्रन् । गात्रम् । 'अर्तिपृवपि—' (उ० २. ११७) इत्यादिना उसि वपुः । पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतानि संघ्नन्ति संहतान्यत्र भवन्तीति संहननम् । अधिकरणे ल्युट् । 'कॄशॄकटिपटिशौटिभ्य ईरन्' (उ० ४. ३०) । शरीरम् । 'वृषु सेचने' । मनिन् । वर्ष्म । 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' (३. ३. ५८) इत्यप् । विग्रहः । चिनोतेः 'निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः' (३. ३. ४१) इति घञ् । कायः । 'दिह उपचये' । कर्मणि घञ् । देहः । मूर्छेः क्तिन् । 'राल्लोपः' (६. ४. २१) इति छलोपः । मूर्तिः । तनोतेः 'भृमृशीतृच-रित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः' (उ० १. ७) । तनुः । 'तनुषे तनुषं कम्' इति वासवदत्तायां सकारान्तापि । कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः' (उ० १. ८४) । तनूः । मूर्त्यादयस्त्रयः स्त्रिय इति सम्बन्धः ॥

पादाग्रं प्रपदं

क्षीर० — प्रारम्भः पदस्य प्रपदम् । पदशब्दः पादपर्यायोऽस्मिन ॥

टीका० — पादाग्रे प्रपदम् । 'अङ्घ्रेः पूर्वं प्रपदम्' इति नाममाला ॥

पादः पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम् ॥ ७१ ॥

क्षीर०— पद्यतेऽनेन पादः। पदिति लक्ष्यलक्षणयोर्नास्ति। यस्तु—'गौः पदा न स्प्रष्टव्या' 'पद्भ्यामेव यथा तथा' इत्यादौ, स 'पद्दन्नोमास्हृद्—' (६. १. ६३) इति पदादेशः। अतः पदोऽङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम् इति पाठ्यम्। क्रमणे तु पदम्। अंहत्यनेनाङ्घ्रिः। चरन्त्यनेन चरणः॥

टीका०— पादचतुष्कं पादे। पद्यतेऽनेनेति पादः। करणे घञ्। †पदं नपुंसकमिति। तथा च शाश्वतः—

"व्यवसाये परित्राणे पादतचिह्नयोरपि।
वस्तुस्थानापदेशेषु पदं स्याद् वाक्यशब्दयोः॥"

इति। 'अन्येभ्योऽपि—' (३. २. १७८) इति क्विपि पत्। 'अविरघिमविगत्यर्थाः'। 'घृञः क्रिः' इति बाहुलकः क्रिः। अङ्घ्रिः। 'अहि गतौ' हकारवान् इति हट्टचन्द्रः। 'चर गतिभक्षणयोः' ल्युट्। चरणः॥

तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ

क्षीर०— पादग्रन्थी पार्श्वे निस्सृतौ। घोटते घुटिका। 'घुट परिवर्तने'। गुप्यते गुल्फः॥

टीका०— पादग्रन्थौ घुटिकाद्वयम्। 'घुट परिवर्तने' क्वुन्। घुटिका। घुट एव वा घुटिका। तथा च रत्नमाला—'पादग्रन्थिर्घुटो गुल्फः' इति। 'गल अदने'। 'गलेश्च' इति फक् अकारस्य उकारः। गुल्फः॥

पुमान् पार्ष्णिरधस्तयोः।

क्षीर०— गुल्फादधः पश्चाद्भागे पार्ष्णिः। पुमानिति प्रायिकम्। स्त्रीत्वेऽपि। पर्ष्यते स्नेह्यते विपादिकाचिकित्सार्थं पार्ष्णिः॥

१, २. 'र्ष्णि' ३. 'व्य', ४. 'र्ष्णिः' ख. पाठः.

---

† पादपर्यायप्रसङ्गात् पदशब्द इह स्मर्यत इति प्रतिभाति।

टीका० — गुल्फयोरधो गडिर इति ख्यातः पार्ष्णिः। 'पार तीर कर्मपरिसमाप्तौ'। घृणिवद् निः, पुगागमश्च।

"प्रत्यासारे पुमान् पार्ष्णिः पादग्रन्थ्यधरेऽपि च"

इति रभसः।

"पार्ष्णिः स्त्रीपुंसयोः पादमूले स्याद् ध्वजिनीघटौ"

इति च।

"पार्ष्ण्यैव प्रोषितासुं सुररिपुमसतान् कुर्वती पार्वती वः"

इति स्त्रीप्रयोगोऽपि। अतः पुमानिति पाठो मतभेदात्॥

जङ्घा तु प्रसृता

क्षीर० — जङ्घन्यते कुटिलं गच्छति जङ्घा। प्रसरति प्रसृता॥

टीका० — जङ्घाद्वयं जङ्घायाम्। 'जनी प्रादुर्भावे' 'तस्याज् जङ्घश्च' (उ० ५. ३१) इति तस्य जनेरच् जङ्घादेशश्च धातोः। 'सृ गतौ'। क्तः। प्रसृता॥

जानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियाम्॥ ७२॥

क्षीर० — जायते जानु (:?)। ऊर्वोः पर्व ग्रन्थिः। अस्थि विद्यतेऽत्र अष्ठीवत्। 'आसन्दीवदष्ठीवन्—' (८. २. १२) इति साधुः॥

टीका० — जानुत्रयमण्ड इति ख्याते। जनेः 'दृसनिजनिचरिचटिभ्यो ञुण्' (उ० १. ३)। जानु जानुनी जानूनि। 'जानुनस्य मृद्वीयात्' इति सुश्रुतः। ऊरोः पर्व ऊरुपर्व। अतिशयितास्थियोगादष्ठीवत्। अस्थिशब्दात् मतुप्। 'आसन्दीवदष्ठीवद्—' (८. २. १२) इत्यादिना वत्वं, अष्ठीभावनिपातश्च। पक्षे अष्ठीवान् अष्ठीवन्तौ॥

सक्थि क्लीबे पुमानूरुः

क्षीर० — सजति सक्थि। ऊर्वत्यूरुः॥

टीका — सक्थिद्वयमूरौ। 'सञ्ज सङ्गे'। दन्त्यादिः। अस्थिवत् क्थिन्। सक्थि। 'ऊर्णुञ् आच्छादने'। 'ऊर्णोतेर्णुलोपश्च' (उ० १. ३१) इत्युः। ऊरुः।

तत्सन्धिः पुंसि वङ्क्षणः ।

क्षीर०—वस्त्यर्धः ऊरुसन्धिः । वङ्कत इति वङ्क्षणः ॥

टीका०—वाडोशीति ख्याते वङ्क्षणः ॥

गुदं त्वपानं पायुर्ना

क्षीर०—गवते गूयते वा अनेन गुदम् । 'गुद परिवेष्टने' वा । अपानित्यनेनापानम् । पाति मलोत्सर्गात् पायुः । पिबति वा स्नेहम् ॥

टीका०—गुदत्रयं गुदे । 'गुद पुरीषोत्सर्गे' । इगुपधलक्षणः कः । गुदम्[3] । अपानवायुयोगादपानम् । पातेर्वायुवद् उण् । पायुः ॥

वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः ॥ ७३ ॥

क्षीर०—वसत्यास्मिन् मूत्रं वस्तिः । मूत्रपुटकम् ॥

टीका०—मूत्रपुटके नाभेरधोभागे वस्तिः । 'वसेस्तिः' (उ० ४. १८१) इति तिः ॥

कटो ना श्रोणिफलकं कटिः श्रोणिः ककुद्मती ।

क्षीर०—कट्यते आव्रियते कटः ॥

"शवे श्रोणौ किलिञ्जे च गजगण्डे भृशे कटः"

इति शाश्वतः । कटीरोऽपि[4] । श्रोण्यते संहन्यते श्रोणिः फलकमिव । ककु-(द्मात् स्वा ? द् मांसा)न्निस्सृतोंऽशोऽस्त्यस्याः ककुद्मती ॥

टीका०—एकं श्रोणिफलकं कटः, न तु कटिरेव । तथा च भागुरिः—

"कटो नितम्बफलकमपानं पायुरुच्यते"

इति । कट्यते आ(द्रि ? व्रि)यत इति कटः । 'कटे वर्षावरणयोः' । घः । श्रोण्याः फलकाकृतित्वाच्छ्रोणिफलकम् । अन्ये कटषट्कमेव कट्यां मन्यन्ते । कटित्रयं

१. 'धि' क. ग. घ. ङ. पाठः. २. 'दः ।' ङ. छ. पाठः. ३. 'पि' क. ग. घ. ङ. पाठः. ४. 'टि' ख. पाठः.

कट्याम् । 'इन्' इति इन् । ङीपि कटी च । श्रुणातेर्वृद्धिवद् निः । श्रोणिः । ङीपि श्रोणी ॥

"कटिः श्रोणिर्नितम्बो ना जघनं तु नपुंसकम्"

इति क्लीबकाण्डेऽमरमाला । वृषाङ्कः ककुद्, तदाकारम्यान्मांसपिण्डोऽपि । तद्योगाद् मतुप् ककुद्मती । यवादिपाठाद् वत्वं न भवति ॥

पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः

क्षीर० — पश्चाद्भागः नितम्यति सुरतसम्मर्दान्नितम्बः ॥

टीका० — स्त्रीकट्याः पश्चाद्भागो नितम्बः । ताम्यतेः 'कृगृशॄदृभ्यो वः' (उ० १. १६१) इति बाहुलको वः ॥

क्लीबे तु जघनं पुरः ॥ ७४ ॥

क्षीर० — स्त्रीकट्याः पुरोभागः । जङ्घन्यते जघनम् ॥

टीका० — स्त्रीकट्या अग्रभागो जघनम् । 'हन्तेः शरीरावयवे द्वे च' (उ० ५. ३२) इति हन्तेरच् द्विर्वचनम् अभ्यासस्य चुत्वं जश्त्वं च । 'अभ्यासाच्च' (७. ३. ५५) इति धातुहकारस्य कुत्वम् ॥

कूपकौ तु नितम्बस्थौ द्वयहीने कुकुन्दरे ।

क्षीर० — कुत्सितं कुं दृणाति कुकुन्दरम् । द्वयेन हीने क्लीबे ॥

टीका० — नितम्बे यौ कूपकौ पृष्ठवंशादधोगतौ. ते कुकुन्दरे द्वयहीने क्लीबे । कुकुन्दरे इति प्रथमाद्विवचनम् ॥

स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ

क्षीर० — स्फायते स्फिक् । प्रथते उद्भिद्यते प्रोथः । पुतोऽपि ॥

टीका० — स्फिग्द्वयं पूलके ।

"स्त्रियां स्फिचौ कटीप्रोथौ कटिप्रोथौ च पूलके"

इति रभसः । स्फिक् चान्ता । जान्तेत्यरुणः । कट्याः प्रोथो मांसपिण्डः कटिप्रोथः ॥

उपस्थो वक्ष्यमाणयोः ॥ ७५ ॥

क्षीर०—उपतिष्ठते सङ्गच्छते उपस्थः । वक्ष्यमाणौ भगशिश्नौ ॥

टीका०—वक्ष्यमाणयोर्भगशिश्नयोरुपस्थशब्दो वर्तते । उपतिष्ठन्ति जना अनेन अस्मिन् वेत्युपस्थः । क्लीबेऽप्ययम् । तथा हि—'वाक्पाणिपाद-पायूपस्थानि कर्मेन्द्रियाणि' इति ईश्वरकृष्णः ॥

भगं योनिर्द्वयोः

क्षीर०—भज्यते भगम् । 'खलो भगः पदं च' (वा० ३. ३. १२५) इति वक्तव्याद् घः । यौति योनिः । स्त्रीचिह्नं गुह्यं च ॥

टीका०—भगद्वयं **वनितोपस्थे** । भजेः 'खनो घ च' (३. ३. १२५) इति घित्करणादितोऽपि घः । भगः । यौतेः श्रोणिवद् निः । योनिः । स्त्रियां योनी च ॥

शिश्नमेढ्रौ मेहनशेफसी ।

क्षीर०—शिनोति वर्षति भगं शिश्नः । शेफश्च । मेहत्यनेन मेढ्रः ॥

टीका०—शिश्नचतुष्कं **पुरुषलिङ्गे** । 'शिषॢ विसरणे' । बाहुलको नक् वर्णविपर्ययश्च । शिश्नो द्वितालव्यो वर्णदेशनायाम् । 'मिह सेचने' । 'दाम्नी—' (३. २. १८२) इत्यादिना करणे ष्ट्रन् । 'हो ढः' (८. २. ३१) मेढ्रम् । ल्युटि मेहनम् । 'वृङ्शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः फुट् च' (उ० ४. २०२) इत्यसुन्, फुटागमश्च प्रत्ययस्य । शेफः सान्तम् । पकारवच्चेत्युणादिः । अकारान्तोऽपीत्यनु-न्यासः । 'शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः संज्ञायाम्' (वा० ६. ३. २१) इत्यत्रा-प्यदन्ततोक्ता । असुन्नन्ते हि सत्यन्यपदार्थसमासे शुनश्शेपा इति स्यात् ।

शुनश्शेप इति च नामधेयम् । [illegible] 'भ्रन्तं' [illegible] वन्' (उ० १. १५८) इत्यत्र शेपो मेढ्रम् इत्युक्तम् ।

"भगस्मराद् गेहकूपौ शेफो मेहनलिङ्गकः ।
शेफो मेढ्रशिश्नाः कामकनासि च" [illegible]

इति रभसः । शेपः शेफः सान्ते । शेवशेपशेफा अकन्ता इति [illegible] ॥

मुष्कोऽण्डकोशो वृषणः

क्षीर० — मुष्णाति गोपायति शुक्रं मुष्कः । अण्डयोः कोशोऽण्डकोशः । वर्षति शुक्रं वृषणः । फलं च ॥

टीका० — मुष्कत्रयमण्डकोषे । 'मुष स्तेये' । 'सृवृ भूशु [illegible] कित्' (उ० ३. ३१) इति कः । मुष्कः । 'वृष सेचने' । 'कृपृवृजि [illegible] क्युः' (उ० २. ८३) इति बाहुलकः क्युः । वृषणः ॥

पृष्ठवंशाधरे त्रिकम् ॥ ७६ ॥

क्षीर० — पृष्ठास्थ्नोऽध ऊर्वोः सन्धौ त्रिमङ्गं त्रिकम् ॥

टीका० — पृष्ठवंशस्याधरस्त्रिकम् । 'सङ्ख्यायाः अतिशदन्तायाः कन्' (५. १. २२) ॥

पिचण्डकुक्षी जठरोदरतुन्दं

क्षीर० — पचत्यन्नं पिचण्डः अपिचामत्याहारं वा । कुष्यते कुक्षिः । जमत्याहारं जठरः । उदियत्याहारमुदरम् । तुन्दति तुन्दम् । तुन्दिश्च ॥

---

१. 'फ', २. 'वो' ख., 'फो' च. पाठः. ३. 'प' क. ग. घ. पाठः ४. 'श्च ॥' [illegible] पाठः.

---

* 'भू', † 'कक्', § 'न्दिनिपातः' इति मुद्रितकोशपाठः ।

टीका०—पिचण्डपञ्चकमुदरे। अपिचिनोतीति पिचण्डः। 'समन्ताड्डः' (उ० १. ११९) इति बाहुलको डः। पृषोदरादित्वाद् वर्णागमलोपौ। 'कुष निष्कर्षे'। 'प्लुषिशुषिकुषिभ्यः क्सिः' (उ० ३. १५६) कुक्षिः। द्वौ पुल्लिङ्गौ। 'जनी प्रादुर्भावे'। 'जनेररन् ठश्च' (उ० ५. ५८) इत्यरन् ठश्चान्तादेशः। जठरम्। उदि दृणातेरजलौ पूर्वपदान्तलोपश्च' (उ० ५. ३९)। उदरम्॥

स्तनौ कुचौ।

क्षीर०—**स्तन्यते बालैः स्तनौ। कूयते कुचौ, कुञ्च्यते वा।**

वक्षोरुहावुरसिजौ च॥

टीका०—स्तनद्वयं **स्तने**। 'स्तनगदी देवशब्दे'। अच्। स्तनः। कुचेः इगुपधलक्षणः कः। कुचः॥

चूचुकं तु कुचाग्रं स्यात्

क्षीर०—**चूचू इत्यव्यक्तं कायति पीयमानं चूचुकम्।**

टीका०—**कुचाग्रे** चूचुकम्। 'चूचुको ना कुचाननम्' इति रत्नकोशः॥

न ना क्रोडं भुजान्तरम्॥ ७७॥

क्षीर०—**क्रुड घनत्वे। न ना पुल्लिङ्गं न भवति। वक्षोमध्योद्भिन्नास्थि क्रोडम्॥**

उरो वत्सं च वक्षश्च

क्षीर०—**उरस्यति वि(सं ?ष)हते उरः। कण्ड्वादि। वेस्यत छाद्यते वत्सम्। वक्ष सङ्घाते। असुन्। पञ्चैकार्था इत्येके॥**

टीका०—क्रोडपञ्चकं **वक्षसि**। स्त्रियां क्रोडा। भुजयोरन्तरं मध्यं भुजान्तरम्। 'अर्तेरुच' (उ० ४. १९६) इत्यसुन्। उरः। 'वृतृ-

१. 'चि' ख. ञ. पाठः, २. 'चि' ञ. पाठः ३. 'सं' ख. पाठः

वदि—' (उ० ३. ६२) इत्यादिना वदेः सः । वत्सम् । 'वक्ष रोषे' । असुन् । वक्षः ।

पृष्ठं तु चरमं तनोः ।

क्षीर०—पृष्यते सिच्यते पृष्ठम् । देहस्य चरमं पश्चाद्भागः । पश्चान्मात्रे तूपचारात् ॥

टीका०—शरीरपश्चाद्भागे पृष्ठम् । 'पृषु सेचने' । 'निशपृष्ठ—' (उ० २. १२) इत्यादिना थक् । पृष्ठम् ॥

स्कन्धो भुजशिरोंऽसोऽस्त्री

क्षीर०—स्कन्द्यते[1] भारेण स्कन्धः । अस्यते भारेण[2] अंसः ॥

टीका०—स्कन्धत्रयं स्कन्धे । कं मस्तकं दधातीति स्कन्धः । पारस्क-रादिः । भुजशिरः सान्तम् । 'अंस समाघाते' । दन्त्यान्तः । चुरादिपचाद्यौ । 'कंसमंसमधीतसम्' (?) इति दन्त्ये चन्द्रगोमी च । 'वृभूर्वमिक्रम्यः शक्' इति ता-लव्यशमंशमिति क्वचिदुणादिवृत्तिः ॥

सन्धी तस्यैव जत्रुणी ॥ ७८ ॥

क्षीर०—अंसकक्षयोः[3] सन्धिः । उद्भिन्नोऽस्थि जायते इति जत्रु ॥

टीका०—अंसवक्षसोः सन्धिर्मध्यं जत्रु । 'जनी प्रादुर्भावे' । 'जत्र्वाद-यश्च[4]' (उ० ४. १०४) इति रुः तश्चान्तादेशः ॥

बाहुमूले उभे कक्षौ

क्षीर०—कष्यते कक्षौ ॥

टीका०—बाहुमूलद्वयं कक्षे । 'कष हिंसार्थः' । 'वृतृवदि—' (उ० ३. ६२) इत्यादिना सः । कक्षः ॥

---

१. 'ते स्क' क, २. 'णाहारेण अं' क. पाठः. ३. 'वक्षसि' ज. ञ. पाठः. ४. 'श्चाद् जा' क. ग. घ. ङ. पाठः.

टीका० — आमणिबन्धं कफोणेरधः प्रकोष्ठः। 'उषिकुषि—' (उ० २. ४) इत्यादिना थन्। ष्टुत्वम् ॥

मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः।

क्षीर० — मणेर्बन्धोऽत्र मणिबन्धः, भुजपाण्योः सन्धिः। तस्मादारभ्य आ कनिष्ठायाः करभः। करे भातीति करभः। आङभिविधौ ॥

टीका० — मणिबन्धो हस्तग्रन्थिः। तमारभ्य कनिष्ठापर्यन्तं हस्तबहिर्भागः करभः। शरभवत् ॥

पञ्चशाखः शयः पाणिः

क्षीर० — शेतेऽस्मिन् सर्वं शयः। शस इत्येके। नाममाला तूभयं पपाठ 'पाणिः शसः शयो हस्त' इति। पणन्तेऽनेन पाणिः। हस्तकरौ नानार्थे। मणिबन्धः पाणिमूले ॥

टीका० — पञ्चशाखत्रयं हस्ते। पञ्च अङ्गुल्यः शाखा इवास्येति पञ्चशाखः। शेतेः 'एरच्' (३. ३. ५६)। शयः। 'पण व्यवहारे स्तुतौ च'। करणे 'इञजादिभ्यः' (३. ३. १०८)। पाणिः ॥

तर्जनी स्यात् प्रदेशिनी ॥ ८१ ॥

क्षीर० — तर्जन्त्यनया तर्जनी। प्रदिशत्यवश्यं प्रदेशिनी ॥

टीका० — तर्जनीद्वयमङ्गुष्ठपार्श्वस्थाङ्गुल्याम्। 'तर्ज भर्त्सने'। करणे ल्युट्। तर्जनी। 'दिश अतिसर्जने'। णिनिः। प्रदेशिनी ॥

अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः

---

१. 'फो' क. ख. ग. च. ञ. पाठः.

क्षीर० — अङ्गं पाणिपादं लाति अङ्गुली ॥

टीका० — अङ्गुलीद्वयं सामान्येनाङ्गुल्याम् । अगिर्गत्यर्थः । 'ऋतन्यञ्जि—' (उ० ४. २) इत्यादिना उलिः । अङ्गुलिः । 'कृदिकारात्—' (ग० ४. १. ४५) इति ङीषि अङ्गुली च । 'वा नाङ्गुलोऽङ्गुलीमानम्' इत्यमरमालायामङ्गुलीमाने पुन्नपुंसकलिङ्गोऽप्युक्तः । तथा च — 'भूमेरप्यर्धमङ्गुलम्' इति प्रयोगः ॥

पुंस्यङ्गुष्ठः प्रदेशिनी ।

मध्यमानामिका चापि कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ॥८२॥

क्षीर० — अङ्गे[1] तिष्ठत्यङ्गुष्ठः । 'सुपि स्थः' (३. २. ४) इति कः । 'अम्बाम्ब —' (८. ३. ९७) इति षत्वम् । नामग्रहणायोग्या अनामिका, ब्रह्मणोऽनया शिरश्छेदनात् । अत एवास्यां पवित्रकं क्रियते । कनिष्ठा अत्यल्पा । ताः अङ्गुष्ठाद्याः पञ्चाङ्गुल्यः ॥

टीका० — अङ्गुष्ठपञ्चकं वृद्धाङ्गुष्ठादारभ्य प्रत्येकं यथाक्रममङ्गुलीपञ्चके । अङ्गे तिष्ठतीत्यङ्गुष्ठः । गोष्ठवत् षत्वम् । पृषोदरादिह्रस्वत्वम् । प्रदिश्यतेऽनयेति प्रदेशिनी । प्राक् पर्यायत्वेनोक्ता सम्प्रति स्वरूपप्रतिपादनार्थमित्यपौनरुक्त्यम् । मध्ये जाता मध्यमा । नास्ति नामास्येत्यनामिका ॥

पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम् ।

क्षीर० — नास्ति खमस्य नखः । 'न भ्राण्नपाद्—' (६. ३. ७५) इति साधुः[2]। नखं राति नखरः। न खन्यते वा । 'डडरे' कवकाः' (वा० ३. ३. १२५) । 'पुनर्नवः कररुह' इत्येके पेठुः । त्रिभुवनवण्णत्वाभावः । कामाङ्कुशोऽपि ॥

---

१. 'ङ्गे' ग. घ. ङ. पाठः. २. 'धुः । नखति याति वा नखः । नखं रा' क. ख. ग. घ. ङ. पाठः.

टीका० — पुनर्भवचतुष्कं नखे। लूनोऽपि पुनर्भवतीति पुनर्भवः। नास्ति खमिन्द्रियमस्येति नखः। नाकवत् प्रकृतिवद्भावः। *'नखनगकुञ्जेभ्यो रो वक्तव्यः' (वा० ५. २. १०७) इति मत्वर्थीयो रः। नखरः। नखशब्दो नखैकदेशे[1] वर्तते। 'समुदायेषु प्रवृत्ताः शब्दाः क्वचिदवयवेऽपि वर्तन्त' इति वचनात्। अरुणेन नखरं त्रिषूक्तम्॥

प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते ॥ ८३ ॥
अङ्गुष्ठे

क्षीर० — तर्जन्या युक्ते तते प्रसारितेऽङ्गुष्ठे मध्यं प्रादिश्यते प्रादेशः। मध्यमया युतेऽङ्गुष्ठे तते तालः। 'तल प्रतिष्ठायाम्'। अनामिकया युते ततेऽङ्गुष्ठे गोकर्णः। गोकर्णाकृतिर्गोकर्णः॥

टीका० — प्रादेशत्रयं तर्जन्यादियुते तते विस्तृतेऽङ्गुष्ठे। (तर्जनीयुते विस्तृते) प्रादेशः। मध्यमायुते विस्तृते तालः। अनामिकायुते विस्तृते गोकर्णः। तथा च —

"प्रादेशस्तर्जन्या वितते तालोऽथ मध्यमया"

इति नाममाला। दिशेः घञ् प्रपूर्वः। 'उपसर्गस्य—' (६. ३. १२२) इत्यादिना दीर्घः। प्रादेशः। ताल उक्तः॥

सकनिष्ठे स्याद् वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः।

क्षीर० — सह कनिष्ठया ततेऽङ्गुष्ठे वितस्तिः। वितस्यतीति। दिष्टिश्च। द्वादशाङ्गुल इति सिद्धस्यानुवादः॥

टीका० — वितस्तिद्वयं सकनिष्ठे विस्तृतेऽङ्गुष्ठे। 'तसु क्षेपणे'। 'वौ तसेः' (उ० ४. १८३) इति तिप्रत्ययः। 'वितस्तिः स्त्री कनिष्ठया' इत्यमर-

1. 'शेऽपि। स' ख. पाठः.

* 'रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसङ्ख्यानम्, 'नगपांसुपाण्डुभ्यश्च' इति मुद्रितवार्तिकपाठः

माला । द्वादश अङ्गुलयः प्रमाणमस्या इति द्वादशाङ्गुला । 'तद्धितार्थोत्तरपद-समाहारे च' (२. १. ५१) इति समासः । 'प्रमाणे द्वयसज्—' (५. २. ३७) इत्यादिना मात्रच् । 'द्विगोर्नित्यम्' इति मात्रचो लुक् । ततः 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः सङ्ख्याव्ययादेः' (५. ४. ८६) इत्यच् ॥

पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुलौ ॥ ८४ ॥

क्षीर०—चप्यतेऽनेन चपेटः चपेटापि । प्रसृतं तलमस्य प्रतलः । प्रसृतो हस्तोऽस्य प्रहस्तः ॥

टीका०—चपेटत्रिकं विस्तृताङ्गुलिहस्ते । प्रकृष्टं तलं प्रतलः । एवं प्रहस्तः ॥

द्वौ संहतौ सिंहतलप्रतलौ वामदक्षिणौ ।

क्षीर०—द्वौ प्रसृततलौ संहतौ सिंहतलाख्यौ । सिंहो हि मिलिताभ्यां चपेटाभ्यां हन्ति । संहतलाख्य इत्येके । संहतं सङ्घट्टं लातीति ॥

टीका०—द्वौ वामदक्षिणौ प्रतलौ चपेटौ संहतौ संहतलः ।

"स च ।

संहतलः प्रतलयुक् प्रसृतावञ्जलिः पुमान् ॥"

इति रभसः । संहतं लातीति संहतलः । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३. २. ३) ॥

पाणिर्निकुब्जः प्रसृतः

क्षीर०—सङ्कुचितो हस्तस्तालादिना प्रस्रियते प्रसृतः । प्रसृतिश्च । प्रकुब्ज इत्यपपाठः । कुब्जस्त्वर्धप्रसृतिः ॥

टीका०—निश्शेषेण कुब्जीकृतः पाणिः प्रसृतः । सर्तेः क्तः ॥

क्षीर० — तौ प्रसृतौ युतौ पार्श्वश्लिष्टौ लौकिकोऽञ्जलिः। अज्यतेऽनेनेति। अम्यते जलमनेनेति नैरुक्ताः। नाट्ये तु—

"पताकाभ्यां तु हस्ताभ्यां संश्लेषादञ्जलिः स्मृतः" ॥

टीका० — तौ पाणी युतौ मिलितौ अञ्जलिः। 'ऋतन्यञ्जि—' (उ० ४. २) इत्यादिना अलिः ॥

प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तः

क्षीर० — बाहौ प्रसारितपाणौ हस्तः, चतुर्विंशत्यङ्गुलं प्रमाणम् ॥

टीका० — कफोणेरधः प्रकोष्ठः। तत्र विस्तृतकरे हस्तः। हसेः गर्तवत् तन् ॥

मुष्ट्या तु बद्धया।

स रत्निः स्याद्

क्षीर० — सः हस्तः। रमन्तेऽस्मिन् मल्ला रत्निः। सह रत्न्या मुष्ट्या वर्तत इत्येके ॥

टीका० — स हस्तो बद्धया मुष्ट्या लक्षितो रत्निः ॥

अरत्निः स निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥८६॥

क्षीर० — नास्ति रत्निर्मुष्टिरस्या अरत्निः। निष्क्रान्ता कनिष्ठा अस्मिन् निष्कनिष्ठो मुष्टिः, तेनोपलक्षितः स हस्तः अरत्न्याख्यः ॥

टीका० — निर्गता कनिष्ठा यस्मात्, तेन मुष्टिना विस्तृतकनिष्ठेनेत्यर्थः स हस्तः अरत्निः।

"रत्न्यरत्नी स्त्रियौ हस्तौ बद्धमुष्टितलाङ्गुलौ"

इत्यमरमाला।

"नारत्निः कफणौ हस्ते सप्रकोष्ठे नलौ"

इति रुद्रः । मुष्ट्या मुष्टिनेति रूपभेदाद् द्वयोः ॥

व्यामो बाह्वोः सकरयोस्तनयोस्तिर्यगन्तरम् ।

क्षीर०— व्यामीयते रज्ज्वाद्यनेन, व्ययमेति वा व्यामः । स्वे स्वे पार्श्वे प्रसारितयोर्बाह्वोरन्तरं मध्यम् ॥

टीका०— तिर्यक् पार्श्वविस्तृतयोर्बाह्वोरन्तरं व्यामः । 'माङ् माने' । घञर्थे कः ।

"परिश्रमार्थे व्यायामो व्यायामं पौरुषं विदुः"

इति शाश्वतेन व्यक्षर उक्तः ॥

ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु ॥८७॥

क्षीर०— ऊर्ध्वविस्तृतौ दोः पाणिश्च नुः पुंसो यत्र, तद् मानं[2] पौरुषं नाम मानम् । ऊर्ध्वं विस्तृतदोःपाणिनृमानं पुरुषमानं तत् पौरुषमित्येके । 'पुरुषहस्तिभ्यामण् च' (५. २. ३८) । द्वादशाङ्गुलं तु पौरुषं छायामानम् ॥

टीका०— ऊर्ध्वं यद् विस्तृतबाहुपाणिपुरुषप्रमाणं, तत् पौरुषम् । पुरुषः प्रमाणमस्येति 'पुरुषहस्तिभ्यामण् च' (५. २. ३८) इत्यण् । पौरुषं जलं, पौरुषी यष्टिः, पौरुषः सेतुः ॥

कण्ठो गलः

क्षीर०— कणति कण्ठते वा कण्ठः । गिरति गलः । ग्रीवाग्रभागः ॥

---

१. 'य' ख. पाठः. २. 'समध्ये पौ' क. ग. घ. ङ. पाठः.

---

*. 'द्वे चाङ्गुलौ इति रुद्रः' इति भानुजिर्दीक्षितः ।

टीका०—कण्ठद्वयं कण्ठे । 'कणेष्ठः' (उ० १.१०८) इति ठः । बहुलवचनादिकत्वं न भवति । गिरन्त्यनेनेति गलः । 'पुंसि संज्ञायां घः—' (३. ३. ११८) इति व्यवस्थितविभाषया प्राण्यङ्गे लत्वम् । अन्यत्र गर एव ॥

अथ ग्रीवायां शिरोधिः कन्धरेत्यपि ।

क्षीर०—गृणाति गिरति वा ग्रीवा । शिरो धीयतेऽस्यां शिरोधिः । कं धारयति कन्धरा । 'संज्ञायां भृतॄवृजि—' (३. २. ४६) इति खच् ॥

टीका०—ग्रीवात्रयं ग्रीवायाम् । 'शेवयह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवाः' (उ० १. १६०) इत्यनेन गिरतेर्वन् ग्रीभावश्च निपात्यते । शिरो धीयतेऽस्यामिति शिरोधिः । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३. ३. ९३) इति किः ।

"बिभ्राणमायतिमतीमवृथा शिरोधिम्" (स० ५. श्लो० ६५)

इति माघप्रयोगात् स्त्रियाम् । कं शिरो धरतीति कन्धरा । पचादिः ॥

कम्बुग्रीवा त्रिरेखा सा

क्षीर०—शङ्खाकृतिग्रीवा कम्बुग्रीवाख्या असौ त्रिवले(या) चेत् ॥

टीका०—सा कन्धरा तिसृभी रेखाभिर्युक्ता कम्बुग्रीवा । इदं महापुरुषलक्षणम् ॥

अवटुर्घाटा कृकाटिका ॥ ८८ ।

क्षीर०—न वटत्यवति वा अवटुः । घटयति घाटा । कृकं शिरोग्रीवमटति कृकाटिका । ग्रीवापश्चाद्भागः ॥

टीका०—अवटुत्रयं घाटै इति ख्याते । 'अवटुः पुरुषे कृकाटिक घाटा' इति वोपालितः । घाटेश्चौरादिकाद् अच् । घाटा । कृकं कण्ठमटतीति कृकाटिका । अथवा कृकस्य अटिका कृकाटिका ण्वुलादिः । अन्यत्र 'कर्मणि—

---

१. 'को न' ग. पाठः. २. 'लयाख्या चे' क. ग. घ. ङ. पाठः. ३. 'ट्ट' क. ग. पाठः.

(३.२.१) इत्यण् । ङीप् । गलस्तुदप्रदेशत्वेन कुत्सितत्वात् कन् । स्वार्थिको वा कः । 'केऽणः' (७.४.१३) इति ह्रस्वत्वम् । 'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि' (उ० २.३५) इति क्वुन् वा ॥

वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् ।

क्षीर०— उच्यतेऽनेन वक्त्रम् । अस्यतेऽस्मिन् आस्यम् । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३.३.११३) इति ण्यत् ।

"मुखं मुखान्तराले च द्वयमास्यमिति स्मृतम्"

इति शाश्वतः । उद्यतेऽनेन वदनम् । तुण्ड्यतेऽनेन तुण्डम् । 'तुडि तोडने' । आ अनिति श्वसित्यनेन आननम् । लप्यतेऽनेन लपनम् । मुत् खन्यते मुखम् । 'डित् खनेर्मुट् स चोदात्तः' (उ० ५.२०) । मुदितानि खान्यत्र इत्येके ॥

टीका०— वक्त्रसप्तकं मुखे । मुखं च विवरम् । समुदाये चोपचारात् कवयः प्रयुञ्जते । उच्यतेऽनेनेति वक्त्रम् । 'गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः' (उ० ४.१६८) इति त्रन् । वक्त्रम् । अस्यते क्षिप्यते भक्ष्यमनेनास्मिन् इति वा आस्यम् । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३.३.११३) इति ण्यत् । आङ्पूर्वादस्यतेः 'अघ्न्यादयश्च' (उ० ४.११२) इति यत्प्रत्ययो वा । वदनलपने करणे ल्युडन्ते । 'तुडि तोडने' । चुरादिः । 'अकर्तरि च—' (३.३.१९) इति घञ् । 'एरच्' (३.३.५६) वा । 'खनो घ च' (३.३.१२५) इति घित्करणसामर्थ्याद् घो वा । तुण्डम् । मुखं निस्सरणमित्यत्रोक्तम् ॥

क्लीबे घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका ॥८९॥

क्षीर०— जिघ्रत्यनेन घ्राणम् । घुणति भ्रमति गन्धार्थं घोणा ।

---

१. 'खम् । मु' ख. पाठः. २. 'ति घोणा वहति गन्धं वा ग' क. ग. घ. ङ. पाठः.

---

† 'त्रः' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

नासते नासिका।

"कुल्या गन्धवहा घोणा घ्राणा नासा च नासिका"

इति मुनिः कुल्यामप्याह। ‡शङ्खिनी च ॥

टीका० — घ्राणपञ्चकं **नासायाम्**। घ्रातेः करणे ल्युट्। घ्राणम्। गन्धं वहति प्राप्नोतीति गन्धवहा। पचादिः। 'घुण घूर्ण भ्रमणे'। अच्। घोणा। 'णासृ नासृ शब्दे'। 'गुरोश्च हलः' (३. ३. १०३) इत्यः, पचादिर्वा। नासा। 'णस कौटिल्ये'। अच्। नसा। ण्वुलि नासिका। 'नसा नासा च नासिका' इति बृहदुत्पलिनी ॥

ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी।

क्षीर० — उष्यते तीक्ष्णाहारेणौष्ठः। ओष्ठ इत्युभयार्थोऽपि अधरसान्निध्यादुत्तरोष्ठेऽत्र वर्तते। अधो भवोऽधरः। ओष्ठाभ्यां सहितावधरौ वा। अधरोऽप्योष्ठमात्रे वर्तते। दन्ताश्छाद्यन्ते ताभ्याम्। तद्वद् दशनान वाससी च तावेव ॥

टीका० — ओष्ठचतुष्कमोष्ठे। तत्रोपरितनोऽधोवर्ती च ओष्ठः। अधरस्त्वधर एव।

"अधरोष्ठेऽधरः पुमानधस्ताद्धीनयोस्त्रिषु"

इति बलशर्मा। इह तु गोबलीवर्दन्यायेनाधरशब्दसन्नियोगादुपरितनौष्ठ ओष्ठशब्दो वर्तते। अर्थस्य च द्वित्वाद् द्विवचनम्। यथा — 'तिथयो द्वयो इति बहुत्वाद् बहुवचनम्। 'प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया' (स० ९. श्लो० ७ इति कुमारसंभवे प्रवेपमानाभ्यामधराभ्यां लक्ष्यः कोपो यस्या इति वल्ल विवृतम्। ओष्ठेन सहितोऽधर ओष्ठाधर इति केचित्। द्वन्द्वे तु नपुंसकं स्या 'उष दाहे'। 'उषिकुषिगायत्यर्तिभ्यस्थन्' (उ० २. ४) ओष्ठः ॥

अधस्ताच्चिबुकं

क्षीर० — अस्मिन्नोष्ठाधर्श्वीयते चिबुकं हन्वग्रसन्धिः ॥

टीका० — अधरादधश्चिबुकम् ॥

गण्डौ कपोलौ

क्षीर० — गण्डति संहन्यते गण्डः। कम्पते कपोलः ॥

टीका० — गण्डद्वयं कपोले। 'गडि वदनैकदेशे'। अच्। गण्डः। कपोल इति। 'कपिकलिकण्डिगडिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच्' (उ० १. ६९)। अस्मादेव निर्देशान्नुमभावः ॥

तत्परा हनुः ॥ ९० ॥

क्षीर० — तत्परा तत्पश्चाद्भागे कपोलाधः। हन्त्याहारं हनुः। पुंस्यपि ॥

टीका० — तत्परा कपोलोपरिभागो हनुः, यत्र जम्भाख्या दन्ता जायन्ते। हन्तेः 'शृस्वृष्णिहितृप्यासिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च' (उ० १. १०) इति उप्रत्ययः। हनुः। तत्परेति रूपभेदात् स्त्रीत्वम्। 'पुंयोगे कर्णहनू' इति वररुचिः ॥

रदना दशना दन्ता रदाः

क्षीर० — रद्यते विलिख्यतेऽमीभिः रदनाः। दश्यते दम्यते वामीभिः दशना दन्ताश्च। रदन्ति विलिखन्ति रदाः ॥

टीका० — रदनचतुष्कं दन्ते। 'रद विलेखने'। करणे ल्युट्। रदनः। 'दंश दंशने'। ल्युट्। संज्ञावशादनुनासिकलोपः। दशनः। 'दमु उपशमे'। गर्तवत् तन्। दन्तः। 'वयसि दन्तस्य दतृ' (५. ४. १४१) इति निर्दे-

---

१. 'कृहनुभ्यां क्नुः। हनुः' ङ. छ., 'शरुवदुः हनुः' क. ख. ग. च. पाठः.

लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी।
दृग्दृष्टी च

क्षीर० — लोच्यतेऽनेन लोचनं विलोचनं च । नीयतेऽनेन दृश्यं नयनं नेत्रं च । ईक्ष्यतेऽनेनेक्षणम् । चष्टे वक्ति चक्षुः । अक्ष्णोत्यक्षि । द्वन्द्वाच्चक्षुः क्लीबे । दृश्यतेऽनया दृक् । द्वन्द्वात् स्त्रियाम् ॥

टीका० — लोचनाष्टकं नेत्रे । 'लोचृ दर्शने' । करणे ल्युट् । लोचनम् । नयतेर्ल्युटि नयनम् । 'दाम्नी—' (३. २. १८२) इत्यादिना ष्ट्रन् । नेत्रम् । 'ईक्ष दर्शने' । ल्युट् । ईक्षणम् । 'चक्षेः शिच्च' (उ० २. ११९) इत्युसिः । चक्षुः । शित्त्वादार्धधातुकाश्रयः ख्याञादेशो न भवति । 'अशू व्याप्तौ' । 'अशेर्नित्' (उ० ३. १५७) इति क्सिः । अक्षि । दृशेः सम्पदादिक्विप् । 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' (८. २. ६२) इति कुत्वम् । दृक् । दृशेः करणे क्तिन् । दृष्टिः ॥

अस्रु नेत्राम्बु रोदनं चास्रमश्रु च ॥ ९३ ॥

क्षीर० — अस्यतेऽस्रु अस्रं च । अश्नुते आकण्ठमश्रु । बाष्प नानार्थे ॥

टीका० — अश्रुपञ्चकं लोचनतोयं । अस्रु अश्रु इति 'असु क्षेपणे' 'अशू व्याप्तौ' *'अस्र्वादयश्च' (उ० ९. २९) इति रुन्प्रत्ययान्तौ निपातितौ एवं यथाक्रम दन्त्यतालव्यावित्युणादिः ।

"प्रावर्तयन्नदीरस्रैर्द्विषां तद्योषितां च सः"
(स० १९. श्लो० ११५)

इति माघे शोणितवाचिना श्लेषाद् दन्त्यसम् ।

"उपशान्तौ शमः शीरोऽजगरे वाश्रमश्रुणि"

इति तालव्ये शभेदः ॥

---

१. 'श्रा' क. ङ. च. छ. पाठः. २. 'त्रुप्र' ङ. छ., 'क्विप्र' च., 'क्वि... 'क्न्' ख. पाठः.

---

* 'अश्वा' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ

क्षीर० — बाह्याविति शेषः। अपकृष्टावङ्गादपाङ्गौ॥

टीका० — वामदक्षिणौ नेत्रान्तावपाङ्गौ। अगिर्गत्यर्थः। अन्। अपाङ्गः। अपकृष्टमङ्गति गच्छतीत्यपाङ्गः॥

कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने।

क्षीर० — कटे क्षीयते कटाक्षः। अपाङ्गेन दर्शनं नेत्रत्रिभागाख्यम्॥

टीका० — अपाङ्गदर्शने कटाक्षः। कटमसदृशमक्षि यत्र स कटाक्षः। 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्—' (५. ४. ११३) इति षच् समासान्तः॥

कर्णशब्दग्रहौ पुंसि श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः॥ ९३॥

क्षीर० — शब्दस्य ग्रहोऽनेन शब्दग्रहः। श्रूयतेऽनया श्रुतिः। शृणोति श्रवोऽसन्तः, क्लीबे। श्रोत्रं च॥

टीका० — कर्णषट्कं कर्णे। किरतेः 'कृवृजृ*षिद्रुपन्यपिस्वपिभ्यो नित्' (उ० ३. १०) इति नः। कर्णः। 'ग्रहवृदृनिश्चि—' (३. ३. ५८) इत्यादेना करणे अप्। ग्रहः। शब्दस्य ग्रहः शब्दग्रहः। 'हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्' (उ० ४. १६९) श्रोत्रम्। 'श्रुयजीषिस्तुभ्यः करणे' (वा० ३. ३. ९६) इति क्तिन्। श्रुतिः। करणे ल्युटि श्रवणम्। करणेऽसुन्। श्रवः॥

उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्।

क्षीर० — शीर्यते जरया शिरः। 'कुमारशीर्षयोः—' (३. २. ५१) ति लिङ्गाच्छीर्षं प्रकृत्यन्तरम्। मूर्छति मूर्धा पुमान्। मस्यते परिणमते ...कम्। कं वराङ्गं च नानार्थे॥

---

१. 'केशनाडीभिः शिरः। एवं कु' ग. घ., 'केशनार्डाति शिर। एवं कु' क. पाठः.

---

* 'जृसिद्रुपन्यविस्वपि', $ 'श्रुसिभ्य' इति मुद्रितोणादिपाठः।

टीका० — उत्तमाङ्गपञ्चकं **शिरसि** । 'श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किच्च' (उ० ४. १९९) इत्यसुन् शिरादेशश्च धातोः । शिरः । 'कुमारशीर्षयोः—' (३. २. ५१) इति निपाताच्छिरसः शीर्षभावः ।

"शिरोवाची शिरोऽदन्तो रजोवाची रजस्तथा ।
विचकर्त शिरान् द्रौणी रथोत्पादरजोपमान् ॥"

इति कण्ठभूषणालङ्कार उक्तम् । 'श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्—' (उ० १. १६५) इत्यादिना मूर्पूर्वाद् दधातेर्मूर्धा निपातितः । 'मस परिमाणे'[1] । बाहुलकस्तन् । ततः स्वार्थे कः । मस्तकोऽस्त्रियामिति सम्बन्धः ॥

चिकुरः कुन्तलो वालः कचः केशः शिरोरुहः ॥ ९५ ॥

क्षीर० — चीयते चिकुरः । चिहुरः, प्राकृते कस्य हादेशात् संस्कृतमपीति भुजः(?) —

"कुन्तला मूर्धजास्तूंग्राश्चिकुराश्चिहुराः कचाः"

इति । कुन्ताकारं लाति कुणति वा कुन्तलः । वल्यते वालः । (ज्वा)ज्वलादिणो वा । कचति कचः । के शेते केशः । शिरसिजश्च ॥

टीका० — चिकुरषट्कं केशे । 'चिञ् चयने' । 'कुरच्छेदने' । चिन्वन् वर्धमानः छिद्यत इति चिकुरः । पृषोदरादिः । बल्यते संव्रियत इति बालः । कर्मणि घञ् । 'कच बन्धने' । 'घञर्थे कः' (वा० ३. ३. ५८) । कचः । 'क्लिशू विबाधने' । 'क्लिशेरन् ललोपश्च' (उ० ५. ३३) इत्यन्ललोपौ ॥

तद्‌वृन्दे कैशिकं कैश्यम्

क्षीर० — केशानां समूहे 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक' (४. २. ४७) कैशिकम् । केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्' (४. २. ४८) ॥

---

१. 'स्वसाधि' क. ग. ङ. पाठः.

टीका०—कैशिकद्वयं केशसमूहे। 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्' (४. २. ४७) 'केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्' (४. २. ४८) इति यञ्। कैश्यम्॥

अलकाश्चूर्णकुन्तलाः।

क्षीर०—चूर्णाकाराः केशाः खर्जूराख्याः कुरुलाश्च॥

टीका०—अलकद्वयमलके। 'अल भूषणादौ'। 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २. ५१) इति क्वुन्। अलकः। 'स्वभाववक्राण्यलकानि तासाम्' इति कस्यचित् प्रयोगः। अतः क्लीबे च। चूर्णः कुटिलः कुन्तलश्चूर्णकुन्तलः॥

ते ललाटे भ्रमरकाः

क्षीर०—भ्राम्यन्ति भ्रमरप्रकृतयो वा॥

टीका०—अलका एव लम्बतया ललाटान्तगता भ्रमरकाः। इवार्थे कः॥

काकपक्षः शिखण्डकः॥ ९६॥

क्षीर०—काकस्येव पक्षः। शिखेव डयते शिरसि खण्ड्यते वा शिखण्डः। क्षत्रियाणां चूडा काकपक्ष इति गौडः॥

टीका०—काकपक्षद्वयं घोटाचूड इति ख्याते। क्षत्रियकुमाराणामुपनयनकृते शिखापञ्चक इत्यन्यः। 'शिखण्डौ तु शिखा बर्हः' इति तालव्यादौ रभसः॥

कबरी केशवेशः

क्षीर०—कृष्णवर्णकं वृणोति कबरी। 'जानपदकुण्ड—' (४. १. ४२) इति ङीष्। वेशो रचना॥

१. 'बर्बरा' क. ग. घ. ङ. पाठः. २. 'कुला' ग. ङ. पाठः. ३. 'न्त' घ. पाठः. ४. 'ते अस्र आस्रं च पुलिङ्गो केशे च रुधिरेऽश्रुणि। इति वै शि' (?) ख. पाठः. ५. 'षो' ख. घ. पाठः.

टीका० — केशवेशे केशरचनामात्रे खोप्यकादौ कबरी। 'जानपद—' (४. १. ४२) इत्यादिना ङीष् ॥

अथ धम्मिल्लः संयताः कचाः ।

क्षीर० — संयता बद्धाः । ऊर्ध्वं मिलन्ति धम्मिल्लो जूटाख्यः । धम्मिः[1] सौत्रो[2] वा[3] । धम्मर्ले इति सभ्याः ।

टीका० — कुसुमगर्भेषु बहिर्मौक्तिकलतिकादिना संयतेषु केशेषु धम्मिल्लः ॥

शिखा चूडा केशपाशी

क्षीर० — शेते मूर्ध्नि शीयते वा शिखा । †'शीङः खनिग्घ्रस्वश्च (उ० ५. २४) चोद्यते[5] चूडा । प्रशस्ताः केशाः केशपाशी ॥

टीका० — शिखात्रयं चूडायाम् । शिखोक्ता । केशपाशी गौरादिः

व्रतिनस्तु सटा जटा ॥ ९७ ॥

क्षीर० — शिखेत्येव । 'सट अवयवे' 'जट सङ्घाते' ॥

टीका० — व्रतिनां चूडाविशेषे जटाद्वयम् । 'जट सट सङ्घाते' 'सट अवयवे' । दन्त्यादि । उभयत्र भिदाद्यङ् ॥

वेणिः प्रवेणी शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे ।

क्षीर० — 'वेण गतौ' । शिरसि भवः शीर्षण्यः । शरीरावयवद् यत् । 'ये च तद्धिते' (६. १. ६१) इत्यत्र 'वा केशेषु शिरसः शीर्ष

---

१. 'मि सौ' ख. पाठः. २. 'त्रः पाठः । ध' क. ग. पाठः. ३. 'वा पाठः.' घ. ङ. पाठः. ४. 'ल्ल', ५. 'चू' ख. पाठः.

---

† 'शीङो ह्रस्वश्च' इति मुद्रितोणादिपाठः.

वक्तव्यः' (वा० ६. १. ६१) । विशदेऽन्योन्यासम्पृक्ते विकृते स्नानादि-निर्मले वा । 'शद्लृ शातने' ॥

टीका० — प्रोषितभर्तृकादिभिर्या बध्यते तत्र वेणिद्वयम् । 'वेणृ गति-ज्ञानादौ' । 'इन्' इतीन् । वेणिः । प्रवेणीन्यन्येऽपमगोनिवृत्तिः । विशदे परस्परा-संसक्ते कचे शीर्षण्यद्वयम् । शिरसि भवाः शीर्षण्याः शिरस्याः । 'शरीरावयवाच्च' (४. ३. ५५) इति यत् । 'ये च तद्धिते' (६. १. ६१) इति शीर्षन्नादेश-विकल्पः । 'ये चाभावकर्मणोः' (६. ४. १६८) इति प्रकृतिवद्भावः ॥

पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात् परे ॥ ९८ ॥

क्षीर० — कचादित्यर्थनिर्देशः । केशपाशः केशपक्षः केशहस्तः । 'प्रशंसावचनैश्च' (२. १. ६६) इति समासः ॥

टीका० — केशपर्यायात् परतः पाशादयस्त्रयः प्रयुज्यमानाः कलापार्थाः समूहवाचकाः । यथा केशपाशः केशपक्षः केशहस्त इत्यादि ॥

तनूरुहं रोम लोम

क्षीर० — शिरसोऽन्यत्र रोहति रोम । रलयोरैक्याल्लोम । लूयते वा ॥

टीका० — तनूरुहत्रयं शरीरभवे रोमाणि । मूलविभुजादित्वात् कः । तनूरुहम् । 'व्यानशे तनुरुहाण्यपि हर्षः' इति ह्रस्वान्तेऽपि । रोमलोमनी *'दामन्सीमन्लोमन्—' (उ० ४. १५२) इत्यादौ नकारान्ते निपातिते ॥

तद्वृद्धौ श्मश्रु पुम्मुखे ।

क्षीर० — रोमवृद्धिः श्मश्रु । शमश्नुते श्मश्रु । द्राडिकापि । व्यञ्जनं नानार्थे ॥

टीका० — चोड इति ख्याते श्मश्रु । 'श्मनि श्रयतेर्डुन्' (उ० ५.

---

*नामन्सीमन्व्योमन्रोमन्लोमन्पाप्मन्ध्यामन्' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

२८) इति श्मन्शब्द उपपदे श्रयतेर्डिन्। डकारष्टिलोपार्थः। 'श्मशानशिश्रीति' शभेदः॥

आकल्पवेषौ नेपथ्ये

क्षीर०—आकल्प्यते आकल्पः। वेवेष्टयङ्गं वेषः। विशति चेत इत्येके तालव्यं शमाहुः। 'कर्मवेशाद्यत्' (५. १. १००) इत्यत्र तथा विचारात्। नेत्रयोः पथ्यं नेपथ्यम्। वस्त्रादिशोभा॥

प्रतिकर्म प्रसाधनम्॥ ९९॥

क्षीर०—प्रत्यङ्गं कर्म प्रतिकर्म। प्रसाध्यतेऽनेनाङ्गं प्रसाधनम्। पञ्चैकार्था इत्येके। तच्चासत्। वेषो हि वस्त्रालङ्कारमाल्यप्रसाधनैरङ्गशोभा। प्रसाधनं तु समालम्भनं तिलकपत्रभङ्गादिना॥

टीका०—आकल्पपञ्चकं सुवर्णादिकृतशोभायाम्। 'कृपू सामर्थ्ये'। घञ्। आङ्पूर्वः। आकल्पः। 'विष्लृ व्याप्तौ'। 'हलश्च' (३. ३. १२१) इति करणे घञ्। वेषः। 'वेषतुषाररोषा' इति षभेदः।

"नेपथ्ये गृहमात्रे च वेशो वेश्यागृहेऽपि च"

इति तालव्यान्ते रभसः। तदा च 'विश प्रवेशने' साध्यः। नाथीयधातुवृत्तावपि कोषवन्मूर्धन्यषत्वं तालव्यशत्वं चोक्तम्। प्रकृष्टं कर्म प्रतिकर्म, नान्तम्। करणे ल्युटि प्रसाधनम्॥

दशैते त्रिषु

क्षीर०—एते वक्ष्यमाणा रोचिष्णवन्ताः॥

अलङ्कर्तालङ्करिष्णुश्च

क्षीर०—'अलंकृञ्—' (३. २. १३६) इतीष्णुच्॥

मण्डितः।

प्रसाधितोऽलङ्कृतश्च भूषितश्च परिष्कृते ॥ १०० ॥

क्षीर०— परिष्क्रियते 'संपर्युपेभ्य' (६. १. १३७) इति सुट् ॥

विभ्राड् भ्राजिष्णुरोचिष्णू

क्षीर०— भ्राजते तच्छीलो भ्राजिष्णुः । 'भुवश्च' (३. २. १३८) इति वा इष्णुच् ॥

भूषणं स्यादलंक्रिया ।

क्षीर० — अलङ्कारसाध्या शोभा ॥

टीका० — दशैते त्रिष्वलङ्कर्तालङ्करिष्णुश्च मण्डनः ।
प्रसाधितोऽलङ्कृतश्च भूषितश्च परिष्कृतः ॥
विभ्राड् भ्राजिष्णुरोचिष्णू भूषा तु स्यादलङ्क्रिया ।
इति पाठः सुगम एव ॥

अलङ्कारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् ॥ १०१ ॥

मण्डनं च

क्षीर० — करणे घञ्ल्युटौ ॥

टीका० — अलङ्कारपञ्चकं हाराद्याभरणे । अलङ्क्रियत इत्यलङ्कारः । 'अकर्तरि च—' (३. ३. १९) इति घञ् । आभ्रियत इत्याभरणम् । ल्युट् । 'संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे' (६. १. १३७) इति सुट् । परिष्कारः । 'परिनिविभ्यः सेवासित—' (८. ३. ७०) इत्यादिना षत्वम् । भूषेर्ल्युटि भूषणम् । 'मडि भूषायाम्' । 'करणाधिकरणयोश्च' (३. ३. ११७) इति ल्युट् । मण्डनम् ॥

अथ मुकुटं किरीटं पुन्नपुंसकम् ।

क्षीर० — मौलिर्नानार्थे । मुखे कुट्यते मुकुटम् । मङ्क्यतेऽनेन वा । कीर्यते किरीटम् ॥

टीका० — मकुटद्वयं मउड इति ख्याते । 'मकि मण्डने' 'मङ्केः उटन् नलोपश्च' । एवमकारादिर्मकुटः । 'अन् मुकुटादिषु' (परिच्छे० १. सू० २२) इत्यत्र प्राकृतशास्त्रे वररुचिना उकारश्च मकारवान् । किरतेः कॄ*पृकपिभ्यः कीटन्' (उ० ४. १८६) । किरीटः ॥

* 'तॄ' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

चूडामणिः शिरोरत्नं तरलो हारमध्यगः ॥ १०२ ॥

क्षीर० — मणिरिति शेषः। तरतीव तरलः। नायको नानार्थे ॥

टीका० — चूडामणिद्वयं शिरोमणौ। हारमध्यगो विशिष्टमणिस्तरलः। तारं लातीति पृषोदरादिः ॥

वालपाश्या पारितथ्या

क्षीर० — वालपाशे साधुर्वालपाश्या । वालवन्धनार्थं मुक्ताव लयं पुल्लतलकादि । वालेषु पाशसमूहो वा । परितस्तथा भव पारितथ्या ॥

टीका० — मस्तकसीमन्तीतोऽन्या वाले स्थिता या सुवर्णादिरचिता हंस पादिकादिः। तत्र वालपाश्याद्वयम् । वालपाशाय हिता वालपाश्या । 'तस्मै हितम्' (५. १. ५) इति यत् ॥

पत्रपाश्या ललाटिका।

क्षीर० — सीमन्तादिकः[1]। पत्रपाशानां समूहः पत्रपाश्या। अलङ्कारो ललाटिका। 'कर्णललाटात् कनलङ्कारे' (४. ३. ६५) ॥

टीका० — पत्रपाश्याद्वयं सुवर्णादिरचितललाटाभरणे। ललाटिकेति। 'कर्णललाटात् कनलङ्कारे' (४. ३. ६९) इति कन् ॥

कर्णिका तालपत्रं स्यात्

क्षीर० — कर्णालङ्कारस्तालपत्रवत् सौवर्णोऽपि ॥

टीका० — कर्णिकाद्वयं ताडङ्काख्ये कर्णाभरणे । एतत् सौवर्णं तालपत्राख्यं च। ललाटिकावत् कर्णिका ॥

कुण्डलं कर्णवेष्टनम् ॥ १०३

क्षीर० — कुण्डं लाति वृत्तत्वात् कुण्डलम्। कर्णौ वेष्ट्यते क वेष्टनम्। भिन्नरूपास्त्रयः कर्णालङ्कारा इत्येके ॥

---

१. 'दि।' ख. पाठः.

टीका० — देवविद्याधरादीनां कर्णाभरणे मध्यपूर्णे कुण्डलद्वयम्। 'कुडि दाहे'। 'कलस्तृपश्च' (उ० १. १०९) इति बाहुलकः कलः। कुण्डलम् ॥

ग्रैवेयकं कण्ठभूषा

क्षीर० — ग्रीवाया अलङ्कारो ग्रैवेयकः। 'कुलकुक्षि—' (४. २. ९६) इति ढकञ् ॥

टीका० — कण्ठाभरणमात्रे ग्रैवेयकद्वयम्। 'कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु' (४. २. ९६) इति ढकञ्। ग्रैवेयकः। 'ग्रैवेयस्फुरितत्विषः' (स० ४. श्लो० ७९) इति रघुः ॥

लम्बनं स्याल्ललन्तिका।

क्षीर० — ललत्यलङ्कारान्तरे[1] ललन्ती ॥

टीका० — लम्बमानग्रीवाभरणे लम्बनद्वयम्। लम्बमाने आभरणमात्रे लम्बिकादावेतद् द्वयमिति केचित्। लम्बतेः ल्युट्। लम्बनम्। ललन्त्येव ललन्तिका। शतृङीप्। कन्। 'केऽणः' (७. ४. १३) इति ह्रस्वत्वम् ॥

स्वर्णैः प्रालम्बिका[2]

क्षीर० — सिंहावलोकितेन कृतेत्येव। स्वर्णमयी कण्ठभूषा ॥

टीका० — सैव ललन्तिका स्वर्णकृता प्रालम्बिकाख्या। ण्वुल्। अकः। 'प्रत्ययस्थाद् —' (७. ३ ४४) इत्यादिना इत् ॥

अथोरस्सूत्रिका मौक्तिकैः कृता ॥ १०४ ॥

क्षीर० — प्रालम्बिकेत्येव ॥

टीका० — सैव ललन्तिका मुक्तादिभिः कृता उरस्सूत्रिका ॥

---

१. 'न्ते ल' ख. पाठः. २. 'म्बणिका' क. ख. ग. ङ. पाठः.

हारो मुक्तावली

क्षीर० — ह्रियतेऽनेन चित्तं हारः ॥

टीका० — हारद्वयं **मुक्ताहारे** । ह्रियते मनोऽनेनेति हारः क्तानामावली पङ्क्तिर्मुक्तावली । 'हारा मुक्तावली हारः' इति तु रभसः ॥

देवच्छन्दोऽसौ शतयष्टिकः ।

क्षीर० — देवानां छन्दोऽभिप्रायो यत्र । यष्टिर्लता सरः सरिकेत्येकार्थाः ॥

टीका० — असौ हारः शतयष्टिकः शतसरो देवच्छन्दाख्यः । देवैश्छन्द्यते परिधीयत इति घञ् । एवमजन्तः पुलिङ्गश्च । अष्टोत्तरशतलतिको देवच्छन्द इति संहितायां वराहः । तथाहि —

"शतमष्टयुतं हारो देवच्छन्दो[1] *ह्यशीतिरेकयुता" (?)

इति । लतिका दण्डिका यष्टिका सरिका इति समानार्थाः ॥

हारभेदा यष्टिभेदाद् गुच्छगुच्छार्धगोस्तनाः ॥ १०५ ।
अर्धहारो माणवकः

क्षीर० — यदाहुः—

"चतुष्षष्टिलतो हारोऽथाष्टहीना यथोत्तरम् ।
रश्मिःकलापो माणवकोऽर्धहारोऽर्धगुच्छकः ॥

कलाच्छन्दो मन्दरश्च गुच्छः सप्ततियष्टिकः ।"

अन्ये त्वाख्यन्—द्वात्रिंशल्लतो गुच्छः, गुह्यच्छादनात् । चत्वारिंशद् गोस्तनो लम्बमानत्वात् । गोपुच्छोऽपि । चतुःपञ्चाशल्लतोऽर्धहारो[3] च्छन्दार्धत्वात् । विंशतिलतो माणवकोऽल्पत्वात् ॥

---

१. 'न्दोगति' ङ. छ. पाठः. २. 'ट' क. ख. पाठः. ३. 'तो हा' ण. पाठ

---

*ह्यशीतिरेकयुता' इति बृहदभिधाने ।

टीका० — गुच्छपञ्चकं यष्टिभेदात् सरिकाभेदात् प्रत्येकं हारभेदे । स्तबके गुच्छ उक्तः ।

"द्वात्रिंशद्भिर्गुत्सो विंशतिभिः कीर्तितोऽर्धगुत्साख्यः ।
षोडशभिर्माणवको द्वादशभिश्चार्धमाणवकः ॥'

इति । संहितायां वराहः —

"गोस्तनस्तु चतुष्षष्टिहारभेदः प्रकीर्तितः ।
चतुष्षष्ट्या तु यष्टीभिरर्धहार उदाहृतः" ॥

एकावल्येकयष्टिका ।

क्षीर० — एका आवलते ॥

टीका० — एकयष्टिका,

"एकावली नाम यथेष्टसङ्ख्या हस्तप्रमाणा मणिविप्रयुक्ता ।
संयोजिता या मणिना तु मध्ये यष्टीति सा भूषणविद्भिरुक्ता ॥"

इति वराहः ॥

सैव नक्षत्रमाला स्यात् सप्तविंशतिमौक्तिका ॥ १०६ ॥

क्षीर० — सैवैकावली ॥

टीका० — सैवैकावली सप्तविंशतिसङ्ख्यमौक्तिका नक्षत्रमाला ।

"सोमाय राज्ञे सत्कृत्य प्रीतात्मा सप्तविंशतिम्"

इति मनुः ॥

आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रियाम् ।

क्षीर० — हस्तसूत्राख्यः । आ उप्यते आवापकः । परिह्रियते परिहारे भवो वा पारिहार्यः । कटति कटकः । वलते वलयः दोर्भूषा ॥

टीका० — आवायकचतुष्कं शङ्खवलयकटकादौ बाहुभूषणे । आङ्पूर्वाद् वयतेर्घञ् । आवायकः ॥

केयूरमङ्गदं तुल्ये

क्षीर॰—के बाहुशीर्षे यौति केयूरम् । [1] दयतेऽङ्गदम् ॥

टीका॰—केयूरद्वयं बाहुखडें इति ख्याते ॥

अङ्गुलीयकमूर्मिका ॥ १०७ ॥

क्षीर॰—अङ्गुल्यां भवमङ्गुलीयकम् । 'जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः' (४. ३. ६२) । स्वार्थे कन् । ऊर्मिप्रकृतिरूर्मिका ॥

टीका॰—अङ्गुलीयद्वयमङ्गुलीयके। 'जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः' (४. ३. ६२) अङ्गुलीयः । ततः स्वार्थे कन् ।

"अयं मैथिल्यभिज्ञानं काकुत्स्थस्याङ्गुलीयकः" । (स० ८. श्लो० ११८) इति भट्टौ पुमान् । 'इदं तदसुलभस्थानभ्रंशि शोचनीयमङ्गुलीयकम्' इत्यभिज्ञानशाकुन्तले क्लीबे । ऊर्मिकेति । इवार्थे कः ॥

साक्षराङ्गुलिमुद्रा सा

क्षीर॰—अङ्गुल्यां मोदयते मुद्रयति वा अङ्गुलिमुद्रा । सा ऊर्मिका ॥

टीका॰—सा ऊर्मिका अक्षरवती अङ्गुलिमुद्राख्या ॥

कङ्कणं करभूषणम् ।

क्षीर॰[2]—आहुश्च—'कङ्कणं स्यात् प्रतिसरः' । कं शुभं कणति कङ्कते सरति वा ॥

टीका॰—मुक्तादिघटितवलयाकृति करभूषणं कङ्कणम् । कणन् कणतीति कङ्कणः । पृषोदरादिः । हस्तमण्डलसूत्रेऽप्ययम् । 'कङ्कणो ना प्रतिसर' इत्यमरमाला ।

---

१. 'द्दु' अ. पाठः. २. 'ण्ड' ड. ञ. छ. पाठः.

"क्लीबं स्यान्मण्डने सूत्रे कङ्कणं करभूषणम्"

इति रभसः ॥

स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशना स्त्रियः ॥ १०८ ॥

क्षीर०—मीयते प्रक्षिप्यते मेखला। कञ्च्यते बध्यते काञ्ची। सपति समवैति सप्तकी। रशन्ति तां रशना। 'रश कान्तौ' सौत्रः। शिञ्जिनी च। कलापो नानार्थे ॥

क्लीबे सारसनं च

क्षीर०—सारं सनोति सारसनम्। स्त्रीकट्यां वस्त्राग्रग्रन्थनम्। उच्चयो नीवी च (काञ्ची?) ॥

टीका०—मेखलापञ्चकं स्त्रीकट्याभरणे। तत्र—

"एकयष्टिर्भवेत् काञ्ची मेखला त्वष्टयष्टिका।
रशना षोडश ज्ञेया कलापो विंशकस्तथा" ॥

'कचि दीप्तिबन्धनयोः'। पचादिः। पृषोदरादिदीर्घत्वम्। घञ्दीर्घत्वे वा। गौरादिङीष्। काञ्ची। 'काञ्चीदामनिरुद्धपर्वररवम्' इति प्रयोगश्च। 'काञ्चिदाम्नि पिहितैकतरोरु' (स० १०. श्लो० ८३) इति माघः। तदा च 'इन्' इतीन्। रशनेति। 'अशे रश च' (उ० २. ७८) इति युच् रशादेशश्च धातोः। 'व्यथितसिन्धुमनीरशनैः शनैः' (स० ५. श्लो० ११) इति भारविः। आरसनेन शब्देन सह वर्तत इति सारसनम्।

"मेखलायां सारसनमुरस्त्रे च तनुत्रिणाम्"

इति दन्त्यादौ रभसः ॥

अथ पुंस्कट्यां शृङ्खलं त्रिषु।

क्षीर०—पुंस्कट्यां या काञ्ची, सा शृङ्खला। शृङ्गैः खलतीति ॥

टीका०—सैव काञ्ची पुंसां श्रोण्याभरणं शृङ्खलम्। तालव्यादि। स्त्रियां शृङ्खला ॥

'याम्' ख. घ. पाठः. २. 'च्यू' ख. पाठः. ३. 'दिर्दीर्घत्वम्। घञ्' ञ. पाठः.

पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरस्तथा ॥ १०९ ॥
हंसकः पादकटकः

क्षीर० — पादे अङ्गदमिव पादाङ्गदम् । तुलाकृतेर्जङ्घायाः कोटिरिव तुलाकोटिः । मञ्जु मधुरमीरयति मञ्जीरः । नुवति नूपुरम् । 'णु स्तवने' । नवनं पूरयति(वा) नूपुरम् । हंसवत् कायति हंसकः । अवान्तरभेदस्त्वेषां भरतोक्तो नादृतः ॥

टीका० — पादाङ्गदषट्कं स्त्रीचरणभूषणे । केचिद् रवशून्यः पादकटकः, हंसाकृतिर्हंसकः । द्वयं पादभूषणमात्रे वदन्ति । न्यूनं पूरयतीति नूपुरः । पृषोदरादिः । 'हंसकं पादनूपुरम्' इति क्लीबकाण्डे अमरमाला ॥

किङ्किणी क्षुद्रघण्टिका ।

क्षीर० — किञ्चित् किणति किङ्किणी । झिञ्झिणीत्येके । क्षुद्रा अल्पा घण्टिका क्षुरुकाख्या ॥

टीका० — किङ्किणीद्वयं घाँघरीति ख्यातायाम् । '*चङ्कणेः किङ्किणश्च' (उ० ४. १८) इति कणेर्यङ्लुगन्तादीकन्प्रत्ययकिङ्किणादेशाभ्यां किङ्किणीकेत्युणादौ । तस्मात् किङ्किणी अव्युत्पत्तिः । कङ्कणी, आदिमध्ययोर्निरिकारापीति गोवर्धनः ॥

त्वक्फलक्रिमिरोमाणि वस्त्रयोनिः

क्षीर० — ग्रहणकवाक्यमिदम् । त्वगादयो वस्त्रस्य योनिरुपादनकारणम् । आविष्टलिङ्गत्वम् ।

टीका० — त्वगादि चत्वारि वस्त्रयोनिः वस्त्रकारणम् । एतस्मादेव वस्त्रस्योत्पत्तेः ॥

दश त्रिषु ॥ ११०

१. 'नू' ञ. पाठः. २. 'ङ्कि' ख. पाठः. ३. 'घुरुघुराख्या' ख. पाठः. ४. 'घाँ' ञ. पाठः., 'घाघरी' ख. पाठः.

* 'ङ्कणः कङ्कणश्च' इति मुद्रितोणादिपाठः ।

क्षीर०—वाल्कक्षौमफालकार्पासबादरकौशेयराङ्कवानाहतनिष्प्रवा-
णितन्त्रकाणि वाच्यलिङ्गानि ॥

टीका०—वाल्कादीनि निष्प्रवाण्यन्तानि दश, त्रिषु, चकारादेकादश तन्त्रकमिति केचित् । वाल्कादय उद्गमनीयान्ता दश त्रिष्विति कश्चित् । कृमिकोशोत्थादयोऽपि व्याख्यापरा इति ते न गणिकायां प्रविष्टाः ॥

वाल्कं क्षौमादि

क्षीर०—वल्कस्य त्वचो विकारो वाल्कम् । क्षुमाया विकारः क्षौमम् । आदिशब्दाद् भाङ्गादि ॥

टीका०—वल्कभवं वाल्कम् । तद्विशेषाः क्षौमादयः । क्षुमा अतसी तद्भवं क्षौमम् । वृद्धम् । दुकूलवाचि त्ववृद्धम् । आदिना शाणादेर्ग्रहणम् ॥

फालं तु कार्पासं बादरं च तत् ।

क्षीर०—फलस्य विकारः फालम् ॥

टीका०—कार्पासे वस्त्रे फालत्रयम् । कार्पासबादरे स्वभावात् क्लीबे, पूर्ववज्जातार्थेऽण् । स्त्रियां फालीत्यादि ॥

कौशेयं कृमिकोशोत्थं

क्षीर०—कोशस्येदं कौशेयं नेत्रपटादिः । 'कोशाड्ढञ्' (४. ३. ४२) ॥

टीका०—कौषेयद्वयं कोषकारकर्पटे । 'कोषाड्ढञ्' (४. ३. ४२) ॥

राङ्कवं मृगरोमजम् ॥ १११ ॥

क्षीर० — रङ्कुर्मृगविशेषः । 'कच्छादिभ्यश्च' (४. २. १३३) इत्यण् ॥

टीका० — राङ्कवद्वयं रङ्कुरोमोद्भवे कम्बलादौ। हरिणविशेषो रङ्कुः। 'रङ्कोरमनुष्येऽण् च' (४. २. १००) । मृगा मेषाद्याः पशवः ॥

अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकं च नवाम्बरे ।

क्षीर० — छेदः क्षालनं भोगश्च आहननं, तद्रहितमनाहतम् । प्रोयतेऽस्यां प्रवाणी तन्तुवायशलाका । सा निर्गता अस्मात् । 'निष्प्रवाणिश्च' (५. ४. १६०) इति साधुः । 'तन्त्रादचिरापहृते' (५. २. ७०) इति कनि तन्त्रकम् ॥

टीका० — अनाहतचतुष्कं **नवाम्बरे** । प्रवाणिस्तन्तुवायदण्डिका, ततः प्रवाण्या निर्गतो निष्प्रवाणिः 'निष्प्रवाणिश्च' (५. ४. १६०) इत्यत्र निपात्यते । 'तन्त्रादचिरापहृते' (५. २. ७०) इति कन् । तन्त्रकम् ॥

तत् स्यादुद्गमनीयं यद्धौतयोर्वस्त्रयोर्युगम् ॥ ११२ ॥

क्षीर० — उद्गम्यतेऽभिलष्यते उद्गमनीयम् । युगमविवक्षितम् । यल्लक्ष्यं — 'गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रा' ॥

टीका० — प्रक्षालितवस्त्रयुगलमुद्गमनीयम् । क्लीबम् ।

"सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री गृहीतप्रत्युद्गमनीयवस्त्रा" (स० ७. श्लो०

इति कुमारसम्भवः । अत्र च गृहीतेति तकारस्य प्रशब्दपूर्वस्य गुरुत्वे लघुत्वमपीष्यते, नच्छन्दोभङ्ग इति कविसम्प्रदायः । तथाच शृङ्गारप्रकाशे

"यदा तीव्रप्रयत्नेन संयोगादेरगौरवम् ।
तच्छन्दोभङ्गमेवाहुस्तदादोषाय सूरयः" ॥

यथा —

"निद्रव्यो ह्रियमेति ह्रीपरिगतः प्रभ्रश्यते तेजसः"

इति तिशब्दस्य लघुत्वमेव मतम् । 'प्रासनाभिह्रदमज्जनमाशु' (स० १०. श्लो० ६०) इति माघश्च ॥

पत्त्रोर्णं धौतकौशेयं

क्षीर० — लकुचवटादिपत्त्रेषु क्रिमिलालोर्णाकृतं पत्त्रोर्णम् । पृषोदरादित्वात् ॥

टीका० — कौशेयमेव धौतं पत्त्रोर्णम् ॥

बहुमूल्यं महाधनम् ।

टीका० — बहुमूल्यं यत् किमपि तन्महाधनं, न तु वस्त्रमेव । तथा च किराते — 'पुराधिरूढः शयनं महाधनम्' (स० १. श्लो० ३८) इति ॥

क्षौमं दुकूलं स्याद्

क्षीर० — क्षुमाया विकारः क्षौमम् । दुवने क्षुमाया आकृष्यते दुकूलम् ॥

टीका० — क्षोमद्वयं[2] मल्ल इति ख्यातं । 'टुक्षु शब्दे' । सोमवद् मन एवमवृद्धः क्षोमः । वृद्धस्त्वतसीभववचन उक्तः ॥

द्वे तु निवीतं प्रावृतं त्रिषु ॥ ११३ ॥

क्षीर० — निव्रीयते आच्छाद्यते निवीतम् । 'व्येञ् संवरणे' निवृतमिति मुनिः ॥

---

* १. 'त् तः ।' ङ. पाठः. २. 'यम' क. ख. ग. च. ज. पाठः.

टीका० — निवीतद्वयमवगुण्ठितवस्त्रे। 'व्येञ् संवरणे'। क्तः। यजादि सम्प्रसारणम्। 'हलः' (६. ४. २) इति दीर्घत्वम्। निवीतम्। वृणातेः क्तः प्रावृतम्॥

स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्युर्वस्तयो द्वयोः।

क्षीर० — दृश्यन्ते दशाः। पुंसीत्येके। वस्यते याभिस्ता वस्तयः अच्छिन्नदशस्य वस्त्रस्याच्छादनाम्नानात्। वर्तय इत्येके॥

टीका० — दशाद्वयं दशतीति ख्यातासु।

"दशा वर्ताववस्थायां वस्त्रान्ते भूम्नि पुंस्त्रियोः"

इति रभसः। 'वासोदशाश्च दाराश्च' इति पुंस्त्वे वररुचिः। वस्त्रस्यो बचनाद् वर्त्यादावेकत्वे च। वस्तिस्त्वनियतसङ्ख्यः दशासामानाधिकरण्याद् वस्ते बेहुवचनं कृतम्॥

दैर्घ्यमायाम आनाहः

क्षीर० — आनह्यतेऽनेन आनाहः। सर्वत्रेदम्॥

टीका० — दैर्घ्यत्रयं दीर्घत्वे। दीर्घस्य भावो दैर्घ्यम्। यामवदायाम रोहतेर्घञ्। आरोहः॥

परिणाहो विशालता॥ ११४

क्षीर० — विस्तारख्यः॥

टीका० — परिणाहद्वयं विस्तारे। वस्त्रविषये त्वयम् औरास[2] इ ख्याते। 'णह बन्धने' घञ्। परिणाहः॥

पटच्चरे जीर्णवस्त्रं

क्षीर० — पट इवाचरत् पटत्, 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्वि (३. १. ११) इत्येके। ततः शत्रन्तात् 'भूतपूर्वे चरट्' (५. ३. ५३)।

टीका० — पुरातनवस्त्रे पटच्चरद्वयम्। पटदिति चरति स्फुटत पटच्चरम्॥

१. 'नात' ख. पाठः. २. 'मासार इ' ङ. छ. पाठः. ३. 'सारद' ग. च. छ. पा

समौ नक्तककर्पटौ[1]।

क्षीर०—नक्तं भवो नक्तकः। नजते वा। 'ओनजी व्रीडने'। द्रवद्रव्यं येन पूयते तत्र रूढोऽयं तत्तुल्येऽपि वस्त्रे वर्तते.। कल्पते कर्पटः॥

टीका०—नक्तकद्वयं वस्त्रार्धखण्डे। मलिनत्वदुष्ट इति केचित्। 'कृपू सामर्थ्ये'। 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४. ८२)। कर्पटः। नक्तकाष्टकमेव केचित् वस्त्रे वर्णयन्ति।

"पटोऽस्त्री कर्पटः शाटसिचयप्रोतनक्तकाः"

इति रभसश्च। तदा च समौ समलिङ्गौ न तु समार्थौ॥

वस्त्रमाच्छादनं वासश्चेलं वसनमं[2]शुकम्॥ ११५॥

क्षीर०—वस्यतेऽनेनाङ्गं वस्त्रम्। वासः असन्तं क्लीबे। चिल्यते चेलम्। चैलमित्यसत्। 'चिल चालने'। अंशूंस्तन्तून् कायत्यंशुकम्। प्रोतः सिचयश्चीरं च॥

टीका०—वस्त्रषट्कं वस्त्रे। 'वस आच्छादने' 'सर्वधातुभ्यष्ट्रन्' (उ० ४. १६०) वस्त्रम्। छदेः ल्युट्। छादनम्। 'वसेर्णित्' (उ० ४. २१९) इत्यसुन्। वासः। 'चिल सेचने' पचाद्यच्। चेलम्। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३. ३. ११३) इति ल्युट्। वसनम्। करणे ल्युट्। अंशुकं तालव्यशम्॥

सुचेलकः पटोऽस्त्री

क्षीर०—पटति विस्तीर्यते पटः। अस्त्रीति चिन्त्यं, द्वयोर्दर्शनात्॥

टीका०—सुचेलकद्वयं शोभनपटे। 'अट पट गतौ'। अच्। पटः॥

ना वराशिः स्थूलशाट[4]कः।

क्षीर०—वृणोत्यङ्गं वराशिः। ना पुल्लिङ्गः। चत्वार एकार्था इत्येके। एवं सत्यर्था[5] पटीति सिध्यति। स्थूलशाटी॥

१. 'विलासने' ख. पाठः. २. 'व', ३. 'ति प', ४. 'ति स्थू' ख. पाठः. ५. 'ति। अ' क. पाठः.

‡ 'चिल वसने' इति मुद्रितधातुपाठः।

टीका० — वराशिद्वयं स्थूलकर्पटे । वराशिस्तालव्यान्तः ॥

अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोंशुके ॥ ११६ ॥

क्षीर० — अन्तरे भवमन्तरीयम् । गहादित्वाच्छः । उपसंवीयतेऽनेनाङ्गमुपसंव्यानम् ॥

द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा ।

क्षीर० — प्रावियतेऽनेनाङ्गं प्रावारः । 'वृणोतेराच्छादने' (३. ३. ५४) । घञ् । उत्तरे ऊर्ध्वाङ्गे आसज्यते उत्तरासङ्गः । 'बृहत्या आच्छादने' (५. ४. ६) । कन् ॥

निचोलः प्रच्छदपटः

क्षीर० — निचोल्यतेऽनेन निचोलः, येन तूलशय्यादि प्रच्छाद्यते चुलिः सौत्रः । चुदेर्लत्वं वा ॥

समौ रल्लककम्बलौ ॥ ११७ ॥

क्षीर० — रमन्तेऽस्मिन् रल्लकः । काम्यते कम्बलः । कम्बलः कमनीयो भवतीति निर्वचनात् ॥

संव्यानमुत्तरीयं च

क्षीर० — संवीयतेऽनेन संव्यानम् । उत्तरे ऊर्ध्वे भवमुत्तरीयम् ॥

टीका० — येन वस्त्रान्तरमाच्छाद्यते स्यूतेनास्यूतेन वा, तत्र निचोलद्वयम् । 'निचोलं स्यान्निचुल' इति रभसः । 'चुल समुच्छ्राये' । अच् । निचोलः । प्रच्छाद्यतेऽनेनेति प्रच्छदः । ततः पटेन सह कर्मधारयः । रल्लकद्वयं राल्लेति ख्याते कम्बलविशेषे । ‡ 'कम्बलादयश्च' (उ० १. ११२) इति कमेः कलप्रत्ययो बुगागमश्च निपात्यते । अन्तरीयचतुष्कमधःपरिधानवस्त्रे । अन्तरशब्दस्य गहादित्वाद् 'गर्तोत्तरपदाच्छः (४. २. १३७) इत्यनुवर्तमाने 'गहादिभ्यश्च' (४. २

१३८) इति छप्रत्ययः । अन्तरीयम् । व्येञः कर्मणि ल्युट् । उपसंव्यानम् । धाञः करणे ल्युट् । परिधानम् । प्रावारश्चकमुपरिधाने । 'वृणोतेराच्छादने' (३. ३. ५४) इति घञ् । प्रावारः । उत्तरदेहभाग आवञ्यते इत्युत्तरासङ्गः । कर्मणि घञ् । आच्छादनविशेषवृत्तेर्बृहतीशब्दाद् 'बृहत्या आच्छादने' (५. ४. ६) इति स्वार्थे कः । बृहतिका । 'अन च' इत्यस्माद् धातोः संव्यानम् । संपूर्वाद् व्येञो वा । अन्तरीयवदुत्तरीयम् ॥

चोलः कूर्पासकोऽस्त्रियाम् ।

क्षीर० — चोल्यतेऽनेन चोलः आप्रपदीनं कञ्चुकम् । कूर्परे अस्यते कूर्पासः स्त्रीणां कञ्चुलिकाख्यः ॥

टीका० — स्त्रीणां कञ्चुलिकायां चोलद्वयम् । निचोलवच्चोलः । पुरुषचोलेऽप्येतदुपचारात् । कूर्पासको दन्त्यसः ॥

नीशारस्तु प्रावरणे हिमानिलनिवारणे ॥ ११८ ॥

क्षीर० — निशीर्यते शीताद्यनेन नीशारः । 'शॄवायुवर्णनिवृतेषु —' (३. ३. २१) इति घञ् । यल्लक्ष्यं —

"गौरिवाकृतनीशारं प्रायेण शिशिरेकृतम्" ॥

टीका० — हिमकालस्य प्रावरणे कम्बले रुगुपस्थादौ नीशारः । 'शॄवायुवर्णनिवृतेषूपसंख्यानम्' (३. ३. २१) इति घञ् । 'उपसर्गस्य —' (६. ३. १२२) इत्यादिना दीर्घः ॥

अर्धोरुकं वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमंशुकम् ।

क्षीर० — ऊर्वोरर्धाच्छादकमंशुकमर्धोरुकम् । चण्डं भगमतात चण्डातकम् । यस्य चल्लनकोऽपभ्रंशः ॥

टीका० — विदग्धस्त्रीणामर्धोरुपिधायके चलणाकारे वस्त्रे चण्डातकम् ।

"अर्धोरुकं वरस्त्रीणां वासश्चण्डातकः पुमान्"

इत्यमरमाला ॥

---

१. 'नेति चो' क. पाठः. २. 'टा' ञ. पाठः. ३. 'नमर्धो' ख. पाठः.

स्यात् त्रिष्वाप्रपदीनं तद् प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत् ॥ ११९॥

क्षीर०—पादाग्रं प्रपदम् । आ प्रपदादाप्रपदम् 'आप्रपदं प्राप्नोति'
२. ८) इति खः ॥

टीका०—पादाग्रपर्यन्तं लम्बमाने वस्त्रे आप्रपदीनम् । 'आप्रपदं
' (५. २. ८) इति खः ॥

अस्त्री वितानमुल्लोचः

क्षीर०—वितन्यते वितानम् । उपरि लोच्यत उल्लोचः । उल्लु
अपनीयतेऽनेनातपादि वा । चन्द्रकाख्यः ॥

टीका०—वितानद्वयं चन्द्रातपे । तनोतेर्घञ् । वितानः । ऊर्ध्वं लो
बध्यत इत्युल्लोचः । कर्मणि घञ् ॥

दूष्याद्यं वस्त्रवेश्मनि ।

क्षीर०—दूष्यतेऽनेनान्यदर्शनम् । आद्यशब्दात् पटकुटी गुणलयन

टीका०—वस्त्रवेश्मनि खडेगहिकेत्यादौ दूष्यम् । आदिना पटवादि
। तथा च शुभाङ्गः—

"स्थूलं पटगृहं दूष्यं पटवा पटकुट्यपि ।
त्रिषु दूष्यं दूषणीये क्लीबे वस्त्रगृहान्तरे ॥"

॥

सीरा जवनिका स्यात् तिरस्करणी च सा ॥ १२०

०—प्रतिसिनोति बध्नाति प्रतिसीरा । जवन्तेऽस्यां जव
स्करोति छादयति तिरस्करणी काण्डपट ख्या । क्वचित्—

"पर्यस्तिका परिकरः पर्यङ्कश्चावसक्थिका ।
अञ्चलं त्वंशुकान्ते नीवी मारमनमुच्चयः" ॥

टीका० — प्रतिसीरात्रयं व्यवधायके पटे । काण्डपटेऽपीति केचित् । प्रतिसिनोति बध्नातीति प्रतिसीरा, दन्त्यवती । 'शु*षिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २. २८) इति सिनोते रग् दीर्घत्वं च । जवनं वेगोऽस्या अस्तीति जवनिका । चवर्गादिः । दृष्टेरुपरतिरनयेति वा यवनिका । अन्तस्थादिः । तिरस्क्रियतेऽनयेति तिरस्करणी । ल्युडन्ता ॥

परिकर्माङ्गसंस्कारः

क्षीर० — मलपरिमार्जनार्थं परिकर्म स्नानोद्वर्तनादि ॥

टीका० — शरीरनिर्मलीकरणमत्र परिकर्मद्वयम् । क्वचित् प्रतिकर्मेति पाठः । नान्तोऽयं शब्दः ॥

स्यान्मार्ष्टिर्मार्जना मृजा ।

क्षीर० — मार्जनं मार्ष्टिः शुद्धिमात्रे । मृ(मृ?ज)स्तिप् इति बाहुलकात्. तिप् । 'व्रश्चभ्रस्ज—' (८. २. ३६) इति षः । 'मृजेर्वृद्धिः' (७. २. ११४) । मृजेः षित्त्वाद् अङ् ॥

टीका० — चन्दनकुङ्कुमादिना निर्मलीकरणे मार्ष्टित्रयम् । 'मृजू शौचालङ्कारयोः' । चुरादिणिच् । बहुलवचनात् क्तिन् । 'मृजेर्वृद्धिः' (७. २. ११४) । मार्ष्टिः । अथवा 'मृजूष् शुद्धौ' । 'वसेस्तिः' (उ० ४. १८१) इति बाहुलकात्तिः । मृजेर्वृद्धिः । 'ण्यासश्रन्थो युच्' (३. ३. १०७) । मार्जना । षिद्भिदादिभ्योऽङ् मृजा ॥

उद्वर्तनोच्छादने द्वे क्लीबे

क्षीर० — उच्छाद्यते मलोऽनेनोच्छादनम् । उत्सादनमिति सभ्याः ॥

टीका० — उद्वर्तनद्वयमुपलणीति ख्यातायाम् । उभयत्र करणे ल्युट् । उद्वर्तनोत्सादने ॥

अथाप्लाव आप्लवः ॥ १२१ ॥

स्नानं

क्षीर० — 'विभाषाङि रुप्लुवोः' (३. ३. ५०) । घञ् । मज्जनं च ॥

टीका० — आप्लावत्रयं **स्नाने** । 'विभाषाङि रुप्लुवोः' (३. ३. ५०) इति घञ । आप्लावः । पक्षे 'ऋदोरप्' (३. ३. ५७) । आप्लवः । स्नातेः ल्युट् । स्नानम् ॥

चर्चा तु चार्चिक्यं स्थासकः

क्षीर० — चर्च्यतेऽनयाङ्गं चर्चा । चर्चिकायां चर्चने साधु चार्चिक्यम् । चन्दनादिना पुण्ड्रादि । तिष्ठत्यङ्गे स्थासकः । चर्चिक्यं त्वपभ्रष्टम् ॥

टीका० — चर्चात्रयं **वस्त्राङ्गादौ विन्यस्तकुङ्कुमादिच्छटायाम्** । चर्चेति 'चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च' (३. ३. १०५) इत्यङ् । स्थास एव स्थासकः ॥

अथ प्रबोधनम् ।

अनुबोधः

क्षीर० — अङ्गस्येति शेषः । यथा कस्तूरिकादेर्मद्यादिना ॥

टीका० — मन्दसौरभे **पुनः सौरभस्य व्यक्तीकरणे** प्रबोधनद्वयम् कस्तूरिकादिभिर्वेधन इत्यन्ये । ल्युडादिः ॥

पत्रलेखा पत्राङ्गुलिरिमे स्त्रियाम् ॥ १२२ ॥

क्षीर० — पत्राकृतिर्लेखा द्रामिडकालिङ्गादिभेदेन पत्रभङ्गः ॥

टीका० — कपोलादौ **कस्तूरिकारचितपत्रावल्यां** पत्रलेखाद्वयम् ॥

---

१. 'मी' ख. पाठः. २. 'व' क. पाठः. ३. 'धः य' ख. पाठः.

तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम्।
द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियाम्

क्षीर०—तमालपत्राकृति कस्तूर्यादिना ललाटे तमालपत्रम्। तिलाकृति तिलकम्। चित्रकं नानावर्णम्। विशिनष्टि विशेषकम्। इत्थं तिलकपर्याया एते। पर्यायत्वं त्वदृगविप्रकर्षात्। अत्र द्वितीयचतुर्थौ तिलकविशेषकौ पुन्नपुंसकयोः। पुण्ड्रं च॥

टीका०—तमालपत्रचतुष्कं ललाटन्यस्ते चित्रके। द्वितीयं तिलकं चतुर्थं विशेषकम्। न स्त्रियामिति शेषः (?)। तिलकचित्रकौ प्रागुक्तौ॥

अथ कुङ्कुमम्॥१२३॥

कश्मीरजन्माग्निशिखं वरं वाह्लीकपीतने।
रक्तसङ्कोचपिशुने धीरलोहितचन्दने॥ १२४॥

क्षीर०—कुं कौति कुङ्कुमम्। अग्नेरिव शिखाः केसराण्यस्याग्निशिखम्। व्रियते वरम्। 'ग्रहवृदृनिश्चि—' (३.३.५८) इत्यप्। वह्लीकदेशजं वाह्लीकम्। यद् रघोरुत्तरदिग्विजये—

"दुधुवुर्वाजिनः स्कन्धाल्लग्नकुङ्कुमकेसरान्"।
(स० ४. श्लो० ६७)

पीतयत्यङ्गं पीतनम्। रञ्जनाद् रक्तम्। अत एवासृक्संज्ञम्। सङ्कोचस्य पिशुनं सूचकम्। धीरं स्थिररागम्। लोहितं चन्दनमिव। घुसृणं देश्याम्॥

टीका०—कुङ्कुमैकादशकं कुङ्कुमे। वरं रक्तं धीरम् इति पदानि। कश्मीरजन्म नान्तं तालव्यशं च। वह्लतेः घञ्, ततः ठन्, इति महान्यासः। औणादिकेन्नन्ताद् वा कन्। वह्लिका नाम क्षत्रियाः, तेषां जनपदा इति वह्लिकाः, तत्र भवः। 'अवृद्धादपि—'(४.२.१२५) इति वुञि प्राप्ते 'कच्छादिभ्यश्च' (४.

---

१. 'त्रकाकृ', २. 'यकादि', ३. 'कः।' ख. पाठः, ४. 'भेदा ए' ख. ङ. च. पाठः. ५. 'र्थम्।', क. ग. घ. पाठः. ६. 'धी', ७. 'धी', ८. 'तराङ्गम्।' ख. पाठः. ९. 'वर रक्त धीर इ' ञ. पाठः.